

ОЛЕКСАНДР
СОКОЛОВСЬКИЙ

*Твори в двох
томах*

Олександр Соколовський

Твори в двох
томах

*Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
Київ — 1971*

Олександр Соколовський

ТОМ

I

ПЕРШІ ХОРОБРІ

Роман

НОВА ЗБРОЯ

Роман

РОКОВАНІ НА СМЕРТЬ

Роман

БУНТАРІ

Повість

РУДКОМ
БІБЛІОТЕКА
ДВОРНА КУЛЬТУРИ

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

У2
С 59

7-3-3
182-71 М

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ОЛЕКСАНДРА СОКОЛОВСЬКОГО

Відомий український радянський письменник, майстер історичної прози Олександр Олександрович Соколовський (1896—1938) постає із спогадів сучасників, які близько знали його не тільки в зрілому віці, а й в роки юності, як людина високих душевних поривань, неабиякої сили волі, виняткової працьовитості і надзвичайної скромності. У взаєминах з іншими, на роботі і поза нею він незмінно виявляв уважність і чуливість, привітність і діловитість. Високий, худорлявий, одягнутий просто і завжди підтягнутий, О. Соколовський-письменник любив творчу зосередженість. Його майже ніколи не бачили на літературних зібраннях, диспутах, яких тоді вистачало. Найбільше він кохався в книгах: вздовж усіх стін у нього в кімнаті стояли саморобні стелажі, щерть заповнені найрізноманітнішими виданнями. Книги — згадують — лежали скрізь — на столі, на стільцях, на підвіконнях...

Народився Олександр Соколовський в м. Конотопі, в багатодітній родині дрібного чиновника, вихідця з небагатих дворян. По вулиці Волочаївській (колишня Лисаківська) зберігся будинок, в якому минули його дитячі роки. З особливою любов'ю ставився батько до свого сина Олександра, допитливого, від природи наділеного неабияким розумом і... слабким здоров'ям. Брав його з собою на полювання, розповідав про історичні місця, зв'язані з хмельниччиною.

З 1904 року Олександр Соколовський навчається в Чернігівській гімназії, перебуваючи на утриманні дворянського пансіону. Гімназія, як і переважна більшість подібних закладів, відзначалася важким антидемократичним режимом. Хоча серед викладачів траплялися і прогресивно настроєні, кожен гімназист перебував під пильним і постійним наглядом класних наставників, які, прагнучи будь-що уберегти своїх вихованців від «вільнодумства», від революційних впливів, вистежували кожен їхній крок. Відвідувати театри і концерти не дозволялося, зате систематична церковна сповідь була актом суворо обов'язковим.

Але й за таких обставин, долаючи всілякі рогатки і заборони, О. Соколовський прилучається до громадського життя, стає членом гуртка революційно настроєної молоді. В родинному архіві збереглося фото однієї з тодішніх масовок, на якому бачимо Соколовського-гімназиста в гурті майбутніх революційних діячів — більшовиків, серед

них С. Туровський, відомий як незмінний начальник штабу Червоного козацтва, соратник Примакова.

Важливий вплив на формування ідейно-естетичних поглядів і громадянської свідомості О. Соколовського мало знайомство з родиною М. М. Коцюбинського, з сином письменника Юрієм, теж активним гуртківцем. О. Соколовський стає відвідувачем знаменитих «субот». Слово М. Коцюбинського притягувало і надихало прогресивну молодь, звертало її погляди до боротьби проти зла, за народне щастя. Через Коцюбинських діставала молодь твори Лесі Українки, Івана Франка. Павло Тичина, один з учасників «субот», писав через багато років, підкреслюючи їх свободолобну атмосферу:

...Нас цікавлять
«суботи» Коцюбинського, а слизь
церковна... ой, набридла ж як! Привітно
сміється він до нас. І раптом бризь
в очах його: — Помітно ж бо, помітно,
що ви не будете царю служити
та церкві.

Цар і церква завжди були ворогами Олександра Соколовського. Вступивши 1914 року на юридичний факультет Київського університету, він одразу ж і цілком свідомо опинився серед тих, хто підніс голос протесту проти братовбивчої імперіалістичної війни. За розповсюдження прокламацій антиурядового змісту військовий трибунал зашудив його та ще трьох товаришів до шести років каторги кожного.

Після короткочасного перебування в Лук'янівській в'язниці О. Соколовський, закутий в кандали, потрапляє до саратовського каторжного централу.

Батько помер, коли О. Соколовський був у четвертому класі гімназії, родина бідувала і тепер нічим не могла допомогти йому. Підтримували товариші — надсилали те, що можна було надіслати: гроші, словники. Він закінчив гімназію з золотою медаллю, непогано володів німецькою і французькою мовами, знав польську. Потяг до знань не залишав його ніде і ніколи. Для самоосвіти використовується кожна, бодай найменша можливість. «З юнацьких років,— пише в своїх спогадах дружина Олександра Соколовського Тетяна Степанівна,— не зважаючи ні на які умови, Соколовський мріє якнай докладніше ознайомитися з літературою не тільки українською, а й з російською, світовою. Де б він не був, куди б не закидала його доля, він намагався використати для цього все, аби ні одної хвилини свого життя, як він казав, не кинути на вітер. Часто працює з останніх сил, жадібно читає все, що тільки може дістати. На каторзі, у в'язниці, де йому довелося пробути кілька років, він вивчає іноземні мови, просить надіслати йому замість продуктів книжки, перекладає твори Міцкевича, Гейне, Гете».

З царської каторги його звільнила Лютнева революція 1917 року. Повернувся до Конотопа, а звідти, не затримуючись, поїхав до Чернігова, в рідне йому середовище революційної молоді. На першотравневому вечорі 1918 року, за виступ проти німецько-кайзерівських окупантів, його заарештовують і вивозять невідомо куди. Згодом він опиняється за колючим дротом спочатку в Бресті, потім в Бялах. Похмурі довгі бараки-напівземлянки не вмішували заарештованих, що все прибували, і ув'язнених використовували на будівництві нових. З цієї каторги його визволила революція в Німеччині. Виснажений катуваннями, хворий на туберкульоз, але, як і раніше, сильний духом, О. Соколовський повертається в рідні краї, оселяється в Чернігові, працює в кооперативних установах.

З 1924 року він у Києві. Спочатку на посаді відповідального секретаря Товариства політкаторжан, потім — наукового працівника Музею революції, обладнаного в Косому капонірі. «Кімната секретаря,— ділиться своїми враженнями О. І. Смиренко, якій доводилося бувати там у справах,— містилася при клубі політкаторжан, де часто, як у всякому клубі, було багато народу, багато шуму, але в кімнаті секретаря завжди панувала робоча тиша, завжди існував порядок. Кожен, зайшовши до цієї кімнати, відчував тут якусь особливу охайність, якийсь приемний затишок, чітку робочу обстановку... Все робилося спокійно, по-діловому, дуже доброзичливо і м'яко. Всі, хто мав справу з Олександром Олександровичем, ставилися до нього з великою повагою, з великим довір'ям. Посада відповідального секретаря Товариства політкаторжан була виборна, і Олександра Олександровича обирали одноголосно».

Обирався він і депутатом Київської міської Ради.

Перші літературні спроби О. Соколовського припадають на його гімназичну пору. Рідні пам'ятають великий зошит, до якого він записував свої вірші, не наважуючись показати їх товаришам. Навіть перебуваючи в німецькому концтаборі, без жодної книжки, без паперу, він перекладає по пам'яті з Пушкіна, Тютчева, Блока, Е. Ожешко.

Творчість в жанрі поезії вабить його й пізніше. Він пише гумористично-побутову «Казку про собачку» (1921), цілком реалістичну в своїй основі, що маює нелегкі обставини тогочасного життя родини автора. Наступного року закінчує поему «Ікар» — варіацію на тему відомого старогрецького міфа, а ще через рік — «Поему одного життя», яка містить важливі суспільно-громадські проблеми. Сюжет поеми розгортається як життя людини, в минулому — борця за волю народу, яка розгубилася в бурхливому полум'ї громадянської війни, спасувала перед її трагедіями, зійшла з вірного шляху і замість тихого особистого щастя, до якого прагнула, знайшла власну загибель. Твір спрямований проти дрібнобуржуазного відступництва, ідейних компромісів, що зрештою і неминуче ведуть в антинародний табір.

В 1925 році на сторінках журналу «Життя і революція» О. Соколовський виступає з віршем «Народовольці». На цьому факті варто зупинитися докладніше, адже він передував появі циклу його історичних романів, присвячених народовольцям. Написаний у формі щирою ліричного послання до безіменної адресатки, чие обличчя, голос і важка коса «нагадують трохи Перовську», він містить немало важливих свідчень. Кілька слів, мовлених між іншим, стосуються особистого життя поета. Він проводить час серед природи, «на Дніпрі або в лісі», захоплюється мандрами, що додають фізичного гарту. Головне ж — зізнання в тому, що автор уже працює над книгою про народовольців, що він живе цією книгою:

Я зараз книгу пишу
Про Перше Марта.
І часом буває мені —
В юрбі нецікаво-звичній
З'явиться (тільки на мить)
Славетний Андрій Желябов.

Очевидно, в О. Соколовського виникла потреба поділитися з читачем і своїм задумом, що вже цілком полонив його, і своїми труднощами, зв'язаними з реалізацією задуму. А тих труднощів, як бачимо, було немало:

...в моїй роботі
Я ще не все з'ясував:
Желябов ще мій не реальний,
Кібальчич ще трохи панок,
Не зовсім робочий Михайлов,
Хоч я над ним б'юся давно.

Вірш малював і докладну, з деталями, картину страти народовольців вранці 3 квітня 1881 року — в уяві поета як живі стояли герої, що мужньо пішли на ешафот в ім'я народного визволення від самодержавної деспотії. Показово, що аналогічною картиною закінчується і роман О. Соколовського «Перші хоробрі».

Отже, задум написати книгу про народовольців (поки що лише одну) визрівав протягом тривалого часу, центральне місце в тому задумі належало правдивому, реалістичному відтворенню образів борців за свободу. Вірш становить інтерес і з того погляду, що в ньому бачимо намагання обґрунтувати вибір теми, її ідейно-суспільну значимість. Самовідданість, порив, незламна воля революційних народників, — цілком справедливо твердить автор, — назавжди залишаться в історичній пам'яті трудящих.

Чому О. Соколовського привабили саме народовольці? Гадаємо, було кілька причин. Перша — обставини власного життя автора. Перебуваючи в тюрмах і на каторзі, він не міг не думати про тих, хто вже до нього сидів «за політику» в одиночках Лук'янівської в'язниці,

йшов етапом у Сибір. Про стійкість народників ходили легенди, вони зміцнювали дух революціонерів.

Друга — в постійному інтересі до науково-історичних досліджень. На початку 20-х років, живучи в Чернігові, він шукає матеріали з життя народників в журналі «Былое», в архівах, їде з цією метою до Москви. В середині 20-х років з'являється ряд змістовних, хоч і не позбавлених певних слабкостей, праць видатного радянського історика Б. Козьміна, що якраз стосуються народництва, зокрема проблеми «російського бланкізму», тобто змовництва, чим, як відомо, так захоплювалися і революційні народники. Статті Б. Козьміна публікувалися в журналі «Каторга и ссылка», дуже добре відомому О. Соколовському вже хоч би по «відомчій лінії» як секретареві Товариства політкаторжан. О. Соколовський зустрічався в Києві з членом редколегії цього журналу, колишнім народовольцем Михайлом Фроленком, про якого потім писав у своїх романах. Зустріч, розповідають, справила на нього надзвичайне враження.

Третя причина — чисто літературного характеру. Історичний матеріал приваблював багатством колізій, драматичних і трагічних ситуацій, здатних стати основою винятково захоплюючого і водночас глибоко пізнавального сюжету. А тим часом багата можливостями тема в українській літературі зовсім не розроблялася. З'явилося лише оповідання В. Чередниченко «Софія Перовська» (1925). До речі, й пізніше, після О. Соколовського, про народництво у нас писали мало і зрідка. Драма С. Голованівського «Перший грім», створена в післявоєнний час, кілька речей у поезії про М. Кибальчича — оце, власне, і все, що за багато років можемо назвати.

Поштовхом, який змусив О. Соколовського інтенсифікувати роботу над романом, став республіканський конкурс на кращу книгу для юнацтва. Письменник працював, не рахуючись з часом. Повертався з роботи і, сяк-так перепочивши, брався за рукопис, щоб крізь ніч трудитися над новими сторінками. Документальність змушувала тримати в напруженій пам'яті десятки імен, сотні найрізноманітніших фактів у їх зв'язку і взаємодії. Брак літературного досвіду (адже це була його перша спроба в жанрі роману) вимагав потрійних зусиль. Загострилася важка хвороба. «Він пише зовсім хворий,— згадує дружина,— ледве тримаючись на ногах, бо хоче своєчасно закінчити роман, щоб встигнути подати його на конкурс».

Воля до творчої перемоги взяла гору. Роман під назвою «Перші хоробрі» дістав високу оцінку журі конкурсу і був відзначений другою премією. В 1928 році його видано окремою книгою. Наступного року він побачив світ в російському перекладі. Так — триумфально — в українську літературу ввійшов ще один самобутній, талановитий прозаїк.

Закономірний успіх став однією з причин, які назавжди зв'язали Олександра Соколовського з історичним жанром. Тема народовольців

продовжує хвилювати його, один за одним створює він романи «Нова зброя» (1932), «Роковані на смерть» (1933), повість «Бунтарі» (1934).

В 1934 році романи «Перші хоробрі» та «Нова зброя» вийшли у видавництві Всеукраїнської ради товариства політкаторжан і засланих одною книгою під спільною назвою «Герої змов». Книгу відкривала невеличка авторська передмова. Вона становить неабияку цінність для кожного, хто хоче збагнути ідейно-творчі джерела всього циклу.

Олександр Соколовський наголошує, що його романи слід насамперед розглядати як «історію-хроніку революційних змов старого народництва», що, отже, проблема «російського бланкізму» перебуває в центрі його оповіді. Він наголошує і на тому, що в своїх творчих рішеннях виходить з ленінської оцінки народництва — і його помилок, і того корисного, яке мало значення для дальшого розвитку революційного руху. Він наводить слова В. І. Леніна про те, що «Традиції бланкізму, змовництва страшенно сильні у народовольців, до того сильні, що вони не можуть собі уявити політичної боротьби інакше, як у формі політичної змови. А соціал-демократи у подібній вузькості поглядів не винні; у змови вони не вірять; думають, що час змов давно минув...» (В. І. Ленін, Твори, т. II, стор. 303).

Отже, О. Соколовський був добре обізнаний і з статтею В. І. Леніна «Завдання російських соціал-демократів», звідки взято процитований уривок, і з іншими його працями, зокрема з статтею «Від якої спадщини ми відмовляємось», зміщеною в тому ж ленінському томі, на який посилається письменник. У цій статті з класичною чіткістю сформульовано три риси народництва як системи поглядів, неприйнятної для марксизму, і зроблено істотне застереження: марксизм виступає не проти окремих представників народництва, а проти народництва як системи поглядів.

Письменник усвідомлював і слабкості своїх романів: далеко не повне відображення доби, «особливо помилки і хиби революційного народництва,— так само, як і його позитивні сторони,— не завжди виступають з належною чіткістю»,— зазначав він. Головний сенс романів автор бачив у тому, щоб збудити інтерес робітничої молоді до вивчення революційної історії в її найхарактерніших явищах. Зрозуміло, що талановиті книги О. Соколовського своїм значенням виходили далеко за межі такого «збудника», вони самі вчили, не лише пробуджуючи в читачеві вдумливого історика, а й безпосередньо впливали на формування його суспільних поглядів, його розуміння зв'язків минулого з сучасним.

Якщо говорити про те, як складався стиль письменника, його манера, слід мати на увазі, що перший роман писався для юнацтва. Ясна річ, не полегшення і спрощення викладу прагнуть у подібних випадках автори, не поверховості, що претендує на «живі» описи, а тільки максимально можливої ясності, виразності і дохідливості

кожної фрази, кожного епізоду. І ще прагнуть вони, щоб твори їхні могли по-справжньому захоплювати. Дохідливість і висока читабельність притаманні всім без винятку романам О. Соколовського. Та це аж ніяк не означає, ніби за стильовою структурою вони абсолютно однотипні.

У романі «Перші хоробрі», що охоплює події трьох років, від літа 1878 по квітень 1881, і відтворює підготовку до вбивства і вбивство царя Олександра II, яке сталося 1 березня (тому у вірші «Народовольці» й називається книга «про Перше марта») дається в знаки хронікальність. Зумовлено це не стільки самим наміром написати історію-хроніку, скільки тими труднощами, з якими зустрівся початкувчий прозаїк, звернувшись до багатого і не простого фактичного матеріалу. Роман, власне, складається з низки епізодів-фрагментів, кожен з яких має свою назву, подеколи інтригуючу («Пригоди лакея», «Тривожні ознаки»), здебільшого ж виразно тематичну («Північний союз», «Замах Соловйова», «Винахід Кибальчича»).

Романи О. Соколовського не претендують на те, щоб бути художньою історією всього народницького руху. Бо в іншому разі їх автор ставав перед необхідністю широко показати соціальне, ідейне і політичне життя країни, до того ж не в одній, а в багатьох площинах. Він свідомо обмежив себе історією змов і вражаюче показав, як, в яких умовах і якими людьми ці змови здійснювалися.

Він любить своїх героїв і захоплюється ними — Тимофієм Михайловичим, Андрієм Желябовим, Миколою Кибальчичем, Софією Перовською. Вони легко зрікаються всього особистого заради громадського, заради неймовірно важкого обов'язку, взятого на себе добровільно. Постійна конспірація з її жорстокими законами стає нормою їхнього буття. Люті жандарми, хитрі шпики, зради, білий терор — ніщо не в силі змусити їх відмовитися від ідей, а коли битву програно — вони йдуть на шибениці і спокійно приймають смерть, вірячи, що прапор боротьби підхоплять інші. Вони мають у своїх рядах талановитих винахідників, блискучих розвідників, відчайдушних експропріаторів, що роздобувають кошти для потреб організації. Їх смертельно бояться цар і царські сановники. Вони ж не бояться нікого. Смерть друзів для них — непереможно-могутній заклик до остаточної боротьби.

Про все це О. Соколовський пише з справжнім піднесенням, не зупиняючись і перед певною ідеалізацією своїх героїв. В цілому ж він не виходить за межі об'єктивності, прагнучи бути вірним документові. Желябов щиро помиляється, кажучи: «Ніяка організація трудящих, ніяка широка пропаганда неможливі при самодержавстві. Отже, треба знищити, зруйнувати дощенту цей лад. Треба бити царат по голові». Щиро помиляються й інші народники, з ідеалістичних позицій оцінюючи роль особи в історії. Бо ж вірять, що невеличка група добре організованих змовників може враз повернути соціальний устрій цілої країни, що фізичне знищення царя може мати вирішальні наслідки

для їхньої боротьби. Помилковість поглядів і дій народовольців з роману «Перші хоробрі» цілком очевидна, особливо для читача, що вміє оцінювати минуле в світлі нового історичного досвіду. Очевидна вона і через зіставлення титанічних зусиль героїв з трагічними наслідками, що ними ці зусилля закінчуються.

Майже ніколи не осуджуючи своїх героїв, а тільки співчуваючи їм, автор, однак, не уникає цілком певних визначень і характеристик. «Скупчуючи всю свою увагу майже виключно на організації терористичної діяльності, навіть найвидатніші з діячів «Народної волі» в більшості якось немов забували про непідготовленість та неорганізованість широкої маси трудящих і в першу чергу робітників», — це і слова автора, і думки Макара Зорянчука, який уміє глибше, аніж багато хто з його товаришів, відчувати реальність обставин і мріє про широке коло пропагандистів та організаторів робітництва. Але ідеологія народництва, зрозуміло, не могла стати ідеологією пролетаріату. Науковий соціалізм став його всеперемагаючою духовною зброєю.

Роман «Нова зброя» починається майже там, де закінчується роман «Перші хоробрі». Кінець березня 1881 року, Петербург. Лютує реакція, відбуваються масові арешти, переполох охопив обивателів, які бояться і жандармів, і «нігілістів з пекельними бомбами». Про нову зброю думають і народовольці, і захисники самодержавства. Ідея «нової зброї» визначає і концептуальність роману, в якому, до речі, значно менше хронікальності, аніж у попередньому.

Олександр Соколовський прагне глибше показати внутрішній світ революціонерів, не одну сторінку відводить він болісним роздумам Макара Зорянчука, якого не зламали втрати, а тільки змусили напружено аналізувати, шукати нових, дійових шляхів.

Виразно, хоч і в одверто гротесковому плані, виписано тут і образ одного з натхненників самодержавної реакції обер-прокурора найсвятішого синоду Победоносцева («пом'яте старістю темно-жовте обличчя з занадто округлими великими очима, з хижим носом і напівзаваленим ротом. Округлі очі й занадто великі вуха на коротко стриженій голові надавали всьому обличчю різкої подібності до сови»). Подібні описи засновані на прийомі прямої символіки: як сова, він боїться світла і обожнює п'ятому. Победоносцев не тільки вимагає смертної кари всім учасникам замаху на царя, а й розробляє «ефективні заходи» по винищенню «крамоли», наївно вважаючи, що всьому виною — купка зухвалих злочинців та ще бездарність урядової адміністрації.

В такому ж гротесковому плані змальовано й царя Олександра III («і обличчям, і рухами, і всією величезною незграбною постаттю цар дуже нагадував ведмедя середніх розмірів»), який сховався в Гатчині і віддається улюбленому заняттю — грі на тромбоні. Подібні описи по-своєму наголошують на істотній думці: безглуздо вести війну проти такої нікчемної особистості і розплачуватися життям прекрасних лю-

дей. Треба боротися проти всього ладу насильства і визиску і, перемагаючи, вимітати геть корони і трони.

Хитрий і підступний, Победоносець все ж безсилий перед історичним процесом. З відчайдушністю приреченого шукає він порятунку в жандармському капітані Судейкіні, забезпечує йому якнайширший простір для діяльності на благо імперії. Капітан, а потім полковник, Судейкін справедливо характеризується як «типове породження тої політичної і громадської розпусти», що роз'їдала Росію «під гнійним покровом самодержавства». Виходець з «плебеїв», він пристрасно жадає високого становища в аристократичному світі і готовий здобувати собі місце під сонцем будь-якими засобами. Його «нова, ще не випробувана» зброя, на яку покладається стільки надій — «внутрішнє стеження». Інакше кажучи — використання ренегатів і зрадників з самого ж середовища революціонерів. Віддамо належне його жандармському мисленню: невдачі, провали і страти посіяли зневіру і розпач серед частини тих, хто мав безпосередні зв'язки з народовольцями, користувався їхньою довірою. Ловець душ в голубому мундирі знав, з кого можна було вербувати собі агентуру. І він знаходить Дегаєва, якому дано в романі влучну і вичерпну характеристику: «Дегаєв — подвійний зрадник, найкращий з помічників Судейкіна, огидна потвора, що тільки й могла народитися в задушливій атмосфері одірваних від живого життя, отруєних зрадництвом і придушених «судейкінщиною» законспірованих гуртків». І в соціальному, і в психологічному планах спільним для обох є те, що вони будують своє благополуччя на горі і стражданнях інших.

Нова зброя Судейкіна не стала рятівною для самодержавства, безславно загинув і її натхненник. Ця обставина тільки зайвий раз підкреслила, що царат не має засобів, які могли б врятувати його. Не виправдало себе і жадання «нової зброї» — якогось особливо сильного динаміту з боку народовольців-терористів. Не виправдало тому, що їх методи боротьби помилкові. І тут — через образ Макара Зорянчука, його устами — письменник стверджує ідею справжньої нової зброї, міцної робітничої організації: «Щоб знищити Судейкіна — потрібний динамітний набій або щось подібне, а щоб остаточно розвалити всю їхню систему, весь лад — потрібна міцна організація робітників. Ось про що ми весь час забуваємо...»

Макар Зорянчук знає і вагання, і непослідовність, протиріччя в його настроях і поведінці зумовлені цілком конкретними обставинами, однак роль цього образу в сюжеті роману надзвичайно важлива для розв'язування теорії і практики народництва.

Через рік після «Нової зброї» з'являється роман «Роковані на смерть», ще через рік — повість «Бунтарі». Ми вже мали нагоду переконатися, що хронологічні межі творів О. Соколовського визначені досить точно, як, зрештою, того й вимагає історичний жанр.

Зміст «Рокованих на смерть» — історія ще одної терористичної

змови проти царя. Події, охоплені романом, відбуваються впродовж невеликого відрізка часу, від 17 листопада 1886 року до 8 травня 1887. В центрі твору, поряд з образом організатора замаху на Олександра III Петра Шевирьова, бачимо образ студента Петербурзького університету, соратника Шевирьова, Олександра Ульянова. Гадаємо, що інтерес О. Соколовського до цієї постаті мав особливе значення в творчій історії роману. Вже з перших сторінок відчуваємо ми велику симпатію до талановитого, інтелектуального, душевно чулого, безкомпромісного в своїх рішеннях і проникливого в своїх судженнях, націленого на подвиг юнака. Таким постає Олександр Ульянов, таким проходить через усю книгу, аж до трагічного фіналу, коли у дворі Шліссельбурзької в'язниці він прийняв смерть як справжній герой.

Ми вже згадували праці історика Б. Козьміна середини 20-х років, присвячені народництву. В одній із них, досліджуючи народництво 80-х і початку 90-х років, його розкол на лібералів і прихильників марксизму, вчений зазначав: «Як на приклад впливу у 80-і роки на народників ідей марксизму можна зіслатися на програму «Терористичної фракції партії «Народна воля», написану 1887 р. О. І. Ульяновим». Такими ж міркуваннями керується й О. Соколовський, створюючи свій образ. Олександр Ульянов читає в оригіналі Маркса, працює в робітничих гуртках, вбачаючи в них зародки велетенської революційної сили: «Ми навіть не можемо уявити, ознаками якого велетенського руху є теперішні маленькі гуртки, навіть окремі робітники, що вже читають не «Хитру механіку», а Маркса й Енгельса...» — каже він. Однак, схиляючись до соціалдемократії, Олександр Ульянов визнавав також терор і сам брав найдіяльнішу участь у підготовці терористичного акту.

Письменник не згладжує цих протиріч в поглядах і діяльності героя, відтворений ним характер можна вважати і достовірним, і переконливим. Ще одна трагедія мужніх, але рокованих на смерть в загальній ідейно-естетичній концепції роману підводить до остаточного висновку: прийоми боротьби, якими користувалися народовольці, навіть краша їх частина, непридатні для робітничого революційного руху.

Повість «Бунтарі» має внутрішній зв'язок з трьома попередніми творами, хоч і написана на цілком самостійну тему. Як відомо, в 1877 році на Україні, в Чигиринському повіті, існувала створена революційними народниками підпільна селянська організація «Таємна дружина». Товариство мало свій статут, члени дружини приймали присягу на вірність. Мета дружини полягала в тому, щоб підняти селянське повстання. «Чигиринська змова» була розкрита, її керівників, у тому числі Л. Стефановича і Л. Дейча, а також кількох активних учасників з селян, було ув'язнено.

Основна сюжетна лінія твору не розпливається в хронологічному викладі подій. Вона по-своєму компактна, напружена, енергійна. Все

зосереджено навколо перебування Стефановича і Дейча в Лук'янівській в'язниці і організації втечі. Але, вдаючись до відступів, сміливо вводячи документальний матеріал, письменник розгортає перед читачем досить докладну картину того, як створювалася дружина, на яких за-садах будувалася, що — і неминуче — призвело до провалу змови.

Ідея селянської революції, підготовленої шляхом змови, виглядає в повісті утопічною. Бунтарі ж — як називали тоді революціонерів-народників — поетизуються як безстрашні рицарі людського духу:

«Ні!.. Бунтарі не ганчірки якісь, а таки справді бунтарі! Нехай ми помилялися й дуже помилялися в теорії й тактиці, але ж ми боролися, ставили й ставимо на карту своє щастя, волю, життя».

А ці якості завжди приваблювали О. Соколовського в народниках. Рельєфно, з вражаючими подробицями описана Лук'янівська в'язниця, добре знайома авторіві, запам'ятовуються характерні типи наглядачів-тюремщиків, здебільшого тупих, бездушних створінь, і все це виступає як уособлення Російської імперії, як символ народного безправ'я.

Автор сам був свідомий того, що його романам про революційних народників бракує повноти, особливо в показі їхніх помилок і хиб, емоційне не завжди має під собою достатню ідейну глибину.

Одна з причин полягала і в тому, що наша тогочасна історична наука, яка мала прийти на допомогу художникові, робила тільки перші і не завжди впевнені кроки на шляху дослідження цього складного явища.

Кращих представників старого, революційного народництва В. І. Ленін називав героями, що завдавали ударів самодержавству. Пафосом героїзму в боротьбі проти царизму сповнені і твори О. Соколовського.

Крім циклу романів про народовольців Олександр Соколовський написав історичний роман «Богун» (1931), який, можливо, коли б доля письменника склалася щасливіше, став би початком ще одного багатотомного циклу. Сьогодні, не маючи в своєму розпорядженні рукописної спадщини автора, його архіву, нелегко збагнути, з чого і як розпочалася його праця над «Богуном». Ймовірно, тут знайшов вияв давній і тривкий інтерес письменника до історії України, що з новою силою нагадав про себе, як тільки він набув першого досвіду романиста. Не виключено, що певну роль в творчих намірах О. Соколовського відіграла і його багаторічна дружба з командиром Червоного козацтва Віталієм Примаковим. Разом вони перебували в Лук'янівській в'язниці, не раз уславлений кіннотник провідував О. Соколовського в Чернігові, бував і на київській квартирі письменника, де знайомився з окремими главами «Богуна» в рукописі, ділився з автором своїми враженнями. Тоді ж у них народилася думка спільно написати книгу про Червоне козацтво. На жаль, життєві обставини стали на перешкоді до її реалізації.

І все ж зберігся один загальний зошит з записами, зробленими рукою О. Соколовського, вони свідчать, як старанно готувався він до роботи над «Богоном», що читав, де шукав матеріали. Літописи, історичні, економічні, етнографічні дослідження, журнали (зокрема «Киевская старина»), в яких друкувалися статті і замітки з історії України, деякі польські джерела. А крім того — ґрунтовно вивчався тогочасний побут, фольклор, знаряддя праці, обряди. Зустрічаються в зошиті й окремі характерні фрази і звороти, що їх потім автор увів в текст роману. Правда, письменник не міг в той час скористатися багатими польськими архівами, така можливість відкрилася перед нашими романистами пізніше.

Легендарна постать козачого полковника Івана Богуну, з чім іменем зв'язана не одна сторінка в літопису знаменних перемог українського народу над польсько-шляхетськими поневолювачами, сподвижника Богдана Хмельницького, оспіваного в народних думках, закономірно привабила О. Соколовського.

В його інтерпретації Богун духовно близький до тих бунтарів, які до останку віддавали себе служінню найвищій ідеї. Тим часом основний задум роману набагато ширший і визначається переломною подією — національно-визвольною боротьбою 1648—1654 років, що увінчалася видатним історичним актом — добровільним воз'єднанням України з Росією.

Олександр Соколовський мав попередників у дожовтневій українській прозі. В деяких можна було вчитися, наприклад, в М. Старицького, автора цікавих історичних романів і повісті, не закриваючи очей на їхні слабкості і недоліки. З іншими ж доводилося неминуче ставати на одвертий ідеологічний бій, спростовуючи і заперечуючи їхні буржуазно-націоналістичні концепції. До речі, націоналістичні фальсифікатори не поминули й Івана Богуну, приписуючи йому якісь «самостійницькі» настрії.

Чи вірно показує О. Соколовський причини, рушієні сили і хід національно-визвольної війни? Від цього насамперед залежить ідейно-художня значимість твору. Так, автор «Богуну» не відступив у головному від історичної правди. Ми бачимо тяжкі поневіряння українських селян, безправних, катованих, придушених жорстокою панщиною. Бачимо ми і те, як розкошує зажерлива шляхетська аристократія на поті і крові «хлопів». Людську гідність розтоптано, найменший вияв невдоволення карається смертю. Гніт соціальний переплітається з гнітом національно-релігійним. Але волелюбний народ не може і не хоче миритися з панським ярмом.

У невеликому вступі-екскурсі письменник, називаючи дати і факти, немовби звертається за свідченням до самої історії. А епіграфом до першої частини взято слова цілком об'єктивного в своїй безсторонності француза Боплана: «Шляхта живе, як у раю, а селяни — як у чистилищі. А як ще селянам трапитися попасти в неволю лихому.

панові — їхнє становище гірше від галерних невольників. Ця неволя багатьох з них змушує до втечі, а найвідважніші йдуть до запорожців».

Народні низи, трудові маси виступають в романі вирішальною силою, здатною здобути визволення. На своїх плечах виносять вони і численні втрати в боях, і голод, розруху, хвороби, що неминуче супроводжують тривалу війну. Образ України, що бореться, — це наперед в романі образ народу, мета боротьби — майбутнє цього народу.

Іван Богун О. Соколовського — послідовний і безкомпромісний виразник інтересів низового козацтва і посполитих. Для нього неприйнятний вузький «старшинський» демократизм, не раз і не двічі виявляє він в гострій формі свою одверту неприязнь до старшини, яка найбільше дбає про власні привілеї і багатства. «І що таке врешті та старшина?.. — гнівається він. — Ті, що тільки про те й мріють, щоб панками й підпанками поробитися?..»

Коли ж йому цілком резонно нагадують, що за своїм становищем він теж належить до старшини, Богун навіть не хоче всерйоз слухати того.

Захоплююче відчуття органічної єдності з народом окрилює і надихає його. Ось він спостерігає, як насипають рятівні греблі, що допоможуть війську вибратися з польського оточення, думає над минулим і майбутнім — «і груди йому ширшали, і кров іще швидше, ніж завжди, струмувала по жилах, і руки відчували в собі ще більшу, ніж завжди, здавалося, нездоланну міць. І все міцніше, все яскравіше й чутивіше відчував Богун той незримий могутній зв'язок, що вже багато років з'єднував його з полком, з усім військом, з усім народом».

І треба сказати, що відчуття це не псевдопатетичне, а істинне.

Самобутній, сміливий, рішучий воєначальник Богун уміє зважити на думку і досвід громади, спиратися на її мудрість. Він гарячкуватий, незмінно рветься в бій, щоб там, в поєдинку з ворогом, розв'язати раз і назавжди всі основні проблеми. Та вміє він і самокритично глянути на себе, щиро визнати і перевагу Хмельницького як дипломата і стратега.

Взаємини Хмельницького і Богуну в романі складні. На їх розгляді докладно зупиняється М. Сиротюк в монографії «Українська історична проза за 40 років» та в передмові до окремого видання роману.

Чи протиставлені ці образи один одному? Звичайно, ні. І Хмельницький, і Богун роблять спільну справу. Спільна у них і мета. Але певне зіставлення є. Хмельницький бачить далеко, розраховує, зважуючи максимально можливу кількість факторів. Не є секретом для нього і даче Богуну ці фактори спалахи неприязні до гетьмана відомі у війську. Хмельницький не надає їм особливо великого зна-

чення, бо впевнений, що до відкритого конфлікту не дійде, що полковник рано чи пізно зрозуміє його. В суперечці про старшину він кидає Боговну тверезе: «А що ж ти — без неї хотів?»

Ближчий до низів, експансивніший Богун не завжди може відчути ту велику відповідальність, яка лежить на гетьманові і керує його вчинками. Нарешті, він не дипломат, хоч і чудовий майстер перевтілень і містифікацій. Але він добрий помічник і перший радник гетьмана.

Можна сперечатися з приводу того, чи правомірні подібні зіставлення, породжені бажанням відтінити характери, чи мають вони під собою реальний ґрунт. Як відомо, в народній думі «Іван Богун» гетьман і полковник стоять поряд:

Все козацтво
І вояцтво
У ряди вставало,
На всі голоси кричало,
Промовляло,
А кобзарі грали,
В струни дотинали
Та Богдана із Богоном
Піснями хваляли!

Не можна погодитися і з міркуваннями, ніби образ Богуну вийшов у романі не таким, яким його хотів вивести О. Соколовський.

В романі багато батальних картин, виписаних з таким баченням деталей і подробиць, яке можливе тільки при винятково глибокому вивченні матеріалу і сильній художницькій уяві. Окремі його сторінки, що теж стосуються Богуну, а точніше — його взаємин з Оксаною, виповнені тонкою лірикою. Оксана — втілення чистого кохання і незламної вірності, доля її і романтична, і трагічна водночас. Така характеристика може видатися традиційною, але й образ Оксани здається нам теж традиційним.

Скоріше всього, «Богун», як і «Перші хоробрі», призначався для юнацтва. Стиль його простий і ясний, автор принципово не користується архаїзмами, і тільки діяріуші Зорки, в яких фіксуються події визвольної війни, цитуються із збереженням літописної лексики.

Але твір не позбавлений деяких недоліків. В сюжеті «Богуну» не відбилася ідея українсько-російського єднання. Говорячи про це, мусимо застеретти, що автор мав намір продовжувати розповідь про події визвольної війни в наступній книзі роману, цілком ймовірно, що саме там дістав би втілення важливий історичний мотив. Не може задовольнити і образ ватажка польських повстанців Костки Наперського. Його показано надто епізодично і до того ж в пригодницько-комедійному плані. Можна було б висловити й інші часткові претензії. Однак не слід забувати, що «Богун» написаний майже сорок років тому, що він — перший український радянський роман на цю важливу тему, що дос-

відом О. Соколовського пізніше творчо скористалися інші прозаїки, зокрема Яків Качура, чия повість «Іван Богун» творилася не без помітного впливу цього роману.

Сьогодні ми маємо велику і розмаїту історичну романістику. Вона не визнає стандартизованих образів історичних діячів. Герої Івана Ле не копії героїв Панча, а ті й ті не повторюють героїв Олександра Соколовського. Єднає їх правда, дух відтворюваної доби.

Випробувані часом, книги О. Соколовського зберегли свою ідейно-мистецьку вартість і ще довго будуть служити читачам як джерело радості і пізнання. В них живе обдарування справжнього художника.

Петро МОРГАЄНКО

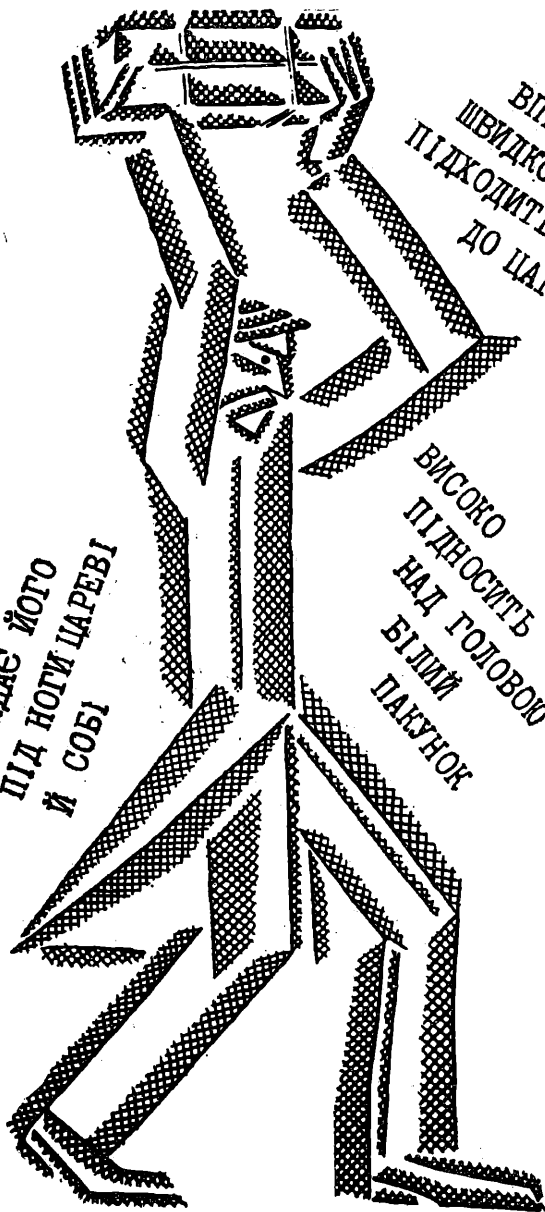
Перші хоробрі

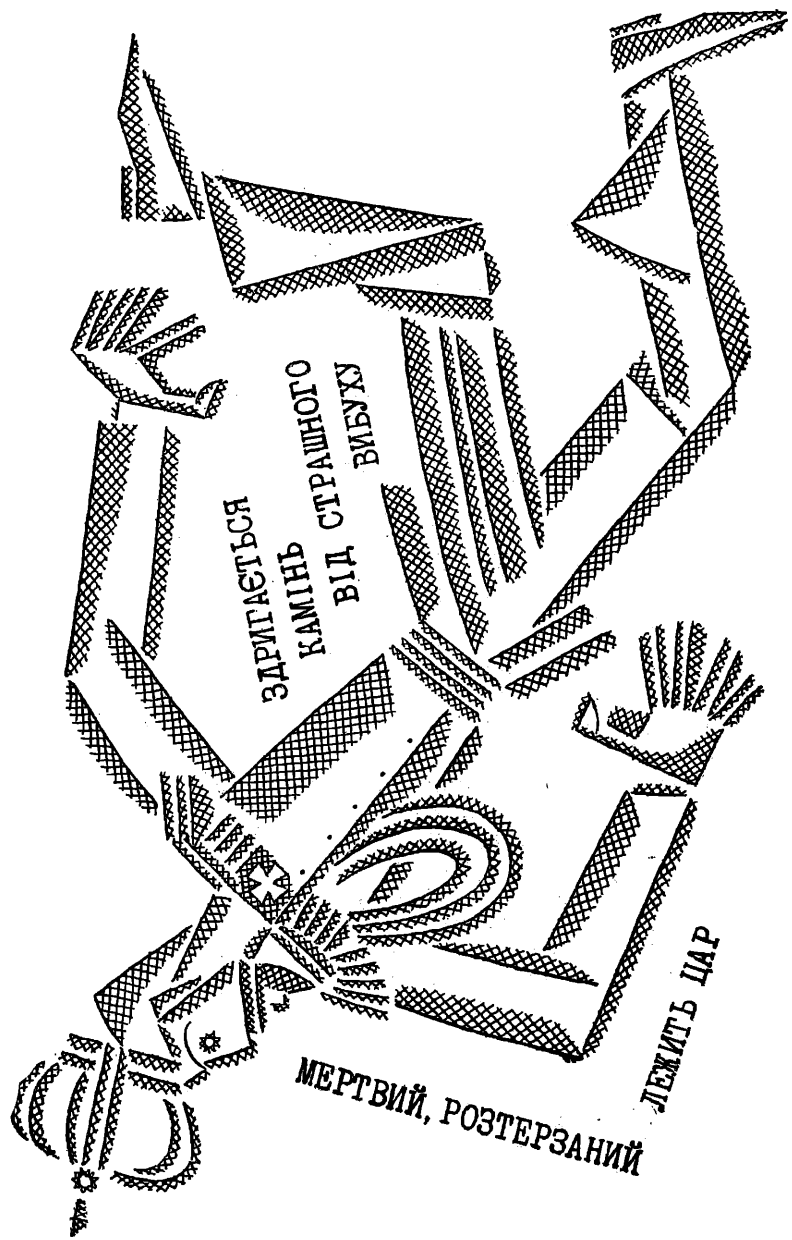
Роман

І КИДАЄ ЙОГО
ПІД НОГИ ЦАРЕВІ
Й СОБІ

ВПЕВНЕНО,
ШВИДКО
ПІДХОДИТЬ ВІН
ДО ЦАРЯ

ВИСОКО
ПІДНОСИТЬ
НАД ГОЛОВОЮ
БІЛИЙ
ПАЛАНУК

ЗДРИГАЄТЬСЯ
КАМІНЬ
ВІД СТРАШНОГО
ВИБУХУ

МЕРТВІЙ, РОЗТЕРЗАНИЙ

ЛЕЖИТЬ ЦАР

ЧАСТИНА І

НАПАД

Чудового літнього ранку 1878 року під Харковом, на перехресті Зміївського та Чугуївського шляхів, зупинилася бричка, запряжена парою добрих коней.

Із брички, не поспішаючи, вийшов молодий армійський поручник у повній уніформі.

Двоє його супутників, у брилях, у широких полотняних плащах, теж заворушилися, наміряючись встати.

Але поручник, що саме нахилився був до синьою волюшки, раптом став струнко і веселим глибоким голосом скомандував:

— Смір-на! Не ворущись!..

Денщик, що сидів на передку й почав був закурювати, вмить повернувся лицем до поручника й широко посміхнувся, показавши сліпучо-білі зуби.

— Р-рядовой Макара Зорянчук, д-доложи, что відно на горизонтел!..

— Н-не могу знать, в-ваше високо-родіе!..

— С-скатіна...

— Так што нічого не відно, ваше високородіе...

— Смотри в оба!..

Макара Зорянчук, посміхаючись, уместився зручніше на передку й задивився назад, у бік Харкова.

— Вих-ході!.. — наказав поручник.

Ті, що сиділи в бричці, зараз же повиходили з неї і поскидали плащі. Обидва вони були в добрих літніх костюмах. Один — у сірому — нагадував молодого поміщика середньої руки. Другий — високий, у чорному — був, певно, студент, син заможних батьків. Зробивши кілька кроків від брички, він по-військовому повернувся, підійшов до денщика й, поклавши руку йому на коліно, тихо спитав:

— Ну що, Макаре, не страшно?

— А чога там боятися? Все^одно, як не пощастить — живим не дамся...

— І на завод не хочеться?

— Це до Матверзена?.. Ні... А якби й хотілося — все^одно не можна...

Макара лагідно посміхнувся. Карі розумні очі його ще ласкавіше глянули на студента. Той якось соромливо почувхав перенісся, відвернувся й, спершись об передок, задивився на зелені лани.

Вітер ледве торкав їхні хвилясті, розкішні гриви, білою піною шумувала в долині гречка, а далі, далеко, ген аж до мармурово-блакитних небесних скель, розгорнулися несяжні простори зеленого моря.

— Не їдуть, падлюки...— півголосом сказав поручник.

Поміщик у сірому погладив світлу кучеряву борідку, поволі витягнув хустку з кишені, обтер нею високого лоба, потім зняв бриля, закритим ним лице од сонця і запитав:

— Ти певен?

— Певен,— сказав поручник.

— Ну, то йди, запалимо.

— Іде, їде! — схвильовано скрикнув Макар, випростовуючись на передку...

Поручник кинув цигарку, зараз же підняв її з трави й глибоко затягнувся.

— Він?..

— Він.

Вершник підїхав уже зовсім близько. Це був молодий білявий офіцер на чудовому гнідому коні.

— Куди? — чітко запитав поручник, як тільки вершник підїхав до брички.

— На Зміїв.

— Скількох?

— Одного. Четверо.

— Рушай...

Макар торкнув коней і швидко виїхав на Зміївський шлях. Вершник, сказавши тим, що були в бричці, кілька слів, виїхав наперед.

Коні швидко й дружно побігли битим шляхом.

Позаду — не далі як на півтора кілометра — швидко мчала велику карету тройка міцних сірих коней.

В кареті сиділо четверо військових і один цивільний.

Останній — чоловік середнього віку, без бриля, коротко стрижений — оберся спиною об задок карети і мовчки дивився на зелені лани. Він був дуже блідий, стомлений. Глибоко запалі великі орбіти здавалися ще більшими від темних, аж чорних, смуг під очима. Очі були глибокі, печальні...

Подорожній схилив голову й замислився.

Карета рівно котилася по твердій дорозі. Ритмічні, тихі похитування заколисували подорожнього. Немов у якомусь півсні здавалося йому, що чує він чужий, але чомусь дуже знайомий голос... і несподівано ясно в свідомості промайнуло: «Це читають вирок».

Подорожній розплющує очі, знов дивиться на зелені лани,

голосу вже не чує, але натомість сам починає промовляти безгучно: «Солдатського сина Іполита Никітіна Мишкіна¹, тридцяти років,— позбавити всіх прав та заслати в каторгу на десять років...

Міщанина Порфирія Іванова Войнаральського, тридцяти трьох років, дворян Сергія Пилипова Ковалика та Дмитра Михайлова Рогачова² — в каторгу на десять років...»

— Ну й що ж? — внутрішньо посміхається подорожній. — Ну й що ж? А це вам хіба не подобається:

«Підсудних: Надію Войнаральську, Леоніда Траубенберга, Андрія Желябова, Миколу Литошенка, Ганну Якимову, Софію Перовську — виправдати».

— Он що,— нечутно шепоче подорожній і жадібно, мов дорогоцінне вино, п'є повітря повними грудьми...— Ах, який простір, який чудовий простір!.. Як вільно, як радісно...

Подорожній злегка ворушить ногами, що немов затекли...

На ногах тихо дзвенять кайдани... Жандарми з обох боків скося позирають на Войнаральського. Той, що спереду, сидить непорушно, навіть не моргає сірими скляними очима.

Швидко мчить жандармська карета до каторжного централу, де в темних, брудних казематах безнадійно дзвенять кайдани...

Була молодість — нестримна й дзвінка, як весняні потоки; було кохання — чисте й животворне, як степовий вітер; була боротьба — самовіддана, гаряча; були неборні мрії — сни про добро й правду; в тюрмах, за ґратами зів'яла весняна молодість; міцно, назавжди, на смерть скуто залізними ланцюгами весняний порив; у каторжних норах — у трунах — догорить, догорає життя...

— Але що це? Чого це так заворушилися провожаті?

Войнаральський нахилиється вперед і бачить, що спереду хтось їде бричкою і віддаль між нею й каретою все зменшується. Ось бричка несподівано збочує, і денщик, який сидить на передку, круто подає назад коні.

У ту ж мить з брички весело вискакує молодий армійський поручник, двоє його супутників теж устають і скидають плащі. Поручник легко, бадьоро підбігає до карети й кричить:

¹ Мишкін Іполит Микитович (1848—1885) — народник, учасник «процесу 193-х». Розстріляний у Шліссельбурзькій фортеці.

² Войнаральський Порфир Іванович (1844—1898), Ковалик Сергій Пилипович (1846—1926), Рогачов Дмитро Михайлович (1851—1884) — народники, учасники «процесу 193-х», засуджені на десять років каторги.

— Стій!..

Почувається, що ця людина звикла командувати. Жандарм зупиняє карету.

— Куди їдеш?

— До Новоборисоглівського,— відповідає жандарм і бере під козирок.

Несподівано, як грім серед ясного неба, лунає постріл: це поміщик у сірому вистрілив просто в груди жандармові.

Коні злякано кидаються і мчать по дорозі — вперед.

— Що це? — стогне жандарм. Але поручник стріляє раз, удруге, й жандарм падає під ноги Войнаральському. Той гарячково відштовхує його, хоче вискочити з карети. Другий жандарм злякано нагинається й міцно хапає за кайдани Войнаральського... Третій відстрілюється, четвертий б'є по конях, що мчать уперед. Назустріч — офіцер на гнідому коні. Ось він уже зовсім близько, намірився стріляти по конях. Але його гнідий рвонувся вбік.

Вершник напружує всі сили його вгамувати, з розпачем бачить, як відстали поміщик і студент, як Макар ледве-ледве впорався з кіньми й тільки-но повернув навздогін жандармам.

Злякано чмише кінь під вершником, рожева піна клубками б'є йому з рота... Вершник подолав. Мчить він наперейми жандармській кареті, але бачить, що треба стріляти негайно ж.

Шість пострілів підряд... Коней поранено...

Сіра, в яблука, пристяжна скажено рве посторонки й хрипить.

— Наша взяла, Сашко!..— хрипко кричить вершник молодому поручникові, що надбігає.

У кареті Войнаральський ніяк не може вирватися від жандармів. Він не бачить, що товариші близько. М'язи йому поволі слабнуть.

— Дзелень-дзелень-дзелень-дзелень...— чує він зовсім близько.

Поручник і вершник теж кидають погляди вперед.

Назустріч скажено мчить карета з шістьома жандармами: вчора вони відвезли до централу «політиків» і тепер поверталися до Харкова.

— Сашко, повертай, жандарми! — кричить вершник, і в голосі його чутно ридання...

Веселий поручник не чує й щосили біжить уперед. Кашкет ледве держиться в нього на потилиці, лице йому біле, мов крейда, очі відкриті широко, рівні молоді зуби до крові закусали нижню губу...

— Сій, сій!.. — розпачливо кричить вершник.

Той нарешті зупиняється. Узявся руками за голову.

Бричка вже близько...

— Швидше, товариші! — кричить Макар Зорянчук так, як може крикнути в час небезпеки лише людина з незламною волею.

І ось через мить бричка вже мчить назад до Харкова. Вершник попереду.

Карета з шістьома жандармами на кілька хвилин зупиняється коло Войнаральського з його провожатими, але потім ще швидше мчить за втікачами.

За кілька хвилин вершник повертає коня від брички праворуч убік і летить навмання ланами.

ПОКОЇВКА ГАННА

На Ващенківському, в старому будинкові, де тимчасово жили якісь пани з Тульської губернії, з самого рана було відчинено віконниці. Денщик не ходив на базар, як це бувало звичайно, а ще вдосвіта почав поратися коло коней. О сьомій годині пан з двома своїми приятелями, що гостювали в нього вже третій день, кудись виїхав бричкою.

Вдома залишилися панова дружина Віра Михайлівна та покоївка Ганна.

Ганна, закупивши живності в сусідній крамниці, швидко повернулася додому й на вулицю більше не виходила.

Це дуже турбувало Семена, лакея панів Жребельських, що жили навпроти: лакей закохався в покоївку Ганну і, хоч знайомий був з нею недавно, сьогодні остаточно вирішив зв'язати з нею свою долю, зробивши офіційну пропозицію.

Він був певний, що матиме згоду, хоч, по суті, Ганна поводилася з ним протягом усього недовгого знайомства досить суворо. Тільки-но зовсім недавно Семен помітив якусь несподівану зміну. Вчора ввечері, коли пани полягали спати, Ганна вийшла за ворота й довго сиділа на лавочці, немов когось виглядаючи. Ніч була світла, й лакеєві з вікна кухні було видно Ганну. Семен хотів зараз же вибігти до неї, але його покликав пан. Через годину, виконуючи якусь панове доручення, лакей на хвилину підбіг до вікна й переконався, що Ганна ще сидить. Пройшло ще з півгодини — Ганна сиділа. А була вже година друга.

«Ех ти, йолопе! — вдарив себе Семен по лобі. — Це вона на тебе чекає. Авжеж! Якби не ти їй потрібний був, якого б

вона бісового батька сиділа за ворітьми аж три години підряд?..»

Семен добре знав, що, крім нього, знайомих у Ганни не було.

— Лови момент, Семене Семеновичу! — промовив лакей півголосом, підкрутив перед свічадом білявого шорсткого вуса й, вдягнувши для такого врочистого випадку панову розлітайку, непомітно для Ганни вислизнув на вулицю.

Місяць світив ясно. Від високого паркана панів Жребельських падала темна тінь. Ганна не могла відразу помітити Семена, поки він не підійшов зовсім близько. Розгледівши як слід Ганнине обличчя, лакей здивувався:

— А я й не помічав, що вона така красуня... А очі, очі...

Темні великі Ганнині очі надавали всьому її обличчю якогось загадково-суророго виразу. На біле високе чоло з-під широкої чорної хустки вибилися густі пасма русьвих кіс...

Побачивши Семена, Ганна помітно здригнулася й сховала руки під хустку.

— Прохлаждаєтесь, Ганно Іванівно? — запитав Семен, почувуючи, як щось стає йому поперек горла.

— Ах, це ви, Семене Семеновичу, а я думала, хтось чужий...

— Дозвольте привітати вас, Ганно Іванівно, і пожать вашу чесну руку...

— Можна й без цього...

— Ні, вибачте вже, Ганно Іванівно, ми сізмалетства привикши к хорошему обращенію, — раптом набрався сміливості Семен і простягнув руку під хустку, туди, де була Ганнина права рука... — Ах, ліварверт! — закричав він мов божевільний...

Ганна дійсно тримала під хусткою шестизарядний револьвер.

— Ну й що ж? — сердито сказала вона. — Хіба ви ніколи не бачили зброї?..

— Так, бачив... Але ви... скажіть, ви вбити когось хотіли? — вже зовсім по-ідіотськи запитав Семен.

— Ха-ха-ха! Вбити? Ну кого ж? Вас хіба, чи що? Ха-ха-ха! От вигадав!..

— Ну... не себе ж, Ганно Іванівно?.. Ви така молода, симпатична. Я певен — за вами не один кавалер зітхає...

— Знаємо ми вас, — холодно засміялася Ганна. — Скажіть, а вам би жаль було, якби я позбавила себе життя?

«Так ось воно до чого!» — зміркував Семен, і серце його защеміло.

— Боже борони, Ганно Іванівно, боже борони! До чого ці жарти?..

— Жарти чи ні — не ваше діло. А жити мені справді обридло...

Семен гаряче почав її переконувати, що життя прекрасне (а особливо коли наймешся до порядних панів), що можна, нарешті, вийти заміж, купити на зароблені гроші хатинку або (ще краще) відкрити крамничку...

Почуваючи насолоду від власної красномовності, Семен хвилинами згадував про револьвер, але зараз же забував, помічаючи, як уважно слухає його Ганна.

Вони сиділи довго. Почало світати. Семен насмівся, взяв Ганнину руку й не випускав... Раптом почувся мелодійний голосок барині — Віри Михайлівни:

— Ганнусю, де ви там забарилися?

— От чортова бариня, — вилаявся півголосом Семен, — чого це вона схопилася так рано?..

Ганна зітхнула, промовила: «На добраніч», стомлено-лагідно посміхнулася Семенові й пішла додому.

— На добраніч...

Все це пригадував Семен, поглядаючи сьогодні на вулицю й міркуючи так: «Обов'язково треба сьогодні ж зробити пропозицію. А то ще справді вкоротить собі віку. А кращої дружини й на світі не може бути... Сьогодні. Обов'язково».

Саме тоді, як Семен у двадцятий раз виглядав у вікно, вулицею промчала бричка Ганниних панів. Семен аж висунувся з вікна, щоб краще розгледіти, і був дуже здивований, що денщик без кашкета якимось боком сидів на передку, а коні були всі в милі. В бричці, насунувши бриля аж на очі, сидів лише один пан; двох гостей, що виїздили з ним ранком, тепер не було.

«Що за причина? — подумав Семен. — П'яні вони, понапилися, чи що?..»

Через десять хвилин пані Жребельська послала Семена в лавочку по цигарки.

Повертаючись додому, лакей побачив, як з хвіртки Ганниних панів вийшли дві дами в розкішних літніх убраннях, одна в синьому, друга — в білому. Розминаючися з ними, Семен остовпів: та, що в білому, була Ганна. Семен зупинився, роззявивши од несподіванки рота. Ганна глянула йому просто в вічі, й Семенові здалося, що вона зовсім од нього не ховалася, навпаки, вона немов казала йому поглядом: «Ну, чого ти дивуєшся, йолопе? Іди собі й мовчи!..» Семен по професії мусив бути слухняний. Очі ж наказували рішуче й твердо: «Мовчи!» — і лакей підкорився. Він про-

йшов кілька кроків не обертаючись, потім зупинився, потер собі лоба, почухав потилицю:

— Ну й морока ж, стонадцять буханців йому в спину....

Віддавши цигарки пані Жребельській, Семен хотів був виконувати свої звичайні обов'язки й навіть пішов уже до панової кімнати, але на півдорозі зупинився й рішуче вийшов у двір, а звідти на вулицю.

— Ні, так не можна... Тут щось не так... Тут, може, нещастя якесь, чи що...

Думки йому плуталися в голові. Бачив він Ганну чи ні? Бачив. Покоївка вона чи ні? Покоївка. Куди ж вона з баринею пішла? Чого вона вдягнена так?.. Піду спитаю..

Семен одчинив хвіртку й пішов просто до ганку. Двері були відчинені. В першій кімнаті меблів майже не було. На підлозі валявся розкритий чемодан, одного стільця хтось перекинув... Видно було, що в приміщенні повний розгардіяш. Семен злякався.

— А чи є тут хто? — голосно скрикнув він, і в ту ж мить назустріч йому вийшов денщик. Семен бачив добре, що це справді денщик, але одягнений він був у темно-синю чумарку й нагадував більше якогось купця, ніж денщика.

— Чого вам треба?..

— Тут... покоївка Ганна... Я — знайомий її. Сусіди, можна сказати...

— Ніякої Ганни тут нема, — забирайтеся собі!..

— Як нема? Де ж вона? Ви пограбували її! — несподівано для самого себе з розпачем закричав Семен і, начебто викривши якусь таємницю, що давно його мучила, кинувся до денщика й ухопив його за груди...

— Одчепися ти, нечиста сило!.. — скреготнув зубами Маркар Зорянчук і з усієї сили вдарив Семена кулаком по голові.

Той упав непритомний.

ПРИГОДИ ЛАКЕЯ. ШПИГИ

Коли Семен прийшов до пам'яті, він одразу не міг уявити, як опинився в цій кімнаті. Здивовано роздивлявся він навкруги, помічаючи всюди жахливий розгардіяш.

Усвідомивши все, що сталося, Семен вибіг на ганок і ледве не збив із ніг жандарма, що саме хотів був увійти до кімнати.

— Стій, стій! — перелякано закричав жандрам, а двоє інших ухопили Семена за руки.

— Не виривайся: гірше буде.

— Пустіть, це не я... це отой... як його...

— Мовчать!..

Семен стих, важко дихаючи.

— Обшукати! — наказав офіцер.

Після трусу почався допит.

— Не заперечуй: ти брав участь у нападі?

— Я? В нападі?.. Боже борони — я тільки випадково...

— Випадково? Цікавий випадок! Де заховав зброю? Де спільники?

— Яку зброю?.. Та я ж сам... Я, ваше благородіє, Семен, лакей...

— Знаємо ми вас, лакеї!.. Сьогодні лакей, завтра — пан, післязавтра — купець... Такими витівками нас не обдуриш...

— Ваше благородіє! Накажи мене господь, коли я не лакей! П'ятий рік служимо; от вам хрест...

Семен спробував перехреститися...

— Ну, ти!.. Все 'дно не вирешся,— ще міцніше здавив йому руки жандарм.

Невідомо, чим би скінчилася ця історія, якби випадок не врятував Семена.

Коло воріт, де зупинився жандармський візок, поволі почали збиратися люди. Служниця Жребельських, Пріська, яка скрізь любила совати свого довгого носа, прочинивши хвіртку й помітивши зв'язаного Семена, прожогом побігла додому сказати, що лакея заарештовано.

Тут уже й сам пан Жребельський, одставний полковник, вирішив з'ясувати, що трапилось. Застебнувши мундир на всі гудзики, він потер свою лисину хусткою, щіткою розчесав шорстки, непевного кольору вуса й грізно-здивовано нахмурих брови, від чого великі жовті очі його значно побільшали, а сам він став на диво подібний до сови.

Приготувавшись таким робом, пан Жребельський рівним, чітким кроком вийшов на вулицю й поважно зайшов у двір, де затримано Семена.

Жандарми, помітивши пана Жребельського, зараз же пізнали його і взяли під козирок.

Жребельський зміряв Семена грізним поглядом:

— Ти що це наробив, скотина?

— Ваше високоблагородіє, я не винний, їй-богу, не винний, ослобоніть, ради Хреста, все життя за вас бога молитиму.

— Мовчать! У чім справа? — звернувся Жребельський до офіцера.

Одвівши його трохи вбік, офіцер, хвилюючись, розповів про події сьогоднішнього ранку...

— Ах, падлеци! Серед білого дня...— захвилювався Жребельський.— Ну і що ж? Спіймано вже кого-небудь?

— Невідомо. Уже з годину вся поліція на ногах. Звелено затримувати всіх підозрілих... Тут, напевне, організована банда.

— Д-да...— промимрив Жребельський.— А лакея ви відпустіть, він — мій, я за нього ручуся...

І не встиг офіцер відповісти, як Жребельський ткнув собі пальцем у лоба й скрикнув:

— Ідея!..

Офіцер нахилився слухати.

— Ідея, я вам кажу, ідея!.. Чуєте?

І Жребельський, зробивши півоборот наліво, пройшов кілька кроків з таким виглядом, начебто вже висловився цілком ясно й вичерпуюче. Потім підійшов до офіцера так близько, що майже торкнувся до нього пузом, і з погордою сказав:

— Мій «человек» може бути для вас корисний...

Струнка офіцера постать якомсь здригнулася й стала подібною до знака запитання.

— Знає, скотина, всіх в обличчя, клянусь богом, знає!.. І допоможе спіймати.

Через десять хвилин в кабінеті пана Жребельського Семен розповідав їм обом про всі свої спостереження над таємничими злочинцями.

Жандармський офіцер увесь час щось уважно занотовував. Особливо цікавився він зовнішнім виглядом усіх, що приходили до злочинців.

Бажаючи відповісти на численні запитання якнайдокладніше, Семен мимоволі чимало приборкував: почасти він робив це тому, що і пан, і офіцер дуже сердилися й ляляли його, коли він давав непевну відповідь. Із другого ж боку, Семен почував себе героєм дня і в багатьох випадках був твердо переконаний, що так воно саме й було, як він тількино вигадав.

Лише один раз він усвідомив ясно, що збрехав, і злякався цієї брехні так, що аж у животі йому стало холодно. Трапилося це вже наприкінці допиту, коли офіцер раптово спитав:

— Ну, а та красуня покоївка, що ти з нею знайомий був, яка на вигляд: білява чи чорна?..

— Чорна, ваше високородіє, чорна, як та єврейка,— несподівано для самого себе збрехав Семен і страшенно зблід.

— Ах, чортове плем'я!— закричав пан Жребельський.—

Жидівка!.. Всі вони — одного кореня.... Ех, я б їх у баранячий ріг зігнув..

Офіцер занотував щось і встав.

Семенові було наказано через півгодини з'явитися до поліційного участку.

Перед тим як лакей вийшов із дому, Жребельський знов покликав його.

— Ну, дивись мені — не вдар лицом у грязь, послужи верой і правдой...

— Слухаю, ваше високоблагородіє... Насмілюся запитати: а хто вони такі будуть?..

Пан Жребельський наївився, закопивив синю огидну губу і з розстановкою сказав:

— Гас-сударственние преступнікі! Понял?.. Ступай.

* * *

Жандарми звеліли Семенові поголитися, переодягнули його, навіть підгримували трохи, так що він зразу набрав якогось непевного вигляду й скидався чи то на міщанина, чи то на якогось миршавого панка. Здивовано розглядав він себе у велике свічадо і був дуже незадоволений, коли його одірвали від цієї цікавої розваги.

Цілий день ходив Семен по місту в супроводі двох шпигів, що держалися трохи осторонь, але кожної хвилини були готові заарештувати того, на кого б їм показав Семен.

Кілька разів їздили на вокзал і перед відходом кожного поїзда пильно стежили за пасажирами.

Одного разу на Сумській здалося Семенові, що він побачив того самого поручника, що гостював у Ганниних панів. Серце Семенові забилося так, мов хотіло вискочити.

«Зараз викажу», — промайнуло в свідомості.

— Ти чого не даєш дороги? Дурак! — закричав на його той, кого Семен був прийняв за злочинця.

— Виноват-с... — безпорадно розвів руками Семен.

Офіцер зник у юрбі.

Увечері на вокзалі страшенно стомлений Семен сидів майже поруч зі своїми провожатими, недалеко дверей зали першого класу. Звідси було добре видно всіх, що ввійшли. Семен стежив пильно і в той же час думками був далеко. Він пригадував Ганну такою, як бачив її востаннє. Він страшенно боявся, що може її зараз зустріти й показати шпигам.

«Государствена переступниця, — міркував Семен, — що це воно таке? Гроші вони фальшиві роблять, чи що? От кумедія. А я ще хотів свататись...»

А злочинці таки великого наробили переполоху. Поліція ще ніколи так не метушилася... Семен мимохить посміхнувся: серед численних заарештованих, що показано йому в поліції «для опознання», була одна зизоока товстенька попівна. Вона приїхала з батьком до Харкова з якоїсь далекої парафії, пішла трохи пройтись і заплуталася в незнайомому місті. Під час арешту вона розгубилася вкрай, почала плести якусь нісенітницю, а головне, не могла вказати адреси заїжджого двору, де зупинився її батько. Попівна весь час плакала, кумедно підшморгуючи носом, і хрестилася разів двадцять п'ять на хвилину.

«Да-да,— міркував Семен,— тут тобі й святий хрест не допоможе...»

У цю мить він почув знайомий мелодійний голос:

— Скажіть, будь ласка, чи скоро рушає поїзд на Курськ?

«Вона: Ганнина бариня!» — блискавкою майнула думка.

«Держи!» — хотів крикнути Семен, але натомість якось кумедно роззявив рота й кахикнув.

Очима він пронизував бариню, що спитала про поїзд, руки йому тремтіли, його хвилювання передалося шпигам, і обидва вони стали подібні до гончаків, що тільки-но вчули звіра.

Віра Михайлівна, Ганнина бариня, не поспішаючи, повернулася до дамської кімнати, з якої тільки-но вийшла. Була вона висока, струнка, в сірому англійському пальті, в чорному широкому брилі, з-під якого свавільно вибивалися чорні коси. Великі, трохи широко поставлені сірі очі дивилися з-під бриля уважно й заклопотано.

За кілька кроків від дверей дамської кімнати сидів старий генерал, що зараз же встав Вірі Михайлівні назустріч, сказавши:

— Через десять хвилин їдемо. Я безмежно щасливий, що маю таку супутницю...

— Красенько дякую, генерале,— кокетуючи, вклонилася Віра Михайлівна,— я теж дуже рада. Але, вибачте, я ще не зовсім скінчила свій туалет...

Лице генерала, що нагадувало морду поголеної мавпи, розрізала аж до ушей улеслива посмішка. Віра Михайлівна взялася за двері.

— Беріть,— прохрипів Семен.

— Рано ще,— пошепки відповів шпиг, що був за старшого.

Другий щось шепотів йому на вухо.

— Брешеш?

— Накажи мене бог, це генерал Завалішин!..

— Завалішин?.. Не може бути...

— Кажу тобі, що Завалішин! Він тобі такого задасть... Хай я провалюсь — ми помиляємось.

Старший звернувся до Семена:

— Ти напевне знаєш, що це вона?

— Атож... тільки переодягнена... Але майже зовсім така, як та...

— Майже!..— розсердився молодший.— Ти кажи просто — вона чи ні? Ти за це відповідаєш...

Почувши про відповідальність, Семен завагався:

— Хтозна, може, вона, а може, й ні... Напевне, вона.

— У ти, морда! — вилаявся старший і аж плюнув сперсердя.— Ну що його тут робитимеш?

— Тільки не заарештовуюте її,— сказав молодший.— Завалішин... Та хіба ви не знаєте, хто такий Завалішин? Та він вам самого губернатора так запече...

«Дійсно Завалішин»,— подумав Семен, добре розгледівши генерала, що ніс йому майже зовсім завалився.

— Ну, добре,— сказав рішуче старший шпиг,— я поїду за нею хоч до чорта в зуби... Викрию все їхнє кубло...

Ударив другий дзвінок. Віра Михайлівна під ручку з генералом вийшла на перон.

Через п'ять хвилин генерал віч-на-віч зі своєю новою знайомою сиділи в купе першого класу. Гуркотіли по стрілках колеса вагонів, бігли в безвість огні передмість.

Віра Михайлівна весело реготала з генералових жартів.

Шпиг їхав у сусідньому вагоні. Він ледве встиг ускочити в поїзд, бо якийсь молодий студент, що теж, певно, спізнився, відштовхнув його коло самих дверей досить неввічливо. Цей студент, широкоплечий, високий, з військовою виправкою, не звертав на шпига жодної уваги й зараз же заліг спати.

Але вночі, коли всі поснули й шпиг вийшов із вагона, щоб роздивитись, яким його робом бути поближче до Завалішина з його супутницею, студент устав і пішов за шпигом начебто провітритись. На площадці він розчинив двері. Ніч була темна, свіжа. Поїзд летів саме над якимсь чорним глибоким яром.

Студент витягнув хустку, покрутив її в руках і раптом схопив шпига за горло. Не встиг той кричати, як студентова хустка заткнула йому рота. У ту ж мить студент ухопив його за боки й, піднявши в себе над головою, швиргнув під насип.

Той офіцер, що закричав був сердито на Семена, а потім швидко зник у юрбі, був дійсно Сашко, веселий поручник, той самий, що ледве не відбив у жандармів Войнаральського.

Він швидко йшов по Сумській і думав: «А що, коли гнатимуться? Що, коли той, переодягнений, пізнав і вже схаменувся? Бути заарештованим через таку неприпустиму небережність... Ні, нізащо! Чорта з два. Втечу...»

Він пішов тихше, весело насвистуючи. Дивлячись на його рожеве обличчя, широкі груди й стрункі, високі ноги, що міцно й чітко ступали по тротуару, здавалося, що цей гуляка-офіцер тільки що непогано пообідав, можливо, навіть випив чарочку-другу.

Справді, якби не було трохи випито, навряд чи цей офіцер так нахабно придивлявся б до кожної жінки, проводжаючи ледве не всіх зустрічних панночок пильним, настирливим поглядом.

Одного разу офіцер навіть спинився й круто повернувся на підборах, підкреслюючи свою особливу увагу до якоїсь трояндно-рожевої особи.

Така поведінка, хоч і викликала в одного солідного пана недвозначне: «Ну-ну, ну», була дуже корисна Сашкові через те, що таким чином він зміг остаточно переконатися, що за ним ніхто не стежить.

Заспокоївшись, він повернув праворуч, швидко пройшов кілька кварталів, після чого зробив ще не менше п'яти поворотів і нарешті зайшов до самотньої садиби недалеко від Університетського саду.

Відчиняючи хвіртку, Сашко з задоволенням побачив, як невеличкий сірий лахматий дворняга кинувся йому назустріч, люто гавкаючи. На гавкання зараз же відчинилося вікно, і Макар Зорянчук, упізнавши Сашку, весело свиснув. Собака зараз же перестав гавкати.

Сашко, жартуючи, потягнув його за хвіст, але в ту ж мить мусив набрати суворого вигляду, бо назустріч йому вийшла молода жінка, що лице її не обіцяло нічого доброго. Жінка була в білій полотняній сукні. На голові синя хустка, зав'язана під підборіддям. Те, як була зав'язана хустка, а особливо міцно стиснені губи й суворо прищулені очі — сказали Сашкові краще од усяких слів, що Соня сердиться.

— Цікаво знати, товаришу Олександр, скільки вам років? Сашко мовчав.

— Гадаю, що років п'ятнадцять, коли не менш... Де ви

були?.. Я вас питаю, де ви були й чого повернулися? З успіхом можна було б прийти ще годин через п'ять... А то й зовсім не повертатись і «випадково» заночувати деінде... Ну, чого мовчите? Відповідайте. Ви ж горою стоїте за дисципліну та конспірацію...

— Я, Соню, повинен був...

— Ет, до біса «повинен»... Скажіть на милість — «повинен»! А рушницю взяти ви повинні були чи ні? А стріляти спершу по конях, а не по жандармах повинні?

Сашко почервонів.

— Я сам добре знаю, Соню, що ми помилилися. Мені самому так тяжко, як ніколи...

— Ет, тяжко... Що з того, що тяжко? Сама знаю, що тяжко... Так не валяйте ж ви дурака, коли тяжко! Не прить на рожен, бережіть себе й інших!.. Тоді й тяжко не буде, і товаришів визволимо... Ну що, бачили кого?

— Бачив: усе гаразд. Віра Михайлівна виїздить сьогодні. Баранников теж... І ще бачив...

— Кого?

— Лакея того, що залицявся до вас... Вирячив очі на мене так, що я на хвилину дуже злякався... Але нічого. Обійшлося.

Випадок цей знову нагадав Соні про той короткий час, коли вона була покоївкою. Так чудово все було організовано, так багато було надій... І всі їх розбито цим нещасливим, невдалим нападом...

Соня, якось наче зразу стомившись, схилила голову й сіла на великого напівобтесаного дуба, що лежав поперек двору.

Важка світло-руса коса вибилася їй з-під хустки й упала на праве плече. Тонкі, засмаглі, міцні руки обхопили коліна. Сашко, знявши кашкета, сів поруч і теж замислився. Такі одмінні були дві постаті й воднораз такі надзвичайно подібні: у суворому, засмаглому чоловічому обличчі, в чітких, різко окреслених рисах його почувалася незламна воля. І така ж сама, ще більш непереможна міць була в своєрідному зарисі Сониних уст, у заломі її сміливих брів, у суворому погляді.

Зорянчукові, що дивився на товаришів із вікна, здалося на мить, що то сидять якісь велетні. І та сила, яку весь час відчував Макар у своїх широких грудях, здалася йому тепер теж велетенською.

І згадав він чомусь імлистий ранок у Петербурзі, і той завод, де колись працював, і енергійні обличчя робітників у чорних, засмальцьованих блузах, і той — відомий лише

йому — захват, що опановував його в той час, коли якось напівсвідомо він відчував, що серце його б'ється в одному ритмі з велетенським серцем робітничої маси.

Сонце, що вже схилилося на захід, виглянуло з-за правого рогу будинку.

Макар покликав вечеряти.

Цього вечора нарада тривала довго. В другій половині будинку, де мешкав господар, маловідомий співробітник «Отечественных записок», уже давно спали.

У двох же кімнатах, де перебували гості — Соня, Макар і Сашко, — світло горіло майже всю ніч. Світанком уже вирішили таке: на завтра Макар пішки вирушає аж до Люботина. Звідти — на Київ.

Сашко має виїхати до Петербурга залізницею днів через два після Віри Михайлівни й Баранникова, якщо їм сьогодні вдалося уникнути арешту. Соня залишається в Харкові. Триматиме зв'язок з робітниками. Організує допомогу в'язням каторжного централу. Через деякий час — ненадовго додому, в Крим. Потім повернеться, і тоді, за допомогою Петербурга та Києва, спробує визволити політв'язнів треба буде зробити вдруге.

Сходило сонце. Всі спали. Тільки в Сониній кімнаті інколи чулися тихі, ледве чутні порухи.

Вона згадувала тих, що в кайданах, тих, що мають бути на волі за всяку ціну. Боляче пригадувала всі деталі готування до збройного нападу, і невдача, така несподівана після подолання всіх величезних труднощів, тугою й розпачем краяла їй серце.

УТЕЧА

Осінь. Ніч. Поїзд через широкі степи, через яри, через річки й чорні несходимі ліси мчить на північ. Важко дихає паротяг, стугонять рейки, вперто відбивають колеса одноманітний ритм — уперед, уперед, скоріш уперед.

Блимають нагорілі товсті свічки у вагонах, важким, неспокійним сном сплять пасажери.

Ось розташувалася ціла артіль теслярів. Стомлені обличчя, великі кудлаті бороди. Брудна нужденна одежа. У клунках майже самий струмент. Рідко в кого друга сорочка на зміну або хіба ще шматок черствого хліба.

Їдуть до Петербурга. Тинятимуться там довго, шукаючи роботи. Знайдуть, працюватимуть з раннього рана до ночі опліч з мулярами, пічниками, укривальниками, малярами.

І виростуть поруч з багатоповірковими величезними будинками нові — ще вищі, ще кращі...

І глянуть востаннє будівельники на колосальне діло своїх запрацьованих рук, і підуть собі далі, одержавши мізерну платню. Далі — шукати роботи, будувати й будувати без відпочинку за шматок чорного хліба, томитися без роботи, ходити й їздити так, як їдуть тепер — голодні, брудні, в брудних, напівтемних вагонах...

Так думає про цю артіль Соня, сидячи в кутку на лаві. Воїна випадково бачила, як ці робітники сідали в поїзд... Ех, якби можна було зараз перейти до їх у вагон, придивитися до них, поговорити... Але не можна... У цьому вагоні світліше, ніж у інших... У цьому вагоні просторо: немає нікого, крім Соні та двох жандармів, що везуть її на північ, до Петербурга, далі в Олонеську губернію...

Сплять вони чи не сплять? Однаково: не може бути й думки про втечу.

А добре б тепер вирватися з жандармських лап, не бачити їхніх ретельних облич, не думати про майбутню тюрму, про заслання...

Соня тепліше вкривається великою чорною хусткою й заплющує очі.

Думка весь час уперто працює. Після невдалого нападу три тижні важкої, небезпечної конспіративної роботи, налагодження зв'язків з тюрмою...

Потім від'їзд до Криму. Лише на кілька днів — побачити маму, спочити трохи. Ах, яке чудове сонце в Криму! Яке невимовне море!.. Який простір!.. Далеко-далеко вривається в синьо-зелено-блакитні хвилі скелястий берег... Лежачи на чистому, незайманому піску під ласкавим вітром, сушити на сонці солоні коси й усією істотою відчувати величний, одвічний ритм непереможного моря... Хвилі невинно набігають із далеких просторів, розбиваються з шумом об скелі, линуть і знов набігають.

Так радісно, легко було стежити за цими хвилями, слухати їхньої могутньої пісні...

І раптом — арешт... В чисту, повну сонця кімнату вриваються брудні жандарми, розкидають речі, листи, книжки, конспекти, фотографічні картки... Безглузде, дике насильство... Соня стискує зуби.

«Так, у мене тепер не буде нічого свого, інтимного, не може бути. На війні як на війні... Але почекайте... Не ви будете переможцями. Не ви...»

Соня суворо дивиться на жандармів, що сидять навпроти. З огидою кривить губи. Потім нечутно зітхає й стомлено

схилиє голову на руки. Якесь самозабуття, подібне до сну, опановує її. Але ненадовго: з темних глибин підсвідомого знов вириваються спершу неясні, потім усе яскравіші образи. Ось ненависний самодур батько — псковський, а потім петербурзький віце-губернатор. Ось сестри Корнілови, що дають їй притулок після втечі з-під батьківського гніту, ось гурток чайковців¹, пропаганда серед робітників. Перший арешт, від'їзд на село — «у народ», «процес 193-х»², нарешті — Харків... Невже цілих вісім років пройшло з того часу, коли вона рішуче порвала з своєю аристократичною родиною?.. Невже цілих вісім років у неї лише одна мета — соціалістична революція?.. І невже тепер, коли зроблено ще так мало, доведеться вгамувати свій порив, підкоритися ворожій силі?.. Не може бути...

Соня не розплющує очей — не хоче дивитися на жандармів. Але всією істотою боляче відчуває їхню присутність.

Поїзд мчить далі — в темну осінню ніч.

І раптом пекуча нудьга стискає Соні серце: вона спогдає, як прощалася, як сумно, з німою покорою дивилася мати під час прощання. «Люба, далеко, печальна мамочко, не сумуй... Прости... Я знаю, ти розумієш: інакше не можна».

Під час всієї довгої подорожі з Сімферополя Соня шукала можливості втекти. Навіть снилося їй, що вона тікає, що переслідувачі відстали, що ось уже воля... А потім знову страшна реальність — жандарми, що невідступно стежать за кожним кроком, важке, одноманітне, настирливе такання вагонних коліс. А надто ці неможливі сні про втечу. Вони остаточно її знесилюють. Коли не втекти під час подорожі, все пропало — і налагоджені з такими труднощами зв'язки з харківською каторжною тюрмою, і план масового звільнення політичних в'язнів, і решта революційних справ...

Уночі на станції Соню одводять до дамської кімнати, яку спеціально для цього звільнено від пасажирок. До петербурзького поїзда кілька годин... Жандарми злі, стомлені, але видно по всьому — не заснуть нізащо.

¹ Чайковці — петербурзький гурток революційних народників початку 20-х років XIX століття, члени якого займалися самоосвітою та революційною пропагандою серед молоді. Згодом чайковці переходять до революційної агітації серед робітників і селян, а ще згодом захопились ідеєю «ходіння в народ». Частина чайковців — учасники «процесу 193-х».

² «Великий процес», або «процес 193-х» — судова справа революціонерів-народників, яка розбиралася в Петербурзі з участю сенату з 18/X 1877 до 23/I 1878 р. До суду притягалися народники, учасники так званого «ходіння в народ», арештовані в 1873, 1874 і наступних роках за революційну пропаганду й агітацію.

Соня уважно роздивляється в невеликій дамській кімнаті. Просто проти дверей два вікна — виходять, певно, в садок. Ліворуч диван, коло нього довгий стіл з шістьма стільцями. Праворуч, у кутку,— велике свічадо. Соня сідає на диван. Жандарми кладуть речі коло свічада. Один моститься коло речей. Другий сідає на стілець збоку коло дверей — на варті.

«Треба лягти й удавати, що сплю»,— думає Соня. Підмощує під голову свій невеличкий клуночок і лягає, накрившись пальтом.

Того жандарма, що сидить коло свічада, видно добре. Зате стежити за другим абсолютно неможливо.

А не спустити його з очей — це найголовніше: вікна зачинені, тікати, розбивши скло,— безглуздя. Шлях до втечі один — через двері. Їх не замкнено. Невже ж не заснуть жандарми? Соня лежить нерухомо, заплющивши очі.

У другій кімнаті годинник розмірено б'є дванадцять. Коли приходить поїзд на Петербург? О другий? О третій? А може, раніш? Невже жандарми не спатимуть? Соня обережно відкриває очі. Просто перед нею свічадо. «Ага! — хоче вона скрикнути від задоволення: у свічаді видно жандарма, що сидить коло дверей.— Втечу, неодмінно втечу».

Проходить півгодини, година. Серце б'ється швидко й нерівно. План такий: покласти на диван пальто таким робом, щоб, глянувши на нього, здавалося, що спить людина. Потім потихеньку вийти, знявши черевики.

Соня сідає на дивані, ліниво й довго роззуває черевики й скидає панчохи. Помічає, що це робить на жандармів непогане враження. Потім лягає знов.

Через кілька хвилин чує, що жандарм коло дверей заворушився. Ось він одсуває стілець, лягає долі, коло самих дверей, так, що вийти, не переступивши через нього, не можна.

А що, як двері відчиняються всередину? Якщо всередину — втекти неможливо... Ох, як нестерпно довго не засинають жандарми.

Проходить ще півгодини... Скільки пройшло часу? Бив годинник чи ні?

Соня починає ворухитися. Годинник пробив... Дві чи три? Жандарми, здається, сплять... Соня робить із пальта опудало. Жандарми сплять.

Ну, все. Рипить диван. Соня встає. Серце, не бийся так голосно! Голова горить. Ноги відчувають холод асфальту. Від цього холоду серце починає битися рівніше. Погляд стає холодний, упертий. Соня переступає через жандарма

й береться за двері. Вони з легким рипінням відчиняються. В сусідній кімнаті всі пасажирки сплять. Тільки якась старушенція дивиться на Сою стомленими вицвілими очима. На пероні — нікого. Треба заховатися тут же, недалеко за насипом. Як тільки підійде поїзд на Петербург, сісти в нього, тільки не з перону. Квитка не купувати. Шукай вітра в полі!..

За насипом, у кущах на вогкій землі, холодно.

Темна безконечна осіння ніч.

Із далеких полів — вітер. Жадібно п'ють груди свіже повітря. Ухо напружено ловить найменший звук. Сплять чи шукають. Тихо.

Аж ось далеко-далеко щось порушує тишу ночі. Глухо гудуть рейки. «Так-так-так, так-так-так!» — стукотять колеса вагонів. І несподівано прорізує тишу свисток пасажирського поїзда. Повз Сою пролітає чорний дракон-паротяг. З його відвертої пащі б'є полум'я. За паротягом — низка вагонів. У вікнах огні.

По насипу, по гострих каміннях, не почувавши ран на босих ногах, біжить Соня до станції, плутається на стрілках.

— Чого шалаєшся тут, відьмо? — кричить стрілочник.

— А що ти, анцихристе, не бачиш хіба, що спізнилася! — відповідає Соня. І стрілочник по голосу розуміє, що з цієї бабою краще не зв'язуватись.

У вагоні, в юрбі, Соня звертає на себе увагу якогось робітника.

— Ти що, дівчино, загубила чоботи, чи що?

— Загубила, рідненький, загубила.

— Як же це тобі трапилось, а?

— Що, рідненький?

— Та чобітки ж.

— Які чобітки?

— Та твої ж, — та яка недотепна!

— Темна, рідненький, темна!

Регіт... Третій дзвінок. Поїзд рушає. Соня мовчки сидить у кутку.

— Видно, що якась малохольна, — каже робітник сусідові в личаках і подраній свиті. Той чеше мовчки кудлату руду бороду, позіхає і безнадійно махає рукою. Через двадцять хвилин контроль.

— Пред'явіть квитки!

Пасажири витягують квитки. Когось розштовхують, хтось, лається, хтось солодко позіхає, когось витягають з-під лави.

— В-ваш білет! — клацає щипцями контролер. — В-ваш білет! Ваш білетік, судариня?

— Бі-лет? — тягне Соня таким придуркувато-здивованим голосом, що хтось аж поперхнувся од сміху.— Бі-лет?

— Она, господін кондуктор, трохи того — малохольная,— каже той робітник, що перший звернув увагу на Сонині босі ноги.

— Треба купувати білет...— строго, погрозливо каже кондуктор.

Соня мовчки відвертається, шукає щось за пазухою і подає кондукторові гроші.

— От баба! — сердиться кондуктор. Але раптом, перелічивши гроші, якось несподівано швидко відходить і, просуваючись крізь юрбу, немов поспішаючи, знову покрикує:

— Ваш білет, ваш білет...

Ранком у Петербурзі Соня виходить із вагона поруч із сусідю робітником. Вона несе один із його клуночків і, смикаючи за рукав, увесь час промовляє півголосом:

— Сюда лучче, Митрій Іванович, сюда лучче.

Робітник посміхається і думає: «От ув'язалася баба».

ПЕТЕРБУРЗЬКІ НОВИНИ

Соня опинилася в Петербурзі саме в той час, коли в революційних колах панувала цілковита розгубленість: кілька тижнів тому жандармам пощастило розгромити центр «Землі і волі» — так званий «основний гурток», арештувавши значну його частину: Ольгу Натансон, Оболюшова, Андріана Михайлова, Коленкіну й кількох інших.

Сашко уникнув арешту, певно, тільки тому, що на той час виїздив разом з Плехановим на Дон у партійних справах.

До Петербурга він приїхав за кілька день до щасливої втечі Соні, побачився з нею зразу ж по її приїзді й категорично почав вимагати, щоб Соня негайно ж виїздила або до Москви, або, ще краще, на Волгу, де легко було переховуватися, де були сталі зв'язки з селянством.

Ще недавно Соня сама хотіла їхати до Самарської губернії, до сільської вчительки Дори, яка жила на селах Самарщини вже четвертий рік і керувала роботою кількох народників-інтелігентів, що працювали в найближчих селах хто за вчителя, хто за коваля, хто за лікаря, а хто й так просто — гостюючи то в одного, то в другого з легалізованих пропагандистів.

Усе це були гарячі прихильники ідей Лаврова й Бакуніна.

Ще кілька років тому, коли почалося славетне «ходіння

в народ», вони вірили, що пожежа всенародного бунту проти держави за соціалізм має спалахнути ближчими роками. Коли ж уряд почав жорстоко переслідувати пропагандистів, коли навіть за офіційною статистикою царату було заарештовано коло півтори тисячі чоловік і коли, з другого боку, в багатьох місцях темне селянство зустріло пропагандистів вороже,— вони зрозуміли, що справа всенародної революції вимагає упертої, довгорічної підготовчої діяльності... Але, як і раніше, вони вірили, що царат доживає останні роки, що капіталізм, який буйно розвивався на Заході, не матиме в Росії ґрунту, що від поземельної общини з її споконвічною ідеєю рівності селянство легко зможе перейти до соціалістичної спілки вільних громад. Нарешті, вони твердо були переконані, що історію роблять тільки «особи, що мислять критично», і що прогрес у суспільстві можливий лише тоді, коли зростає кількість цих осіб, які ведуть за собою народні маси.

Ще зовсім недавно Соня так само захоплювалася ідеєю утворити велику нелегальну організацію серед селян Надволжя і потім, через деякий час, почати повстання так, як це колись було за часів Пугачова й Степана Разіна.

Жигульовські гори, розбійницькі пісні, безмежні простори надволзьких степів і сама широка, могутня Волга з юнацтва вабили Соню. Згадуючи про них, вона захоплювалася настільки, що деякі з товаришів навіть вважали її за націоналістку, а мовчазний скептик Михайло, видатний організатор, українець, під час таких розмов тільки посміхався скептично й таємниче.

У таких випадках Соня вся якось наїжувалася, починала говорити сухо й виключно про справи.

Отже, дехто з товаришів був переконаний, що Соня, зрештою, поїде на Волгу, і для Сашка було великою несподіванкою, коли на цей раз вона категорично відмовилася:

— Поки що залишаюся тут, а потім знову до Харкова...

— А як заарештують?

— Побачимо.

Сашко не став сперечатися й сердито встав.

— До побачення.

— Куди це ти так поспішаєш?

— Є справа.

— Яка.

— Не скажу.

— Чому?

— Маю сказати пізніше, коли все буде гаразд.

— Коли побачимося?

— У неділю за Нарвською у Григорія.

Сашко взяв шапку й вийшов. Було вже півтемно. Соня засвітила велику свічку, взяла книжку старого журналу й почала уважно читати, часто зупиняючись і роблячи помітки олівцем.

У кімнаті було дуже зимно. Осінній дощ шумів за вікном, але Соня не відчувала холоду й настільки захоплювалася читанням, що навіть інколи промовляла півголосом:

— Правильно. Вірно. Прекрасно. Геніально.

Хтось грюкнув дверима знадвору, і зараз же Соня почувла простуджений голос:

— Можна?

— Григорій? Заходьте, заходьте. А ми до вас у неділю збиралися.

— Оттуди, в неділю! Та ви з глузду зсунулися, чи що? У неділю! Завтра ж вам виїздити звідси — і нікаких гвоздів!.. А місяців через три, будь ласка, милості просимо. Ось трохи зорганізуємось, а тоді хоч до революції залишайтеся. Роботи багато. Ех, Софіє Львівно, і діла ж у нас починаються!..

— Ну, розкажіть, розкажіть. Та киньте ви вашу бороду! От взяли собі звичку — крутить і крутить.

Григорій справді немилосердно крутив свою рудувату бородку, якимось кумедно збирав над кирпатим носом зморшки й весь час примружував невеличкі сірі очі, що дивилися з-під трохи опухлих повік задержувато й хитро. Григорій швидко переходив з місця на місце і взагалі тримав себе так, немов те, що було навкруги, цікавило його мало.

Почувши Сонине зауваження, він зупинився, засунув руки в кишені брудних штанів, заправлених у високі чоботи, зміряв Соною вдавано насмішкуватим поглядом і несподівано вийняв звідти невеличкий клаптик паперу.

— Маєте...

Коло самої свічки Григорій обережно розгорнув папір і, тримаючи двома пальцями за ріжок, подав Соні листівку.

Соня насамперед глянула вниз, де найдрібнішими літерами стояло: «Друкарня «Землі і волі».

— Писали самі робітники, — додав Григорій.

Соня читала:

— «Голос робочого люду, що живе й працює у падлюки Макселя.

Годі нам, друзі, спати, час прокинутися, узятися за діло...

П'ятий рік живемо в домі Макселя. Надавав нам хазяїн усяких обіцянок, але не діждемо від нього нічого. Загнали нас жити в будинок Макселя, примусили платити за куток

2 крб. 25 коп. на місяць. Тепер живе нас тут понад 900 чоловік. Значить, більше як за чотири роки сплатили ми хазяїну за одне тільки помешкання понад 85 тисяч.

...А він — свиня, незадоволений з нас... бідний, бач, сам голодний сидить; мабуть, від того в нього й пузо луснути хоче.

Так будемо ж розумніші, натиснемо на хазяїна-падлюку міцніше, будемо розмовляти з ним сміливіше. Всі за одного, один за всіх!

Робітники фабрики Макселя».

— Ну? — запитала півголосом Соня.

— Застрайкували!.. Ого-го-го!.. Ще не те буде: у Макселя застрайкували, на новій бавовнопрядильні застрайкували, у Мигри й Шапшала — застрайкували... Мало вам?

— Чекайте, чекайте. Як? І на новій бавовнопрядильні? Там же, здається, щось коло двох тисяч робітників!

— Ого-го-го! Та ви, я бачу, нічого не знаєте? Да, застрайкували... Я тільки-тільки був почав там гурток організувати, «еографія» там, «еометрія» й таке інше, коли бачу — од їх не тим духом тхне. «Жисть чижолая, — кажуть, — не інакше, як бастувати треба...»

Ранком іду повз фабрику, а там уже така завірюха, що й не уявити. Саме об'явили про зниження розцінок у прядивному та ткацькому відділах. Наші хлопці й незчулись, як робітники повибігали з майстерень.

«Давай директора, так його й так!..»

Директор злякався, послав за поліцією... та куди там! Приставу не дали й слова сказати:

«Давай градоначальника!..»

Що далі буде — важко сказати. Вже заарештовано багатьох. Але більшість не піддається. Основні вимоги такі: зменшення робочого дня з п'ятнадцяти до тринадцяти годин, скасування штрафів за нечемне поводження, звільнення заарештованих товаришів. Он що...

Григорій нервово пройшовся по кімнаті й тихо додав:

— Може, й програють на цей раз, але все 'дно скоро виграють. Далі так жити не можна. Товариші, що працюють серед робітників, усі в один голос кажуть, що ми стоїмо перед величезними подіями.

Але все ж таки яка ще темна, яка жахливо темна ця маса! Де вже там говорити про критичну думку й свідому революційність... Вони йдуть наосліп, вони бунтують лише внаслідок нестерпучо важких умов.

Був я недавно на Шліссельбурзькому тракті, на заводі Берда. Брудна казарма. У кімнаті, трохи більшій ніж ця,—

дванадцять ліжок. На кожному містяться два робітники, рідко — один. Деякі сплять без матраців.

Бруд жакхливий. І за таке помешкання — один карбованець тридцять копійок з душі. Сімейні живуть не краще; в одній кімнаті по дві, по три родини, чад, холод, повітря таке важке, що тяжко витримати. По брудних, вонючих підлогах лазять маленькі діти. Хворих не ізолюють, навіть лікарні при заводі нема... Ех, що говорити!..

Григорій нарешті сів, запалив цигарку, але не замовк:

— І знаєте, що найгірше? Що ми про це забуваємо. Надто вже багато в нас теоретичних суперечок... Лавристи, бакуністи, набатовці... А діла майже нема. Одні мріють про пугачовщину, другі — про мирну пропаганду... А жандарми тим часом хапають собі і мирних і войовничих... І кінця-краю цьому нема...

— Оттуди!..— засміялася Соня.— Почав за здоров'я, кінчає за упокій...

— Ет, до біса!.. Зовсім тут нікого упокою!.. Навпаки!.. Зрозумійте нарешті, що не мрії, не суперечки потрібні, а справжня боротьба. Годі вже морочити голову з мирною пропагандою. Годі вже «мирно» лізти жандармам у лапи... Опір потрібний, он що... Збройний опір!..

— Та цитуйте-бо, не галасуйте так і не розмахуйте, будь ласка, руками перед очима... Справді, все це треба як слід обміркувати. От чому я й не хочу їхати звідси.

— Але мусите,— змінив тему Григорій,— хоч до Харкова знов їдьте. Я чув — допомога буде...

— З допомогою майже все гаразд... От тільки Сашко мені щось не подобається: немов забув про харківські справи. Морочиться чогось тут, від усіх конспірує... Взагалі став якийсь упертий, нервовий, шорсткий. Ви не знаєте, у чім річ?

— Сашко — натура глибока, на дурниці не піде. Побільше б таких, як він. Знаєте, Софіє Львівно, коли я зустрічаюся з вами, з Сашком, я почуваю, що незабаром почнуться якісь надзвичайні події. Та й взагалі, всі ми якісь такі люди, що якось не віриться, що так-таки й пропадемо, не діждавши перемоги... Ну, бувайте... Значить, у мене в неділю?

Григорій щільніше загорнувся пледом і вийшов.

У ТЕМРЯВІ

Вийшовши од Соні, Григорій ще в коридорі полапав у кишені револьвера, якого завжди носив при собі: Григорій цілком поділяв думку тих народників, що горою стояли за

збройний опір під час арештів. «Процес 193-х», арешт і страта Ковальського¹ в Одесі, а також ціла низка подібних фактів остаточно переконали Григорія, що царат не зупиниться перед жодним насильством і що цій жорстокій силі треба протиставити силу революційної зброї.

Над цим питанням Григорій міркував дуже часто, але сьогодні думка його весь час мимоволі зверталася до останніх подій на фабриках і заводах.

Як і переважна більшість народників, Григорій, хоч і намагався встановити зв'язки з робітниками, але дивився на них лише як на майбутніх пропагандистів серед селянства. Згідно з народницькою теорією, він думав, що пролетаріату в Росії, по суті, нема і що робітники — це, власне, селяни, що тимчасово перебувають у місті. Але «язва капіталізму» все ж таки давала про себе знати, і великі страйки, що стихійно виникли в Петербурзі наприкінці того (1878) року, мимоволі притягували до себе увагу.

— Д-да... Це треба як слід обміркувати,— кілька разів промовив до себе Григорій, ідучи крізь темряву петербурзького передмістя, і раптом спіймав себе на думці про Сою: «І що в ній такого?.. Здається, з великих аристократів — зросла в генеральській родині, серед «вищого» світу, простого люду, можна сказати, і не бачила, а така вона вся не аристократична, така подібна до простих жінок, робітниць...»

— Ну, така вже й подібна! — буркнув Григорій назустріч вітрові.— Вигадав — «подібна».

І встало перед ним, мов живе, змарніле обличчя робітничі з фабрики Макселя: запалі півмертві щоки, в темних, глибоких западинах страдницькі очі, що, певно, ніколи не дивляться весело й бадьоро.

Ах, ці жіночі страдницькі очі, ця помертвіла блідість зів'ялих дочасно облич, ця втома, ця праця проклята, надлюдська! Чи не вони це на смерть поранили в груди Григорія?

Чи не через них він не спить ночами, кашляє глухо й під час розмови нервово крутить свою борідку?

«Ех, Григорій, Григорій,— «недоучившийся семінарист»! Скінчив би ти краще, бідолохо, семінарію. Був би собі тепер

¹ Ковальський Іван Мартинович (1850—1878) — керівник одеського революційного гуртка, прибічник терору. При арешті у січні 1878 року вчинив збройний опір поліції, за що був засуджений до розстрілу. В зв'язку з винесенням йому смертного вироку перед будинком суду відбулася збройна сутичка революціонерів з поліцією.

за попа на Смілянщині, над тихим Тясмином, правив би службу божу, витягував би «многії літа» благочестивішому, самодержавнішому, а головне — їв би та спав би «во благовременії», — як писав тобі ще недавно твій дядько — червононосий піп».

— Чого це я згадав про нього, лисого чорта? — сердито плюнув Григорій. — Це, певно, перевтома: ще ніколи така нісенітниця не лізла в голову.

«Невже ж і сьогодні не спатиму?» Григорій уявив собі довгу, безсонну ніч у своїй маленькій, брудній кімнаті, хтозна-коли провітрюване ліжко, що під ним був уже цілий склеп нелегальщини і клопів, що гніздилися по всіх щилинах, взагалі весь неможливий жах цього своєрідного приміщення — і з погордою посміхнувся: «Хай Соня побачить... Хай знає, що я живу не краще від робітників... І чого це я про неї все згадую? Чого це вона така хороша, рідна? Д-да... Та куди ж це я йду? Тьху чорт!» — вилаявся Григорій і, круто повернувши назад, майже наскочив на якусь темну постать, що, очевидно, тихо йшла за ним на віддаленні всього кількох кроків. Незнайомий і Григорій перелякано зупинилися. Першим заговорив незнайомий: «Проходьте, проходьте, господін, — іш, темень яка». Григорій швидко пройшов повз нього, міцно стиснувши в кишені револьвер. Через кілька кроків, ще не зовсім розуміючи, що сталося, він відчув, як тремтять йому руки, а розум старого конспіратора фіксує: шпиг.

«Ніч темна. Йшов близько, щоб не спускати з очей. Звідки йшов? Од Соні. Значить, вона в небезпеці?»

«У небезпеці. За нею стежили. Це безперечно».

Григорій затримав крок.

Ясно: шпиг іде за ним знову.

«Ніч темна. Втечу. Куди?»

«Ніч темна. А Соня?»

«Попередити Соню. А шпиг?»

«Утечу. Не дожене. А може, не шпиг? Шпиг».

«Ану, наддай!..»

«Раз-два, раз-два, раз-два...»

Шпиг, очевидно, теж прискорює крок.

«Темно, хай йому біс... Ану, хто скоріше?»

Григорій побіг швидко, але скоро засапався, відчув, що болять ноги.

Шпиг, певно, бігав швидше, бо не відставав.

«От причепився, собака», — подумав Григорій, зрозумівши, що не втече, і раптом кров ударила йому в голову, а губи скривилися від огиди.

«Вбити його, падлюку, й край!..»

«А може, за Сонею не стежили? Може, кинути зброю — хай заарештовують, посиджу в тюрмі — відпочину...»

«Ні, тюрма — смерть».

«Вбити, падлюку! Негайно ж. Потім — до Соні».

Григорій став. Подивився, чи в порядку зброя. Прислухався.

Навкруги тихо й темно.

«Хоч би тобі зірка на небі! — чомусь подумав Григорій і завагався: — Ні, не вб'ю — огидно».

Почув, як голосно билося серце... Ех, серце! Стояти б так тихо, спокійно й слухати нічну тишу. Але вухо в ту ж мить уловило ворожий крок, — виходу не було.

— Ну, гляди ж мені! — майже голосно скрикнув Григорій і побіг уперед з усієї сили. Шпиг за ним. Через дві хвилини Григорій, не зупиняючись, повернув назад — шпигові назустріч. Той остовпів, осів назад. Григорій як вихор налетів на нього, збив із ніг і впав сам.

— Ка-ра-ул! — закричав шпиг, і цей крик на смерть переляканої звірини погубив його: Григорій, що лежав якийсь час мов непритомний, зірвався на рівні ноги й, не цілячись, вистрілив шпигові просто в обличчя...

Одбігши кілька кварталів, Григорій спинився. Бігти далі вже не було сил. Думка, що Соню могли вже заарештувати, примусила його знову прискорити крок. Ще здалеку він побачив, що у вікнах Сониної кімнати горіло світло. Він пішов обережно, ховаючись у темряві протилежного боку вулиці. Вікна були вже зовсім близько. Видно було, що в кімнаті ворухились якісь постаті.

«Спізнився!» — майнуло в свідомості. І в ту ж мить Григорій помітив коло парадного ходу кількох жандармів.

Тоді, зрозумівши, що вже нічого не вдієш, він якось зразу ослаб, круто повернув назад і байдуже, недбало й непевно ступаючи, пішов додому. Йому було чомусь надзвичайно холодно, так холодно, що Григорій лише з великим зусиллям стримувався, щоб не клацати зубами. Дихати було важко. Наче хтось, не відпускаючи, все міцніше давив на груди. Григорій спинився й довго кашляв — глухо, з надривом, закриваючи рот хусткою. В горлі неначе щось обірвалось, і хустка почервоніла від крові. Це траплялося й раніше, і Григорій завжди, бувало, лякався цих невеличких темних плям на хустці. Але цього разу він тільки безсило посміхнувся:

— Кепсько, товаришу.

Сіріло. «Ось уже й ранок»,— подумав Григорій і, відчуваючи страшну втому, підійшов до будинку, де жив.

Ледве переставляючи ноги по брудних сходах і затримуючи віддих, щоб не кашляти від страшного смороду чорного ходу, Григорій думав лише про одне — лягти, спочити.

І коли, одчинивши двері своєї кімнати, Григорій раптом побачив жандармського офіцера і ще кількох військових і цивільних, він навіть нічим не виявив свого здивування. Пройшов, мов сновиди, до свого знайомого ліжка, сів, умотивившись найвигідніше, утягнув голову в плечі, так, щоб обличчя було напівзакрите пальтом, і безсило заплющив очі.

ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВ

Гадаючи, що Соню заарештовано, Григорій помилявся: справді, невідомо яким чином жандарми дізналися про присутність Соні в Петербурзі і навіть сподівалися, що тепер нарешті-таки її буде зловлено.

Але щасливий випадок, рішучість і спритність і на цей раз врятували Соню.

Через годину після того, як пішов Григорій, вона, загнувшись великою хусткою, вийшла в коридор і в темряві потихеньку почала спускатись по сходах.

— Стій, хто йде?

— А тобі яке діло, лисий чорт? Геть мені зараз з дороги, а то, накажи мене бог, так кричатиму, що жінка твоя зараз прокинеться!..— гадюкою просичала Соня, а потім, несподівано міняючи тон, додала:— Вибачте, добродію, я думала, що це тут один пожилець... мені проходу не дає... Вибачте...

Пристав, переконаний, що це, мабуть, якась служниця, дав Соні дорогу, й вона не поспішаючи зійшла вниз. Розуміючи, що виходити на вулицю небезпечно і що в дворі теж, певно, є варта, Соня швидко вийшла у двір, а наскочивши на дві якості постаті, зразу ж, не чекаючи їхнього запитання, півголосом звернулась до них:

— Там господін пристав просять одного на підмогу.

І не зупиняючись пішла далі, наспівуючи не без кокетства...

Соня знала, що в дворі в глухому кутку можна без великих зусиль перелізти через паркан і другим прохідним двором вийти на вулицю.

Зробивши це не більше як протягом п'яти хвилин, вона переконалася, що й на цей раз жандармів обдурено.

Було радісно йти по майже безлюдних вулицях, відчувати, що страшна небезпека минула, що ноги ступають міцно й твердо, а думка працює ясно й чітко.

Було вже досить пізно, й Соня вирішила йти до Сашка, що мешкав порівнюючи недалеко і, здається, поки що був цілком гарантований від наскоку жандармів.

Сашко саме якраз намірявся був лягати спати, коли Соня постукала.

— Великий конспіратор лаштується спати!..— засміялася Соня, помітивши, що стіл було присунуто до вікна, канапа стояла майже коло самих дверей, а з-під подушки виглядав великий револьвер.

— З вами заснеш! — сердито буркнув Сашко.— Чого з'явилися? Що трапилось?

Соня, намагаючись не хвилюватись, розповіла про свою втечу.

— Здорово, хай йому біс, здорово! — радісно скрикнув Сашко.

Соня вдавано вдячно вклонилась. Але чистий дівочий усміх її зараз же погас і в кутках уст залягли вперті зморшки. Сашкове обличчя якимось одразу набрало суворої й шорсткості.

— А все ж таки краще б без цих витівок!.. Я вам кавав — виїздіть. Виїздіть негайно. Це гріх перед революцією — така необережність.

— Залиште, Олександрє Дмитровичу, залиште: я вже казала, що зараз не можу виїхати.

— Як це не можу? Повинні — і край! Хто вам повірить, що не можете? Потім, нарешті, мусить же бути якась дисципліна...

— Ого, та ви справді вже домовилися до чортків! Дисципліна — гаразд, але перед ким дисципліна? Хто має наказувати в даному разі? Ви?

— А хоч би й я. Я знаю краще од вас петербурзькі обставини. Хіба ви забули про 12 жовтня?¹ Андріян Михайлов, Ольга Натансон, Оболюшов, Коленкіна, Малиновська, Трошинський,— хіба це вам мало? Хочете, щоб до списку заарештованих жандарми додали Софію Перовську, Миколу Морозова, Квятковського?

— Квятковський і Морозов тут ні до чого. А щодо Перовської, то дозвольте все ж таки, Олександрє, мені самій знати, як я маю поводитись.

¹ Всі події в романі датуються за старим стилем.

— Ет, знову дурниці, «дозвольте» та «передозвольте». Вам-то вже ні в якому разі не можна дозволити... Поки що... Потім побачимо. Вся ця ваша свобода, «самій знати» не що інше як інтелігентщина!.. Не дурно ж такий революціонер, Як Степан Халтурін, не хоче вступати до «Землі і волі». Халтурін — це справді конспіратор і революціонер. Ви знаєте, зараз у робітничих районах у зв'язку з заворушеннями й страйками така сила шпигів, як ніколи. А Степан, як і раніш, організовує численні збори, обговорює програму свого союзу, піклується про власну друкарню. І до цього часу — кожного серйозного провалу. І знаєте, що він мені недавно сказав?

«З вами,— каже,— інтелігентами, робітникам не по дорозі: ми,— каже,— тільки тоді можемо сподіватись успіху, коли самі робітники утворять міцну революційну організацію».

«А хіба вже,— кажу,— ми такі жалюгідні, що не можемо вам стати в пригоді?»

«Як окремі особи — так, можете, а в цілому — ні в якому разі. Подивіться,— каже,— на наших революціонерів: просто самі йдуть у лабети жандармам. «В народ»,— каже,— «в народ» — десятками й сотнями йшли «в народ», а до робітників — тільки одиницями! А хто,— каже,— у нас зробіть революцію, як не робітники?»

І я розумію його: справжнім революціонерам не по дорозі з тими, що не уявляють собі всієї величезності майбутньої боротьби. Хто йде в революцію — повинен це усвідомити. І повинен добре пам'ятати, що не досить одягнути селянську свиту й розумітися на соціалістичній пропаганді. Залізна організація, залізна дисципліна, цілковите підкорення своєї особистої волі вищій волі, волі організації — ось що треба нам для перемоги. І я розумію, чому Халтурін так ставиться до інтелігентів: більшість із нас на це заслуговує.

— Чекайте, чекайте, Сашко. Я хочу про це з вами поговорити докладніше. Але я трохи втомилася, треба лягти. Давайть яось моститися на ніч... Спати мені не хочеться, і коли ви не швидко заснете, я буду страшенно рада, що не ночую вдома: треба нарешті мені вислухати вас до кінця...

— Ну то лягайте на канапі й слухайте. Я вмоцуюсь на підлозі...

— От тобі й на! На підлозі! З якої речі? Лягайте собі, як намірялися, а я пересплю на підлозі чи на столі...

— Я так і знав: може б, ви на вікні яось умостились? І на чорта ви цю мороку, морочите? Ви більше од мене на-

мерзлися. Ви тільки що втекли від жандармів... Ну й лягайте собі — спочивайте. Це буде цілком по-товариському...

— Яке там по-товариському: прийшла, не дала й не даю спати... Ні, я рішуче мощуся на столі.

— Ану вас, лягайте хоч під столом, — не витримав Сашко і спересердя так гепнувся на канапу, що вона жалібно затріщала.

Через п'ять хвилин кімната являла собою надзвичайно цікаву картину: Соня, немов покійниця, лежала горілиць. Починаючи від колін, ноги її не вмщалися на столі, й вона поклала їх на спинку високого крісла.

Сашко, вже не на канапі, а на якомусь барахлі на підлозі, вмостився досить вигідно і, вкрившись пальтом, дивився на Соню з виглядом переможця.

Канапа з двома білими подушками й теплою, великою ковдрою стояла пуста й самотня.

— Ну, починайте, Олександрє Дмитровичу.

— Не хочу.

— Чому?

— Поки не ляжете на канапу, не скажу ані слова.

— Ну, це вже чортзна-що! І звідки тільки у вас така впертість береться?

Сашко мовчав. Минуло ще кілька хвилин. Столик тріщав під Сонею, їй було дуже незручно.

— Ну добре ж, чорт вас візьми, я йду на канапу! Тільки глядіть мені: на всі запитання вимагаю найточніших відповідей. Запитання перше: що вас не задовольняє в теперішній партії?

— Майже все: напрям діяльності, методи, склад членів, а найголовніше — відсутність централізації. Пропаганда на селах потрібна, але все ж таки в центрі уваги повинно бути місто. А в місті найголовніше — бойова робота... Що? Не самозахист, не пасивний опір, але активна діяльність, щоб дезорганізувати уряд. Треба нарешті йому показати, що ми сила, що ми не дозволимо насильств.

— А хіба ж ми цього не показуємо?

— Ет, показуємо! Суть не в партизанських наскоках. Потрібна система, організованість, керівництво з одного центру. А де в нас той центр? У Києві — один, у Саратові — другий, тут — третій... Так же не можна. Револуція вам не іграшки. Халтурін це розуміє чудово: у нього ясно — міцний союз робітників, законспірований, авторитетний єдиний центр, назвем його — Виконавчий комітет. Точно сформульований, обов'язковий для всіх статут і програма. І Халтурін таки доб'ється свого. А ми з своєю недисциплінова-

ністю в кращому випадку будемо пасти задніх. Ви подумайте тільки: «Земля і воля» нараховує зараз сотні членів. А пам'ятаєте, як нам важко було зорганізувати харківський напад? А це ж дурниці, порівнюючи з тим, що мусить зробити партія...

Конкретно треба: 1) скликати з'їзд землевольців; 2) обговорити й вирішити всі основні питання; 3) ті, що не погодяться,— негайно виходять з організації.

Сашко говорив усе з більшим захватом. Здавалося, що він звертається вже не до самої тільки Соні, а до всіх найближчих товаришів, до всієї партії, від хиб і помилок якої йому тяжко і боляче.

Кожний член організації мусить віддати всі свої сили, духовні й тілесні, на справу революції. Забути задля цієї справи всі свої родинні зв'язки, симпатії, друзів. Мусить,— коли цього вимагатиме справа,— віддати навіть життя своє, не рахуючись ні з чим. Не мати власності — нічого свого, що не було б одночасно й власністю організації. Одмовитися від особистої волі, підкоряючи її колективній волі більшості. Зберігати найповнішу таємницю щодо всіх справ, намірів та планів організації. Березти себе, суворо додержуючи всіх правил конспірації.

Сашкове захоплення мимоволі передалось і Соні. Вона слухала його й розуміла, що слова ці сказано не на вітер, що Сашко вперто йтиме до своєї мети. Ще навесні цього року він здавався їй звичайним народником, яких багато. У Харкові виявилися його виняткові організаційні здібності. А зараз — через кілька місяців — яка величезна, рішуча зміна! Власне, й раніше відчувалося в Сашкові це нове, але тепер, після кількох зустрічей у Петербурзі, після нових арештів, невдач і втрат, Сашко наче випростався на весь зріст.

— Централізація й дисципліна волі — це основа всієї роботи,— сказав Сашко.— Погоджуетесь?

— Так, це вірно. Але не всі до цього здатні. Викинути ж їх з організації — шкода для справи.

— Не шкода, користь. Хай співчують, допомагають, чим можуть, але не їм бути членами організації, що взяли на свої плечі найтяжчий тягар — боротьбу з царатом.

— Слухайте, Сашко, в основному я з вами згодна. Але і раніше, і зараз у мене весь час таке враження, начебто ви занадто вже багато уваги віддаєте урядові як такому. Мені ж здається, що суть не в політичних формах. Ми, народники, боремося за соціалізм, політика для нас — річ другорядна...

— Другорядна? По-вашому, значить, соціалізм можна будувати за всякого уряду? От би цікаво, якби це почув Халтурін! Так, по-вашому, значить, ще й досі — Сибір, ка-торга, страти, кайдани — це річ другорядна?..

Соня вперто захищала свою думку. Сірий петербурзький ранок нагадав їм про дійсність.

Вони здивувалися, що так швидко минула ніч, що їхні обличчя — занадто бліді, а очі — надто блискучі. Заснули майже одночасно й несподівано швидко.

Другого вечора Соня виїхала з Петербурга.

Думками вона вже була в Харкові, там, де готувалося визволення політичних в'язнів. Але і з Петербургом вона відчувала тепер ще міцніший зв'язок. Цей зв'язок був Сашко — Олександр Дмитрович Михайлов. Образ його глибоко запав Соні в душу. Вона розуміла, що Михайлов з його «централізацією й дисципліною волі» зростав у неабияку постать, що, безумовно, мала відігравати в революційній боротьбі велику роль.

«ПІВНІЧНИЙ СОЮЗ»

Зимового півдня по Невському йшов якийсь чоловік, вище середнього зросту, в старенькому поношеному пальті, в шапці з навушниками, в чоботях. Мав він вигляд звичайного петербурзького міщанина, і лише досвідчений зір Олександра Михайлова відразу помітив, що це повинен бути хтось з нелегальних: чоловік ішов швидко, впевнено, але якось сторожко.

«Ану, побачимо, що ти за птиця», — подумав Михайлов і почав стежити за незнайомим.

Той зупинився коло якоїсь вітрини й швидко глянув назад.

— Оглядатися вміє, — зауважив собі Михайлов. Незнайомий після зупинки трохи прискорив крок і звернув на Велику Садову. Тут, повертаючи, він теж сторожко глянув назад, але зробив це настільки природно, що Михайлов знову примушений був подумати з задоволенням: «Оглядатися вміє... Ану, побачимо, що ти робитимеш у такому випадку?» Михайлов пішов швидко, зовсім не ховаючи свого бажання наздогнати назнайомого.

Той, із виглядом людини, що раптом щось пригадала, несподівано зупинився, його гострозорі сірі очі на мить зустрілися з пильним поглядом Олександра Михайлова й зараз же посміхнувся привітно.

— Халтурін! — в ту ж мить упізнав його Олександр, підійшов і потиснув йому широку, міцну руку.

— Ну що, простежили? — засміявся Халтурін.

— Чудово, незрівнянно, Степане! Як ви мене помітили?..

— Не знаю, я завжди якось нутром почуваю, коли за мною стежать. Ну, а потім, звичайно, помітити вже зовсім легко: погляд у мене вовчий...

Халтурін, видимо, був дуже задоволений з цього випадку.

Він уже досить давно знав Михайлова і поважав його як досвідченого революціонера. Той, з свого боку, високо ставив Халтуріна.

Деякий час вони йшли мовчки.

— Ну, як справи, Степане?

— Нічого. Є до вас, землевольців, прохання: треба надрукувати програму й статут нашого союзу.

— Ого, вже й статут, і програму?..

— Справа ця невідкладна.

— Рукопис при вас?

— Немає. Хочеться послухати — приходьте ввечері на Загородній.

— Збори великі?

— Ні, душ п'ятнадцять. Цими днями повинні ухвалити все остаточно. Збираємося невеличкими групами: так безпечніше. Прийдете?

— Неодмінно.

Того ж самого вечора Михайлов прийшов на збори. В довгій низькій кімнаті на два вікна вже сиділо кілька робітників. На столі стояло чимало пляшок із горілкою. Хтось тринькав на балалайці. Враження було таке, що робітники зібранихся в одного з товаришів випити й погуляти перед святом.

По найдрібніших, нікому не помітних рухах і поглядах робітників Михайлов, дивуючись, спостерігав, з якою повагою ставилися до Степана робітники. В поглядах старіших Михайлов читав: «Це наш, цей знає своє діло, знає, чого хоче, знає, куди веде».

Погляди молодих світилися любов'ю й захопленням. Особливо яскраво помітні були ці почуття на обличчі наймолодшого з робітників, якого всі звали Ванькою: Ванька не зводив очей з Халтуріна, боявся недочути хоч би одне його слово.

Михайлов дивився на Ваньчине молоде, енергійне обличчя, високе чоло, круте підборіддя й думав: сотні, тисячі таких підуть за Степаном Халтуріним. А той без передмов підійшов просто до суті справи:

— Більше як сотні робітників уже ухвалили статут і програму нашого союзу. Зараз я прочитаю її вам. Прошу ма-

ти на увазі, що тут присутній член партії «Земля і воля», до якої ми звертаємося з проханням надрукувати програму союзу у Вільній друкарні.

Усі подивилися на Михайлова.

— Присутній товариш обіцяв нам у цій справі допомогти. Тепер слухайте.

Халтурін тихо, немов соромлячись, почав:

— «Північний союз російських робітників» тісно приєднується своїми завданнями до соціал-демократичної партії Заходу й має таку програму:

1. Повалення й зруйнування теперішнього політичного й економічного державного ладу як украй несправедливого.

2. Утворення вільної народної федерації громад, збудованих на цілковитій рівності.

3. Знищення приватної власності на землю та заміна її громадським землекористуванням.

4. Правильна асоціаційна організація праці, що при ній і продукти, і засоби виробництва належатимуть робітникам...

...З огляду на те, що таке розв'язання соціального питання залежить насамперед від наявності політичної волі, «Північний союз робітників» вимагатиме в першу чергу:

1. Свободи слова, друку та зібрань.

2. Скасування поліційного розшуку та справ про політичні злочинства.

3. Обов'язкового безплатного навчання по всіх школах, нижчих і вищих...»

— Правильно! — сказав сивобородий ткач, що сидів у кутку.

— Усе правильно! — гаряче додав Ванька й густо почервонів.

Халтурін читав далі. Він зупинявся часто й пояснював незрозумілі слова.

Михайлову спершу здалося, чи не забагато вже таких слів. Але сумнів його зразу розвіявся, коли на подібне запитання Халтуріна кілька душ зразу гаряче запротестувало:

— Чого там, правильно!

— Хай знають, що й наші не ликом шиті!..

— Програма, так уже хай буде настояща програма!..

Суперечок майже не було. Тільки сивобородий запропонував додаток: «Повна відставка царської фамілії, губернаторів, міністрів та генералів».

Але після пояснень свою пропозицію зняв.

Після того як програму й статут було ухвалено, Халтурін перейшов до відозви, що її малося на меті надрукувати одночасно з програмою.

Вірою й міццю дзвенів його голос:

— «Робітники! Велика соціальна боротьба вже почалася. Наші брати на Заході вже піднесли прапор визволення мільйонів. Ми повинні до них приєднатися. Поруч із ними підемо ми вперед і в братерським єднанні утворимо грізну бойову силу.

Робітники! Знайте, що ви — плоть і кров держави й без вас не могли б існувати інші класи, що ссуть тепер вашу кров. Ви розумієте це, але немає у вас організації, нема ідеї, що нею б ви керувалися. Ми, робітники — організатори «Північного союзу», — даємо вам цю ідею, пропонуємо утворити організацію, яка вам потрібна. За вами, робітники, останнє слово, від вас залежить велике майбутнє «Робітничого союзу» — успіх соціальної революції в Росії».

МАКАР ЗОРЯНЧУК

Майже в той самий час, коли жандарми везли Соню на північ, другим поїздом — з Харькова — їхав на захід Макар Зорянчук.

Його не турбували, як Соню, глибокі, болісні переживання. Він давно вирішив, який має бути його життєвий шлях, і тому навіть у часи найтяжчих невдач почував себе твердо й не вагався. Працюючи в наймах з дванадцяти років, повневіряючись змалку по великих містах — спершу в Києві, потім у Петербурзі, — Макар почував себе вільним од усяких побутових зв'язків з тим чи іншим місцем. Правда, робітничий Петербург, завод Матверзена, де Макар працював перед тим, як остаточно зробитися нелегальним, взагалі робітнича маса — така знайома й рідна — вабили Макара більше від законспірованих революційних гуртків. Але, твердо й раз назавжди вирішивши стати на шлях революційної боротьби, Макар розумів, що інакше не можна: треба брати участь у нелегальних справах, треба виконувати найнебезпечніші доручення, треба стати борцем серед борців.

З того часу, як тринадцятилітнім хлопцем, одриваючись од важкої праці в хазяїна-чоботаря (у Києві на Подолі, на Нижньому Валу), Макар забігав далеко у лози, аж на Дніпро, і там на самоті годинами сидів над книжкою, — з того далекого часу пройшло багато років.

Зв'язки з студентами-революціонерами остаточно розві-
яли юнацький сон його душі.

Уперта робота над самоосвітою, переїзд до Петербурга, користування там з великої нелегальної бібліотеки «Землі і волі», а особливо праця в таємних школах з видатними, широкоосвіченими керівниками — дуже вплинула на розумовий розвиток цього талановитого парубка. Ще б пак: серед його вчителів були і Петро Кропоткін, і Кравчинський-Степняк, і пізніше — Перовська...

Макар поперечитував силу легальних і особливо нелегальних видань, починаючи з прокламацій «Молодї Росїї», герценівського «Колокола», «Народного діла», «Народної розправи», «Вперед» і кінчаючи брошурами Кравчинського й газетою «Земля і воля». Блакитноока панночка, яка завідувала бібліотекою, просто вважала за неймовірне, щоб Макар зміг перечитати таку силу книжок.

З її знайомих лише слюсар Віктор Обнорський та ще хіба Степан Халтурін могли зрівнятися з Макаром, якого цікавили й політична економія, і хімія, і соціальні питання, і теорія Дарвіна...

Але Макар ніколи не забував за книжкою живого життя. Ще тоді, як почалися численні арешти, що призвели до «Великого процесу 193-х», Макар перейшов на нелегальний стан. Більше як два роки жив у Петербурзі по чужих паспортах. За цей час разів чотири побував у Києві, де мав старі зв'язки з студентами-українофілами, а також із робітниками «Арсеналу». Випадково він був трохи причетний до справи визволення Дейча, Стефановича й Бохановського з київської тюрми.

Непосида Михайло Фроленко, що так блискуче виконав це небезпечне й складне завдання, власне, й запросив Макара взяти участь у визволенні Войнаральського...

Уночі у вагоні, прокидаючись на великих станціях і слухаючи, як, перегукуючись, дзвеніли колеса вагонів, Макар не раз пригадував чорнобородого, худорлявого Михайла, що працював і в Москві, і в Петербурзі, і в Києві, і в Одесі, швидко міняючи професії — від приватного навчителя, слюсаря, коваля до звичайного вантажника або мастильника, — всюди налагоджуючи зв'язки й ведучи революційну пропаганду. Саме така людина, як Михайло, тільки й могла з таким успіхом найнятися до київської тюрми за наглядом, прослужити без «провалу» більше трьох місяців і, нарешті, з такою сміливістю й рішучістю однієї травневої ночі вивести на волю, майже на очах тюремної варти, трьох ватажків чигиринського бунту.

Про цей бунт Макар знав небагато. Михайло не любив розповідати, арсенальці були мало поінформовані, а петербурзькі інтелігенти згадували про бунт з неохотою. Проте Макарові пощастило добути якось одну прокламацію в цій справі, він ще й досі пам'ятав її зовнішній вигляд і майже до слів — зміст. Це була копія написаного Стефановичем-Найдою знаменитого фальшивого маніфесту царя Олександра II до селянства. Закривши очі, Макар уявив собі цей чималий аркуш паперу, на якому було надруковано:

ВИСОЧАЙША ТАЄМНА ГРАМОТА

«Божою Милостію, Ми, Олександр II, Самодержець Всеросійський і т. ін...

...Безперестанна двадцятилітня боротьба наша з дворянством...

...переконала нас нарешті, що ми самостійно не в силі допомогти вашій біді й що лише ви самі можете скинути з себе панське ярмо та визволитися з-під тяжкого гніту... коли однодушно зі зброєю в руках повстанете проти ворогів та заволдієте всією землею. Керуючися цим переконанням, всім вам, селянам, а не недостойному синові нашому Олександру Олександровичу з його спільниками, дворянами із великими князями, повеліваємо:єднайтеся... в таємні дружини, готуйтеся до повстання проти панів, чиновників...

Не довіряйтеся попам — панським шпигам, а не достойним пастирям стада божого. Зрадникам не давайте пощади, і той, хто вб'є зрадника, зробить святе діло...

...Після довершення священної боротьби з панами... вся земля з лісами та сіножатями стане таким же безплатним достоянієм вашим, як вода, сонячне світло й повітря, як всякий інший дар божий...

...Осіни ж себе хресним знаменієм, православний народі.

Пам'ятай, како заповідь, ці слова, що сказав тобі доброзичливий цар твій».

Пригадуючи тепер цей «маніфест», так само як і тоді, коли читав його вперше, Макар не міг утриматися, щоб не скривити з презирством губи:

— І на чорта вони в таку справу царя вплутали? На якого біса було так морочити голову? Хіба без цього селяни не пішли б проти панів? Ех, скільки праці пропало даремно!

Макар довго думав про чигиринський бунт, про народників-інтелігентів, про Сою й Михайла, про справу з робітничим союзом, який малося на думці організувати в Петербурзі... Думки його сплуталися нарешті, і Макар міцно заснув.

Прокинувся він аж коло Дарниці, під Києвом. Уже починався світанок. Поїзд веселим залізним звіром біг крізь темні, ще сонні, густі ліси. Голосно озивалася в темних глибинах весела луна свистків, важко, засапано дихав паротяг на коротких зупинках, уперто, дружно й чітко вибивали колеса залізний такт. Кошлаті столітні сосни витягували назустріч вагонам свої великі, незграбні лапи, немовби хотіли затримати поїзд. А він стрілою нісся вперед, відважно прориваючися через військо могутніх лісових велетнів.

І нарешті вирвався.

Макар, розчинивши вікно, побачив оповиті легким серпанком туману дніпровські простори й високі, величезні гори на тому боці...

Ранкове сонце грало на куполах далеких високих дзвіниць. Пестило очі свіже червоне золото густолистих далеких дерев, а струнки темно-зелені тополі немов поривалися до неба. Яка краса! Кілька хвилин Макар не міг одірвати від неї очей.

Але, раптово щось пригадавши, він поспішаючи закрив вікно, підтягнув міцніше попругу, взяв свій маленький клунок і почав просуватися до виходу. У вагоні дехто з пасажирів уже прокинувся. Макар непомітно уважно придивлявся до кожного і, не помітивши нічого підозрілого, бадьоро й весело відчинив двері на площадку. Поїзд коло мосту значно затримав хід.

Макар обережно зійшов на останню приступку, вибрав місце й, розрахувавши віддаль, плигнув на жовтий пісок насипу...

Вітром зірвало йому кашкет, сипонуло піском в обличчя. Макар, не встоявши, якимось кумедно перекрутився і впав у пісок на клунок. Але не забився і зараз же встав на ноги. Поїзд уже був далеко.

Обтрушуючися і надіваючися кашкета, Макар задоволено посміхався: «Цікаво, що робитиме шпиг, якщо він їхав за мною з Харкова? Ні, здається, ніхто не стежив. А може, в Києві на вокзалі мали стрінути? Що ж, зустрічайте!..»

І Макар ще раз задоволено посміхнувся.

Переїхавши через Дніпро на Поділ, Макар з клуночком швидко пішов на Боричів Тік, де, він знав, можна було зупинитися в одного робітника «Арсеналу».

Цей робітник, слюсар Микола Гнатенко, знайомий був з Макаром уже кілька років, брав деяку участь в робітничих гуртках, але до революціонерів остаточно не приєднався: був надто захоплений евангелієм, за що товариші прозвали його штундою.

Макарові, що вже давно позбувся релігійних забобонів, цікаво було знову — після великої перерви — стрінутися з Миколою, послухати його розмови про божественне і як слід по-товариськи вилаяти його. Макар був переконаний, що Микола, зрештою, остаточно відцурається від своїх «божественних» справ і стане порядним революціонером.

Згадуючи про кремезного, важкого, лагідного Миколу з маленькими блакитними очима, що розумно дивилися з-під високого лоба, Макар весело йшов на гору, переганяючи юрби селян, що приїхали Дніпром на базар.

Було приємно дивитись, як молоді селянські дівчата, мов кози, швидко ступаючи босими засмаглими ногами, несли молоко на коромислах — глечиків по десять на кожне. За ними солідно виступали дядьки в широких брилях, в очкурах і свитах, з мішками на плечах і з люльками в зубах. Осіннє ранкове сонце тихо освітлювало цю різноманітну юрбу, що поспішала на голосні майдани великого міста.

Макар мимоволі замислився про долю цих людей, про те, як вони щоранку, вірніше, щоночі, прокидаються десь у далеких подніпрянських селах, снідають нашвидку і, забравши з собою глечики з молоком, яйця, сало та всяку живність, поспішають до широкого Дніпра, що хлюпоче півсонно об круті береги.

Лаштують великі довгі човни і їдуть ними до Києва крізь ранкові тумани...

Ідучи на Боричів Тік із такими думками, Макар увесь час почував, що йому якось надзвичайно легко й приємно. Була неділя, починали дзвонити до ранньої. Наче якась мелодія весь час бриніла в душі. Макар хотів її усвідомити, але не міг.

Потім, пізніше, вже підходячи до будинку, де жив Микола Гнатенко, Макар зрозумів, що йому було радісно прислухатися до мелодійної рідної мови дівчат: перебуваючи довгий час у Петербурзі, а потім у Харкові серед інтелігентів, Макар несвідомо скучав за українською мовою.

Піймавши себе на мить на цій думці, Макар зараз же чомусь пригадав Михайла, що інколи, шуткуючи, ляяв Сою кацапкою...

Цей спогад примусив Макара затримати ходу й уважніше роздивитися навкруги: він уже пройшов повз Покровсь-

ку церкву, і за кілька кроків був той будинок, де Макар тимчасово мав оселитися.

Мешканці сусідніх садиб тільки-но починали прокидатися.

Макар обережно пройшов повз будиночок, де жив Микола. У дворі не було нікого. Аж ось відчинилися двері і з хазяйської половини вийшла дівчина. Макар зміркував, що це повинна бути дочка Миколиної хазяйки, але якось не міг уявити, що те струнконого дівча, яке він зустрічав тут кілька років тому, стало тепер такою красунею.

— А що, Микола Карпович дома? — запитав, обережно відчиняючи хвіртку, Макар.

— Дома, дома, тільки, мабуть, ще спить, — відповіла дівчина, з цікавістю придивляючись до Макара своїми веселими карими очима.

Потім, коли вже Макар зайшов у двір, метнулася до вікна й постукала:

— Миколо Карповичу, а Миколо Карповичу, вставайте — до вас гості.

Голос її був веселий, дзвінкий. Відчуваючи в ньому молодий сміх і радість життя, Макар мимоволі всміхнувся й теж обізвався і собі:

— Вставайте — гості...

Через хвилину Микола, важкий, кременний і лагідний, одчинив двері.

Після перших запитань Микола розповів чимало новин. Революційний рух у Києві поширювався. Не кажучи вже про студентів, — про яких, до речі, Микола взагалі мало знав, — заворушилося останніми часами й робітництво. Перед, звичайно, вели робітники «Арсеналу». Серед них було кілька гуртків, що збиралися досить регулярно. Микола знав, що вони держали зв'язок з інтелігентами, а одна студентка навіть систематично читала в гуртках лекції з політичної економії.

— Симпатична солідна баришня, — казав Микола, — розкаже докладно й зрозуміло. Досадно тільки, що в бога не вірує. Чув я, що буває вона й на Звіринці — на заводі Доната. Скажи, а це правда, що революціонери навесні гадають почати всенародне повстання? Ой глядіть, чи не рано ще?

— Звідки це ти взяв?

— Та як же: ще он після Великого процесу були чутки... Та й по всьому видно: хіба ти не чув, що в Харкові ледве не розгромили тюрму, відбиваючи заарештованих? А в Петербурзі навіть самого шефа жандармів недавно забито...

Та ти ж сам звідти, розкажи. Кажуть, просто ножем за-різали?

— Я тоді в Петербурзі не був...

— Не був? Ну так тобі, мабуть, дуже цікаво: сьогодні в Голосіївськiм лісі, кажуть, призначено з цього приводу збори — прокламацію якусь одержано, чи що.

— А хто доповідач?

— Не знаю.

У ГОЛОСІВЬСЬКОМУ ЛІСІ

Не більше як за верству від залізниці починався старий Голосіївський ліс. За взгiр'ями, що на них густим непроглядним муrom стояли старезні дуби, розляглися глибокі, порослі кущами яри, а над ними схилилися кристалі столітні липи. За ярами — знов гори і знову на кілька верст — яри в густому переплутаному чорноліссі... Навіть гарячого літнього дня тут темно й вогко. На взгiр'ях у лісах споконвіку стоять монастирі — Преображенський, Китаївський. Дорогою, що в'ється до них од Києва, тягнуться — в свята й будні — юрби прочан, мчать на візках, запряжених годованими кіньми, чорнопикі ченці, їздять пани й підпанки. Зустрічає їх радо монастирська братія — є в монастирях чого попоісти й попоти, збільшується щодня велика монастирська казна, що до неї рікою тече не тільки червоне панське золото, а й важка чорно-жовта мідь обдурених «во ім'я господне» селян. Багато йде всякого люду дорогою на Китаєво, удень на ній дуже людно. Але вночі стає надзвичайно тихо: небезпечно.

Трапляється, що не тільки вночі, а й при сонячнiм світлі виходять із лісу «лихі люди». І, не питаючись навіть у подорожнього, чи він пан, чи купець, чи, може, й сам «слуга божий», обдирають його до нитки, а буває, що навіть не втримуються від спокуси розпанахати захалавним кривим ножем годоване панське або чернече пузо.

Цією саме дорогою тихого осіннього вечора простували Макар і Микола. Хоч сонце давно вже сіло, було не дуже темно: над обрієм, за лісами, сходив блідо-жовтим півколом місяць. Тихо шуміли кремезні дуби, десь далеко в яру в кущах проникливо різко покрикував якийсь птах.

Там, де дорога, вибігаючи з яру, починала випинатися на високого, порослого чорними липами горба, товариші зупинилися.

— Тут,— промовив стиха Микола, і не встиг ще Макар запалити цигарку, як просто над головою в нього, здава-

лося з верховіття столітньої липи, голосно крикнув пугач:

— Пу-гу...

— Пу-гу! — відповів йому в тон Микола, і зараз же з гушавини вийшов до них молодий парубок у хутряній шапці, у високих чоботях і в літньому піджаку.

Незабаром появились з яру ще три постаті — це були робітники залізничних майстерень. Один із них спробував крикнути «пу-гу!», але не витримав, засміявся на першому складі і з виразним російським акцентом запитав:

— Тут, чи що?

Молодий парубок одвів їх до того місця, де було призначено збори.

Серед мовчазного чорного лісу, трохи віддаль од інших дерев, на невеличкій галявині широко розкинув свої могутні, ясно віти великий, кремезний дуб.

Коло самого стовбура в невеличкій юрбі стояв високий, стрункий чоловік у чорному. В руді він держав бриля, праву ногу відставив трохи назад, а голову ледве помітно нахилив убік-уперед.

На біле високе чоло спадало густе русяве волосся. Од місяця, що світив досить ясно, темні великі очі цієї людини здавалися ще більшими, а надзвичайно вродливе бліде лице було неначе вирізьблене з мармуру. Невеличка руса борідка й трохи світліші від неї вуса ще сильніше підкресливали блідість обличчя.

Ледве помітивши цю постать, Макар зрозумів, що це не робітник. Через хвилину він почув його тихий, глибокий, нервовий голос і ледве не скрикнув од несподіванки:

— Валер'ян!..

Валер'яна Осинського Макар зустрічав кілька разів у Петербурзі під час «процесу 193-х». Цей високий, стрункий юнак з чудово розвиненими м'язами, з правильними, тонкими рисами обличчя, з прекрасними очима, що горіли ентузіазмом, цей завжди говіркий, веселий, щирий юнак надзвичайно сподобався тоді Макарові. Тепер, побачивши його, Макар в одну мить пригадав Валер'янову вигадку з квитками під час Великого процесу.

Осинський з товаришами, вдало підробивши квитки на вхід до зали суду, роздали їх більше як п'ятсот майже на очах жандармів... На засіданні трапився великий скандал, Осинського було заарештовано.

Придивляючись до Валер'яна, Макар з великим задоволенням констатував, що він поводиться з робітниками зовсім не так, як більшість інтелігентів. У його поведженні була така щирість, така безпосередність, таке почуття рід-

ності з робітниками, що Макарові вмить стало якось легко й радісно.

Глибоке переконання відчувалося в голосі Валер'яна під час його промови.

Він говорив про події останніх часів, про насильства й знущання уряду над революціонерами, про надзвичайно важке становище трудящих. Він переконував, що надалі нема ніякої змоги обмежитися мирною пропагандою: тих, що протягом кількох років ішли «в народ», щоб словом і прикладом вивести його з віковичної темряви, уряд катує, засилає на каторгу. Жорстокій силі царату треба протиставити таку саму збройну, жорстоку, неблаганну силу.

Для Макара в промові Осинського було багато знайомих, уже передуманих думок. Але й він був надзвичайно захоплений, коли Валер'ян зупинився на страті Ковальського в Одесі і розповів під кінець промови про вбивство шефа жандармів Мезенцева революціонерами. Подія ця, що сталася недавно — 4 серпня того року, — дуже схвилювала тоді київських робітників, і тепер вони з великим захопленням слухали подробиці цього героїчно-сміливого вчинку.

Валер'ян скінчив. Тихо шуміли навкруги дерева, тихо стояли робітники.

— Всіх би їх так, як того Мезенцева! — обізвався молодий парубок, але одразу ж змовк, немов засоромився...

Лунали й ще несміливі голоси; Макар міркував, прислухався.

— Ну, а тоді що? — почув він зовсім близько себе.

— Соціалізм!.. — відповів молодий, задержуватий голос.

— Так тобі зразу й соціалізм?

— Ну, а що ж?

— Та я нічого, тільки як же воно зразу — со-ці-алізм?

— Тихше, тихше, — почувлося навкруги. — Промовець щось хоче сказати...

Дійсно, Валер'ян заявив, що він має при собі брошуру про вбивство шефа жандармів і, якщо не буде заперечень, може частину її прочитати.

Вмить заблимав у когось під пальтом невеличкий ліхтарик, потім його накрили хусткою. Валер'ян читав у глибокій тиші, що переривалася лише тихими, затриманими зітханнями.

Слова були не для всіх зрозумілі, але голос читця глибоко западав у душу й переконував:

СМЕРТЬ ЗА СМЕРТЬ

«Ми — соціалісти. Мета наша — зруйнувати теперішній економічний устрій, що є причиною всіх страждань людства.

...Ви, урядовці, жандарми, адміністратори. Вам підлягає мільйонна армія, численна поліція. Вашими шпигами повні вже міста й скоро вже будуть повні й села. Страшні ваші тюрми й жорстокі страти. Але знайте: з усіма вашими арміями, в'язницями й стратами проти нас ви безсилі... Ви не залякаєте нас...

...Ви — представники влади, ми — борці проти всякого поневолення людини людиною. Через це ви — наші вороги, і згоди між нами й вами бути не може. Ми вас мусимо знищити й знищимо... Але ми вважаємо, що рабство економічне не є наслідок політичного, а навпаки».

Тут Валер'ян зупинився й почав пояснювати. Довго точилася розмова, але помітно було, що для багатьох думки Валер'янові незрозумілі. Нарешті один старий робітник сказав:

— А хіба не все'дно, чи з царем нас душитимуть, чи без царя?

— А звичайно, ні,— відповів Валер'ян,— тоді всі, особливо селяни, швидко зрозуміють, у чому тут річ. Усі ви пам'ятаєте Чигиринщину. Там ще й досі вірять, що царя від самого бога наставлено.

У цю мить з далекого яру почулося проникливе й тривожне:

— Пу-гу...

Вартові, що весь час стежили за дорогою, сповістили, що від Києва підходить чималий загін кінноти.

«Ех, люди! — зітхнув Микола.— І тут без юди не обійшлося...»

Робітники по двоє, по троє швидко зникли в гущавині. Нарешті коло великого дуба залишилося лише четверо: Валер'ян Осинський, що тихо стояв, низько схиливши голову, Макар з Миколою та трохи ближче до яру — той молодий парубок, що зустрів їх тут перед зборами.

Кілька хвилин стояли мовчки. Нарешті Макар підійшов до Осинського, поклав йому руку на плече й тихо сказав:

— Валер'яне...

І сам був здивований тою братерською ніжністю, що переповнила його серце й залунала в суворому голосі.

— Валер'яне...

Той здивувався, довго не пізнавав Макара, нарешті скрикнув голосно й весело:

— Ху ти чорт! Та це ж Макар од Матверзена!..

І вони почали розмовляти інтимно, по-товариськи, хоч бачилися в Петербурзі давно й дуже мало.

Цю зустріч з Осинським осінньої ночі у лісі Макар запам'ятав на все життя.

Пізніше йому навіть снилося, як вони йшли з Валер'яном до Києва темними манівцями, крізь непролазні нетрі й кущі. Йшли весело, молодод, упевнено — робітник «Арсеналу» добре знав дорогу.

ТРИВОЖНІ ОЗНАКИ

Після зустрічі з Валер'яном, ознайомившись дуже швидко з революційними гуртками Києва, Макар прийшов до переконання, що настав час утворити міцну, добре законспіровану організацію, яка провадила б систематичну збройну боротьбу з урядом.

Серед знайомих робітників Макарові доводилося чути, що слід би не обмежуватися лише жандармами та шпигами, а звернути увагу також і на фабрикантів, а особливо на арсенальне начальство, що надто вже насідало на робітників, збільшуючи робітний день, штрафуючи за кожну дрібницю та обдурюючи робітників на кожному кроці.

Арсенальці пропонували вбити завідувача майстернями полковника Коробкова. Він справді заслуговував на те, щоб його покарано: поведився з робітниками, немов з робочою худобою. Тих, що йому чомусь не подобалися, звільняв без жодних підстав, зменшував самоправно платню, штрафовав за найменше спізнення, за сніданок до перерви на обід, за кожне слово, що робітник намагався сказати в своє виправдання.

А найгірше, за що зненавиділи робітники Коробкова, було те, що він у кожному цеху, у кожній майстерні організував шпигунство, відверто хвалив донощиків, зрадників, давав їм гроші та підвищував по службі.

Макар розумів, що революціонери повинні використати цей настрій робітників і що зорганізувати робітництво під прапором соціалізму можна лише на живому, конкретному ділі. Але для нього було шеясно, наскільки корисно витрачати енергію й кошти на таку справу, як замах на Коробкова. Макар радив товаришам почекати, хоч розумів, що довго чекати не можна... Як на те, весь час йому не щастило побачитися з Валер'яном. Пройшло кілька тиж-

нів. Були чутки, що Валер'ян виїздив до Чернігова, що провадив переговори з якимись земцями-конституціоналістами тощо. Макар нудився. Нарешті таки пощастило йому зустрітися з Осинським на квартирі у Дебогорія-Мокрієвича, недалеко Золотих воріт, у так званому Панасовому яру. Там було досить багато народу і між іншим якась панночка Бабичева, що з першого ж погляду дуже не сподобалася Макарові. Валер'ян кудись поспішав і, як здавалося, дуже клопотався, щоб роздобути побільше грошей на революційні справи.

Організований в Києві цього року замах на прокурора Котляревського, вбивство жандармського офіцера фон Гейкінга, вбивство в Ростові шпіга Никонова — усе це були лише початкові кроки, і після них малося розпочати цілу низку подібних справ...

Макар заявив тоді, що він з охотою візьметься виконати кожне доручення, хоч уже й дав згоду на участь в одній справі (Макар мав на меті свою умову з Соною — в разі потреби негайно ж повернутися до Харкова).

Валер'ян був з цього дуже задоволений і, прощаючись, міцно потиснув йому руку.

Про все це дуже хотілося докладно поговорити з Осинським, розпитатися, чи тримав він зв'язок із Харковом, із Петербургом.

Але Валер'ян, очевидно, зовсім не мав часу і встиг лише призначити Макарові побачення в півній на Подолі, недалеко Вознесенського узвозу. Після того як Осинський кудись пішов із чорнявим, ексцентричним Григорієм Гольденбергом, Макар сів коло вікна і замислився.

Згадував він про Харків, про Сою й Сашка, про Михайла й Віру Михайлівну. Де вони зараз? Чи щасливо втекли від переслідувань? Чи організують визволення в'язнів з Харківського централу? В якому напрямку взагалі працюватимуть надалі?

За вікном крутився й м'яко падав на чорну землю пухнастий сніг. Тихий сум опанував Макара. Крутяться, гинуть зірчасті сніжинки. Білим покривом вкриває землю зима. У далекім Сибіру лютують тепер морози. У каторжних тюрмах, у копальнях, у снігових могилах безкраїх тундр гинуть полонені царатом...

А тут навкруги, здається, чимало людей, що раді б віддати життя за товаришів, за волю. Але чогось не вистачає цим групам, гурткам, окремим одиницям. Багато слів, багато розмов, багато жертв. Але чогось не вистачає... Чого?

Неприємний жіночий регіт примусив Макара обернутися. Перед ним стояла Бабичева.

— Чого це ви не відповідаєте? Заснули, чи що? Я питаю: чи вам часом не на Жилиянську? То час іти. Дивіться — вже всі порозходилися.

Справді, крім хазяїв, у хаті нікого не було.

Макар спершу хотів відповісти, що йому на Поділ, а натомість промимрив щось невиразне, від чого Бабичева зареготала ще голосніше, але зрозуміла як позитивну відповідь.

Було вже зовсім темно, коли вони вийшли яром униз, а далі повз Володимирський собор, через бульвар попрямували на Жилиянську...

Бабичева весь час про щось цокотіла й реготалася, потім зробилася серйозною, почала розмовляти про справи, про петербурзькі й одеські гуртки тощо.

Макар відчував у її голосі нещирість, бажання виставити себе як видатну революціонерку.

Ще більше дратувало його те, що Бабичева занадто тісно до нього притулювалась і весь час заглядала йому в обличчя своїми маленькими зеленуватими очима. Ідучи з нею поруч, Макар якимось мимоволі пригадував хазяйську дочку Настю, її молодий голос, високі груди й лагідні очі.

На Жилиянській, вертаючись од Бабичевої, Макар відчув нарешті якусь приємну полегкість і зразу ж піймав себе на думці, що радіє з відсутності Бабичевої й гадає про зустріч з Настею.

Сніг уже перестав, людей на вулиці майже не було. Проходячи повз вартового поліція, Макар пригадав, що треба все ж таки бути обережним і переконатися, чи немає часом ззаду шпиґа. Він зайшов у якусь розчинену хвіртку й постояв кілька хвилин. Аж ось ухо вловило чиїсь обережні кроки. Якась постать пройшла повз хвіртку, затрималася коло неї на мить і десь зникла. Макар вийшов на вулицю, недбало насвистуючи. Через півтора кварталу він знову повторив таку ж саму комбінацію й знов помітив ту саму постать.

Ясно було, що стеження почалося від будинку Бабичевої. «Еге-ге!» — подумав Макар і, замість виходити на вулицю, пішов поза будинком, переліз через якийсь штахет, потім через високий обмерзлий паркан, пробіг великим засніженим садом, знову переліз через паркан і, перебігши таким робом кілька садиб, вийшов аж на Володимирську.

Тут він оглядівся знов, переконався, що ніхто за ним не стежить, і, сторожко прислухаючись, пішов додому.

Цілий тиждень, що залишався до зустрічі з Валер'яном, Макар навмисне майже нікуди не виходив із дому, міркуючи, що має сказати Осинському, про що запитати й умовитись. Кілька разів він згадував про Бабичеву і про шпига, але якось не надавав цьому випадковій великого значення. На другий же день він попередив про це приятеля Осинського, Івана Івичевича, й гадав, що цього досить.

Цілими днями просиджував Макар у Миколиній кімнаті над книжкою, а вечорами виходив посидіти за ворітьми з Настею, що була з цього дуже задоволена, весело шуткувала з Макаром, а вчора навіть допитливо-глибоко глянула йому в вічі й зацікавилася, чи скоро він знайде роботу і чи не треба йому чого. На її думку, жити так довго без роботи було тяжко. Макар відповів, що роботу йому пропонують десь аж у Петербурзі й що, мабуть, скоро доведеться туди виїхати. Він справді певен був, що незабаром виїде з Києва, бо вчора одержав листа від Соні з запитанням, чи здатний він в найближчому часі на першу вимогу приїхати до Харкова.

Настя немовби злякалася цієї звістки, дуже почервоніла й потім сумно наспівувала весь вечір.

Макар і собі сумував і навіть розсердився на себе за те, що над книжкою «Положение рабочего класса» Флеровського раптом замислився про Настю, про те, що слід би познайомитися з нею ближче — почитати їй щось...

— У ти, мурло! — вилаявся Макар. — Одружитися хочеш? Хатиночки тобі захотілося? Садочка вишневого? У ти, мурло!..

Але все ж таки далі читати не зміг. Покрутився якийсь час по хаті, вийшов, посидів за ворітьми. Насті не було: пішла до церкви.

Час було вирушати й Макарові у пивну коло Вознесенського.

У пивній було людно, чадно. Макар примостився в куточку за столиком і чекав.

Осинський спізвився, прийшов дуже втомлений і не встиг ще привітатися, як у пивну зайшов якийсь підозрілий суб'єкт.

Валер'ян, що сидів до нього спиною, помітивши на лиці у Макара тривогу, встав начебто пересісти зручніше, посидів кілька хвилин і сказав очима: «Виходьмо». Вони заплатили за пиво й вийшли не поспішаючи.

«Не щастить, хай йому біс...» — подумав Макар, міцно

стиснув Осинському в темряві руку й подався ліворуч, на Вознесенський узвіз.

Валер'ян зник у темряві Житнього базару.

Вибравшись швидко на гору, аж на Сінний, Макар переконався, що за ним не стежили. Додому йти не хотілося. Він пішов по Підвальной, потім по Прорізній униз, а далі Хрещатиком вийшов на Володимирську гору.

Був мороз, на темно-синьому небі рясно світили зорі. Внизу ледве блимав огнями Поділ. Макар довго дивився на небо, на далекі вогні за Дніпром, але не міг заспокоїтися. Чи пощастило втекти Осинському? Чи, може, в цю мить сидить він за ґратами в брудному поліцейському участку? Пекуча нудьга стиснула Макарові серце. Ні, не може бути!..

Другого вечора, 24 січня, він довідався, що Валер'яна Осинського заарештовано вдень на вулиці. Заарештовано було також Волошенка й трохи пізніше Софію Олександрівну Лешерн, Валер'янову дружину. Арешти ці мов громом ударили Макара. Він допитувався про подробиці, про те, що знайдено у Валер'яна та в його дружини, але ніхто докладно нічого не знав. Розповідали лише з слів якогось поліцая, що коли Валер'яна приведено до участку й жандармський капітан Судейкін спробував його обшукати, Осинський несподівано вихопив у Судейкіна з кобури револьвер, але жандарми зараз же помітили це й обеззброїли Валер'яна.

За кілька днів до арешту Осинського київські нелегальні одержали видрукувану в Петербурзі в друкані «Землі і волі» брошуру «Заживо погребенные» — з підзаголовком «До руського громадянства від політичних каторжників».

Макар і раніше уявляв, у якому жахливому стані перебувають по каторжних тюрмах полонені царатом революціонери, але й на нього брошура справила страшне, гнітюче враження.

«Не випадкові звірства, — писали політичні каторжани, — а вся система ув'язнення, всі щоденні дрібниці розраховані на те, щоб перетворити тюрму на катівню, де повільно, систематично ув'язнених виснажують і заморюють на смерть або доводять до божевілля...»

Білгородська центральна тюрма під Харковом складається з так званого головного корпусу й двох одиночок.

Одиночки — це ряд кам'яних шухляд, куди замикають живих людей...

У головному корпусі — гомін, шум, деякі ознаки життя, хоч і арештантського... А погляньте на одиночки: мертва могильна тиша... З першого погляду бере навіть сумнів — чи

є там живі люди... Але вартові зовні й наглядач у коридорі свідчать, що вони когось вартують... Жах бере за людей — як вони можуть жити в такій абсолютній самотності. Майже всі, що сидять в одиночках, — це політичні... Вони абсолютно ізольовані один від одного...

До неймовірності суворе окремішне ув'язнення, відсутність будь-якої роботи, жахлива пригніченість, малопоживна страва, образи на кожному кроці і внаслідок цього — постійна роздратованість, нервовість, вічний присмерк у камері, відсутність постелі, кайдани, позбавлення чаю й тютюну, до яких звик організм, — усе це створює неймовірну хоробливість і смертність серед політичних...

...Смерть, тільки смерть — повільна, страшна, чекає на кожного політичного, що переступить поріг цієї жахливої тюрми...»

Макар знов і знов пригадував ці слова, і почуття зненависті до самого самодержавства, жадоба помсти царським тюремникам якось дивно поєднувалися з почуттям туги й тривоги за Валер'яна Осинського.

Тижнів зо два після його арешту Макар ходив як у воду опущений. Настя не раз запитувала, чи він часом не хворий, а Микола даремно вживав усіх заходів, щоб якось його розважити. Нарешті одного вечора Микола прийшов додому в якомусь піднесенні, зразу ж почав говорити Макарові, що Валер'янові, може-таки, пощастить утекти, що втекли ж Стефанович, Бохановський і Дейч, що зараз уже зовсім не такі часи, як раніше, і т. д.

Макар подивився на нього здивовано. Тоді Микола втяг з кишені газетну вирізку. Там було надруковано:

«ВБИВСТВО ХАРКІВСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА ПОЧТУ ЙОГО ВЕЛИЧНОСТІ ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА КНЯЗЯ КРОПОТКІНА

Учора, 6 лютого цього року, близько 11-ї години вечора, в місті Харкові пострілом із револьвера тяжко поранено місцевого губернатора почту його величності генерал-майора князя Кропоткіна. Злочин було вчинено в той час, коли князь, повертаючись додому, проїздив каретою по Вознесенській площі й був уже недалеко губернаторського будинку. Свідок злочинства — кучер Архип Любанов — оповідає, що він, почувши, як ззаду вистрелено, обернувся й побачив, що невідома людина перебігла дорогу позад карети з лівого боку й побігла через бульвар до поштової контори. Після пострілу князь ледве чути промовив: «Архип, пошол,

меня убілі, застрелілі». Коли карета, не зупиняючись, в'їхала в двір, князь уже не міг вийти сам, і його внесли в кімнату слуги».

Прочитавши це повідомлення, Макар від хвилювання довго не міг промовити й слова. Не було сумніву, що вбивство організували революціонери. Не було сумніву, що це — помста за жорстокої переслідування учасників революційного руху, зокрема — помста за жахливий режим у харківських каторжних тюрмах. Не було також сумніву, що Осинський про це знав. А що, як жандарми довідаються про Валер'янову участь?

І радість, що покарано деспота губернатора, потьмарилася думкою про Валер'янову долю.

Довго не міг заснути тієї ночі Макар і твердо вирішив за всяку ціну визволити Валер'яна з в'язниці.

З товаришів Валер'яна Осинського, до яких звернувся Макар у справі організації втечі, найгарячіше відгукнувся слюсар Іван Івичевич. Був він невисокого зросту, блідолиций, худий, але надзвичайно енергійний і сміливий. Він розповів Макарові, що брав участь у замаху на прокурора Котляревського, що їздив у революційних справах до Харкова й Одеси і що останніми днями Валер'ян говорив йому, начебто гроші на терор (і дуже великі гроші) була надія одержати не пізніше як через один-два місяці. Брак грошей і зброї Іван вважав за найбільшу перешкоду. Щодо людей, то, на його думку, серед київських робітників знайшлася б достатня кількість цілком придатних до бойової діяльності.

А зв'язки з робітниками у Івичевича були великі. На власному досвіді Макар прийшов до переконання, що робітники любили Івана і пішли б за ним у вогонь і в воду.

Івичевич не мав ще ніякого плану щодо визволення Осинського, але найбільшчими днями сподівався налагодити зв'язок з тюрмою та підібрати товаришів, на допомогу яких можна було б розраховувати в разі потреби.

Через кілька день прийшов до Макара Микита Левченко з повідомленням від Івичевича, що на один тільки зв'язок з тюрмою дуже покладатися не треба, що за даних обставин треба складати план у кількох варіантах. Основне завдання — простежити, коли Валер'яна везимуть до суду, й тоді відбити од варті. Якщо в цьому не пощастить — усе ж таки залишатиметься надія визволити Осинського під час подорожі на каторгу, особливо коли його везимуть не до Харкова, а до Сибіру.

Щодо обов'язків Макара конкретно, то він повинен був

негайно ж розшукати собі приміщення десь на Лук'янівці, якнайближче до тюрми, й купити коня. Гроші Іван обіцяв передати не пізніше як через тиждень. Левченко мав оселитися десь по дорозі від тюрми до військового суду з таким розрахунком, щоб з вікон можна було обстріляти варту.

Левченко з суворим і діловим виглядом докладно оповідав про подробиці плану. Його розумні очі пильно дивилися на Макара з-під тонких чорних брів.

— Ну, все,— несподівано сумно й, здавалося, безвільно посміхнувся Микита, і Макарові чомусь спало на думку, що Левченко інтелігент.

Дуже здивований був Макар, коли довідався, що Микита — робітник-складач, що брат його, металіст, працював спершу в залізничних майстернях, а потім — в «Арсеналі».

Після розмови з Левченком Макарові якось полегшало на серці, особливо коли Микита переконано заявив, що про сканання Осинського на смерть, очевидно, не може бути й мови.

— Ну що ж — знайдено зброю, літературу... Ну, значить, каторга. От і все! — сказав Микита, і знову ясний усміх весняно опромінив йому лице.

«А й справді,— думав Макар,— найбільше — це каторга... А ми ж його вирвемо хоч у чорта з зубів, аби тільки живий був! Та коли б навіть і не вирвали, невже ж він довго сидітиме? Та хіба ж тепер такі часи?»

Макар так захопився своїми думками, що попрощався з Левченком немов у якомусь півсні. Потім, почувачи велику втому, не роздягаючись, ліг і зараз же несподівано міцно заснув.

І приснився йому сон.

Наче стоять вони з Валер'яном на якомусь високому, відкритому взгір'ї. Просто перед ними широка брукована площа. А навкруги колосальні, величні кам'яниці будинків. Шумить і хвилює навкруг невідоме велике місто. Київ це й наче не Київ... Це Київ, бо просто від площі починається Хрещатик, а ліворуч — Олександрівська вулиця, що веде до «Арсеналу». Тільки який же це Київ? Високо на будинках чудової невідомої архітектури червоними сміливими птахами майорять прапори. Розкішно завітчано вікна, карнизи, колони, арки. Горять на сонці червоні стрічки, килими. Внизу стримано гомонить юрба...

«Київ чи ні?» — хоче спитати Валер'яна Макар, але натомість тільки бере його за руку й безгучно ворушить гулами.

А Валер'ян, що стоїть поруч, зовсім його не помічає. Він гордо закинув свою світло-русу голову. Очі йому горять натхненням. «Що він там бачить?» — думає Макар і в ту ж мить чує могутній, переможний марш: улицею, від «Арсеналу» до площі, рівним, чітким, урочистим кроком ідуть чорні стрункі колони робітників. Над колонами в синьому небі — широкі, яскраві полотна червоних стягів...

«Валер'яне», — хоче сказати Макар і бачить, що Валер'ян на очах починає рости, і відчуває, що й сам він росте з Валер'яном і що високі, монументальні постаті їхні видно найдалшим із робітничих колон.

І помічає Макар, що на нього з Осинським дивляться очі тисяч робітників, і бачить, як незліченні їхні ряди чомусь обнажають голови й стають на коліна.

І в мертвій, невимовно глибокій тиші виривається ти-счогрудий шепіт-стогін:

— Вічная пам'ять, вічная пам'ять... — І низько схиляються стяги в жалобі — в глибокій, нестерпній, мертвім мовчанні.

І розуміє тут раптом Макар, що стоять вони з Валер'яном на чорному високому ешафоті, що вірówka шибениці вже стискує Валер'янові шию і що деякі чорні колони робітників чомусь надзвичайно, надмірно далеко й не можуть допомогти...

ЗБРОЙНИЙ ОПІР

Через два дні після зустрічі з Левченком Макар знову побачився з Івичевичем. Іван дуже схуд за ці дні, почувалося, що нерви в нього страшенно напружені. Він розповів Макарові, що радився про організацію втечі з Брантнером, Свириденком та з братом своїм Гн'атом і що сьогодні ввечері на Жиллянській, в будинку Косаровської (там наймали кімнати Іван і Дебогорій), призначено нараду в цій справі.

Виходило, що за короткий час було зроблено дуже багато, і Макар дивувався, що Іван начебто вже не так, як раніше, захоплюється справою, начебто має якісь сумніви, але казати про них не хоче. Непокоїла Макара також помітна нервовість товариша, якого він завжди звик бачити надзвичайно витриманим, спокійним і певним своєї сили.

— Ти, Іване, я бачу, чогось не договориєш? — одверто спитав Макар.

— Я? Ні... Чи, власне, так, справді не договорию. Бачиш, я все ламаю собі голову — як могли Валер'яна простежити? Як довідалися, що він у Києві? Яким це чином багатьох, що живуть зовсім не конспіративно, не взяли,

а Валер'яна заарештовано? Навіть скажу більше. Мені майже щодня доводиться помічати за собою шпигів. Ми з Володимиром Дебогорієм, власне, й перебравлися на Жидлянську через те, що Панасів яр зробився улюбленим місцем шпигів. Та що там казати! Заходжу я сьогодні ранком до крамнички коло нас. З крамарем розмовляє якийсь підозрілий суб'єкт... Чорт його знає, може, це просто нерви?

— Та які там у біса нерви! — обурився Макар.— Я тут людина нова, а й за мною вже кілька разів шпиги ув'язувалися. Пригадую, вперше було це коло квартири Бабицевої.

— Бабицевої?..

— Авжеж! Та чого ти так визвірився на мене?

— Так це, значить, аж із того часу коло Бабицевої шпиги труться? Слухай, Макаре, я нікому ще не казав, вагався... Але тобі скажу... Тільки спершу відповідай одверто: Бабицева тобі подобається?..

— Дуже не подобається...

— Ну от. Так само й мені. Тепер далі. Ти жандармського капітана Судейкіна знаєш?

— Ні. Але причому тут Судейкін?

— Судейкін? Я його добре знаю. Серед тисячної юрби впізнаю. Добре діло зробить той, хто його вб'є.

— Слухай, Іване,— сказав, усе більше нервуючись, Макар.— Розкажи все докладно. Хіба це подібно на тебе — так плутати?

— Я нічого не плутаю. Навпаки, все, що я сказав, якраз до речі. Я добре знаю капітана Судейкіна і майже цілком певен, що вчора увечері він бачився з Бабицевою на Великій Васильківській, № 30.

Повертаючись пізно додому й дуже поспішаючи, я майже наткнувся на Бабицеву... Вона мене не впізнала, бо, ти знаєш, мене важко впізнати. Ну от. Звичайно, не здоровкався, але, пройшовши кроків п'ятнадцять, зустрівся з якимсь суб'єктом, якого з першого погляду визнав був за шпига. Я пішов непомітно за ним, але швидко переконався, що це звичайний обиватель. Я вже хотів був повернутися, коли помітив, що Бабицева зупинилася коло будинку № 30 і уважно роздивляється навкруги. Я підійшов ближче і, не знаю чому, сховався у воротах на протилежному боці вулиці. У другому від дверей вікні хтось засвітив світло, і Бабицева зараз же увійшла до будинку. Через п'ять хвилин туди ж увійшов Судейкін, а ще через півгодини Бабицева вийшла й швидко попростувала додому. Трохи згодом з бу-

динку вийшов Судейкін, а з ним дуже невдало перевдягнений жандарм... Розумієш, спершу я страшенно злякався за Бабичеву... А потім...

— Зрада!..— прошепотів Макар.— Ти попередив кого-небудь?

— Так, попередив! Та хіба ти не знаєш наших інтелігентів? Почнуть обговорювати, допитувати! А на мою думку, все ясно. І треба негайно ж ужити заходів. Сьогодні ж у мене обміркуємо цю справу...

— Слухай, а Бабичева знає ваше приміщення?

— Ні, здається, не знає. Перебралися ми зовсім недавно.

— А то, я кажу, може б, деінде зібратись?..

— Та мені спершу й самому спадало на думку... Але зараз уже пізно: все 'дно товаришів попередити не встигнемо. Крім того, по правді сказати, якось не віриться, щоб жандарми так швидко взялися до рішучих заходів. Та й Бабичева, певно, далеко ще не в курсі багатьох справ.

— Ну, як знаєш.

— Бувай...

— Бувай...

Того ж таки 11 лютого на Жилинській в будинку Косаровської зібралися: Макар, Брантнер, Микита Левченко, Івичевичі Гнат і Іван. Прийшли також несподівано Позен, Стеблін-Каменський та Наталя Армфельд. Як це трапилося, що з'явилися не тільки запрошені, Іван Івичевич не знав, але вважав це за цілком нормальне, оскільки поруч у другій кімнаті жив Дебогорій, до якого завжди навідувалося багато знайомих. Дебогорія не було вдома, і всі, природно, перекочували до Іванової кімнати. Макарові це не подобалось, але Іван запевнив, що це тільки тимчасово і що порадитися ще буде час. Микита Левченко, зміркувавши, що нарада почнеться не раніше як через годину, пішов собі в якійсь невідкладній справі. Гнат Івичевич був чомусь дуже веселий, він усе шуткував з Наталею Армфельд, а дивлячись на них, якось веселіше ставало й усім присутнім.

Раптом у передпокої застукали. Почулися кроки кількох чоловік. Одчинилися й знов зачинилися двері. Макар перший побачив жандармів за дверима й схопився за револьвер.

— Тут живе добродій Дебогорій-Мокрієвич? — голосно запитав Судейкін крізь двері.

— Ніякого Дебогорія тут нема,— відповів Іван і зараз же, взявши досить спокійно з-під подушки револьвер, підійшов до дверей. За ним стали Гнат і Макар, теж озброєні,

У цю мить широко розчинилися двері — хтось вистрілив, хтось закричав. Судейкін з'явився на порозі, й обидва Івичевичі разом стрільнули йому в груди.

«Чого він не падає?» — майнуло Макарові в голові. Він вистрілив і собі; куля влучила другому жандармському офіцерові в голову, він закрутився і впав. Постріли залунали без перерви. Макар помітив, що впали брати Івичевичі, що застогнав, захитався Брантнер.

«Чому Судейкін не падає?» — знову майнуло Макарові в голові, і, відкидаючи вбік револьвер, в якому вже не було набоїв, він оскаженіло вхопив за груди Судейкіна. Прощупавши крізь одягу панцир, Макар якось розгубився, і жандарм, використавши момент, вирвався й вискочив за двері.

— Ножами їх, товариші! — кричав Іван Івичевич, намагаючись підвестися.

У передпокої щось затупотіло й стихло: жандарми відступили.

Над Гнатом, що лежав нерухомо, схилилась Наталя Армфельд. Однією рукою вона підтримувала йому голову, а другою, неначе соромлячись, закривала своє вродливе, біле, як сніг, обличчя, по якому текли сльози.

Макар нахилився до Івана, підняв його й поклав на ліжку. Іван захрипів і змовк...

І стало в кімнаті тихо, тихо. Так тихо, що Макар не витерпів і заскреготав зубами.

І зараз же ніби зірвано йому з очей чорну опону. Коло вікна він побачив Брантнера, що, ніяково посміхаючись, дивився на своє праве плече, з якого текла кров. Ліворуч, над Гнатом, схилилась Наталя Армфельд. У розчинені двері не видно було нікого.

Скільки часу простояв він так — Макар не пам'ятав. Розчинені двері чогось найбільше притягували його увагу. Без певної мети він зробив кілька кроків і вийшов у двір. Жадібно кілька разів ковтнув свіже повітря. Глянув на небо, на зорі. В цю мить за ворітьми почувся гомін.

«Знову жандарми!» — якось байдуже подумав Макар, але в ту ж мить почуття гострої небезпеки боляче стиснуло йому серце.

Макар плигнув убік, у темряву, зачепився за щось, упав, підхопивсь і кинувся до паркана. Трухлява верхня дошка не витримала, і жандарми, що прибігли на тріск, ухопили Макара ззаду й кріпко зв'язали.

Після того як Михайлов востаннє бачився з Халтуріним, пройшло кілька тижнів. Арешт Григорія, арешти інших товаришів, величезна кількість шпигів у робітничих кварталах — усе це все більше хвилювало Михайлова, і він знов і знов повертався до своєї улюбленої думки про дисципліну й централізацію.

Утративши багатьох близьких товаришів, ув'язнених у казематах Петропавлівської фортеці, переконавшись на власному досвіді, наскільки вдосконалено було жандармський розшук, знаючи, що успіх боротьби при даному стані речей робився все більш сумнівний,— Михайлов якось непомітно для самого себе прийшов до висновку, що революціонери, крім обережності й конспірації, повинні пильно стежити за всіма заходами жандармів і своєчасно їх попереджувати. Ще восени йому стало ясно, що в Третньому відділі «власної його величності канцелярії» революціонерам треба мати свою людину.

Розв'язати це завдання він ухвалив за всяку ціну. Щасливий випадок йому допоміг. Ще в листопаді дві знайомі курсистки повідомили Михайлова, що, за їхніми спостереженнями, акушерка Ганна Кутузова, що живе в одному з ними будинкові (ріг Невського та Надеждинської, будинок Яковлева), напевно, має зв'язки з жандармами.

Простеживши як слід за Кутузовою, Михайлов переконався, що вона зустрічається з деякими службовцями Третього відділу. Від тих же курсисток Михайлову було відомо, що Кутузова здає між іншим внайми кімнати.

Міркуючи, яким би чином налагодити зв'язок з Кутузовою, Михайлов несподівано зустрів на Невському свого колишнього знайомого Клеточникова, з яким не бавчився уже щось півтора року. Знаючи, що Клеточников останніми роками служив десь на півдні за дрібного чиновника, Михайлов хотів був зразу ж з ним попрощатися, бо ніякої користі від нього для революційного руху не чекав. Але Клеточников несподівано заявив, що має до Михайлова велике прохання. Вони зайшли до кав'ярні, і там Клеточников, глухо кашляючи й хвилюючись, виклав мотиви, що примусили його звернутися до людини, яка, треба гадати, має зв'язки серед революціонерів.

Вони сиділи в кутку за маленьким столиком. У кав'ярні майже нікого не було. Михайлов («Петро Іванович», за якого знав його Клеточников) слухав уважно і, розглядаючи обличчя свого співбесідника, весь час намагався усвідомити,

що привело цього дрібного чиновника до табору революціонерів.

Одягнений був Клеточников у добру шубу з теплим коміром. Золоті окуляри, з-під яких короткозоро дивилися стомлені, хворі очі, теж показували, що людина ця матеріальної скрути не знає. Виявилось, що Клеточников мав у Криму добру посаду, але залишив її, щоб продовжувати вчення у Петербурзі. Для хворого на сухоти це було досить небезпечно. Крім того, Михайлов знав, та й сам Клеточников те пер потвердив, що великої охоти до науки в нього взагалі не було ніколи.

— То в чому ж річ?

— Бачите, Петре Івановичу, мені хочеться жити. Не так жити, як до цього часу... Мені вже тридцять років. Певно, скоро помру, бо сухоти — відома річ... І потім — тяжко. Тяжко, знаєте, почувати, що живеш у якійсь в'язниці: насильство, шпигунство, гніт над окремими особами, над цілим народом. Ех, Петре Івановичу, не знаєте ви нашого чиновницького побуту. Ви не можете уявити собі цього двоєдушія, продажності, зрадництва, підлабузювання, казнокрадства, шпигунства. І це ж у звичайних установах... А що робиться, наприклад, при дворі, у жандармів... Я довго думав, Петре Івановичу, і висновок мій такий: треба йти в революцію.

— Але ви ж хворі і потім — що ви змогли б робити?

Клеточников сів рівно й глянув просто в очі Михайлову.

Хворе жовто-зелене лице його від хвилювання зробилося блідо-рожевим. Темне тонке волосся було відкинута назад, і від цього здавалося неприродно великим високе чоло. Прищуплені темні очі та невелика чорна борідка, що утворювала одне ціле з тонкими вусами, надавали худорлявому, виснаженому обличчю якоїсь загостреності й допитливості.

— Я про це думав, — тихо сказав Клеточников, — робота для мене може бути тільки одна — шпигунство...

Після цього пройшло кілька днів, поки Михайлов зважився запропонувати Клеточникову найняти кімнату в Кутузової та через неї втертись якось на посаду до Третього відділу. Клеточников погодився. Протягом кількох тижнів він сумлінно виконував роль дворянина з провінції, що шукає роботи. Жив тихо, спокійно й дуже сподобався Кутузовій. Він розпивав з нею чай, довгими вечорами грав з нею в карти й, програючи невеличкі суми, своєю уважністю та делікатністю остаточно завоював симпатії бідової акушерки. Вона познайомила його, нарешті, з чиновником особливих доручень Третього відділу Кириловим, і той обіцяв посаду...

З цього моменту Михайлов був переконаний, що справа починає налагоджуватися. Він умовився з Клеточниковим, що той сповістить про результати розмов з Кириловим коротеньким листом. Але проходили дні, тижні — листа не було. Нарешті, одного сніжного вечора Клеточников явився сам.

Він почував себе дуже погано й увесь час кашляв.

Усе було гаразд — він агент Третього відділу. Платня тридцять карбованців на місяць. Можливо, що скоро призначать помічником діловода, бо безпосереднє начальство — Кирилов.

— Ну як? Важко? — запитав Михайлов.

— Дуже важко. Такої огиди я ще ніколи не відчував. Доносительство, зрада — на кожному кроці. А скільки справ! Скільки карток! Листування, треба гадати, коло-сальне. Телеграми переважно шифровані. Ознайомлюсь — розкажу докладніше. Якби тільки не занедужати.

— Нездужати тепер не можна. До речі, ви гроші на лікування маєте?

— Гроші? Мені, власне, ніякого особливого лікування не потрібно...

— Ну, це дурниці, лікуватися ви повинні. Гроші для цього будуть.

— Залиште. Хворіти я не буду. Буду здоровий принаймні настільки, щоб виконувати свої обов'язки.

— Не розумію, — здвигнув плечима Михайлов.

— Дуже просто: матиму в житті мету... Це даватиме мені сили. Залишмо це. Часу небагато. Умовимось, як нам найкраще зустрінатись, як знайти вас негайно в разі потреби.

Михайлов ще раніше вирішив, що найкраще зустрінатися в однієї курсистки, яка в зв'язку з цим повинна відмовитись од усякої революційної діяльності, навіть від зустрічей з революціонерами.

Було пізно. Клеточников мусив іти.

Він старанно обмотав собі шийку й груди широким пледом, застебнув на всі гудзики шубу й підняв комір.

Михайлов стежив за ним, як батько за малою улюбленою дитиною: а що, як застудиться?..

Справи Клеточникова йшли добре: Кирилов користувався великим впливом і остаточно закріпив його на посаді помічника діловода. Тепер уже Клеточникову не тільки давали переписувати секретні папери, а навіть інколи доручали таку важливу справу, як дешифрування телеграм.

Утворювалося таке становище, що через III відділ можна було довідатися про революційну роботу по всіх кінцях імперії значно швидше, ніж через революційні зв'язки. Тепер особливо відчувався брак міцної централізованої партійної організації.

Бували дні, коли Михайлов почував себе навіть хворим від хвилювань, довідуючись, що де-небудь — найчастіше в Києві та Одесі — встановлено за тим чи іншим революціонером секретний нагляд. Хто він такий, ця нова жертва, що її намітили жандарми? Як, через кого найшвидше попередити?

«Так далі не можна!» — десятки разів повторював собі Михайлов, але безсилий був знайти якийсь вихід.

Хвилювання його дійшло найвищої точки, коли одного вечора Клеточников приніс великий список революціонерів, що їх розшукувано. Були в цьому спискові вже заарештовані, засуджені, чимало було й зовсім не відомих прізвищ, але найбільше схвилювало Михайлова чомусь те, що в спискові були імена ледве не всіх відомих йому товаришів, які, на його думку, повинні були в найближчому часі утворити міцний осередок майбутньої централізованої партії.

Михайлов читав, хапався за голову, знов читав і ще раз перечитував цей список, а Клеточников стояв над ним безпорадно й допомагав там, де важко було розібрати.

— «Плеханов Георгій, Прісняков Андрій, Баранников Олександр, Перовська Софія, Кибальчич Микола, Желябов Андрій, Зунделевич Арон, Фігнер Євгенія, Фігнер Віра, Зорянчук Макар...»

— Ні, я далі не можу.

Клеточников виснаженими холодними руками взяв список, поправив свої окуляри й тихим, глухим голосом читав далі:

— «Бух Микола Костевич. Дворянин. Років з 24. Лице невеличке. Волосся світле, русяве, зачесане назад. Бороду й вуса ледве помітно. Ходить звичайно в руському костюмі.

Обнорський Віктор. Селянин Вологодської губернії, років 28. Білявий. Вродливий. З дуже розвиненим черепом. Ні вусів, ні бороди не носить.

Стефанович Яків. Син попа села Дептовки, Коноптського повіту, Чернігівської губернії, 24 років. Зросту вище середнього, худорлявий. Волосся темне, довге, невеличка борідка. Ходить у селянській одежі.

Охріменко Олександра. Дочка секретаря Уман-

ської думи, 22 років. Невеличкого зросту. Вродлива, з гостреньким носиком, з темно-русими косами, часто ходить в селянській малоросійській одежі.

Морозов Микола. Незаконнонароджений син молодого повітового предводителя дворянства. Зросту високого, лице бліде, кругле, з тонкими рисами, брюнет, бороду й вуси ледве помітно. В окулярах.

Фроленко Михайло. Син фельдфебеля. Прикмети невідомі».

Усіх прізвищ було мало не сотня.

Майже після кожного стояло: має фальшивий паспорт.

— Да-а. Цілу фабрику паспортів треба мати,— посміхнувся Клеточников.— А як, між іншим, у вас стоїть ця справа? Ні, ні, не кажіть,— перебив він сам себе,— я взагалі вирішив нічого у вас не питати — так краще...

ЛУК'ЯНІВСЬКА В'ЯЗНИЦЯ. СУД

В одиночці, на другому поверсі політичного коридора кийської в'язниці, мов крізь сон пригадував Макар події останніх днів і чомусь особливо той момент, коли у в'язничній конторі видано йому арештантську одежу, проведено через внутрішній двір в'язниці праворуч через вузькі ворота з двома вартовими, а потім зараз же вліво, у двері по темних сходах, і нарешті сюди, в одиночку № 4.

Нагла смерть братів Івичевичів та втрата надії на визволення Валер'яна весь час були для Макара найгострішою мукою. Але в'язниця робила своє діло, й поволі цей біль із нестерпно гострого ставав якимсь тупим, хоч і не меншою завдавав муки.

Три місяці, що пройшли до суду, здавалися трьома роками. У кам'яному мішку важкими довгими сірими днями, в жахливій тиші ночей в'язниця здавалася великою труною, що в ній навіки поховано сотні живих, молодих, енергійних, але безсилих проти замків і мурів людей.

Брязкіт кайданів, настирливі кроки варти, клацання зброї, в'язничні свистки та дзвінки, повірка, тупі, огидні обличчя в'язничної адміністрації, коротенькі гулянки в в'язничному вузькому дворіку під жовтим високим муром, коли весняне блакитне небо нагадує про недосяжну, далеку, чи не навіки втрачену волю,— усе це хвилинами здавалося Макарові страшним сном, від якого він ось-ось прокинеться. Але минали тижні, місяці — сон не минав.

З першого дня арешту Макар уперто думав про втечу, вигадував найфантастичніші комбінації, мріяв, що чудом

якимсь вирветься з цієї темної труни. Це була якась тяжка хворість, що від неї Макар найбільше страждав. Але ця ж таки хворість іноді на цілі години давала йому забуття, віраду.

Здорова натура його легко боролася з в'язничним режимом, з нестачею страви, браком повітря, руху. Бували дні, коли Макар якимось заспокоювався, думав про пережиті, міркував про революційний рух, про його найближчі завдання, хиби. Плани майбутньої боротьби, бувало, настільки захоплювали Макара, що він потім сам дивувався, як швидко минав час.

Найбільше турбувала Макара доля товаришів. Поранені Людвіг Брантнер, Володимир Свириденко, а особливо Валер'ян Осинський, на думку Макара, були у найбільшій небезпеці. Бувало, безсонної ночі, в тисячній раз обмірковуючи становище товаришів, Макар несподівано гостро відчував цю небезпеку і з жахом запитував себе: «А що, як скарають на смерть?»

І Макар мимоволі пригадував свій сон: Валер'ян під шинницею, на чорному високому ешафоті, і далекі, надто далекі робітничі маси внизу.

Одного веселого весняного дня, повертаючись з прогулянки вузьким двориком, Макар помітив, що відчинилися ворота з першого внутрішнього двору і через хвилину з'явився Осинський, якого, певне, чогось викликали до контори.

— Валер'яне!— скрикнув Макар і, незважаючи на вартового, побіг назустріч Осинському.

— Ніззя, ніззя, разойдись!— закричали обидва вартові. Але Валер'ян уже міцно обняв Макара. Без слів вони гаряче поцілувалися. Вартові хвилину безпорадно дивились на них, а потім обидва чомусь звернулися до Валер'яна:

— Ніззя, господін Осинський, самі понімаєте, служба...

І Валер'ян несподівано швидко, вдаривши по плечу Макара долонею, повернувся і пішов до дверей.

— До побачення!..

— До побачення!..— весело крикнув Макар, хоч сльози давили йому горло.

Сотні разів пригадував Макар цю зустріч...

І бліде лице Валер'яна, що стало ще більш прекрасним від пережитих страждань, мов живе, вставало в його уяві.

Макар зустрічав випадково також і Дебогорія, і Свириденка, і Людвіга Брантнера з перев'язаною чорним рукою й веселим привітним лицем.

Але зустріч з Осинським чомусь найглибше запала йому в душу...

Минув лютий, березень, квітень. Стояв теплий, сонячний, світлий травень. Ночами хтозна-звідки вітер приносив хвилі п'яних пахощів. Певно, цвіли акації. Внизу, в першому коридорі, як тільки ставало темно, Дебогорій починав співати пісень. За це його спершу садовили до карцера, а потім залишили.

Ой нема, нема
Ні вітру, ні хвилі
Із нашої України.
Чи там раду радять,
Як на турка стати,—
Не чуємо на чужині...—

співав Дебогорій, і Макар відчував усім серцем глибоку тугу козаків-невільників, забував про в'язницю, про минулі й майбутні муки, про все...

Але після того, як не чути вже було чудового голосу співця, неволя ставала просто нестерпучою.

Нарешті прийшов день суду.

Осинського, його дружину та Волошенка мали судити окремо через кілька днів.

У військово-окружному суді Макар з товаришами пробули чотири доби.

На ніч підсудних одводили до камер, що були в нижньому поверсі. Удень, коли засідання припинялося, можна було гуляти в дворі.

Усі підсудні трималися бадьоро, але Макар помічав, що багатьом це коштує дорого. Особливо нервувався Свириденко.

Дебогорій, що в нього вирости довгі козацькі вуса, був якийсь до комізму солідний, навіть флегматичний, і це чомусь дуже всіх звеселяло.

На суді підсудні поводитись як глядачі. Всі, як один, одмовилися від оборони, не давали ніяких свідчень, але дійсні свої прізвища назвали. Один лише Свириденко, як раніш, назвався Антоновим. Це він робив для того, щоб про його долю не довідалася мати, що жила в Криму.

Обвинувачував прокурор Стрельников. Виступав і Судейкін — як свідок.

Макар чомусь зовсім не думав про вирок і з цікавістю стежив за цими яскравими постатями.

Капітан Судейкін — висока молода людина, — очевидячки, ламався перед публікою, що складалася майже виключно з чиновників та їхніх жінок (пускали в суд по білетах). Да-

ючи свідчення, він нахабно й зухвало себе вихваляв і ляпав інколи неможливі дурниці аби тільки подовше крутитись у всіх на очах. Огидно було дивитися на цю продажну людину, що малювала революціонерів якимись звірюками, а себе — підпорою й захисником громадянства.

Нервове, сухе й зле обличчя низенького, щуплого прокурора Стрельникова становило рішучий контраст до самозадоволеної пики Судейкіна. Злість почувалася в кожному слові Стрельникова. Злість настільки опанувала його, що й про жандармів він говорив з такою ж зловтіхою, як і про революціонерів-нігілістів.

— Жандарми, натрапивши на опір, повтікали,— шипів Стрельников.— Д-да-с, повтікали.

«А й справді,— подумав Макар,— вони ж таки дійсно були повтікали». І він пригадав, як вирвався і втік від нього Судейкін, як закричав Іван Івичевич і як Наталя Армфельд схилилася над Гнатом...

Макар знову й знову згадував до найменших дрібниць той вечір. І вже до самого кінця процесу якось не міг не думати про смерть братів Івичевичів, особливо Івана, якого він знав більше й несвідомо для себе любив, мов брата.

І від цих спогадів, від свідомості, що навіки втрачено цих рідних самовідданих товаришів, Макар якось зовсім байдуже почав ставитися до всього, що робилося в залі суду. І лише за кілька хвилин до того, як було проголошено вирок, Макар наче прокинувся й стурбовано глянув на товаришів. Усі сиділи спокійно.

— Людвіга Брантнера та іменуючого себе Антоновим — до смертної кари,— прорізали тишу страшні слова.

Макар рвонувся і встав, немов наміряючись кинутися на суддів. Решта підсудних теж посхоплювалися з лав. Цієї хвилини не витримала Наталя Армфельд і, застогнавши, захиталась і сіла.

Публіка метнулася ближче до підсудних, дехто навіть ставав на стільці, щоб було видніше.

— Ну, чого не бачили, сволоч продажна!..— закричав Свириденко, й глядачі всі, як один, зразу ж знітилися, негайно посідали, а потім спішно почали виходити з зали.

СТРАТА ОСИНЬСЬКОГО, БРАНТНЕРА І СВИРИДЕНКА

Макара з кількома товаришами засуджено було на двадцять років каторги, і цей вирок здавався йому дурницею, порівнюючи з тим, що чекало Брантнера й Свириденка, а можливо, й Осинського.

В день суду над Валер'яном Макар нічого не їв, не читав і весь час ходив по камері. Сім кроків до дверей, сім кроків назад. Навкрути панувала якась надзвичайна тиша. Навіть у коридорах, де сиділи улоговні, не чулося звичайного гамору.

Макарові здалося, що суд уже скінчився, що вирок уже всім відомий, а він, Макар, не знатиме його цілу вічність. Настав вечір. Повірка пройшла, як звичайно, змінилася варта. Через кілька годин Макар почув тиху, приглушену розмову наглядачів. Вони, очевидно, стояли в коридорі, недалеко його камери. Макар навшпиньках підійшов до дверей, притулився до них і почав напружено прислухатися. Розмова швидко ввірвалася, потім її стало чутно знову. Але слів розібрати не можна. Макар стояв у незручній позі. Боліла шия, затекли ноги, серце билося голосно і заважало слухати. Він хотів був уже відійти, але раптом скоріше вгадав, ніж почув, тихі слова — «смертна кара». Макар одскочив від оббитих залізом дверей і зараз же знов притулився, припав до них, слухаючи: справді сказали чи, може, почулося?

Розмови вже не було чути. Але в напруженій тиші, в холоднім залізі дверей, у мовчанні суворих мурів, у непевних сутінках камери й там, за вікном, за чорними ґратами, відчувалась якась таємнича, гнітюча ворожість.

Сірим, важким, безформним тягарем налягла вона Макарові на груди, низько нахилила йому голову, кошлатими чорними лапами стиснула серце...

Смертна кара...

«Та що ж це таке?» — ворухнулася думка, й зараз же, мов поранена птиця, стріпонулося серце й розігнало по жилах гарячу кров.

Макар, ніби комусь погрожуючи, швидко ступив кілька кроків. Перед ним був холодний, байдужий мур. І знову стиснула серце нестерпна, гнітюча тиша.

Кров боляче біла в скроні.

Відчуваючи тупий не знавий ще біль у всьому тілі, Макар, ледве пересуваючи ноги, підійшов до ліжка, безсило впав і — вперше з дитинства — заплакав скупими, важкими слізьми.

* * *

Валер'яна Осинського, Людвіга Брантнера й Володимира Свириденка страчено 14 травня 1879 року о десятій годині ранку.

Щось о дев'ятій годині їх одвели до тюремної контори,

потім посадили в карету, оточену козацьким загonom. Шибеницю було збудовано недалеко тюрми. Тут їх поставлено спинами до ешафота. Ад'ютант 128-го полку прочитав вирок. Після цього засуджені обнялися й поцілувалися. Раз і вдруге запропонував їм офіцер прийняти попу для сповіді, але вони відмовились.

Кат познімав з їх арештантські халати й одягнув білі покрови. В цю хвилину під'їхав верхи ад'ютант генерал-губернатора й голосно запитав, чи не бажають засуджені покаятися. Вони відмовилися. Кат насунув на голови їм капюшони, підставив для кожного осли і надів петлю — спершу на Брантнера, потім на Свириденка й Осинського.

В цей час юрба, що встигла вже зібратися коло ешафота, натиснула на солдатів і примусила їх трохи відступити. Жандармський полковник Новицький махнув рукою, кат вибив осли з-під ніг у Брантнера, потім у Свириденка. Коло Осинського він зупинився. Валер'ян, бачачи передсмертні конвульсії товаришів, не витерпів і одвернувся. Жандармський полковник підскочив до нього.

— Господін Осинський, вважаю за свій обов'язок запитати, чи не бажаєте ви клопотатися про помилування?

— Геть!.. — простогнав Валер'ян, сам вибив собі з-під ніг осли і затріпотався в петлі.

В цю мить військовий оркестр загравав камаринського.

* * *

Кілька тижнів, що пройшли від страти до відправки на каторгу, Макар до всього ставився якось байдуже. Правда, уже в перші дні він перестав одмовлятися від гулянки й страви, пробував навіть читати й робити гімнастику, але все це робив якось машинально, в'яло.

Перед відправкою в'язнична адміністрація якось пом'якшала, можна було хоч на кілька хвилин побачитися з товаришами, а Дебогорій навіть налагодив зв'язок з волею. Звідти засудженим таємно передано було чимало грошей, а також адреси до Західного й Східного Сибіру на випадок утечі. Треба було запам'ятати адреси й потурбуватися, щоб заховані гроші не було знайдено при трусах у дорозі, треба було міркувати про всякі можливості втечі з етапу...

Макар усе це робив із таким почуттям, неначе виконував якусь повинність. Він радився з товаришами, коли була змога, висловлював свою думку в тих чи інших справах, але, здавалося, думав у той час про щось інше, таємне, неясне навіть йому самому.

І тільки тоді, коли одвезені у в'язничній кареті засуджені опинилися у вагоні з тонкими ґратами на вікнах, коли розташувались більш-менш арештанти й вартові жандарми, коли, нарешті, поїзд спершу помчав швидко, а потім затримав хід коло дніпрового мосту, Макарове серце забилося якось жвавіше, він задивився якось по-новому на дніпровські простори, на свіжі, зелені взгір'я, залиті сонцем...

І вже не з розпачем, а з тихим надійним сумом прошепотів:

— Ех, Валер'яне...

ЗАМАХ СОЛОВИОВА

Арешт Валер'яна Осинського в Києві, численні арешти в Петербурзі, а особливо відомості, що їх подавав Клеточников, настільки вплинули на Михайлова, що він майже весь час витрачав на стеження за відомими йому особами з департаменту поліції та на обмірковування умов, наявність яких забезпечувала б революціонерам можливість більш-менш нормальної роботи.

Цілими днями ходив він по місту, вишукуючи та вивчаючи прохідні двори, розміщення поліційних постів, рух вагонів конки, віддаль між окремими кварталами й ділянцями. Звернув також увагу на квартири товаришів — наскільки за ними легко стежити, чи, зручно ставити на вікнах ті чи інші сигнали про небезпеку, чи добре помітно їх з вулиці. Уперто працюючи над собою, він при звичаївся швидко, з одного погляду, впізнавати у великій юрбі знайомого або на підставі дрібних ознак відрізнити шпига, жандарма, двірника від звичайного обивателя. Так само звернув він увагу й на зовнішній вигляд революціонерів, на їхню одягу, звичку триматися на вулиці, в театрі тощо. Тепер він ще гостріше, ніж у минулі часи, ляв товаришів за неконспіративність і дуже сердився, коли його не слухали.

Він просто тероризував багатьох нелегальних своїм доглядом за ними та настирливими вимогами.

— Ну що це за приміщення? — сердито бурчав він, заходячи до кімнати й не здоровкаючись. — Вихід один, двір — мов колодязь, ні вискочити з нього, ні заховатися. А вікна, вікна! Просто ставай проти них на вулиці й дивися, що в хаті робиться... Ну, а між іншим, який у вас знак небезпеки?

— Знак? — хвилювалися господарі. — Який знак? У нас, власне, знака ще не встановлено.

— Он як? На дачу, значить, приїхали? Іграшки вам це, чи що? Самі хочете пропасти й інших товаришів підвести?..

— Та одчепіться ви, товаришу, що ви, мов той двірник, пристаєте?..

Але Михайлов лаявся ще більше й категорично вимагав негайно виконати його вимоги. Після години таких розмов господарі нарешті одверто запитували:

— Ну, здається, все вже? Чи не пора вам нас залишити?

Це до певної міри впливало. Михайлов, мов винуватий, лагідно посміхався:

— Все-то все, а от чи нема у вас чого попоїсти?

Настрій у всіх мінявся: Михайлова дуже любили, хоч і прозвали, шуткуючи, «двірником». «І приїде дворник, і учреді знак».

Якось перед вечором, повертаючись додому після однієї з своїх «інспекторських» мандрівок («Ех, якби мене призначили за інспектора конспірації»,— казав він, шуткуючи), Михайлов на Троїцькій вулиці несподівано нагнав Соловйова.

— От і добре. А я вас довгенько вже тут шукаю; казали, що ви десь на Графському провулку, дев'ятнадцять, чи що?— сказав Соловйов тихим, приемним голосом.

— Та розкажи краще, де ти ввесь час був? Ми ж з тобою більше як два роки не бачилися!..

Виявилось, що Соловйов повернувся з Саратовщини. Він працював там досить довгий час серед селянства, добився чималих успіхів і впливу на багатьох селян. Він докладно розповідав про свої численні пригоди, й помітно було, що вірив у можливість дальшої корисної роботи, але не зміг працювати спокійно, бачачи, як заарештовують і катують навіть невинних.

За час відсутності, з Петербурга, Соловйов якось виріс духовно й фізично. В усій його тонкій, але міцній постаті відчувалася самовпевненість, рівновага, незламність. Але про свою роботу в народі Соловйов оповідав, як про давно-минулі часи, що вже ніколи не вернуться. Почувалося, що він приховує якусь таємницю, але разом із тим якось підкреслює, що така таємниця є.

На квартирі в Михайлова, коли той уже перестав розпитувати про Саратовщину, Соловйов раптом звернувся до нього з проханням дістати міцної отрути.

— Отрути? — перепитав Михайлов.

— Так...

— Можна.

Розуміючи, що Соловйов чекає дальших запитань, Михайлов все ж таки вважав за краще мовчати.

Мовчав і Соловйов, ходячи по кімнаті. Потім сів на канапі й тихо сказав:

— Я хочу вбити царя.

— Ти?

— Гадаю, що це не так важко. Отрута — для мене. Не хочу даватися їм живим.

Тон, яким це було сказано, вираз обличчя товариша і навіть те, як лежали йому руки на колінах, переконали Михайлова, що Соловйов дійсно твердо вирішив убити царя і що від свого наміру він не одмовиться.

Михайлову жаль стало цього молодого, самовідданого товариша, що йшов на страшну неминучу смерть. Немов нестерпно важкий камінь наліг йому на серце. Перша думка була просити, щоб Соловйов одмовився від замаху. Але, глянувши ще раз йому в вічі, Михайлов не знайшов у собі сили заперечувати.

Мовчки стояв він і дивився на Соловйова, а той спокійно й докладно з'ясовував, як він переконався, що треба вбити царя.

Народжувалися й умиralи тихі слова, неспішно, спокійно лилася проста, звичайна мова. Наче зійшлися собі двоє друзів і розмовляють по-товариському про всякі родинні справи, про службу, знайомих, родичів. Але незвичайним огнем горіли очі, в глибокому захваті бились братерські серця.

І вставали перед очима довгі, страдницькі роки важкої, небезпечної боротьби, з'являлися образи товаришів, замордованих, повішених, замуrowаних по тюрмах, у сибірських копальнях... І, викликана таємничою силою простих, звичайних слів, з'являлась і вставала на весь зріст важка хижацька постать самодержця-імператора, гнобителя й ката темної, пригніченої, несвідомої народної маси.

— Я піду сам,— говорив Соловйов.— Треба вжити всіх заходів, щоб це не відбилось на партії. Хай товариші повиїдять з Петербурга. Роботу друкарні на деякий час припинити. Допомоги мені не треба. Я переконаний, я, безумовно, його вб'ю.

* * *

Через кілька день з'явився у Петербурзі чорнявий, гарячий, верткий Гольденберг: це він убив у Харкові князя Кропоткіна і тепер намірявся зробити замах на імператора. Так само, як і Соловйов, він звернувся до Михайлова, бо ще кілька років тому зустрічав його в Києві і навіть вважав за приятеля.

Михайлову Гольденберг чомусь не подобався, а порівню-

ючи його з Соловйовим, досвідчений «двірник» зразу ж помітив між ними колосальну різницю.

Насамперед Гольденберг занадто багато говорив. Він щиро вважав себе за героя, здатного з такою ж легкістю, як харківського губернатора, вбити й царя.

Соловйов, навпаки, говорив мало, але в ньому почувалася така надзвичайна внутрішня сила, що Гольденберг поруч з ним здавався Михайлову якимсь жалюгідним пігмеєм.

Михайлов уже почав був жалкувати, що познайомив їх, але після одного незабутнього вечора питання — кому йти на царя — несподівано було вирішено остаточно й назавжди.

Його поставив сам Гольденберг. Він доводив, що має вже досвід, якого в Соловйова нема, і тому цю справу треба довершити йому, Гольденбергові.

— Скажіть, а це нічого, що ви єврей?..— раптом запитав Соловйов.— Бачите, я боюся, щоб на цьому потім не почали спекулювати. Скажуть: жиди забили царя, бий жидів.

Гольденберг заперечував: річ не в тому, хто вб'є — єврей чи руський, — аби вбив. Але от чи зможе Соловйов це зробити — великий сумнів.

Помовчали.

— Ні вже, залиште його мені, він мій, — тихо сказав Соловйов... І потім майже так само тихо, але з надзвичайною силою додав: — І я його нікому не відступлю.

Гольденберг знітився.

Вирішили, що замах найзручніше зробити в неділю на Двірцевій площі, в час, коли цар звичайно виходив на прогулянку.

Але до замаху треба було якось попередити по можливості всіх, хто провадив революційну роботу, про можливість арештів і трусів. З другого ж боку, треба було якось погодити питання про замах з центральною групою «Землі й волі».

Михайлов сповістив Миколу Морозова, Плеханова і Попова про суть справи. негайно ж призначено було збори центральної групи.

Ідучи на збори, Михайлов дуже хвилювався: Плеханов, що був чи не найбільш яскравою постаттю в центральній групі, з самого початку дуже негативно поставився до наміру вчинити замах. Для нього, як для визнаного теоретика «Землі й волі» й правовірного бунтаря-бакуніста, природно, здавалися необгрунтованими терористичні настрої, що сти-

хійно виникали в деяких товаришів як реакція на жорстокі переслідування уряду.

«А жаль,— думав Михайлов, підходячи півтемним коридором до дверей конспіративної квартири,— жаль: якби Плеханов був з нами, справа б швидко посунулася наперед...»

Михайлов прийшов останній. Соловйов сидів коло вікна в кріслі. Поруч стояв Плеханов. У своїх високих — вище колін — чоботях, у темно-сірих штанах і в такій же широкій сорочці, підперезаній ремінцем,— з першого погляду він здавався типовим студентом. Але щось своєрідне було в його стрункій, середнього зросту постаті, в неправильних рисах обличчя з невеличкою темно-русою округлою борідкою, з білим, наначе виточеним, високим чолом, з каштановим хвилястим одкинутим назад волоссям.

— Ну, а потім? — спитав він у Соловйова, очевидно, спереचाючись далі.

— Конституція...

— Конституція! — нетерпляче скрикнув Плеханов, і гарячі очі його насмішкувато, з презирством прищурилися.— Конституція... Та скажіть мені, ви читали Бакуніна? Ви уявляєте собі, що ви сказали цим словом?.. Ви сказали цим, по-перше, що не заперечуєте проти держави в принципі; по-друге, що ви не визнаєте своєрідних шляхів розвитку Росії, по-третє, що вам не зрозуміла соціалістична суть нашої селянської общини...

— Якраз навпаки,— спробував заперечити Соловйов.

— Зовсім не навпаки! Ви тільки не додумали до кінця! У чому одне з основних наших завдань? Боротися з шкідливим впливом сучасної держави. А для цього треба остаточно зруйнувати всяку державу. Суть, значить, не в конституції (вона потрібна лише лібералам-капіталістам),— суть у радикальній зміні всього громадсько-економічного устрою, в остаточному знищенні будь-якої держави. Який же до цього шлях? Для землевольця й бакуніста є одна лише відповідь — бунт. Бунт широкої, величезної, могутньої народної маси, що збудує нове суспільство на принципі рідної трудовому народові поземельної общини... Розворушити цю темну масу, підбурити її до повстання, зорганізувати її, допомогти їй, щоб вона усвідомила свої інтереси,— ось наші завдання...

— Усе це так,— сказав Соловйов,— але умови діяльності пропагандистів неможливі. За всяку ціну треба зламати реакцію. Її буде зломлено лише вбивством її керівника — Олександра II.

— Та зрозумійте ж ви,— знову загорівся Плеханов,— зрозумійте, що треба вирішити основне питання: чи наша партія — група змовників, що ставить собі метою царевбивство, чи ми — соціалісти й сподіваємося лише на самоорганізацію й свідомість широких народних мас. Ви скажете, що й те, й друге. Але це не вірно: щоб убити царя, треба напружити всі сили нашої партії, і окремі особи тут не дуже-то допоможуть. Але, кинувши всі наші сили й кошти на організацію царевбивства, ми тим самим одмовимося від основної нашої мети — організації трудящих. І потім ще невідомо, кого більше дезорганізує терор — царський уряд чи самих революціонерів. Немає сумніву, що зараз же після замаху почнуться арешти. Треба буде припинити діяльність робітничих гуртків, роботу друкарні... Подумайте, чи можна все це ставити на карту. Крім того, і це основне, товариші,— це мусить розуміти кожний соціаліст,— навіть коли замах буде успішний, то яка від цього користь? Одну особу буде замінено другою, але система залишиться та сама. Так, так,— гаряче підкреслив Плеханов, бачачи, що Микола Морозов зібрався щось зауважити,— та сама, бо терор анічогісінько не змінює в співвідношенні суспільних сил.

Велику промову в оборону терористичної діяльності виголосив Морозов. Але Михайлову вона чомусь не сподобалася: занадто багато вже було в ній красномовності, зайвого пафосу. Плеханов, навпаки, говорив якимось об'єктивніше, науковіше, хоч теж дуже гаряче.

Слухаючи Плеханова, Михайлов пережив якесь ніколи ще не відоме почуття несподіваної рішучої незгоди розуму з волею. Як людина освічена й дуже розумна, Михайлов не міг не погоджуватися з тим, що теоретична правда на боці Плеханова.

Логічно й послідовно обгрунтовував Плеханов свою думку, і Михайлов мимоволі приходив до висновку, що кращого теоретика, як Плеханов, у «Землі й волі» немає. Але серцем Михайлов увесь час був чомусь на боці відважного, тихого Соловйова.

Дебати ставали все запальніші.

Помітивши, що до згоди все 'дно не прийти, Соловйов підвівся й категорично заявив:

— Коли так, я все беру на свою власну відповідальність.

— Он як! — гаряче скрикнув Попов.— А коли ми не дозволимо? Коли ми вживемо заходів?

— Ну, це вже неможливо,— захвилювався Морозов.

Плеханов мовчки махнув рукою:

— Робіть як знаєте. «Земля й воля» ніякої допомоги вам не подасть.

* * *

Останню перед замахом ніч Соловйов ночував у Михайлова. Все було вже обмірковано, налагоджено. Михайлов мусив простежити вихід царя на прогулянку. Соловйов, ідучи через Двірцеву площу в уніформі чиновника, мав зустріти царя й убити. Новий шестизарядний револьвер лежав на столі. Соловйов, перед тим як лягти спати, ще раз уважно його обдивився, націлився в куток, потім обережно поклав револьвер на стілець коло ліжка.

— Ну, досить.

Михайлов, що лежав на канапі мовчки, повернув голову:

— Спи.

Соловйов досить швидко заснув. Слухаючи його рівне, спокійне дихання, Михайлов знов і знов обмірковував становище, що утворилося внаслідок незгоди з Плехановим. Михайлов не був певен, чи зустріне вчинок Соловйова співчуття серед скільки-небудь значної групи землевольців. Він знав, що в Плеханова дуже багато прихильників, що в нього міцніші, ніж у кого іншого, зв'язки з петербурзькими робітниками та з осередками землевольців на селах. До того ж, близько знаючи Плеханова з 1875 року, Михайлов любив його, сам того не помічаючи...

Довго не міг він заснути і все жалкував, що силою речей доводиться все більше й більше відриватись од Плеханова та його товаришів.

Ніч пройшла швидко.

Ранком — ще ледве сіріло — Соловйов прокинувся веселий, бадьорий.

— Знаєш, Сашко, мені здавалося, що ніч буде нестерпно довга. Звечора я думав про сьогоднішній день, про минуле, найбільше чомусь про дитинство, і раптом — навіть незчувся — швидко заснув...

Михайлов, що спав далеко гірше, поспішаючи, нарізав хліба, налив дві склянки молока. Поснідали нашвидку. Соловйов попросив другу склянку й випив не одриваючись.

Вийшовши з дому, вони умовилися йти різними дорогами. Михайлов, помітивши вихід царя, повинен був поспішати Соловйову назустріч і, розминаючись, закурити цигарку.

Усе трапилося так, як вони передбачали. Михайлов, пройшовши повз Соловйова, подав знак і потім зробив поворот із таким розрахунком, щоб бачити, як Соловйов зустріне царя. Михайлов не думав про те, що царська охорона

може його заарештувати: усі думки його були з Олександром Соловйовим, що йшов рівно, не поспішаючи. Аж ось стало видно фігуру царя. Соловйов помітно пішов швидше, а цар стурбовано зупинився.

— Далеко!..— прошепотів Михайлов і мимоволі на мить закрив очі.

— Б-бах! — пролунав постріл. Цар упав. Соловйов кинувся до нього. Цар несподівано сів, потім поліз рачки, потім схопився й побіг, кружляючи й нагинаючись.

— Б-бах, ба-бах! — стріляв Соловйов, а цар кидався од кожного пострілу вбік, припадав до землі й закривав голову руками.

Соловйов майже наздогнав його, але чомусь вже не стріляв.

«Нема набоїв!..» — з розпачем зміркував Михайлов.

У ту ж мить юрбою набігла варта, оточила й схопила Соловйова.

Михайлов безсило оберся об мур. Він не думав, що треба скоріше залишити це місце, не боявся, що його можуть помітити. Він нічого не відчував, крім болю від усвідомлення, що царя не вбито і що Соловйов загинув.

Безвільно й непевно, не помічаючи нічого навкруг, пішов він геть.

ЧЕРНІГІВСЬКІ СПРАВИ

Після замаху Соловйова Михайлов довгий час почував себе хворим і не виявляв ніякої активності. Навіть подробиці збройного опору на Жилянській та розгрому революціонерів у Києві не вплинули на нього сильніше, порівнюючи з тим, що він пережив 2 квітня.

Але на багатьох трагічна загибель братів Івичевичів справила величезне враження. Ще раз, якимось гостріше й глибше, відчулася сліпа, звіряча, безглузда жорстокість царату.

Але вони цілком ще стояли на старих, розбитих життєвих позиціях «ходіння в народ» і не змогли запропонувати нових шляхів. Вони гадали перебудувати Росію, вкривши її мережею трудових артілей і піднявши безпосередньо маси на бунт, на революцію проти експлуататорів. Терористичний же ухил народжувався стихійно. Він був скоріше настроєм, ніж теорією.

Отже, цілком зрозуміло, що ті землевольці, які на чолі з Плехановим органічно не могли не зв'язувати кожного свого практичного кроку з теорією, зразу ж вороже поставилися до терору.

Все частіше з сіл поверталися товариші, що поїхали туди вчителями, фельдшерами, ремісниками.

І розповідали вони, що ледве втекли від арешту, що інших народників на селі заарештовано, що діяльність на селі не дає результатів, що розбудити селянську темні маси пропагандою одиночок не вдається.

Все більше й більше лунало голосів за кончу потребу збройної організованої боротьби з урядом. Годі розпорошеності по селянських закутках, організованому урядові треба протиставити міцну, хай невелику, організацію революціонерів, організацію централізовану, з залізною дисципліною.

Втративши віру в швидке повстання селянських мас, не бачачи іншої революційної сили, бо робітництво вони вважали лише за допоміжну силу революції, ці народники покладали надію на терор...

У боротьбі за політичну волю вони вбачали зраду народництва, крок до лібералізму, до спілки з ненависною буржуазією. «Не за конституцію (для лібералів), а за економічну соціалістичну революцію треба боротись. Не виступи окремих одиниць та незначних груп, а могутній вибух багатомільйонної народної маси — ось мета справжніх народників», — казали вони.

В умовах, коли царат душив все живе, все менше й менше ставало прихильників такого погляду. Терористичний настрій швидко зростав. Михайлов нервувався все більше й трохи заспокоївся лише тоді, коли центральна група «Землі і волі» остаточно ухвалила скликати Всеросійський з'їзд. Почувалося, що розкол «Землі й волі» неминучий. Морозов, Лев Тихомиров, Олександр Квятковський та інші прихильники терору вважали, що треба міцніше zorganizуватись та перед загальним з'їздом землевольців скликати свій з'їзд, на якому обговорити план дальшої діяльності.

З півдня спішно було викликано Михайла Фроленка для організації з'їзду. За його порадою, центральна група призначила місцем з'їзду Воронеж.

Тоді Михайлов, Морозов, Квятковський і Тихомиров з тим же Фроленком, конспіруючи від центральної групи, призначили окремих з'їзд терористів у Липецьку, недалеко Воронежа, на курорті.

Кандидатури майбутніх учасників Липецького з'їзду обговорювано довго й уважно. Між іншим, Фроленко запропонував запросити Андрія Желябова.

Желябов жив у Одесі, звідти, нерідко їздив до Києва. Усі його знали ще з «процесу 193-х», але все ж таки були

дуже здивовані, що він із правовірного народника так швидко міг стати терористом. Морозов навіть висловив сумнів щодо можливості згоди Желябова взяти участь у терористичній діяльності, але Фроленко категорично запротестував. Він заявив, що Желябов,— бунтівник своєю натурою,— здатний до бойової роботи більше, ніж хто інший...

Усі ці підготовчі наради трохи розворушили Михайлова. Особливо вплинула на нього однодушність товаришів і те, що майже без заперечень було ухвалено принципи нової організації, над обґрунтуванням яких він так уперто працював.

Вплинуло також і те, що тепер, після замаху Соловйова, всі одностайно погоджувалися скерувати удари «в центр центрів» — на царя. Про замах на інших осіб якимось замовчували. Одноголосно ухвалено було також не припиняти роботи серед робітників, вимагати від народників прийняти частини коштів та друкарні, щоб мати можливість широко освітлювати мету терористичної діяльності — дезорганізацію й повалення царату та запровадження політичної волі як передового стану до соціальної революції.

Докладно обговорювалося також питання про збільшення грошових коштів організації, бо на вбивство царя, безумовно, треба було мати великі гроші.

Справу з коштами доручено було Михайлову.

Відшукати потрібні грошові засоби за короткий час з таким розрахунком, щоб зараз же після з'їзду почати терористичну роботу в широкому масштабі, здавалося нелегко. Проте надії були: ще в квітні місяці кілька товаришів на власну відповідальність вирішили зробити підкоп під херсонську губернську скарбницю з метою добути зразу велику суму на революційні справи. В якому стані була ця робота, Михайлов не знав.

Друга надія була на одержання кількох десятків тисяч з майна чернігівського поміщика Лизогуба.

Дмитро Андрійович Лизогуб, член товариства «Земля й воля», вже давно одмовився від усього свого майна на користь революційної партії. Він витрачав на свої потреби надзвичайно мало. Починаючи з 1876 року, в петербурзьких студентських гуртках часто можна було зустріти його високу, худорляву постать у незмінному полотняному піджаку й старих заяжених штанях. У великі морози до цього костюма приєднувалися ще підбите вітром пальто та червоний студентський плед.

Вартість Лизогубового майна виносила до ста п'ятдесяти тисяч карбованців. Але швидко повернути на гроші землю,

ліси, будинки, що до того ж були розкидані в багатьох місцях Чернігівського та Городнянського повітів, було нелегко. Найкоротший термін, потрібний для ліквідації всього майна, розтягувався на чотири роки. До того ж і брати Лизогуба — Ілля та Федір, — знаючи про революційні наміри Дмитра, ввесь час ставали на перешкоді.

Найтісніший зв'язок з Лизогубом спершу тримав Валер'ян Осинський, потім, пізніше — Михайлов.

У вересні 1878 року в Одесі, внаслідок виказу зрадника Веледницького, Дмитра Лизогуба було заарештовано.

Лизогуб після арешту дав повну довіреність своєму управителеві Дріго, доручивши всі гроші від реалізації майна передати революціонерам.

Такий був стан справи, коли Михайлов приїхав навесні 1879 року до Чернігова.

Прибув він з рекомендацією від самого Дмитра Лизогуба, який, між іншим, запевняв, що Дріго — цілком порядна й чесна людина.

Але з перших же слів Михайлов побачив, що з цією людиною зговоритися буде важко. Це враження ствердили й факти: помітно було, що Дріго не поспішає виконати доручення Лизогуба.

Не гаючи часу, Михайлов виїхав через кілька днів до Одеси, налагодив зв'язок з ув'язненим Лизогубом і одержав від нього листа до Дріго з категоричною вимогою передати Михайлову всі гроші й надалі керуватися виключно його вказівками.

«У противному разі, — писав Лизогуб, — я вважатиму, що ви привласнили моє майно, не маючи на це ніякого права».

Тут же, в Одесі, Михайлов зустрівся з Желябовим і одержав від нього остаточну згоду взяти участь у замаху на царя. Треба було б пожити в Одесі ще кілька днів, але наближався вже суд над Лизогубом, вироку чекали жорстокого, отже, чернігівські справи вимагали по можливості негайного розв'язання.

20 червня Михайлов знову з'явився у Дріго. Цей останній саме виїхав до свого маєтку в селі Довжик.

Через два дні Михайлов довідався, що цей маєток Дріго купив у старшого з братів Лизогубів на своє ім'я за сорок тисяч карбованців, не заплативши, між іншим, ні копійки готівкою.

Таким чином, справа набувала загрозливого характеру.

Михайлов вирішив поставити на своєму, не зупиняючись навіть перед загрозами.

Другого дня трапилась якась таємнича історія: в Дов-

жику Дріго було заарештовано, привезено до Чернігова й несподівано звільнено з-під арешту.

Того ж вечора Михайлов побачився з Дріго, категорично вимагаючи виконати доручення Дмитра Лизогуба.

Дріго погодився, але з умовою, щоб Михайлов негайно ж виїхав із Чернігова, бо, мовляв, поліцмейстер уже питає у Дріго, хто до нього приїхав.

Що ж до причин арешту й звільнення Дріго, останній запевнив, що це сталося в зв'язку з телеграмою від одеського генерал-губернатора Тотлебена з наказом з'ясувати стосунки Дріго з Дмитром Лизогубом.

Михайлов, звичайно, не йняв віри цим запевненням, але, бажаючи ще раз переконатися, що Дріго — зрадник, дав свою згоду виїхати з Чернігова, при тій, одначе, умові, щоб увечері перед від'їздом востаннє зустрітися на поштовій станції. Дріго погодився.

Тепер Михайлов був певний, що його не заарештують принаймні до наступного вечора: коли Дріго зрадник, він, природно, організує арешт або під час самого побачення, або негайно ж після нього.

Після розмови з Дріго Михайлов пройшов кількома вулицями в районі П'ятницького базару, вийшов нарешті на Мстиславську, а звідти повз старовинний Борисоглібський собор аж на вал над Десною.

Ще коло білого гостроверхого величного собору в темряві густолистих лип відчув Михайлов якийсь ніколи ще не знаний ясний смуток. Згадав про давноминуле — про дитинство, школу, про весну життя.

Ось, мов живий, перед ним його рідний старий Путивль — на горі над Сеймом. І так само, як тут, у Чернігові, за річкою — неосяжний зелений простір...

І так само згадуються чомусь половецькі й татарські орди й давня-предавня старовина...

Щось спільного є в цих трьох містах: Чернігів, Путивль, Новгород-Сіверський... У Новгород-Сіверському Михайлов скінчив гімназію. Там же, ще в школі, почалася його революційна діяльність. Батько — вбогий дрібний урядовець — і мати, така хороша, така лагідна, знали, який шлях вибрав їхній Сашко. Знали й не заперечували... О, як він був їм за це вдячний!..

Зорі поблідли й почали гаснути. Тією ж самою дорогою — з валу, повз величний собор, а далі Мстиславською — повернувся Михайлов додому.

Ранком на П'ятницькій знайшов візника — молодого єврея, умовився виїхати на Ніжин уночі, о дванадцятій.

А ввечері причаївся в темряві загородньої площі проти поштової станції.

— Зрадник Дріго чи ні?..

Ось проїхав до станції кабриолет, задзвеніли жандармські остроги. Ось у кареті сам поліцмейстер з вартою...

Сумніву не було...

Через годину, вже переїхавши Десну, Михайлов дивився на далекі вогні Чернігова...

А через тиждень у Петербурзі, міркуючи про свою невдачу й не знаючи, як роздобути до зарізу потрібні партії гроші, несподівано одержав аж десять тисяч карбованців: херсонську скарбницю було пограбовано.

Клеточников незабаром приніс з департаменту поліції цікавий витяг:

«З червня 1879 року з херсонської губерніяльної скарбниці шляхом розлому замків у скринях, що стояли в коморі для грошей, вчинено крадіж 1 579 688 карбованців 70 копійок, належних державному банку... Виявилось, що для зазначеного крадіжу зроблено було із сусіднього будинку Камсина підкоп... У двох кімнатах будинку Камсина, а також на горищі знайдено біля 25 возів свіжої глини... В галереї, що досягає 9 сажнів довжини... знайдено 1000 карбованців кредитними білетами, розсипану мідну монету, залізний лом, свердел, лопату, бляшану скриньку з двома мотузами, ніж та недогарок свічки...

...Будинок Камсина наймала невідома жінка, що назвалася була дружиною лікаря Нікітіною... з нею жила жінка середнього віку Марія — за куховарку — та молода дівчина Сонька — за покоївку.

Злочинців енергійно розшуковують».

Пізніше стало відомо, що майже всі з викрадених у Херсоні грошей поліція відшукала. Але й десятьох тисяч, що залишилися в розпорядженні Михайлова з товаришами, вистачило надовго.

НА СИБІР

Засуджених одночасно з Макаром везли до Сибіру через Мценськ, Москву, Нижній Новгород, Перм, Катеринбург. Досить велика зупинка була в мценській пересильній тюрмі. У Москві арештантів навіть не пересажували на другий поїзд, а просто перевели вагон з Курської залізниці на Нижегородську.

З Нижнього Новгорода до Пермі їхали Волгою, потім Камою на спеціально пристосованій для арештантів баржі.

Найкращими для Макара годинами були ті, коли з тісної, брудної, смердючої каюти можна було вийти нагору, на палубу.

Безмежні простори відкривалися перед очима. Гори й ліси далекого берега, сліпуче червнєве сонце, вітер з безкраїх степів Надволжя — все це давало можливість хоч на деякий час забути про темні сибірські копальні, про те, що було навкруги.

А на баржі справді творилося щось жахливе: голодні, півголі арештанти зазнавали неймовірних мук від браку повітря, смороду й тісноти. Було їх тут мало не сотня. Карні злочинці, сектанти, засланці до Західного й Східного Сибіру, каторжні з поголеними наполовину головами, поляки, росіяни, євреї, українці, татари — всі вони здавалися Макарові вихідцями з якогось страшного, незвичайного світу.

Але він знав, що у кожного з них було колись інше, світліше життя, була радість, були надії, він знав, що багатьох з них покарано царськими судами безвинно, що й тих, хто мав за собою якусь, хоч би й велику, провину, — покарано надто жорстоко.

І придивляючися до цих змарнілих, землистих облич, до цих то гарячкових, то вкрай знесилених поглядів, прислухаючись до тихих розмов, прокльонів і стогону, Макар відчував ще більшу огиду, ще гострішу ненависть до того суспільного ладу, який породив тюрми, суди, каторгу.

Ще в тюрмі помітив Макар у собі дорогоцінну властивість не зупинятися довго думкою над тими стражданнями, над тим жахом, що був навкруги. Це зберігало йому сили, давало можливість зосередитися на тому, що його ждало в Сибіру.

Він майже ніколи не мав сумніву, що в майбутньому обов'язково — чи з етапу, чи з самої каторги — втеча і знов революційна діяльність.

Лише одного разу він відчув якусь темну, глибоку тугу.

Було це через кілька днів після того, як переїхали через Уральські гори й, залишивши позаду їхню величну, незрівнянну красу, вирушили з Катеринбурга. Починався Сибірський шлях. Місцевість ставала все нижчою, одноманітною.

Політичних везли поштовими тройками. Макар сидів поруч з жандармом, другий жандарм — на передку з візником.

Рівно, одноманітно котився візок — уперед, до сибірських тундр, до безкраїх, незайманих пралісів, до каторжних в'язниць.

Колись везли цим шляхом у далеку Якутію геніального російського вченого Миколу Гавриловича Чернишевського, юрбами гнали повстанців-поляків із жінками й маленькими дітьми на вічне заслання.

Проїшли тут під брязкіт кайданів сотні, тисячі... А скільки з них повернулося?..

«Невже ж і мені не судилося вернутися, невже ж і я маю загинути так, як загинули інші?»

Хропіння жандарма, що вже давненько куняв, розігнало невеселі думки Макарові.

«Спити!.. А що, якби це сталося смерком? Що, якби плигнути з вікна й побігти до тих куців?.. Доженуть! А коли й доженуть — все 'дно гірше не буде...»

Жандарм заворушився.

Після цього випадку в Макара остаточно склався в голові план втечі: за кілька днів мали приїхати до Тюмені. Там, коло базарної площі, за церквою — третій будинок ліворуч — живе родина Яцька Томашевича. Адресу його переказано ще в Києві. Двір пізнати легко. Перед ганком велика сосна, під сосною капличка, в ній цілу ніч — лампадка. Це знак для тих, що звертаються по допомогу. Стукати в ліве від ганку вікно. Собак у дворі нема.

Днів два непомітно приховував Макар за пазухою хліб, щовечора стежив, чи не засне жандарм...

«Ех, добре б ще й револьвер у нього захопити... А проте обійдуся й без револьвера. Найголовніше — не дати себе спіймати в момент втечі, — потім не знайдуть».

Найбільше турбували Макара кайдани. Ще в пермській тюрмі навчився він їх скидати через п'ятку, і це було величезним щастям, бо дев'яносто відсотків закутих ніяк не могли цього робити: кільця були надто вузькі.

Але скинути кайдани безгучно, так, щоб не почув не тільки той жандарм, що спить, а й той, що сидить на передку, здавалося Макарові неможливим.

Настав нарешті жаданий вечір. Одноманітно котився візок, заколисуючи, дзвеніли дзвоники тройок. Та, що була позаду, відстала. Праворуч чорніли чагарники. Вдсяте їлау Макар на жандарма й прислухався, затримуючи віддих. Жандарм спав.

Тоді, напруживши всю свою волю, щоб не хвилюватися, Макар тихо почав скидати кайдани.

І коли босі ноги його стали вільні, коли обмотані бушла-

том кайдани лежали поруч — могутня, непереможна хвиля звіриної радості вдарила йому в голову. Сп'янілий, не думаючи вже про небезпеку, певний, що неодмінно втече, Макар по-звірячому легко плігнув з вікна.

І зараз же перелякано крикнув жандарм, залунав постріл, перший, другий, ірвонули скажено коні.

Але чорні бажані чагарники були вже близько.

.....

Через п'ять днів, глибокої осінньої ночі, голодний, знесилений, ледве тримаючись на поранених ногах, Макар постукався до будинку Томашевичів. Це була родина одного з учасників польського повстання 1830 року. Вдома були тільки сивий старий Томашевич та його донька, сімнадцятилітня Зося. Син Яцько вже місяць як виїхав до Петербурга, де вчився в технологічному інституті.

Макара вітали, мов рідного, хоч — помітно було — дуже боялися поліції.

Цілих два тижні пролежав Макар хворий у потайній кімнаті, чи краще в шафі, що в ній ледве могла вміститися людина.

Пізніше йому стали дозволяти виходити до сусідньої кімнати, але ненадовго, причому Зося весь час стояла на варті й хвилювалася надзвичайно.

Через місяць такого своерідного ув'язнення Макар згоден був пішки повертатися додому, аби тільки не сидіти в цій «домовині», як він, жартуючи, називав свою кімнату.

Але минуло ще кілька тижнів, поки він зміг вирушити на Україну.

Грошей, одержаних ще в Києві, вистачило на всю довгу дорогу від Тюмені до Борозни, куди він і прибув лише в кінці жовтня з підробленим паспортом вінницького міщанина Оверка Трохимовича Задорожного.

У Борозні ще здавна успішно провадила роботу зв'язана з Києвом група вчителів-народників. До одного з них, Василя Михайловича Гавриленка, й звернувся Макар.

Тут він одержав останні інформації про те, що з «Землі і волі» після з'їзду виділилася численна група терористів, що основне її завдання — дезорганізація уряду через збройну боротьбу, що, нарешті, в Києві було багато провалів і що їхати туди не слід.

Узявши все це до уваги, Макар обміняв свій паспорт на кращий — став із міщанина ковалем села Хвастівці Петром Рябошапкою і, одягнувшись відповідним чином, подався на Петербург через Москву.

ЧАСТИНА II

САРАТОВСЬКИЙ СТАРОВІР ПЛОШКІН

У Москві, в жовтні місяці, на Великій Луб'янці, в номерах Козувлева зайняв недорогу кімнату селянин Плошкін. Жив він тут уже кілька тижнів, бувало, що виїздив з Москви на день або два, але кімнату залишав за собою. Помітно було, що це людина солідна, при грошах. Про свої справи в Москві Плошкін не оповідав нікому, але зразу ж було видно, що справи ці комерційні і що Плошкін даремно часу не витрачає. Жив він тихо, горілки й вина не пив, тютюном не балувався, до церкви, здається, теж не ходив. Отже, здавалося всім, що він, певно, прихильник старої віри. До такого висновку можна було прийти, навіть не знаючи звичок Плошкіна: одна велика, кучерява, трохи рудувата борода з першого ж погляду нагадувала, що власник її — старовір.

Номерний Прохор Прохорович, або інакше Прошка, або попросту «челавек», що кілька разів безуспішно звертався до Плошкіна з туманними, але досить конкретними пропозиціями познайомити з «сімпатичної дівушкой», був би дуже здивований, побачивши, як Плошкін щоранку по чверть години просиджував перед свічадом, уважно розглядаючи своє волосате обличчя й загадково посміхаючись. Бували хвилини, коли з свічада, перед яким сидів Плошкін, дивилось якесь зовсім інше обличчя. Залихвацьки закручений вус, задерикуватий, неприродний поворот голови, особливо великі сірі нахабні очі справляли таке враження, що номерний, побачивши в цю мить Плошкіна, рішуче сказав би, що це не саратовський старовір, а фертик з Невського.

На щастя, Плошкін ніколи не показувався на люди в такому вигляді, і номерний довідався значно пізніше, що цей старовір — давно розшукуваний злочинець, відомий революціонер Олександр Дмитрович Михайлов.

Вечорами, повертаючись до своєї кімнати, дуже стомлений Михайлов лягав на канапі, закривав очі й примушував себе кілька хвилин нічого не думати. За вікном шуміли осінні дощі, в коридорі чутно було звичайну номерну біганину, відгуки голосів.

Михайлов лежав, заплющивши очі, трохи зігнувшись і взагалі надавши своєму тілові такого положення, щоб по можливості ні один з м'язів не був напружений. Лежачи,

він уявляв собі чисте блакитне небо або спокійне море. Вже через п'ять хвилин такий спосіб відпочинку давав найкращі результати: не так відчувалася втома, чіткіше й гостріше працювала думка.

Після короткого відпочинку Михайлов дозволяв собі знову взятися до важкої напруженої роботи, що лежала на ньому як на членові розпорядчої комісії Виконавчого комітету «Народної волі». А робота ця була величезна: те, що робиться тут, у Москві, було лише частиною грандіозного, надзвичайно сміливого і глибоко накресленого плану.

З'їзд революціонерів у Липецьку фактично вже явився утворенням нової терористичної партії. Розкол «Землі і волі» на «Чорний переділ» та «Народну волю» був лише природним наслідком цього з'їзду.

Липецький з'їзд дав терористам надзвичайно багато. Михайлов з великим задоволенням згадував окремих товаришів, що брали участь у з'їзді, і особливо чомусь зупинявся на спогадах про Андрія Желябова, що дійсно виправдав їхні надії, зразу почав відігравати керівну роль в готуванні замаху на царя і взагалі виявив надзвичайну активність.

«Це колосальна сила,— не раз думав Михайлов, пригадуючи свої розмови з Желябовим в організаційних справах.— Це колосальна сила!» — повторював він і, мов живу, уявляв велетенську постать Желябова і той випадок, коли на з'їзді Андрій побився об заклад і підняв за задню вісь бричку вкупі з їздцем...

Від Желябова Михайлов переходив до інших товаришів і, за незначними винятками, констатував, що «Народній волі» дійсно пощастило зібрати під своїм прапором найенергійніших революціонерів. Навіть Соня Перовська, завзята народниця, не витримала і в рішучий момент заявила, що вона погоджується працювати в організації «Народна воля». Соня навіть сердилася, що її не попереджено про Липецький з'їзд, але чорнобородий веселий Михайлов слушно нагадував їй, що вона ще зовсім недавно була проти «політики».

Справді, не одну Сою, а й багатьох інших захопив грандіозний план терористичної діяльності.

Віддали себе в розпорядження Виконавчого комітету Микола Кибальчич, Григорій Ісаєв, Колодкевич, Баранников, Айзик Арончик, Степан Ширяєв, сестри Фігнер Віра та Євгенія, Тетяна Лебедева, Ганна Корба й багато інших. Навіть Степан Халтурін погодився взяти участь в одній надзвичайно небезпечній справі Виконавчого комітету.

Згадавши про Степана Халтуріна, Михайлов підійшов до дверей, поторкав ключ і сторожко прислухався. Але в ту ж мить засміявся сам над собою: «Ех ти! Думок ніхто не почув!...»

А думки були справді такі, що Михайлов хвилинами мимоволі жахався: «А що, якби хто про все це довідався?»

За такий короткий час — такі величезні досягнення!

Тут, у Москві, на Чистих Прудах, недалеко залізниці куплено будинок на ім'я міщанина Сухорукова, і вже два тижні звідти риють підкоп.

Під Одесою Михайло Фроленко найнявся за сторожа залізниці і так само повинен закласти міну під рейки. В Олександровську Андрій Желябов живе з паспортом купця Черемисова й, здається, все налагодив, щоб висадити в повітря царський поїзд.

В Одесі Кибальчич з Ісаєвим та Вірою Фігнер спішно виготовляють потрібний для вибухів динаміт. На початку другої половини листопада цар має повертатися з Криму. Якою б дорогою він не поїхав — усюди його чекає смерть. Розпорядча комісія передбачила все.

Часи, коли революціонери виходили проти царя з одним револьвером, минули. Тепер розпорядча комісія до найдрібніших деталей обмірковувала всі можливості і виступає озброєна найновішими досягненнями науки. Війну з царом — і в першу чергу з самим царем — ведуть найдосвідченіші революціонери, люди з величезним запасом енергії й сили волі, люди, що не бояться в'язниць, кайданів, самої смерті.

Не може бути й мови про те, що «Народна воля» програє війну. Хай навіть не пощастить висадити в повітря царський поїзд під Одесою, під Олександровськом і тут, у Москві. Є ще одна пастка на самодержавного звіра... Ця пастка — в самому барлогу в нього — в Зимовому палаці. Там, у підвалі, вже кілька тижнів живе Степан Халтурін — найкращий із кращих петербурзьких робітників, борець і революціонер. Він найнявся за столяра. Йому доводиться працювати навіть у кімнатах самого царя, і однієї випадкової зустрічі буде досить, щоб сміливий, самовідданий Халтурін виконав справедливий вирок «Народної волі».

Обережний стукіт у двері повернув Михайлова до дійсності. Увійшов Прошка з гарячим самоваром. Михайлов напився чаю, замкнув двері, розставив у кімнаті меблі з таким розрахунком, щоб, на випадок трусу, вночі було найзручніше оборонятися.

Так він робив щовечора протягом уже багатьох днів, бо

нізащо не простив би собі, якби його заарештували несподівано.

Михайлов знав, що в його становищі поки що ніякої небезпеки не було, але досвід людини, яка провадила ось уже кілька років нелегальну роботу, підказував йому, що інакше не можна.

БУДИНОК СУХОРУКОВА

Другого дня ранком Плошкін, як звичайно, замкнув свою кімнату й вийшов на вулицю. Була неділя. Весело дзвонили дзвони, шуміла й вирувала юрба, стоголоса, різноманітна, заклопотана.

Михайлов любив загубитися в юрбі, злитися з нею, прислухатися до її своєрідного в кожному місті гомону, зустрічати на мить нові, незнайомі погляди й обличчя, фіксувати напівсвідомо увагу на кольорах, лініях, формах, звуках.

Але ось уже кілька років він не дозволяв собі — принаймні надовго — цієї насолоди: так само, як і в приміщенні, на таємничих побаченнях чи на зборах, він і в юрбі майже весь час тримався напружено й сторожко. Він ішов струнко й чітко, а водночас якимось м'яко та обережно, готовий кожної хвилини змінити напрям, прискорити чи затримати ходу, зупинитися, тікати чи, в залежності від обставин, битися на смерть.

У кожній постаті, в кожному русі й погляді він чекав угадати ворога, але робив це так непомітно, так зовні спокійно й байдуже, що навіть сам хвилинами думав: «Йде Московію селянин Саратовської губернії Плошкін».

Останніми днями в голові його майже не згасала й дедалі впертіше нагадувала про себе одна думка: «Мало людей».

Мало людей, а робота надзвичайно важка: прорити двадцять сажнів підкопу. Всі потомилися страшенно. Гольденберг, Арончик, Ісаєв ходять мов тіні. Тільки один Баранников може працювати в найтяжчих умовах хоч цілу добу. Це справжній атлет. Один хіба Желябов міг би з ним помірятися. Та ще хіба той — Макар... От би кого зараз тут мати!..

Михайлов згадав, як познайомився з Макаром, ще коли той працював на заводі Матверзена, згадав і останні дні в Харкові — напад на жандармів, що везли Войнаральського, втечу... І знов, як уперше, коли одержав звістку про засудження Макара на каторгу, йому стало до болю жаль

цього самовідданого робітника, цього чи не найкращого з товаришів.

«Не треба, не можна про це зараз думати!» — сказав йому внутрішній голос, і після недовгого змагання з собою Михайлов знов почав міркувати про невідкладні справи, про підкоп, про Одесу й Олександровськ.

А очі, як завжди, гострозоро стежили за кожною постаттю, за кожним обличчям: «Ворог чи друг?»

Через дорогу — просто назустріч Михайлову — переходив якийсь парубок. По чорній високій шапці, по чоботях, а особливо по кожусі Михайлов зразу впізнав українця. Навіть більше: він би побивсь об заклад, що одержу цю куплено десь на ніжинському, борзенському або, можливо, навіть на чернігівському базарі. Але парубок ішов так самовпевнено, так не подібно до українського селянина, що з першого ж погляду можна було сказати, що велике місто йому невидовижу. Підійшовши ближче до парубка, Михайлов помітив характерний тонкий чорний вус на смаглім обличчі і густі чорні брови.

«Та це ж Макар!» — стріпонулося йому серце.

В одну мить Михайлов зміркував, що зовсім не буде підозріло зупинитися й порозмовляти з цим парубком — нічого дивного: питає селяк дорогу, й край. Якби тільки Макар не кинувся цілуватись...

— Ей, землячок, ану почекай хвилинку...

Макар став. Він трохи злякано глянув Михайлові в очі й глибше засунув руки в кишені.

— Впізнали?

— Ні, не впізнав.

— Ви Макар?

— Який там Макар? Помиляєтесь... — Голос був рідний, знайомий. Ні, не помилка. Це, безумовно, Макар.

— Спокійно. За хвилину розійдемося. Я — Сашко. З паспортом у вас гаразд?

— Гаразд... Сашко... Ви...

— Приходьте ввечері на Собачу площадку — будинок Карепіної... Спитайте Силантьєвих. Не забудете?

— Ні, Сашко, голубчику...

— Та я ж вам кажу — спершу ліворуч, потім знову ліворуч — тут вам і буде Арбат! — голосно й сердито промовив Михайлов і швидко пішов геть.

Того ж вечора вони зустрілися у Силантьєвих — Галини Чернявської та Арончика, а через кілька годин Макар уже сидів на Чистих Прудах у будинку Сухорукова за столом коло великого самовара. Соня — ще молодша, ще ве-

селіша, ніж рік тому,— крутилася по кімнаті, частувала Макара чаєм з московськими калачами, пустуючи, гладила його по розпатланих кучерях, штовхала величезного Баранникова, що якось незручно вмовстився на маленькому осліничку, й голосно, дзвінко сміялась, коли Баранников сердито, по-військовому скрикнув: «Не руш!..»

Тут же, з другого боку, за столом, сидів жовтий чорно-волосий Гольденберг, нервово поблискуючи очима. Ісаєв, Ширяєв, Арончик і Михайлов були внизу — на роботі в підземній галереї.

Макар розповідав про в'язницю, суд і особливо про втечу. Але все, що він пережив за цей такий короткий і разом такий довгий час, здавалося Макарові не вартим уваги поруч з тим, що робилося тут. Він уже встиг довідатися про Воронежський та Липецький з'їзди, про організацію «Народної волі» й про те, що московський підкоп лише частина широкого плану, виконання якого швидко посувається вперед.

Макар не розпитував, де і що робиться. Він знав, що умови конспіративної діяльності цього не дозволяють. Але Михайлов йому сказав, що тепер дев'яносто процентів за те, що царя буде вбито.

По всьому було помітно, що Михайлов не помиляється: люди, що могли zorganizувати московський підкоп, напевне, здатні до неймовірно важкої, колосальної роботи.

З великими труднощами куплено якраз той самий будинок, що з нього найкраще підводити міну. Хазяїн Сухоруков (Алхімік) і Марина Семенівна — його дружина (Соня) — чудово виконують свої ролі. Особливо Соня. Та це ж таки справжня московська міщаночка, балакуча, забобонна й дурна.

І коли вона розмовляє з сусідами, йде на базар чи просто стоїть за ворітьми, хто може подумати, що в неї за пазухою шестинабійний револьвер і що саме їй доручено висадити в повітря будинок, коли наскочать жандарми?..

Було вже за північ. Михайлов пішов додому, і всі вже лаштувалися спати, коли раптово задзвонили на сполох: зайнявся будинок, що стояв поруч із сухоруковським. Макар, не знаючи, що робити, вибіг з своєї кімнати в їдальню і побачив, що полум'я б'є з вікон сусіднього будинку і що червоні язики вже лижуть старий дерев'яний дах. На вулиці все голосніше гомоніла юрба.

Соня, тепло одягнена, тихо підійшла до Макара:

— Сидіть мовчки, не ворухіться. Не дозволяйте виходити нікому.

Вона грюкнула дверима, і через хвилину, припавши вухом до вікна, Макар ясно почув на вулиці її дзвінкий голос:

— Ох, страсті господні!

— А ти што ж, молодка, вещей не виносіш? Того і гляди і твоя загорітся.

Відповіді Макар не почув... Гомін юрби зростав, чути було, що хтось намагався відчинити хвіртку...

— Виносі, помагай виносіть Сухоруковим!..

Двері з грюкотом відчинилися, влетіла Соня, зірвала велику ікону, що висіла в кутку, і вибігла знов.

— Не трогайте, остановіться, хрещоніе! Не трогайте! На всьо божія воля...— почув Макар Сонин голос і аж свиснув потихеньку від радості:

— Ну й баба!..

А Соня стояла у воротах з іконою, інколи хрестилась урочисто й покійно і навіть трохи постояла на колінах.

Юрба гомоніла все тихше, пожежу загасили.

Після пожежі довго не спали: всі були дуже схвильовані, особливо Гольденберг, що палив цигарку за цигаркою. Найшвидше заснули ті, що працювали в останній зміні, з ними Макар, що за останню добу майже весь час був на ногах і надмірно втопився.

ПІДКОП

Ранком Макара збудив Степан Ширяев, що спав поруч із ним на лаві. Спросоння Макар одразу не міг зрозуміти, як він тут опинився і чого сміється цей високий вродливий блондин з веселими очима. Ширяев, легенько штовхаючи Макара під бік, нарешті примусив його встати не так штовханням, як життєрадісним сміхом.

Поснідали нашвидку в кімнаті, де вчора пили чай. Потім зійшли вниз у запілля, де було зірвано підлогу. Звідси починався підкоп. На початку його вирито було чималий лъох, де легко вмещалося душ десять. Це було зручно, щоб витягувати землю та переховувати потрібний для роботи струмент. Далі йшла галерея призматичної форми висотою вісімнадцять вершків та основою двадцять два вершки приблизно. Галерею викопували маленькою англійською лопаткою, а потім вирівнювали совком. Проривши не більше як на широчінь двох дощок, галерею зараз же кріпили,

заставляючи й прибиваючи дошки. Працювати треба було з свічкою. Той, черга кого була рити, залазив на животі в середину галереї і, риючи землю, кидав її на велику залізну бляху. Товариші, що були зовні, витягали бляху з землею, а натомість подавали тому, хто працював усередині, дошки для закріплення. Працюючи в такий спосіб, за день виривали від двох до трьох аршин. Робота була надзвичайно важка: не вистачало повітря, ґрунт був дуже вогкий, а вдягати більше двох сорочок було неможливо, бо й так рухатися в галереї доводилося з великими труднощами.

Макар запитав, чому не риють глибше вниз, щоб було просторіше. Виявилось, що нижче була підземна вода і спроба копати глибше могла скінчитися тим, що всю галерею залила б вода. Навіть тепер долівка була занадто вогка. Арончик від цього захворів. Не можна було копати й у широчінь, бо викопаної землі й так не було куди дівати. З льоху, звідки починався підкоп, землю виносили відрами або мішками до комори, а звідти темними ночами, у дощ або в хвищу землю розкидали в дворі, в садку з таким розрахунком, щоб за ніч її розмило або занесло снігом.

Михайлов майже щовечора радився з товаришами, де дівати землю.

Він навіть боявся, що, не вирішивши цього завдання, можна погубити всю справу: було відомо, що перед проїздом царя поліція оглядатиме всі околишні будинки.

А зроблено було вже дуже багато: коли Макар уперше поліз у середину галереї, було вже прорито сажнів п'ятнадцять. Лізти треба було рачки, і то весь час нагинаючись. Повітря, особливо в кінці галереї, було задушливо важке. Свічка ледве горіла і часто гасла. Макарові здалося, що його живцем закопано в могилі і що це він напружує останні сили в боротьбі з смертю. Хвилину він лежав нерухомо, відчуваючи, як вогкість пронизує все його тіло.

Але раптом — спершу ледве помітно, а потім усе голосніше — застугоніла земля...

«Поїзд...» — подумав Макар. І не встиг ще як слід усвідомити того неясного, ніколи не знаного почуття, що раптом опанувало його, як був оглушений наче громом: застугоніла й захиталася, мов від землетрусу, земля, здавалося, ніби над самою головою буряно стріляли гармати. Через хвилину Макар ясно почув, як поривчасто перескакували з рейки на рейку колеса вагонів. Потім усе стихло.

— Близько вже, зовсім близько!.. — радісно скрикнув Макар.

Близько! Він згоден був би тепер голими руками рити

все глибше цю темну могилу — могилу собі, але й цареві — тому, хто в хижацьких пазурах держить робітників і селян, тому, хто катує в тюрмах, у сибірських копальнях найдорожчих, найкращих товаришів, тому, хто скарав на смерть Валер'яна...

Вся хитромудра кривава машинерія царату, вся система буржуазно-кріпосницької держави на мить ніби сконцентрувалася для Макара в єдиному гидкому образі — в образі царя-ката.

— Близько, — ще раз прошепотів Макар і радісно, вперто почав рити землю.

Коли після тригодинної роботи він виліз назад, на свіже повітря, йому здалося, що він не бачив товаришів кілька років. Якось по-новому горіли очі Степана Ширяєва, ще більш життєрадісним здалося молоде лице Олександра Баранникова. Своєю міцною, стрункою, високою постаттю, своїми вільними, гармонійними рухами він нагадував якогось казкового велетня.

Баранников поліз на зміну Макарові.

Ширяєв носив землю. І по тому, як він її носив, як нагинався, навантажуючи себе, і як, не хапаючись, ритмічно, з мінімальною витратою сил робив своє діло, Макар зрозумів, що ця людина, певно, колись не один рік працювала за вантажника.

Це дивувало Макара, бо не далі як цього ранку він чув, як Степан щось потихеньку наспівував англійською мовою й на запитання відповів:

— «Робін Гуд» — англійська народна пісня:

Коли ліси блищать в росі
І довгий кожен лист,
Так весело, йдучи крізь ліс,
Пташиний чути свист.

Пізніше, під час роботи, Ширяєв розповів Макарові свою біографію. Степан був селянський син з села Озірок, Петровського повіту на Саратовщині. Він блискуче скінчив сільську школу, де на його надзвичайні здібності звернув увагу один ліберальний поміщик. Цей панок виклопотав, щоб Степана було прийнято до губернiальної гімназії. З дитинства Степан багато читав, а в сімнадцять років уже рiшуче й назавжди взявся до революційної роботи.

Скоро довелось йому емігрувати за кордон — до Лондона. Там він прожив аж два роки і лише недавно повернувся до Росії. В Лондоні довгий час працював за вантажника (докера) на Темзі, потім за робітника в електротехнічній

майстерні. Одночасно багато працював над самоосвітою, ґрунтовно ознайомився з електротехнікою та піротехнікою, навчився виготовляти динаміт... Тут після закінчення підкопу Степан мав керувати закладкою міни, а потім висадити в повітря поїзд...

З Ширяєвим Макар подружився найближче. Та й взагалі з усіма товаришами він почував себе надзвичайно легко, по-рідному. Теоретичних розмов або суперечок, яких Макар дуже не любив, зовсім не було. Коли не розмовляли про роботу або не працювали,— а це було звичайно рідко,— в будинку наче сонце світило ясніше від срібного сміху Соні, від співів Ширяєва і навіть від суворого голосу Олександра Михайлова.

Тільки один Гольденберг був якимсь дисонансом; його нервовість дедалі зростала, обличчя стало ще жовтіше, очі виблискували гарячково.

Макарові наче щось одлягло від серця, коли одного вечора Гольденберга відрядили на південь по динаміт.

Двох пудів, що були в Москві, за теоретичними підрахунками було досить, але всім — і Михайлову в першу чергу — хотілося, щоб вибух був якнайсильніший.

Після від'їзду Гольденберга, другого дня, випав великий сніг і лежав кілька днів. Усі якось повеселішали: було вже не страшно, що поліція зверне увагу на вириту землю. Ще один такий сніг, і за одну ніч можна буде винести з комори — повної майже доверху — всю землю.

Але, на жаль, ці надії не виправдалися: через три дні цілу ніч ішов дощ, і на ранок підкоп на пів-аршина було залито водою.

Це межувало з катастрофою. Воду виносили відрами. Працювали цілий день і майже всю ніч. Айзик Арончик зробився блідо-зелений і так нервово оглядався на сигнальний дзвінок, що Макарові мимоволі ставало страшно за Айзика.

Але кожного разу, дивлячись на той же дзвінок, Макар чомусь відчував якість дивне заспокоєння. Він згадував, що від дзвінка аж нагору до кухні тягнеться дріт. У кухні Соня — невтомний, надійний вартовий...

Макар уявляв собі Соню коло вікна, і раптом чомусь вставала в його уяві постать кароокої Насті — хазяйчиної дочки, там далеко, у Києві.

Але віддаватися спогадам було ніколи. За кілька днів мав проїхати царський поїзд.

А тут, як на те, треба було влаштувати вентиляцію, бо в кінці галереї дихати було неможливо й свічка згасала.

З величезними труднощами прилагоджено вгорі галереї залізни, з'єднані в кінцях труби по два вершки в діаметрі. Труби виведено аж до димоходу, утворилася чимала тяга, й працювати стало можливо знов.

Цю вентиляцію вигадав Айзик Арончик.

Нарешті кінець підкопу був аж під самими рейками. Всі зітхнули вільніше.

Але ненадовго: того ж дня Соня помітила, що якраз у тому місці, де проходив підкоп, на вулиці утворилася чимала калюжа й можливо навіть, що якийсь кінь несподівано провалиться в галерею. Вночі насипали на це місце землі, але бути певним, що все гаразд, було неможливо.

Ще більша нервовість запанувала серед товаришів, коли Михайлов на запитання, чи скоро повернеться Гольденберг, відповів:

— Його, певно, заарештовано.

Ця звістка всіх приголомшила. Михайлов не знав подоробиць арешту, але йому було відомо, що в інших місцях усе гаразд і що, крім Гольденберга, ніхто не заарештований. Це трохи підняло настрої.

Другого дня, 18 листопада, було остаточно заложено міну, прилагоджено спіраль Румкорфа, й на Макарове запитання Ширяев сказав, що одного незначного руху його руки буде досить, щоб електричний струм дав іскру, від якої станеться вибух величезної сили.

Увечері, як звичайно, прийшов Михайлов і сповістив, що два царські поїзди прибувають до Москви завтра о десятій та об одинадцятій годині вечора. Поїзд із самим царем має бути в Москві рівно о десятій.

Отже, всі, крім Ширяєва й Соні, повинні були залишити будинок сьогодні.

Макар подав думку, щоб завтра тут залишився ще хтось третій — на всякий випадок. З ним погодилися.

Михайлов не заперечував, щоб залишився Макар...

Пізно ввечері чомусь почали прощатися, всі разом, хоч мали виходити по одному, а не всі зразу.

Було таке почуття, що прощаються перед страшною неминучою небезпекою, перед подією, після якої все буде інакше, і навіть самі присутні вже ніколи не будуть такими, як до цього часу.

ВИБУХ

Другого дня всі встали рано. Соня, як звичайно, збігала на базар, принесла молока, свіжого хліба, який дуже любила, масла. Макар запізнився з самоваром, і Ширяєв, що

звичайно чаював по-саратовськи, лаявся і казав, що все треба робити вміючи.

Снідали довго, бо робити поки що, власне, було нічого.

Годин з дванадцяти почали чекати поліції, що мала оглядати будинки. Настрій у всіх став якийсь напружений. Соня сердилася, загнала Степана й Макара в найдалішу кімнату з тим, щоб за першим знаком вони сховались у підкопі.

У чеканні пройшло кілька годин. Пообідали нашвидку. Соня не їла майже нічого. Помітно було, що вона вживає надмірних зусиль побороти втому. Макарові було її жаль, він навіть хотів зауважити, що їсти все-таки треба, але не насмівся. Сьогодні Соня була якраз така, як тоді, в рішучий момент у Харкові: вона не давала й слова сказати про все, що не стосувалося до справи, і своєю поведінкою примушувала і всіх присутніх зосередити увагу лише на ділі, яке треба було зробити.

Отже, Макар якось непомітно для самого себе почав міркувати, як він має виконати свою роль. Завдання його полягало в тому, щоб перед десятима годинами, коли вже до проїзду царя залишиться зовсім небагато часу, забарикадувати ворота й двері й, одстрілюючись до останньої можливості, не пускати в будинок поліцію, якщо вона з'явиться в останній момент.

Соня з годинником у руках мала стежити за лінією залізниці й своєчасно подати гасло Ширяєву, що в ту ж мить повинен був зімкнути дроти.

За одержаними відомостями царський поїзд мав іти першим — рівно о десятій.

Коли вже смерклося і всі були на визначених місцях, Макар мимоволі замислився про царя, про його розкішний поїзд, про блискучих генералів і ад'ютантів, про всіх, хто зараз з царем під'їздить до Москви.

Макар уявив собі Олександра II таким, як малювали його на портретах: з набухлим лицем і густими бакенами. Певно, тепер засмавився під кримським сонцем. Іде собі на подушках і мріє про спокій і розкіш Зимового палацу, про бенкети, паради... Не знає, що їх вже йому не бачити. Бо з неймовірними зусиллями, у страшній небезпеці, працюючи день і ніч, він, Макар, і Степан, і Айзик, і Соня підготували цареві смерть. Не далі як сьогодні вночі рознесуть телеграфні дроти по всіх кінцях світу:

«Царя вбито».

«Всеросійського ката й самодержця вбито».

А потім — через день або два:

«Царя вбито за вироком революційно-соціалістичної партії «Народна воля». Смерть ката хай буде смертю самодержавства...»

Макар спробував уявити, які будуть наслідки цього терористичного акту. Він і раніше замислювався над цим, знав, що негайного всенародного повстання чекати не можна, але все ж таки був певний, що розвиток революційного руху після вбивства може піти надзвичайно швидким темпом: хай тільки спробують не дати тоді конституції — «Народна воля» ще міцніше, ще невблаганніше скеровуватиме свої удари на представників самодержавства.

Але що це таке? Котра година? Вже десять? Поїзд? Невже поїзд? Справді, залізничною колією швидко промчав поїзд. А чого ж нема вибуху?

З розпачем, не знаючи, що подумати, Макар побіг до Соні. Бліда, з блискучими очима, вона стояла на варті.

— В чому річ, чому не було вибуху? — простогнав Макар.

— Це, певно, пробний: початок десятої. Цар приїздить рівно о десятій. Ідіть. Пильнують.

Макар знов унизу, в темряві. Тихо. Осінній вечір, холодний і темний. А що, як цар проїхав якраз першим поїздом? Ні, не може бути!.. Тихо... Аж ось далеко чути неясний характерний шум поїзда.

Щохвилини стає чутніший стукіт коліс.

Макар не витримав і побіг до Соні: все 'дно внизу робити вже нічого.

Соня в легенькій сукні стояла перед відчиненим вікном. Обличчя її, видне Макарові в профіль, здавалося вирізаним з мармуру. Та й уся вона була мов кам'яна.

Вона не помітила Макарового приходу, бо була всією істотою там, на колії, в тій точці, де під поїздом мав статися вибух.

Знаючи, що за півтори-дві хвилини поїзд уже буде над міною, Макар зупинився в дверях і не одривав від Соні очей.

Ось вона нахилилася трохи вперед, мов намагаючись роздивитися найкраще. Права рука її дуже здригнулася, і в ту ж мить, побачивши вогні царського поїзда, Соня ступила один крок праворуч і з усієї сили смикнула за ручку дзвоника.

І зараз же вдарив вибух. Земля ніби здригнулася, здавалося — падав будинок.

У напруженій тиші, що потім запанувала, почувся далекий скрегіт заліза, дзвін буферів, тріск і неначе стогін.

Якийсь час Макар і Соня стояли мов приголомшені. Щось

випало з Сониних рук; побачивши, що це годинник, Макар хотів був його підняти. Але Соня відштовхнула годинник ногою й сказала:

— Все...

І зразу ж, хапаючись, почала одягатись. Підійшов Степан уже одягнений.

Вони вибігли втрьох на вулицю.

— Тихше, тихше, не можна бігти, товариші,— прошепотіла Соня.— Візьміть мене під руки.

Степан і Макар підхопили її й майже понесли.

Пройшовши кілька кварталів, вони зупинилися, постояли трохи мовчки.

— Царя вбито,— тихо сказала Соня. Хотіла ще щось додати, але не змогла.

ДОДАТОК ДО ПРОТОКОЛУ

Соня, гадаючи, що царя вбито, помилялася: того ж вечора, проходячи коло Іллінських воріт, Михайлов чув, як поліцаї розмовляли, що цар проїхав по Покровці до Іверських воріт.

Михайлов був певний, що в будинку Сухорукових вчинено трус і що Соня, Макар і Степан загинули.

Міркуючи, як це могло статися, відчуваючи невимовний жаль до товаришів, що їм уже ніяк не можна допомогти, він цілу ніч проходив по своїй кімнаті з кутка в куток.

Його гнітила думка, що не тільки тут, у Москві, а також і під Олександровськом «Народна воля» зазнала поразки. Михайлов був певний, що Желябов, Ганна Якімова, Окладський, Андрій Пресняков та Макар Тетьорка, які орудували під Олександровськом, не могли виконати свого завдання через важливі причини. Які? Динаміт був, з конспіративно-го боку все було обставлено чудово.

Желябов виявив себе геніальним організатором. Він незрівнянно виконував роль купця, що має будувати завод. Познайомився з багатьма впливовими олександровськими обивателями, ходив до них у гості, обідав, навіть пиячив інколи. «Отці города» просто закохалися в нього. Такі були в Михайлова останні відомості. «У чому ж річ? Що трапилося?» — ламав собі голову Михайлов і з жахом, з огидою, з якимсь невимовним, ніколи ще не знаним, гнітючим почуттям знов і знов повертався до думки про зраду...

«Гольденберг? Ні, не може бути: коли б Гольденберг був зрадник і боягуз, у будинку Сухорукова було б заарешто-

вано всіх. В чому ж річ? Як бути далі? Утрачено ще не все. Ще залишається Петербург — Зимовий палац — Степан Халтурін. Але що трапилося в будинку Сухорукових?»

Про це Михайлов довідався лише другого дня. Вийшовши, як звичайно, на вулицю, він зразу ж досвідченим оком старого конспіратора помітив, що місто схвильоване якоюсь надзвичайною новиною.

До слуху його долітали уривки розмов, окремі слова.

— Вибух... Адська машина... Вагони розтрощено в тріски... Сотні забитих... Божа кара. Чудо...

«Що за морока? — подумав Михайлов.— Значить, поїзд таки підірвано? Значить, товариші не загинули? Невже перемога?»

В очах йому загорівся вогонь.

Він пішов швидше, а через годину вже знав усі подробиці вибуху й те, що випадково, замість царського поїзда, зірвано той, що в ньому був царський почет.

На Собачій площадці в приміщенні Силантьєвих лежав під теплою ковдрою хворий Айзик Арончик, а коло нього сиділи Соня й Макар. Незважаючи на хворість Арончика, всім було дуже весело. Коли увійшов Михайлов, Макар саме частував Соню морозеними яблуками. Михайлов помітив, що з його приходом усі якось притихли, мов діти, що тільки-но пустували й трохи соромляться дорослого.

Михайлов не сказав їм, що пережив він минулої ночі, коли гадав, що вони загинули.

Макар дав і йому велике яблуко і, після того як Соня розповіла Михайлову все, що було треба, раптом сказав:

— Вбили там чи не вбили, а налякали здорово. Хай знає...

Айзик зареготав.

— Усе ж таки я гадаю,— промовив Михайлов,— що це величезна перемога.

— Що за питання! — гаряче обізвався Арончик.

На другий день після царського приїзду до Москви повинен був відбутися урочистий вихід царя з Успенського собору до Чудова монастиря. Лунали чутки, що на цей раз — уперше за весь час існування самодержавства — вихід цей відбувся зовсім не так, як це бувало завжди...

Від Успенського собору до Чудова монастиря — якихось п'ятнадцять сажнів, отже, під час царського виходу від собору до монастиря завжди простилали червоне сукно, і цар пішки на очах усього народу виходив назустріч духовенству.

На цей раз публіка побачила перед собою тільки конвой,

бо цар не зважився йти пішки, сів у коляску й, оточений численною вартою, проїхав належні півсотні кроків.

У натовпі глузували, що царя, як арештанта, виводять під охороною черкесів...

Від'їзд Олександра II з Москви теж був досить оригінальний: на вокзалі Миколаївської залізниці цар сів до вагона, що через кілька верст зупинився, й цареві подано карету, в якій цар доїхав до ближчої станції Химки, а звідти вже знов залізницею, причому до Петербурга поїзд чомусь прийшов на кілька годин пізніше, ніж це було визначено в розпису.

Взагалі вибух справив дуже велике враження. Пошепки переказувано, що «Народна воля» має в своєму розпорядженні величезні кошти, що після московського вибуху треба чекати нових, ще жахливіших терористичних актів. Були навіть такі, що запевняли, начебто народовольці навмисне підірвали не царський поїзд: остання пересторога Олександрові II.

За кілька день з'явилася прокламація від Виконавчого комітету:

«19 листопада цього року під Москвою на колії Московсько-Курської залізниці згідно з ухвалою Виконавчого комітету вчинено замах на життя Олександра II і висаджено в повітря царевий поїзд. Спроба не вдалася. Про причини, помилки та невдачі зараз повідомляти не час.

Ми певні, що наші агенти й уся наша партія не будуть збентежені від цієї невдачі, а матимуть з цього випадку тільки новий досвід, нову науку обачності й разом з тим нову певність своїх сил і переконання, що дальша боротьба буде успішна.

Звертаючись до всіх чесних російських громадян, кому дорога вільність, для кого святі народна воля й народні інтереси, ми ще раз заявляємо, що Олександр II є зразкове втілення деспотизму лицемірного і лякливо-кровожерного...

Царювання Олександра II від початку й до кінця — облуда й брехня, коли пресловуте «визволення» селянства та інші «милості» й «вільності» кінчаються військовою диктатурою й шибеницями. З початку й до кінця це царювання прагне зміцнити ворожі народові класи, знищити все, чим жив і бажає жити народ. Ніколи ще не ставилися до волі народу так зухвало. Всіма заходами, всіма силами самодержавство підтримує кожного, хто грабує й пригнічує народ, і в той же час по всій Росії систематично викорінюють усе чесне, віддане народові.

Немає села, що не нараховувало б кілька страдників, засланих на Сибір за протест і боротьбу проти адміністрації та глитаїв. Серед інтелігенції — десятки тисяч людей нескінченними шеретами йдуть на заслання, на Сибір, на каторгу, тільки за служіння народові, за дух вільності, за вищий рівень громадянського розвитку. Цей погибельний процес винищування всіх громадянських елементів спрощується нарешті до шибениці...

Олександр II головний представник урпації народного самодержавства, головна підпора реакції, головний противник судових убивств.

Чотирнадцять страт тяжіють над його сумлінням, сотні замордованих і тисячі страдників волають до помсти.

Цар заслуговує смертної кари за всю пролиту з його наказу кров, за всі муки, що він заподіяв...»

Подія 19 листопада й прокламація Виконавчого комітету не залишали жодного сумніву: самодержавство ще ніколи не мало такого грізного ворога, як «Народна воля».

Луна московського вибуху перекотилася по всій Росії й відгукнулася навіть за кордоном...

Макар, після того як трохи очутився від усього пережитого за ці дні, запропонував Михайлову свої послуги, щоб використати московські зв'язки й звернути найголовнішу увагу на пропаганду, освітлюючи останні події та з'ясовуючи програму «Народної волі». Але Михайлов категорично запротестував, запевняючи, що Макарові залишатися в Москві небезпечно.

— Йдьте до Петербурга — там роботи хоч одбавляй. Я ж тимчасово з доручення Виконавчого комітету залишаюся в Москві. Тут сьогодні основне наше завдання — налагодити, поширити й зміцнити організацію «Народної волі».

За цю роботу Михайлов, як завжди, взявся енергійно й ретельно. Але вже через тиждень його спішно викликано до Петербурга.

Жалкуючи, що в Москві не зроблено й десятої частини того, що треба й можна зробити, дуже хвилюючись від незнання причин виклику, Михайлов 27 листопада виїхав з Москви.

Справдилися його найгірші побоювання: було заарештовано Олександра Квятковського, Євгенію Фігнер та ще кількох товаришів.

З усіх членів Виконавчого комітету, може, один тільки Михайлов у повній мірі уявляв, якої величезної втрати зазнала партія від того, що з її шеретів вирвано Олександра Квятковського. Це була людина виняткової відваги, рішу-

чості й сміливості. Слово в нього ніколи не розходилося з ділом. Ще років шість тому він не вагаючись покинув технологічний інститут, де вчився разом з Михайловим, і подався «в народ». Поставивши собі завданням з'ясувати на практиці шкідливість капіталістичного одноосібного виробництва й довести корисність виробництва артільного, Квятковський zorganizував у Тульській губернії слюсарню, але переслідування поліції примусили його переїхати спершу до Костроми на заводи, а потім найнятися за батрака в Нижегородській губернії...

Кількарічний досвід пропаганди в народі швидше, ніж багатьох інших, переконав Квятковського, що в боротьбі за соціалізм треба шукати нової зброї. Він один із перших подав думку про Липецький з'їзд, зразу ж увійшов до складу Виконавчого комітету й був чи не найвидатніший з його членів.

Без перебільшення, його арешт був надзвичайно тяжким ударом, наслідки якого могли на довгий час дезорганізувати всю діяльність «Народної волі».

Клеточников, що вже довгий час працював у Третьюму відділі й користувався там повним довір'ям, найближчими ж днями спромігся дістати «Протокол трусу в ніч на 24 листопада 1879 року в будинкові № 13 по Лештукову провулку, в помешканні Чернишова (Квятковський) та Побе-режської (Фігнер)».

В протоколі, між іншим, було таке:

«В помешканні знайдено: банку зеленого скла з якоюсь хімічною речовиною, 653 примірники першого аркуша № 2 газети «Народна воля», 560 примірників другого аркуша та 89 примірників третього. Знайдено також 13 конвертів з відозвами «Народної волі» від 22 листопада з приводу вибуху на залізниці під Москвою, невеликий кинджал та шести-набійний револьвер Вессона, а також 371 карбованець грішми».

Протокол було складено ґрунтовно, з багатьма подробицями, і Михайлов нетерпляче бігав очима по аркушах.

— Додаток, дивіться додаток,— тихо промовив Клеточников.

Михайлов глянув і опустив руки. Додаток був такий:

«Після пред'явлення трьох нарисів олівцем на двох аркушах поштового паперу завідуючому імператорським палацом генерал-майору Десалю, останній заявив, що на аркушах накреслено загальний план Зимового палацу... Аркуш з поміткою «Ад. 2 пов.» являє собою детальний план помешкань його та її величностей і цілком відповідає дійс-

ності, причому кімнати: прийомна, учбова та кабінет закреслено на плані хрестом».

Таким чином, жандарми не тільки захопили, так би мовити, контору й експедицію Вільної друкарні «Народної волі», не тільки заарештували найвидатнішого з членів Виконавчого комітету Олександра Квятковського, а навіть мали в своїх руках безумовні докази того, що було найбільшою таємницею та одною з найкращих надій «Народної волі» — підготовки вибуху в Зимовому палаці. До того ж якраз саме з Олександром Квятковським Степан Халтурін тримав найтісніший зв'язок, і треба шукати товариша, який би зайняв місце Квятковського в цей найвідповідальніший момент, якщо замах ще не викрито. До цього приєднувалося не менш актуальне завдання — не допустити розгрому жандармами Вільної друкарні.

Але як це зробити? Михайлов тяжко замислився і навіть не помітив, що Клеточников устає, щоб іти додому.

— Моє завдання, — сказав, прощаючись, Клеточников, — з'ясувати причини цього провалу. Будьте певні — я про них знатиму.

ДВІ СОНІ

На зміну Квятковському став Андрій Желябов — людина з величезними організаторськими здібностями, з надзвичайною енергією, з блискучим талантом промовця, з могутньою силою волі, з міцними нервами й м'язами. Здавалося, сама природа утворила цю людину для небезпечної революційної роботи.

Михайлов любив Желябова і знав, що це достойний, найкращий замісник Олександра Квятковського. Але втрата Квятковського глибоко поранила Михайлову серце, він відчував, що цієї рани не загоїти вже ніколи. З тим більшою енергією взявся він до роботи.

У справі підготування вибуху в Зимовому палаці Михайлову, власне, доводилося зустрічатися з Желябовим для інформацій. По суті ж діло було таке, що все залежало майже від самого тільки Халтуріна та від того, як відіб'ється на його становищі арешт Квятковського.

Халтурін жив у підвалі вкупі з двома іншими столярами та доглядачем-жандармом. Якраз над приміщенням столярів, просто над кордегардією, була царева їдальня, і тому, природно, побачивши, що це місце відзначено у Квятковського на плані хрестом, жандарми повинні були звернути увагу на приміщення столярів.

Справді, на першому ж побаченні Халтурін сказав Желябову, що в підвалі, де жили столяри, був трус. На щастя, жандарми не звернули уваги на ліжко Халтуріна, де було сховано вже біля двох пудів динаміту.

Треба було чекати жандармів удруге. Крім того, за всіма слугами було встановлено суворий нагляд...

Паспорт Халтуріна на ім'я селянина Олонецької губернії Митрофана Батишкова був сфальсифікований добре, і Михайлов міг не боятися, що жандарми викриють підробку. З другого ж боку, ті, хто рекомендував Халтуріна до палацу за столяра, повинні були й тепер в разі якоїсь перевірки горою стояти за Халтуріна, бо в противному разі їх би було жорстоко покарано. Нарешті, й сам Степан зарекомендував себе простакуватим, темним селянином, але ретельним, найкращим робітником.

Таким чином, найбільша небезпека загрожувала від якогось цілком можливого трусу в підвалі.

Крім того, велике значення мало також те, що Степан жив у палаці вже більше як три місяці, жив під страшною загрозою, гніт якої повинен був відчувати щодня, щогодини.

Недаром він так схуд і так нервово вимагав від Желябова якнайшвидше дати йому весь динаміт.

Але динаміту було мало, і Григорій Ісаєв, що виготовляв його, не міг у найближчому часі дати більше як пуд-півтора.

Отже, доводилося лише чекати, покладаючися на щастя та на витриманість Халтуріна.

Неможливість активно допомогти йому була в цей час чи не найбільшою мукою для Олександра Михайлова. В найбільших труднощах, коли була хоч яка-небудь можливість працювати, щоб здійснити свою мету, Михайлов почував себе чудово і вмів боротися з такими перешкодами, перед якими в багатьох з товаришів опускалися руки.

У тих же випадках, коли доводилося довгий час пасивно вичікувати,— він почував себе кепсько, мов хворий.

Так само й тепер, незважаючи на силу роботи, він часто уявляв собі Степана Халтуріна там, у Зимовому палаці, в самому лігві самодержавного звіра.

Степан, що звик до широкої організаційної роботи, Степан — фундатор і ватажок «Північного союзу робітників» — примушений був сидіти, мов у в'язниці, ні з ким, окрім Желябова, не бачитись і, порвавши всякий зв'язок із робітничою масою, готувати вибух...

Як це могло статися? З самого початку Степан заявив, що на терор він іде тимчасово, з тим, щоб зараз же після

вибуху,— якщо буде живий,— знову взятися до роботи в «Північному союзі». Він, певно, дуже вагався, ідучи на таке діло, бо негативно ставився до терористичної діяльності.

«Справжнє лихо — ледве-ледве налагодимо нашу справу — трах! — бабахнула якась інтелігенція, і знову провали... Хоч би трохи дали ви нам зміцніти»,— казав він Сашкові якось.

Але Халтурін взяв на себе зірвати Зимовий палац, бо в його міркуваннях переважала думка: «Смерть царя дасть політичну волю, а в умовах політичної волі робітничий рух піде у нас інакше. Тоді у нас будуть не такі спілки, з робітничими газетами не потрібно буде ховатися».

Михайлов примушував себе увияти «Північний союз робітників» без Степана Халтуріна і не міг: настільки невід'ємною органічною частиною «Союзу» була ця людина, настільки багато в цій справі зробив Степан і настільки багато від нього залежало.

Знов і знов повертався Михайлов до цієї думки, але обставини боротьби не давали йому можливості зупинитися на ній так довго, як цього вимагала її важливість.

Найбільше часу відбирала тепер у Михайлова друкарня на Саперному, № 10, що була найулюбленішою його справою.

Він ще в серпні підшукав був для друкарні приміщення, що відповідало найсуворішим вимогам конспірації.

Квартира містилася на третьому поверсі й складалася з чотирьох кімнат, передпокою й кухні. Вікно маленької кімнати, де стояв станок, можна було побачити, тільки пройшовши на внутрішній двір та злізши на високий паркан. Сусідній з цією кімнатою великий зал мав три вікна, з яких одно було видно з вулиці. На цьому вікні Михайлов запропонував поставити «знак небезпеки» — лампу. Відсутність її, а також вибиті шиби у вікні повинні були визначати, що друкарню викрито.

У цьому приміщенні оселився відставний канцелярський служитель Лука Панасович Лисенко з дружиною й покійкою. Це були студент Микола Бух, що його вже п'ять років розшукували жандарми за участь у самарському гуртку пропагандистів, Софія Іванова та Марія Грязнова.

Ці товариші були цілком придатні для роботи в друкарні, особливо Софія Іванова, що працювала ще в славетній друкарні Іполита Мишкіна, з якої вийшло багато революційних видань і, між іншим, «Історія одного французького селянина», що мала величезний успіх.

Вважаючи Іванову за надзвичайно цінну робітницю, Михайлов якраз саме про неї змушений був думати найчастіше: Софія була ще зовсім молода дівчина, дуже непосидлива, веселої вдачі. Вона любила бувати на людях — у театрах, на вечірках, вона органічно не могла витримати, щоб не залишити хоч на короткий час друкарню, господаркою й керівницею якої була.

«Чи довго тут до біди?» — міркував Михайлов і навіть хотів поставити це питання в розпорядчій комісії, але кожного разу, коли він бував у друкарні, коли зустрічався з цією соромливою дівчиною, що ніби трохи побоювалася його й звала «дяденькою», коли знов і знов переконувався, що друкарську роботу організовано блискуче, він знов і знов приходив до висновку, що треба дати Софії можливість хоч інколи відпочивати як слід.

А найкращим відпочинком для неї було відвідати якусь вечірку або виставу, особливо коли там бувала Соня Перовська.

Ці дві Соні, що дуже любили одна одну, в таких випадках просто дуріли від щастя. Вони реготалися, шуткували, вигадували всякі дурниці і своїми витівками та надто вже оригінальною поведінкою, бувало, навіть звертали увагу публіки.

В такі вечори Михайлов почував себе неспокійно і потім довго не погоджувався випустити Іванову з її «келії».

Дівчата це добре знали й зверталися до Михайлова за відповідним дозволом лише тоді, коли терпіти вже не було ніякої змоги.

Отже, Михайлов, був дуже здивований і незадоволений, коли щось через три дні після того, як дві Соні ходили на «Гамлета», Перовська під час засідання мовчки подала йому квиток до театру.

Він добре знав, що це означало «Треба передати сьогодні квитка Івановій, а Перовська вже чекатиме її в театрі».

Михайлов покрутив квитка в руках і повернув його Перовській.

Соня з погордою глянула йому поверх голови й одвернулася. Потім, через деякий час, знову дала квитка Михайлову. Він сердито підняв ліве плече до вуха й розвів руками. Але квитка все-таки взяв.

За дві години він був уже в друкарні. Саме якраз ішла робота: Микола Бух крутив колесо, Лейзер Цукерман — молодий туберкульозний парубок — накладав білі аркуші, Грязнова приймала й складала свіжі пахучі відбитки. Все робилося чітко, ритмічно, майже безгучно. Очі друкарів

горіли захопленням. Особливо Соня була задоволена. Свіжі, вогкі її губи були ніжно, по-дівочому напіввідкриті, майже завжди матово-бліді щоки тепер були ясно-рожеві...

Побачивши Михайлова, Соня почервоніла ще більше, пішла назустріч і мовчки, як завжди, чекала, що скаже «дяденька».

Михайлов, що вирішив сьогодні переконати Софію в неприпустимості йти до театру, завагався. Дивлячись їй просто в ясні, трохи стомлені — такі покірні, такі хороші — очі, відчуючи її хвилювання, її готовність зробити все, що потрібно для справи, він тепер ще краще розумів, як важко цій молодій дівчині жити черницею.

Мовчки вийняв він квитка й подав Софії.

Вона посміхнулася, глянула вдячно, зробила над собою зусилля й хотіла говорити про справи, але не витримала — радісно крутнулася на одній нозі й, зникновівши, вибігла в другу кімнату.

Михайлов сів у кутку коло вікна і з насолодою почав переглядати свіжі відбитки третього номера «Народної волі».

Довго читав і перечитував тільки що надруковану програму Виконавчого комітету, ледве стримувався, щоб не зареготати, читаючи огляд преси в зв'язку з замахом 19 листопада.

Огляд цей був такий:

КОТЯЧИЙ КОНЦЕРТ

Громадянство має лише один обов'язок щодо царів — карати їх на смерть.

Е. Вальян, «Офіційна газета»¹, 28/III 1871.

Після події 19 листопада петербурзькі й московські борзописці, наче зірвавшись з ланцюга, почали дуги в свої надтріснуті патріотичні дудочки... За встановленим порядком піднявся такий неймовірний гармидер, такий вереск, таке гарчання й скавчання, що хоч вуха затулюй...

На щастя, цей котячий концерт тривав щось не більше тижня.

Тепер, на дозвіллі, серед майже цілковитої тиші, цікаво переглянути, що писали в ті дні, та заразом уже й дати нашу оцінку тим, хто писав...

Серед цих музик щодо якості й розмірів підлоти, глупства й холуйства перше місце за правом належить «Новому времени». Ця газета остаточно зарепортувалася. Як усім добре відомо, «Новое время» ніколи не визначалося особли-

¹ Орган Паризької комуни.

вим розумом, але в критичні дні після замаху воно просто захлиналися своєю глупотою. Воно, наприклад, страшенно обурювалося з того, що змовники робили своє діло таємно, з певним розрахунком, що вони світили перед іконами лампадки, повісили на стінці портрет царя і т. д. «Новому времени», очевидно, хотілося, щоб змовники вивісили на своєму будинкові якусь ознаку їхніх намірів, що-небудь, наприклад, подібне до червоного прапора, щоб вони замість царевого портрета розвішали на стінах портрети славетних комунарів, картини революційного змісту тощо, і щоб, нарешті, починаючи замах, заспівали б на всю іванівську марсельези...

Змовники не робили так тому, що вони таки справді змовники, а «Новое время» через свою глупоту на них за це ображається... Сердитися воно на змовників і за те, що вони для своєї мети насмілилися використати науку. На думку газети, очевидно, змовники повинні були використовувати знаряддя зовсім не наукові,— часів, наприклад, Олегових абощо... «Ім треба було знищити царя? — міркує про себе «Новое время». — Ну й чудово!.. Нехай би повдягали на себе якусь чудернацьку страшну одягу з собачими головами на потилицях, озброїлися б нагостреними сокирами та й пішли б собі на царя».

Звичайно, змовники зовсім не такі дурні. Кому ж тепер не відомо, що від часів Олегових минуло багато віків, що царі-державці зробилися хитріші, що на послуги їм завжди готові найрізноманітніші знання. Кому ж тепер не відомо, що руський цар віч-на-віч ніколи не зустрічається зі своїм народом і що цей «отець» з'являється перед своїми «ніжноулюбленими» чадами не інакше, як в оточенні подвійного, або потрійного шеругу озброєних тілохранителів та багаточисленного почту, що подібний до великого військового загону. Кому ж не відомо, що цар завжди мчить вулицями столиці, як скажений, у супроводі своїх черкесів і скоріше нагадує якогось хана Мамає в тільки що завоюваній ворожій країні, ніж батька, що походить серед своїх дітей...

«Новое время» гадає, що наука існує лише для того, щоб за її допомогою царі та жалюгідна меншість, що підтримує їхні трони, могли держати народ у якнайтяжчому рабстві. До цього часу майже так воно всюди й було... Але так довго тривати не може... Коли наука допомагає знищувати злих і шкідливих паразитів,— вона в достатній мірі виконує своє призначення. Вибух 19 листопада ясно показує, що наука починає служити інтересам народу...

Далі наша французька півофіційна газета, звертаючись до змовників, каже: «Нехай, на ваш погляд, цар — тиран, нехай міністри його — «знаряддя тиранства», але чим же, мовляв, винні «представники народу», що їх було повно в поїзді, який ви засудили на загибель?»

По-перше, французькій газетці, що її видають на руські народні гроші, не пошкодило б знати, що в царських поїздах «представники народу» ніколи не їздять. В царському поїзді 19 листопада їхали не «люди з народу», а царські лакеї — годована, тупа й нахабна наволоч, у якої з народом тільки те й спільного, що під загрозою різки й каторги народ віддає на утримання цієї орави останні свої копійки... По-друге, хоч би навіть у царському поїзді їхали й не лакеї, а які-небудь гоффіурери, то й це ще зовсім не визначає, що змовники мусили зупинитися, жаліючи цих гоффіурерів... На війні як на війні!.. Сентиментальність аж ніяк не до речі тоді, коли десятки тисяч так званих «політичних злочинців» терплять муки в Сибіру, на каторзі, задихаються без повітря в центральних каторжних тюрмах, ідуть на тортури й на шибеницю навіть без жодної провини перед урядом...

Михайлов перевернув сторінку, згадав, що часу в нього небагато, і вже нашвидку переглянув кінець фейлетону.

Чомусь кинулися у вічі рядки:

«...русських царів били раніше, б'ють тепер і скоро битимуть наповал».

Думки про замах у Зимовому палаці, про Халтуріна знов опанували Михайлова.

Він зробив над собою зусилля, підвівся й поволі вийшов з приміщення друкарні...

Того ж вечора в театрі високо на гальорці тулилися одна до одної дві Соні. Йшов «Ревізор». Перовська в антрактах ніжно розпитувала в товаришки, як їй живеться...

Під час дії, коли безсмертний Хлестаков терпів на сцені невимовні муки голоду, вони трохи поласували медовими пірніками, що купила Перовська спеціально для такої урочистої нагоди.

Давно вже не почували себе дівчата так добре.

Страшна небезпека, що весь час висіла над їхніми головами, почуття людей, що повинні щодня, щогодини остерегітись арешту, нападу, навіть смерті, нелегальна робота, що не давала їм майже ніякої можливості жити особистим життям, — усе це було забуте, все це відійшло далеко-далеко тут, угорі, на гальорці, коли перед очима, неначе живі, вставали геніальні образи Гоголевого «Ревізора».

Цієї ж самої ночі пристав 3-ї дільниці Литейної часті Міллер з помічником І з десятком городових та двірників підійшов, згідно з одержаним наказом, до будинку № 10 на Саперному. Приставу було відомо, що в приміщенні, яке він мав обшукати, два виходи. Отже, він розділив свій загін на дві частини, з яких одну послав до чорного ходу, а сам із рештою поліцаїв по можливості тихо пішов до парадного. Побачивши на дверях номер «10», пристав смикнув за дзвоник. Раз, удруге...

Софія Іванова, що, повернувшись з театру, довго не могла заснути, схопилася з ліжка, метнулася до Грязнової, до Миколи Буха...

Той уже виходив із своєї кімнати з Лейзером Цукерманом та ще з одним молодим парубком, робітником, що його за тендітність звали попросту Птичкою. У всіх у руках була зброя.

Дзвоник дзвонив без перерви. Потім він раптом замовк, а натомість почувися удари ломів у двері.

Микола Бух наказав нищити рукописи, а сам з Птичкою підійшов до дверей.

— Геть звідсіля — стрілятиму! — почувся його дзвінкий, молодий голос.

Але в цю мить двері було розламано. Птичка, поспішаючи, вистрілив.

— Цілитись краще! — закричав, обертаючись, Бух, і, наче у відповідь, Софія, що вже стояла поруч, стрельнула раз і вдруге.

«Ба-бах, ба-бах!» — перелякано залунали постріли поліцаїв. Але раптом усе стихло.

— Повтікали, щоб я здох, повтікали! — глосно засміявся Птичка.

«Гур-р-гур-р!» — почувлося з кухні: там теж ламали двері.

Птичка, гадаючи, що поліцаїв коло парадного вже нема, висунув голову крізь розламані двері.

І зразу ж ударив залп.

Лейзер Цукерман підхопив Птичку, що застогнав і посу-нувся, наче п'яний, назад. Тяжко пораненого, його покладали в сусідній кімнаті. Грязнова заходила бинтувати Птичці голову, але вже за кілька хвилин Птичка був мертвий.

У кухні виламано двері, проте після першого ж пострілу напад припинено.

Хвилин десять минуло в напруженому чеканні.

Для всіх було ясно, що стан облоги триватиме недовго. Лейзер Цукерман, кидаючись від Софії до Буха, пошепки запевняв, що треба йти «на ура» й, коли пощастить, — провратися на вулицю.

— Ні, ні, Лейзику, це безглуздя, — прошепотіла Софія, почувавши, що зараз вона не здатна навіть оборонятися: смерть Птички гнітила її нестерпно.

Почуття байдужості зростало все більше.

У цей час пристав з'їздив на Кірочну в касарні жандармського дивізіону.

Полиція, захоочувана допомогою цілого загону жандармів, знову кинулися в атаку, але напад ще раз було відбито.

І раптом почувся рівний, спокійний голос Миколи Буха:

— Вибивайте вікна. Кидайте вниз лампу, книжки, стільці... Щоб увесь квартал знав, щоб наші неодмінно довідалися...

Брязнули шибки, дзенькнула й полетіла з вікна лампа — умовний знак небезпеки: тепер уже ніхто з товаришів не прийде, не потрапить у пастку...

— Паліть, нищіть рукописи! — наказував далі Бух.

Метнулися до рукописів... Аж тут напад почався знову.

Помічник пристава Ефенбах, що хотів показати жандармам свою завзятість, примушений був одскочити від дверей як опечений: його поранено в руку й контужено в лівий бік. З обох боків почалась гарячкова, нервова стрілянина.

Голосно лунали луни по коридорах, тремтіли в своїх приміщеннях перелякані обивателі — чиновники, крамарі, військові...

Нарешті в революціонерів не вистачило набоїв. Микола Бух, що хвилювався найменше, і той не помітив, як вистрелив востаннє. Не встиг ще він зміркувати, що має робити далі, як жандарми вдерлися, збили його з ніг, скрутили руки Грязновій, Софії, Цукерманові...

Сірий петербурзький ранок заглянув у вікна.

Оточені юрбою жандармів, заарештовані стояли в кутку.

У другому кінці кімнати твердо чорнів друкарський станок, і здавалося, що він — жива істота.

Мертвий Птичка лежав на підлозі в чорно-червоній калюжі.

Плями крові були на стільцях, на столі, на паперах. Трохи праворуч од голови забитого, весь червоний од крові, лежав титульний аркуш газети.

У ранковім півсвіті чорніли на червоному великі літери: НАРОДНА ВОЛЯ.

Розгром друкарні «Народної волі» надзвичайно вразив членів Виконавчого комітету. Мало того, що жандарми захопили велику кількість видань і в тому числі тільки що видрукувану програму партії, мало того, що одним наскоком ліквідовано з такими труднощами налагоджену друкарську техніку, мало того, що загинуло кілька найкращих, досвідчених партійних робітників,— усі ці факти показували, що жандармерія поінформована в революційних справах значно більше, ніж це здавалося Виконавчому комітетові. Після арешту Квятковського, після розгрому друкарні не доводилося вважати за неможливі нові провали й арешти...

Здавалося, що якась таємнича рука весь час показує жандармам найбільш законспіровані нелегальні приміщення найактивніших народольців.

Що це була за рука? Клеточников, маючи можливість знайомитися з найсекретнішими документами, все ж таки на це запитання відповісти не міг. Правда, він знов попередив про кількох шпигів у робітничих районах, він своєчасно не раз попереджував про передбачені жандармами труси й арешти в Києві, в Москві, в Петербурзі, але дізнатись, яким чином стався провал друкарні, все ж таки змоги не мав.

Він напружував усі свої здібності, щоб розгадати цю таємницю, але змушений був констатувати свою несилю. Він схуд іще більше, кашляв частіше, довше й глухіше, та, проте, надії не втратив. Щоразу на побаченнях з Михайловим він дивував його своєю упертістю, енергією.

І звідки тільки бралися сили в цьому тендітному, смертельно хворому тілі в той час, коли багатьох, дуже багатьох товаришів подія на Саперному немов приголомшила.

Але були й позитивні наслідки розгрому друкарні: збройний кількогодинний опір жандармам, стрілянина, що нею було тероризовано кілька будинків, помітна нервовість поліції й двірників у результаті цієї події, нарешті, чутки, згідно з якими революціонери захопили були цілий будинок і дали в ньому справжній бій жандармерії,— все це збільшувало авторитет «Народної волі», особливо серед студентів та робітництва, утворювало серед маси уявлення, що революціонери далеко сильніші, ніж це було в дійсності.

Соня Перовська, що вкупі з двома Макарами (Зорянчук і Тетьорка) тримала зв'язок із робітництвом, доповідала

Виконавчому комітетові, що робітники стають усе активніші, що навіть зовсім без впливу народовольців були спроби організації бойових дружин і що потреба в досвідчених пропагандистах та нелегальній літературі дуже зростає.

Було також відомо, що багато робітників схвилювані несподіваним від'їздом із Петербурга Степана Халтуріна.

Дехто навіть висловлював думку, що його заарештовано.

Таким чином, утворювалося становище, при якому справи пропаганди серед робітників вимагали все більшої уваги Виконавчого комітету.

Але сили його — особливо після розгрому друкарні — були обмежені. Коштів теж було мало, хоч на організацію замахів у Москві, під Одесою й Олександровськом витрачено було порівнюючи небагато грошей. Найголовніше ж було те, що треба було в найкоротший термін довести до кінця справу з вибухом у Зимовому палаці.

Для Виконавчого комітету не підлягало сумніву, що, висадивши в повітря все царське кубло з його господарем і слугами, «Народна воля» тим самим робила величезний крок уперед до революції. Отже, скупчуючи всю свою увагу на терористичній діяльності, навіть найвидатніші з діячів «Народної волі» в більшості якимось немов забували про невідповідність та неорганізованість широкої маси трудящих і в першу чергу робітників.

Макар, що тепер стояв досить далеко від безпосередньої участі в терористичній роботі, відчував цю хибу і не раз розмовляв про неї з Сонею.

— Не все зразу, не все зразу, — заклопотано казала Соня і негайно ж переходила до тих чи інших конкретних завдань. А роботи — дрібної, непомітної, але конче потрібної — було сила. Насамперед, у найкоротший термін треба було організувати нову друкарню.

Два Макари цілими днями виконували різні дрібні доручення, нерідко бували на зборах робітничих гуртків. Зорянчук навіть одного разу виступив із доповіддю про Сибір та в'язниці, але все це його не задовольняло: потрібні були принаймні десятки досвідчених пропагандистів та організаторів.

«Де їх взяти?» — годинами думав про це Макар, але не міг знайти поради.

Жили вони вдвох з Макаром Тетьоркою недалеко 5-ї Рождественської на Дігтярній вулиці в брудному підвалі. Тетьорка, коли не було якогось доручення від Соні, ходив на поденну, намірявся навіть найнятися на завод, але помітно було, що всією своєю істотою він прагне такої роботи, що-

захопила б його цілком, а зробити це могла лише важка, небезпечна революційна боротьба.

Тетьорка ніколи не розмовляв про це з Макаром — бо взагалі говорив мало; не виявляв і великої цікавості до книжок, прокламацій, програм. Він був настільки малописьменний, що писав, наприклад, «смерть» через ять, але природний глибокий розум і постійна, уперта робота думки зразу ж помітні були у всьому його незграбному, нервовому обличчі.

Одного разу Тетьорка довго сопів, виводячи своєю мозолястою рукою літери на сірому великому конверті. Нарешті скінчив, запечатав листа, поклав його на стіл і замислився.

Довго сидів він так, обхопивши руками кудлату голову й напівзакривши очі. Зорянчукові здалося, що Тетьорка заснув. Макар, підійшовши до стола, прочитав на конверті адресу: «Місто Одеса, Семену Романовичу Петрову, Великий вокзал, головні майстерні, чорноробочому, для Наді».

— Ти що, заснув, братику?

Тетьорка здригнувся і встав.

— Чи не про наречену свою часом замислився?

Тетьорка помітно почервонів.

— Це востаннє. Розумієш... гадають, що я пристав до якоїсь банди...

Більше він не сказав ні слова.

Днів через два після цього випадку прийшла Соня й передала доручення від Михайлова: щодня після трьох годин нікуди не виходити з дому, мати в приміщенні не менше чотирьох револьверів з достатньою кількістю набоїв. Можливо, що доведеться деякий час переховувати одного або й двох товаришів. Якщо наскочать жандарми, треба буде відстрілюватись.

Тетьорка значно повеселішав, навіть одного вечора розповів, як вони конспірувались в Олександровську, коли він був у Желябова за кучера.

Дві ночі працювали вони з товаришами, закопуючи міну під рейками залізниці. Насип у цьому місці досягав одинадцяти сажнів височини. Якби стався вибух, поїзд царя полетів би з насипу в глибокий яр. Це місце, всього лише за чотири версти від Олександровська, вибрав Желябов. Він же керував усією роботою, працюючи сам за десятьох...

— Оце, брат, революціонер так революціонер! — закінчив Тетьорка своє незграбне оповідання.

Минуло кілька днів. Два Макари почали нервуватися.

Вони хвилювалися б ще більше, якби знали, що не сьогодні-завтра треба було сподіватися вибуху в Зимовому

палаці і що після вибуху Халтурін повинен переховуватися саме в них.

Рішучий момент наближався. Желябов майже щодня на кілька хвилин зустрічався з Халтуріним і передавав йому останні пакунки динаміту.

У Халтуріна було вже близько трьох пудів.

— Ех, якби пудів п'ятнадцять! — нервово посміхався Степан.

— Що ти, що ти — і так буде багато невинних жертв...

— Жертв? А як трьох пудів не вистачить навіть на нього?

— Вистачить.

— Ну, гляди...

Після арешту Квятковського все важче й важче було проносити динаміт: усіх, хто входив до палацу, обшукували; жандарм, що жив з столярами, щодня поглядав усе підозріліше.

Рідко коли доводилося Степанові залишатися в кімнаті самому. До того ж останніми днями він почував себе зовсім хворим. Ночами не міг спати, хвилювався від кожної дрібниці, на роботі почував, що голова йшла обертом і темніло в очах.

У такому стані не можна було чекати жодного дня. Щовечора, щось о шостій годині, коли цар саме обідав, а столяри, напившись чаю, йшли на роботу, Степан, удаючи з себе хворого, лягав на ліжко, вичікував, коли в кімнаті не буде нікого. Треба було підсунути до стінки скриню з динамітом, надіти на шнур капеуль і потім, запаливши шнур, вибігти з палацу.

Кожної хвилини до кімнати міг хтось увійти.

Три вечори підряд починав Халтурін прилагоджувати міну і тричі ледве не був спійманий на місці.

Нарешті, 5 лютого о шостій годині, коли до палацу приїхав принц Гессенський і, певно, вже сів з царем обідати, Халтурін, залишившись сам, вирішив:

— Тепер або ніколи.

Він потушив лампу, дивуючись, що не догадався зробити цього вчора чи позавчора, у темряві намацав скриню й, підсунувши її до стінки, прилагодив шнур...

У цю мить розчинилися двері й столяр Богданов запитав голосно:

— А чого це у вас темно?

— Гасу нема, — відповів Халтурін. — Ти тут трохи посидь, поки я збігаю...

— А чого я тут маю сидіти в темряві?

— Ну, то як хоч.

Вони вийшли разом...

Раптом Халтурін спинився.

— Ото, хай йому біс,— я ж пляшку забув!..— І він побіг назад.

Руки йому тремтіли, запалюючи свічку, серце билось швидко й нерівно...

«Ну, здається, все... Все?.. Все...»

Степан запалив шнур, вибіг, замкнув двері й через кілька хвилин уже виходив з палацу.

Був великий мороз. Поривчастий вітер, здавалося, намагався затримати Халтуріна. Але він, нахилившись уперед, сховавши голову в плечі, ледве стримуючись, щоб не побігти, йшов крізь темряву.

Назустріч Желябов:

— Степане, ви?

— Я...

Вони пішли поруч. З першого ж погляду Желябов зрозумів, що до палацу Степан уже не вернеться.

— Пощастило чи ні? — хотів він запитати. Але в ту ж мить ударив страшенний грім, від якого застогнала земля й задзвеніли вікна будинків.

Степан рвонувся, побіг назад...

«Стій! стій!» — хотів закричати Желябов, але натомість лише заскреготав зубами, схопив Халтуріна за плече й прошепотів:

— Не можна...

Хвилину вони змагалися, потім Степан якось зразу ослаб і покійно пішов з Желябовим.

Голосно, перелякано били дзвони, грали тривогу військові ріжки, мов буря, пролетів до палацу загін кінноти, важко й швидко ступаючи, пройшла піхота. З усіх кінців збігалась юрба...

В небі над Зимовим палацом хвилювала червона заграва.

ХТО ВИНЕН?

На другий день Халтурін у приміщенні двох Макарів слухав, як Соня читала «Санкт-Петербургские ведомости»:

— «...Імператор ще раз щасливо уник небезпеки... Ще 5 лютого ввечері рознеслася по місту чутка, що в Зимовім палаці о 6 год. 20 хв. стався вибух. Він був настільки сильний, настільки жахливий, що в місцевості коло палацу всі розгубились остаточно від нечуваного гуркоту й коливання землі. Усі кинулися до палацу — народ, поліція, військо, але ніхто довго не міг з'ясувати, що сталося...

Нетерпляче чекали урядового повідомлення. І дійсно — «Правительственный вестник» вийшов із коротеньким оповіщенням, що вибух стався під помешканням головної варти (поверхом вище міститься царева їдальня), що з варти Фінляндського полку 8 нижніх чинів убито, 45 поранено... Ще до сьогодні, 6 лютого ранком, причину вибуху ще не було з'ясовано...

...Страшно робити якісь припущення... Треба чекати з'ясування цієї справи офіційним шляхом... Цілий день сьогодні юрби народу поспішали до площі палацу, де одностайними вигуками намагалися виявити почуття радості, що імператор ще раз врятувався від небезпеки. Промисл божий, очевидячки, не покидає нас...»

— Ач як розписує! — не витримав Тетьорка.

— Оце вам, Софіє Львівно, ваші ліберали...— нервово засміявся Халтурін.

— Мої? Хто вам сказав?

— Попитайте в Андрія Івановича.

Сося почервоніла.

— Нічого питати! Він каже, що ліберали можуть нам допомогти, і це справді так... А що ж, ви хотіли, щоб вони прокламації друкували?..

— Та ні,— неначе од мухи, відма́хнувся Халтурін.— Сволота, й більше нічого!..

У цю мить хтось постукав. Це був Желябов.

— Ну й мороз! — сказав він, скидаючи шапку й пальто. Потім пройшовся по кімнаті, щоб трохи зігрітися.

— Ну? — зупинився він перед Степаном.— Як ся маєте?

Халтурін махнув рукою. Неначе якась тінь пробігла по високому чолу Желябова. Сірі сміливі очі його на хвилину втратили свій своєрідний життєрадісний блиск. Смугляві щоки, відтінені широкою темною бородою, зашарілися ще густіше. Уся його висока, могутня, атлетична постать якось наче осіла. Але через мить груди його високо піднялися, очі заблищали вогнем кипучої енергії.

— Ми не винні, Степане! Ось читай. Наказ генерала Гурко:

«5 лютого, о сьомій годині вечора, від спалаху значної кількості динаміту стався вибух. Вибравши час звичайного височайшого обіднього столу і скерувавши удар на зруйнування їдальні, нахабний злочинець, очевидячки, виявив цим пекельний замах на особу царя. Бог врятував дорогоцінне життя свого помазанника, проявивши знов свою велику неізреченну милість до всіх нас...»

— Ну й що ж?— запитав Халтурін.

— Мало тобі? — засміявся Желябов, показуючи свої рівні, сліпучо-білі зуби й розгортаючи свіжу газету.

— Ось глянь...

Усі встали, щоб побачити своїми очима, але Желябов відхилив їх широким владним рухом руки.

— «Немає більше сумніву, — залунав його глибокий, прекрасний голос, — немає сумніву, що вибух у Зимовому палаці — не випадок, не вибух газів з труби, що тріснула. Це один з найстрашніших злочинних замахів, що досі відомі. Якби не милість господня, могли б загинути майже всі члени імператорської фамілії, що мали бути присутніми на родинному імператорському обіді з нагоди приїзду брата цариці принца Олександра Гессенського та сина його Олександра Болгарського. Особливим випадком, що обід було відкладено на півгодини, — зруйновано було плани злочинців... Злочин настільки жахливий, настільки огидний, що зменшувати його значення — неможливо... Обурення всіх жителів Санкт-Петербурга, а також усієї Росії зрозуміле само собою. Коли вже навіть житло цареве нічим не застраховане від поганої роботи злочинців-супостатів, що піднімають свою злочинну руку на святая святих землі Руської, то хіба після цього можна бути спокійним?»

— Ач як його прорвало!.. — зареготав Зорянчук. — «Хіба після цього можна бути спокійним?» Уявляю, як він себе почуває після такої «неізреченої милості?»

— Почуває, мабуть, не дуже-то, — посміхнувся Желябов. — Але дивіться, Степане, виявляється, що вони спізналися на півгодини... Це від нас не залежало...

— Не залежало! — нервово підвівся Халтурін. — А якби вибух був разів у п'ять сильніший, теж не залежало б? Ні... На мою думку, тут винен Виконавчий комітет. Невже неможливо було зробити так, як я просив?

Желябов розвів руками...

— На це я можу сказати одно: цар не втече від смертної кари.

Він промовив це з такою силою, з таким глибоким переконанням, що ні в кого не було й думки висловлювати сумнів.

ЗРАДА

Після вибуху 5 лютого жандарми й поліція мов осканьчили... Михайлов кілька разів помічав за собою стеження, а раз навіть довелося тікати від шпигів серед білого дня. На щастя, Михайлов краще за переслідувачів знав Петер-

бург і досить швидко заплутав шпигів у прохідних дворах.

Хялтуріна пощастило без великих перешкод відрядити з Петербурга на південь.

Після його від'їзду майже всю увагу Виконавчого комітету було звернуто на те, щоб можливо більше законспірувати свою діяльність. Про поширення зв'язків серед широких верств громадянства думати поки що не доводилося.

Вибух у Зимовому палаці довів, що «Народна воля» не зупиниться ні перед чим у боротьбі з царатом. Це мало ті наслідки, що серед багатьох співчуваючих ясно позначився, так би мовити, розкол. Коли робітники зустрічали тепер народовольців із захватом і пошаною, то інтелігенція та взагалі заможні кола після вибуху особливо почали шушукатися, що революціонери, мовляв, заходять надто далеко, що треба шукати мирних шляхів боротьби тощо. Звичайно, найсміливіші одиниці з інтелігенції, як і в минулому, допомагали народовольцям усім, чим могли, а деякі навіть віддавали себе в повне розпорядження Виконавчого комітету. Але серед більшості панував звірчий жах перед репресіями. Провадити нелегальну роботу ставало все важче й важче. Якось одного пізнього вечора, вже в червні, несподівано до Михайлова завітав Желябов.

— Пустиш переночувати?

— Звичайно. Але, здається, у тебе з приміщенням усе гаразд?

— Так. Я сьогодні намірявся ночувати в Яковлева — знаєш того літератора. А він взяв та й не пустив...

— Як не пустив?

— Ха-ха, дуже просто — у нього, бач, з нами принципові розходження...

— Ну?

— Що там ну — не пустив, і край.

— Та він же ще недавно заявляв себе ледве не членом нашої партії.

— Було та загуло... І знаєш, за останній час це далеко не перша метаморфоза. Інколи мені здається, що скоро нас взагалі не пускатимуть у «порядні родини». В нашій роботі чогось бракує...

Михайлов замислився. Він знав, яким величезним впливом користувався Желябов у колах інтелігенції, знав і ставлення самого Желябова до так званих лібералів, знав, що навіть серед дворянської аристократії Желябов сподівався знайти окремих прихильників і використати їх, щоб здійснити плани «Народної волі».

— В чому ж річ?

— Бачиш,— сказав Желябов, торкаючи рукою свою буйну бороду і вмощуючись у старому кріслі зручніше,— випадок із Яковлевим, на мою думку, цілком нормальне явище... Як і раніше, я певен, що окремі особи, навіть серед вищої аристократії, можуть нам стати в пригоді. Треба енергійно шукати зв'язків серед військових, навіть серед урядовців. Треба використовувати всі можливості. Але Соня й Макар недурно весь час притягують нашу увагу до робітників... Конкретно: я пропоную до нашої програми додати програму робітників, членів партії «Народної волі». Почати видання «Робітничої газети». Це чудовий засіб організації.

— Проти цих пропозицій заперечувати не можна,— сказав Михайлов.— Але зараз у нас немає людей, нема друкарні.

— Повинні бути. Будуть... Що ж до програми робітників, я тут уже записав дещо...

Як тільки Желябов витягнув записну книжку, Михайлов зараз же почав її уважно розглядати. Записів було дуже багато, майже всі шифровані.

— Що це, контроль? — посміхаючись, запитав Желябов.

— Контроль не контроль, а все ж таки треба знати, чи все тут у порядку... Ну, читай.

Михайлов був дуже здивований, що Желябов майже остаточно виробив проект програми робітників. Особливо вразило Михайлова одне місце:

«В багатьох випадках робітники матимуть підтримку від окремих осіб з інших верств — від людей освічених... Правда, їх не дуже турбує те, що трудящі в ярмі у хазяїв та куркулів, але вони спробували на власній шкурі, що таке сваволя поліції й урядовців... Отже, деякі з них із охотою допомогли б народові, і робітники не повинні відмовлятися од допомоги цих людей в боротьбі за політичну волю. Треба тільки робітникам не забувати, що справа їх на цьому не скінчується і що незабаром доведеться з цими т и м ч а с о в и м и д р у з я м и розпрощатись».

— Ясно тобі тепер, що я хочу сказати?

— Ясно... Але знаєш, кого я зараз згадав? Георгія Валентиновича Плеханова. Ідея бойової конспіративної робітничої партії — це ж його ідея. Пам'ятаєш написану ним у кінці 78 року статтю «Закон економічного розвитку суспільства та завдання соціалізму в Росії?» Пам'ятаєш ці знаменні слова: «Питання про міського робітника входить до складу тих, що їх саме життя висуває на перший план...

Організуйте ж цю масу для боротьби шляхом боротьби й під час боротьби...»

— Ого!..— засміявся Желябов.— Та в тебе чудова пам'ять.

— Річ не в тому... Я хочу тільки сказати, що для більшості наших ідея робітничої партії не зовсім зрозуміла. Навіть майже чужа...

У цю мить хтось обережно постукав у двері. Це не був умовний знак, що його знали члени Виконавчого комітету.

— Хто? — запитав Михайлов, підходячи до дверей з револьвером.

Це був Клеточников.

Вигляд його краще від слів промовляв, що трапилося щось надзвичайне: на темному, землистому обличчі виступили великі краплі поту. Груди важко хрипіли. Він майже впав у крісло, звівши безсило довгі, худі руки, й глянув спідлоба на Желябова, якого бачив уперше.

— Слухаємо,— сказав Михайлов.

— Я...— почав був Клеточников, але несподіваний вибух кашлю не дав йому говорити. Усе тіло його забилося в страшних конвульсіях, і він довго безсило борсався в кріслі, затуляючи рот хусткою.

— Я в дуже важливій справі...— нарешті сказав він, важко дихаючи.— Гольденберг...

— Що з Гольденбергом? — спитав Желябов, підходячи ближче.

Михайлов сидів нерухомо.

— Гольденберг... зрадник.

Стілець затріщав під Михайловим. Желябов хитнувся, немов наміряючись боронитись.

— Гольденберг визнав свою провину, виказав усіх товаришів, усіх співучасників замаху Соловйова, підкопу в Москві, в Олександровську, усіх, що працювали в Одесі, в Харкові... Жандармам тепер відомі всі подробиці роботи Виконавчого комітету. Я бачив протоколи допитів. Я не міг їх викрасти. Мусите вірити мені на слово...

Кашляючи й часто зупиняючись, Клеточников намалював жахливу картину зради... Усе, що могло бути відомо лише Гольденбергові, тепер знали жандарми. Ніяким сумнівам не залишалося місця.

— Та як же це могло статися?— простогнав Желябов, але зараз же, зробивши зусилля над собою, твердо й чітко заходив по кімнаті.

Михайлов сидів нерухомо.

Підозра, що ворухнулася була в його душі ще давно —

в день московського замаху, — значить, не була безпідставна: Гольденберг — зрадник.

Це насамперед визначає, що заарештованим — і в першу чергу Квятковському — треба чекати смертної кари. Це визначає, що для жандармів незрівнянно легше буде зловити багатьох активних народовольців. Це визначає, що треба за всяку ціну прискорити вбивство царя...

— Помиляються, — почувся голос Желябова, — помиляються! Гольденбергова зрада їм не допоможе! Вирок «Народної волі» буде виконано. Всі наші сили, всю волю, всю енергію треба зосередити тільки на цьому...

ВИНАХІД КИБАЛЬЧИЧА

Виконавчому комітетові не щастило, 24 липня на Васильєвському острові було заарештовано Андрія Преснякова. Він відстрілювався, поранив двох переслідувачів, але все ж таки був спійманий. Майже одночасно з цією подією закінчилася невдачею спроба висадити в повітря Кам'яний міст на Катерининському каналі. Замах цей обміркували й повинні були вчинити Желябов, Баранников та Макар Тетьорка. Вони опустили на дно каналу гутаперчевий мішок з двома пудами динаміту, від якого кінці електричних проводів тягнулися аж до плоту, де малося на меті поставити батарею й з'єднати з нею проводи в час, коли саме цар їхатиме через Кам'яний міст.

Усе було обмірковано до найдрібніших деталей, і на цей раз царя врятувало лише те, що Тетьорка, не маючи години, трохі спізнився прийти на призначене місце.

Таким чином, не тільки не пощастило вбити царя, а навіть добутий із такими труднощами динаміт було втрачено.

Кілька разів пробували виловити його з dna каналу, але без наслідків.

Не дала жодних наслідків також підготовка замаху в Одесі, де ще навесні Віра Фігнер та інші почали підкоп під Італійську вулицю...

Так само, як бойову роботу, важко було налагодити й друкарню. Вона почала працювати лише в кінці серпня в будинку № 27 по Троїцькій вулиці. Тут оселилися з паспортом Миколаєвих Макар Тетьорка з Гесею Гельфман.

Це була надзвичайно цікава пара. Низенька, тоненька, з маленькими ручками, мініатюрними рисами обличчя, з мелодійним, дзвінким голоском, з веселим, привітним усміхом. Геся здавалася маленькою дівчинкою поруч з неокончим, похмурим Макаром.

Друкарську справу вони опанували досить швидко і через

короткий порівнюючи час уже друкували написану Желябовим програму робітників — членів партії «Народна воля», а також № 1 «Робітничої газети».

Виконавчий комітет, і в першу чергу Желябов з Михайловим, ставилися до цієї роботи з великою увагою, але силою речей примушені були майже весь свій час віддавати справам бойової організації.

Було організовано кілька робітничих гуртків, що мали зброю і в разі потреби могли утворити бойову дружину.

Головним зв'язком з робітниками тепер, після від'їзду Халтуріна, був котельник Тимофій Михайлов.

Робітники дуже любили дотепного, веселого і сміливого Тимоху. Під час непорозумінь з адміністрацією, в найвідповідальніші моменти страйків, на робітничих зборах і навіть у трактирах, що заміняли робітникам клуби, всюди дивилися на Тимоху з повагою і любов'ю. І всюди він, як казали, бив у одну точку — на кожній дрібниці показував, що вихід робітникам один: «Народна воля» — соціалізм.

Жандарми дорого б заплатили, щоб захопити в полон Тимоху, але він, незважаючи на переслідування, вперто гнув свою лінію.

Михайлову було ясно, що рано чи пізно Тимоху заарештують, якщо «Народна воля» не встигне до того часу остаточно тероризувати уряд.

Отже, цілком природно, що всі надії, всі сподівання Михайлова, зрештою, зосереджувалися на одному: в б и т и ц а р я.

Михайлов цілими днями блукав у районі Зимового й Михайловського палаців, по Великій Садовій, по Інженерній, по набережній Катерининського каналу, сподіваючись зустріти царський виїзд. Для чого йому це було пестібно, він і сам добре не знав, але йому здавалося, що, побачивши царя, легше буде собі уявити, в який спосіб найкраще зробити напад. Одного похмурого осіннього дня на розі Великої Італійської та Караванної Михайлов несподівано зустрів Соню. З першого ж погляду він зрозумів, що й Соня опинилася тут з тією ж самою метою, що й він. Вони зайшли до кондитерської Ісакова на Малій Садовій. Відвідувачів тут було мало. Соня, запиваючи чаєм солодке тістечко, перша почала розмову:

— Ваші висновки?

— На жаль, їх ще в мене нема.

— Хіба вам Тарас ¹ не казав?

¹ Тарас, Борис — підпільні імена Андрія Желябова.

— Ні, а що?

— А я гадала, що зустріла вас не випадково.

— Це справді так. Гадаю, що й ви в тій самій справі?

— Так. Але одної пастки для нього мало. Треба, щоб не було виходу. Тарас переказував, що ви умовлялися про пастку...

Михайлов справді обговорював цими днями з Желябовим проект підкопу під одну з вулиць, якими їздив цар. Ідея Соні зробити підкопи по всіх шляхах, що ведуть до Михайловського манежу, здавалась йому нереальною.

— Коштів не вистачить. Часу треба надто багато. Та й кінці при такому величезному підприємстві важко ховати.

— Чи можна б так: пастка одна, зате мисливців поставити по всіх лазах?

— Дуже багато треба мисливців — цілі групи: один проти такого звіра не підеш.

Соня засміялася чи то на останні слова Михайлова, чи то своїм думкам.

Умовилися обговорити справу з Желябовим.

На цій нараді Соня докладно обгрунтувала свій проект: через систематичне стеження можна встановити, в які дні та якими вулицями їздить цар. На вулиці, по якій цар мав неодмінно проїхати, зробити підкоп. Одночасно по інших вулицях мають стояти озброєні товариші поодиноці або групами, і в разі цар не поїде повз місце, де буде підкоп, атакувати його в другому місці.

Михайлову здійснення цього плану здавалося неможливим: переляканий останніми замахами, цар виїздив дуже рідко і завжди з великою охороною. Напад, безумовно, не мав шансів на успіх. Підкоп — інша річ, підкоп треба почати якнайскоріше...

— А знаєте, — раптом сказав Желябов, — на мою думку, тут усе залежить від техніки. Коли він зможе зробити таку міну, щоб її могла нести одна людина, коли ця міна розриватиметься від удару об землю — з планом Соні можна погодитись...

— З бомбами, неодмінно з бомбами!.. — радісно скрикнула Соня.

Запанувала тиша: всі думали про техніку...

Технік Микола Кибальчич, син попа з Кролевецького повіту на Чернігівщині, вчився колись в Новгород-Сіверській гімназії і ще з того часу був знайомий з Олександром Михайловим. Десять років тому Кибальчич вступив до Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення, але не скінчив: був арештований за пропаганду серед селян

у Липовецькому повіті на Київщині. Три роки просидів Кибальчич у в'язниці. Потім, за відсутністю доказів, його було засуджено всього лише на один місяць ув'язнення.

З того часу Кибальчич остаточно залишив думки про наукову діяльність і всі свої сили віддав революційній роботі.

Широкоосвічений хімік і технік, людина з великими розумовими здібностями, Кибальчич, як революціонер, природно, звернув увагу на вивчення вибухових речовин. Він ознайомився з усіма найвидатнішими працями в цій галузі, що видані були до того часу французькою, німецькою й англійською мовами.

В надзвичайно тяжких умовах він виготовляв для партії динаміт, якістю нерідко кращий від закордонного...

Усі, хто добре знав Кибальчича, ставилися до нього з великою повагою й були певні, що за інших умов він був би видатний, геніальний вчений.

З жовтня місяця цього року Кибальчич жив на Великій Подьячевській, будинок № 37, де Михайлов знайшов чудове приміщення для динамітної майстерні. Майстерня містилася на четвертому поверсі, в чотирьох невеликих кімнатах. За вікном одної з кімнат не можна було стежити ні з двору, ні з вулиці: вікно виходило в колодязь-просвіт.

Зручно було також і те, що в будинок можна було потрапити не тільки з Подьячевської, а також з Микольського провулка.

«Він справді-таки незрівнянний конспіратор»,— думала про Михайлова Соня, піднімаючись по брудних сходах до квартири Кибальчича. Вона не втерпіла-таки і зараз же після наради вирішила відвідати техника.

Він був дома і працював. Темний шатен із м'якими, лагідними рисами обличчя, з розкуйовдженим волоссям, Кибальчич у своєму довгому білому халаті справляв враження якогось вченого або лікаря. Він безпорадно оглянув кімнату, шукаючи вільного місця, де б посадити Соню. Але на кожному стільці щось лежало або стояло: або ціла гора закордонних журналів, або розкриті книги догори палітурками, або якась скляночка чи колба.

Соня любила порядок, і їй здалося, що таке безладдя, напевно, заважає працювати. Але вона помилялася: Кибальчич надзвичайно швидко орієнтувався в своїй імпровізованій лабораторії.

Виявилось, що він давно вже уперто працював над проектом бомби, яка розривалася б при падінні. Цими днями він, нарешті, прийшов до висновку, що розв'язав завдання.

Він пояснював Соні, як має зламатись обов'язково одна з двох скляних рурочок, як розіллється сірчана кислота на суміш бертолетової солі з антимонієм, як спалахне вогонь, передасться до капсуля й вибухне спершу бертолетова сіль з залізувато-синеродистим свинцем, як після цього в одну мить станеться ще кілька спалахів, після чого, нарешті, вибухне гримучий студень з камфорою.

Соня з захопленням стежила за кожним словом, за кожним рухом Кибальчича.

— І все це зразу, в одну мить?

— В одну мить.

— Ну, а сила, яка руйнуюча сила вибуху?

— Така, що нас розірвало б на шмаття, вибило б вікна і все б зруйнувало в цьому приміщенні...

ЦУПКИ, МОВ ЗАЛІЗНІ, РУКИ

Після винаходу Кибальчича всі якось повеселішали. До того ж Михайлов нарешті знайшов помешкання, звідки можна було рити підкоп.

Це був підвал у будинку Менгдена, на розі Малої Садової й Невського.

Оселитися там можна було лише тижнів через чотири, але по Малій Садовій цар їздив чи не найчастіше. Цей успіх настільки підняв настрої Виконавчого комітету, що навіть суд над шістнадцятьма народовольцями, що саме тоді відбувався, не міг потьмарити загального радісного почуття. Тільки Соня, що тримала зв'язок з підсудними протягом усього процесу, щодня ставала все смутніша, тривожніша.

Викази зрадника Гольденберга зробили своє діло: 30 жовтня оголошено вирок військового окружного суду, а 4 листопада на бастіоні лівого півконтрагарду Іоанівського равеліну Петропавлівської фортеці на очах спеціально вишикуваного війська скарано було на смерть Олександра Квятковського та Андрія Преснякова.

Ще раз кривавий царат святкував свою перемогу, ще раз нагадував: пам'ятайте про смерть.

Але для тих, що не дбали про своє особисте щастя, для тих що жили боротьбою й надією на повалення царату, смерть Квятковського й Преснякова не була тільки великою, тяжкою, страшною втратою, у значно більшій мірі вона була новим, непереможно-могутнім закликком до остаточної боротьби не на життя, а на смерть.

Після страти Михайлов довго не міг заспокоїтись. Він працював так само уперто, як і раніше, він турбувався до

найдрібніших дрібниць про нормальну роботу динамітної майстерні Кибальчича, друкарні, редакції «Народної волі», він регулярно бачився з Клеточниковим і нарешті вкупі з Желябовим підшукав і провів через Виконавчий комітет кандидатури майбутніх господарів «крамниці» на Малій Садовій. Це були Ганна Василівна Якімова та Юрко Миколайович Богданович. Не пізніше кінця грудня вони мали оселитися в будинку Менгдена під прізвиськом крамарів Кобозевих і негайно ж відкрили роздрібну торгівлю сиром. Ці товариші вже мали великий революційний досвід, особливо Ганна Якімова, що брала разом з Желябовим участь у підготовці вибуху під Олександровськом, а останнім часом працювала в динамітній майстерні як член Виконавчого комітету. Богданович — сміливий, дотепний, з червоним обличчям та великою рудою бородою — був надзвичайно придатний для ролі крамаря. Таким чином, справа з підкопом стояла на досить твердому ґрунті...

Але, незважаючи на цей успіх, серед щоденних турбот, серед надзвичайно напруженої, часами гостро небезпечної роботи Михайлов все ж таки не міг остаточно позбавитися думки про страту товаришів.

Він переконував себе, що не має права так сумувати, що це шкодить справі, що, нарешті, це зовсім не потрібно скараним на смерть товаришам.

Але все було даремно. Якесь ніколи не відома до того туга жила й зростала в душі.

Трохи заспокоїла Михайлова думка про те, що треба увічнити пам'ять Квятковського й Преснякова, замовивши їхні фотографічні картки у великій кількості. Михайлов хотів це доручити двом знайомим студентам, що співчували народо-вольцям. Але студенти рішуче відмовилися: небезпечно. Михайлов страшенно розсердився, вилаяв їх боягузами й порвав із ними всякі зв'язки. Цей випадок ще раз переконав його, наскільки мав рацію Желябов, називаючи інтелігентів «тимчасовими друзями». «Обійдемося і без них!» — вирішив Михайлов і при першій же змозі зайшов до фотографа сам.

Це була фотографія Таубе на Невському. Здавши замовлення, Михайлов випадково глянув на дружину фотографа і помітив, що ця молода, темноока, нервова жінка зробила йому якийсь знак. Михайлов придивився уважніше й побачив, що жінка провела собі рукою по шиї, неначе зашморбуючи петлю.

«Що за притичина, — подумав він, вийшовши від фотографа, — попереджує вона мене, чи що?»

«Попереджує, що тебе мають повісити»,— сказав йому внутрішній голос.

Михайлов сторожко, як завжди, роздивився навкруги, помітив, що все гаразд, і, не поспішаючи, пішов додому.

Жив він тепер на Пісках — Орловський провулок, № 2— з паспортом поручника у відставці Поліванова. Вже багато разів змінював він своє прізвище й переїздив з одного приміщення до іншого... Адресу його знали лише найближчі товариші, і нова квартира — принаймні в найближчому часі — була гарантована від провалу. З великим задоволенням помічав Михайлов, що за ним ще не стежать.

Прийшовши додому, він акуратно замкнув двері й почав топити грубу. Годинник показував третю. Рівно о третій мала прийти Соня. І справді, не встигли ще дрова розгорітись як слід, коли вона з'явилася.

З морозу щоки її були свіжо-червоні, на пасмах руських кіс і навіть на віях сріблився іній.

Сонина доповідь була коротка. За виїздами царя поки що стежать Тимоха Михайлов, Макар Зорянчук і студент Тирков. Макар Тетьорка купив коня і їздить за візника. Район Михайловського палацу — широкий п'ятикутник між Невським, Катерининським каналом, Мойкою та Фонтанкою — в найближчому часі буде досліджено ґрунтовно. Зорянчукові навіть пощастило стрінуги царський виїзд.

Михайлов, із свого боку, розповів останні відомості про друкарню, про динамітну майстерню, про крамницю на Малій Садовій.

Між іншим, згадав і про випадок у фотографа.

Соня, що саме підкидала дрова в грубку, повернулася, загрожуючи пальцем:

— Не смійте вдруге туди ходити!

— Я, власне, сам так гадаю, але там же картки...

— Картки ще добудемо. А ви не ходіть ні в якому разі...

Це було сказано звичайним суворим Сониним тоном.

Але Михайлов умів відчувати в холодних, жорстких словах теплу, рідну турботу й властиву одній Соні товариську ніжність.

Мовчки сів він коло грубки й задивився на вогонь. Соня сиділа поруч і теж якось притихла.

— А в друкарні, певно, зараз працюють? — по довгій мовчанні спитала Соня.

— Працюють... Я ж казав — четвертий номер виходить найближчими днями... Довелося трохи затримати: вставляємо резолюцію Гаврського конгресу...

— Яку резолюцію?

— Та невже вам Тарас не казав?.. Ну, це знаєте... можна подумати, що ви з ним уже з півмісяця не бачились... Дивіться!..

Резолюцію надруковано в газеті «Marseilaise». Хтось старанно підкреслив червоним.

— Ого! — скрикнула Соня, і очі їй заблищали:

«Французькі соціалісти робітники,— було сказано в резолюції,— зібравшись на Національний конгрес у Гаврі, не виконали б свого обов'язку, коли б не заявили про повну свою солідарність з руськими нігілістами, що на другому кінці Європи так мужньо борються за людські права й за соціальну справедливість... Брати Росії й Сибіру! Очі французького пролетаріату звернено на вас. Він шле вам подяку за приклад, що ви його подаєте, він висловлює вам побажання близької перемоги.

Незважаючи на священний союз тиранів та експлуаторів,— вашій перемозі, може бути, судилося стати за провісницю визволення інших народів та гаслом міжнародної революції.

Пам'ятаючи героїчну роль жінок в епопеї, що незабаром уже повинна закінчитися цілковитим визволенням руського народу, конгрес перед закінченням дебатів про жіноче питання шле вам через руїни Зимового палацу й через славетні ешафоти ваших останніх страдників — Квятковського й Преснякова — шлосви свого співчуття й здивовання, свій привіт і пошану».

.....

...Полум'я в грубці спалахувало все потужніше.

Грالیся іскри на чорних дровинах, розбігалися блакитними струмочками, жевріли червоним злотом, розливалися весняною повіддю й шумували жовто-синіми хвилями в бурхливому, а разом спокійному вогняному морі...

Не можна було одірвати очей від цієї краси. І невідомо чому народжувалися в душі напівзабуті, далекі образи — спогади про дитинство, про світле юнацтво, про довгі, суворі роки запеклої боротьби...

Скільки надлюдських зусиль, перемог і поразок! Скільки втрат... Справді, Михайлову двадцять п'ять років, Соні двадцять сім. А вони вже старі, загартовані в боротьбі революціонери. Вони, як і раніше, бадьорі, вперто йдуть до своєї мети, вірять, що переможуть...

Але помітні вже риси страждання в куточках Сониних уст,

і не так уже весело, як раніше, дивляться сміливі очі Михайлова.

За радість натхненної боротьби заплачено дорогою ціною...

Ранком другого дня, 28 листопада, Михайлов ішов по Невському. О четвертій годині до нього на Орловський мали прийти Зорянчук і Тимоха.

Міркуючи про цих двох товаришів, Михайлов з досадою й незадоволенням помітив, що йому якось холодно і що трохи наче болить голова. Щоб нагрітися, він пішов швидше, але пересвідчився, що від цього голова заболіла ще дужче, а в усьому тілі розлилася якась утома.

— Хворіти не час,— сказав він собі сердито й знову прискорив ходу.

Якраз коло фотографії Таубе юрба була більша, ніж усюди, й Михайлову мимоволі довелося затриматися.

«Зайду побачу, чи справді вона попереджувала,— раптом ударило йому в голову.

«Не ходіть ні в якому разі»,— згадав він Сонине застереження.

Але мимоволі вже відчинив перші двері й через другі — скляні — помітив фотографа, його дружину й ще двох незнайомих...

Михайлов не міг їх добре розгледіти, але почуття небезпеки було настільки гостре, що він зараз же повернувся назад і тихо, зовнішньо дуже спокійно, вийшов з фотографії й попростував до Володимирської вулиці. Він ішов зовсім не швидко, навіть занадто не швидко, хоч почував усією своєю істотою: переслідувач близько. На самому розі Невського він раптом зупинився: шлях йому перерізав вагон конки. Вагон ішов дуже швидко, але Михайлов з надзвичайною спритністю в одну мить плигнув на площадку. І зараз же помітив, як високий, кремезний шпиг побіг за вагоном, догнав і вскочив на площадку з другого боку... Народу було дуже багато, шпиг не міг підійти до Михайлова й обмежувався поки що тим, що не спускав з нього очей. Михайлов знав, що на Володимирській площі рейки круто звертають і майже підходять до панелі Загороднього проспекту. Там же на розі майже щодня стояв черговий візник.

Помітивши цього візника, Михайлов плигнув з площадки, вскочив у кабріолет:

— Па-няй на Невський!..

Але візник забарився на хвилину, і цього було досить, щоб переслідувач ухопив Михайлова за руку.

Той вирвався, зірвався на рівні ноги, але візник ухопив його ззаду, а шпиг пронизливо засюрчав.

Михайлов помітив, що надбігають городові, двірники. Напруживши всі свої сили, він рвонувся ще раз. Цупкі, мов залізні, руки держали міцно...

Навкруг вороже гомоніла юрба...

У ТРУБЕЦЬКОМУ БАСТІОНІ

«Ім'я її в Петербурзі вимовляють півголосом»,— писав про Петропавловську фортецю Петро Кропоткін, що його було тут ув'язнено на кілька років раніше від Олександра Михайлова.— Тут Петро I катував свого сина Олексія, заподіявши йому смерть власноручно. Тут, у казематі, залили водою під час поводи, пацюки, тікаючи від потопу, лізли на одержу княжні Таракановій. Тут жорстокий Мініх мордував своїх політичних супротивників, а Катерина II живими замурувала обурених тим, що вона вбила свого чоловіка...

Отже, від часів Петра I, протягом ста сімдесяти років, літописи цього кам'яного громадища, що піднімається над Невою проти Зимового палацу, промовляють тільки про вбивства, катування, про похованих за життя, засуджених на повільне вмирання або на божевілья в ізольованих темних вогких казематах.

Тут перетерпіли початок свого страдницького життя декабристи... Тут було ув'язнено Рилеева, Шевченка, Достоевського, Бакуніна, Чернишевського, Писарева й багатьох інших... Тут мордували й стратили на шибениці Каракозова...

Тут в Алексєєвському равеліні сидів... Нечаєв...»

Опинившись у Трубецькому бастіоні Петропавловської фортеці, Михайлов¹ спершу подумав, що він не витримає й кількох тижнів такого ув'язнення: камера нагадувала темний, брудний склеп. Було настільки вогко, що з маленького, вирізаного на височині трьох аршинів густо заготованого вікна вода падала на холодну асфальтову підлогу струмками.

Упоберек камери, головами до стіни, стояло залізне ліжко, коло якого було пригвинчено стіл, теж залізний. Окрім цеберка й мийника, більше в камері нічого не було.

Ні один звук не доносився сюди. Тиша була мертва. Порухувано її лише тоді, коли приносили обід або чай. Страву й хліб давали такі, що Михайлов першими днями не міг

¹ О. Михайлов (1855—1884) помер у Петропавловській фортеці.

їсти. Але потім він примушував себе це робити, навіть після того, як знайшов у їжі великого хробака.

Цілими днями Михайлов ходив по камері, обмірковуючи своє становище, гадаючи про справи Виконавчого комітету, про батька й матір, які його дуже любили, про хиби своєї минулої роботи й про те, яких принципів повинна додержувати революційна партія надалі.

Годинами обмірковував він кожний крок, кожний етап діяльності «Народної волі», аналізуючи минуле, тривожно вдивляючись у майбутнє. Тут, серед сірих, суворих мурів, він якось об'єктивніше міг підійти до оцінки революційного руху в цілому. І — дивна річ — він мусив констатувати, що розрив з Плехановим і чорнопередільцями весь час, починаючи з Липецького з'їзду, підсвідомо лежав якимсь тягарем на його душі.

Великих мук завдавала Михайлову думка, що на другий день після його арешту мали прийти до нього на квартиру Зорянчук і Тимоха. Лише з великими труднощами заспокоїв він себе думкою, що на допиті жандарми неодмінно повинні були б про це якось згадати.

Одного разу, вже через кілька тижнів після арешту, повертаючися з чергового допиту й проходячи повз двері казематів, Михайлов раптом почув десь далеко в глибині мурів знайомий глухий кашель.

«Клеточников! ¹ — блискавкою майнула думка. — Невже Клеточников?..» Ціла буря думок, спогадів знову піднялася в душі.

«Можливо, що це тільки так... здалося», — заспокоював себе Михайлов. Але образ Клеточникова, мов живий, ще з більшою силою знов і знов мучив його уяву.

І вставали перед його очима Соловйов, Квятковський, замурована в цих же казематах Ольга Натансон і ті, що були на волі — Желябов, Соня, Тимоха, Макар.

Михайлов вірив, що перемога «Народної волі» близько. Але холодний розум підказував йому, що навіть один рік ув'язнення в цьому вогкому, холодному казематі навряд чи можна витримати.

До того ж він був цілком певний, що при наявності тих інформацій, які були у жандармів, про його діяльність, йому, без сумніву, треба чекати смертної кари.

¹ Клеточников Микола Васильович (1847—1883), арештований у січні 1881 року, засуджений до смертної кари, замінені довічною каторгою. Помер у Шліссельбурзькій фортеці.

Він не злякався цієї страшної перспективи й твердо вирішив боротися до кінця.

Він уперто відмовлявся давати якісь свідчення, що могли б пошкодити справі. Належність свою до «Народної волі» визнав, але заперечував, ніби він член Виконавчого комітету, і категорично заявив, що працював лише як агент третього ступеня. Давати таке свідчення члени Виконавчого комітету умовилися ще на волі.

Окремого корпусу жандармів підполковник Нікольський весь час допитувався, звідки Михайлов узяв цілий пуд динаміту, що в нього знайдено, та для якої мети цей динаміт було призначено.

— Особи, що передала мені динаміт,— спокійно сказав Михайлов,— назвати не можу. Мета, для якої партія виготовляє динаміт, така ж сама, як у держави, що має зброю й набої. Наша програма й умови боротьби примушують нас провадити то наступову, то оборонну війну. Отже, цей динаміт можна було вжити або для самозахисту, або для нападу на ворога. Виходячи з деяких міркувань, гадаю, що знайдений у мене динаміт — лише частина того, що має партія, але яка частина — про це сказати нічого не можу...

Після першого ж допиту Михайлову стало ясно, що дні його пораховані, що йому залишається тільки мужньо чекати страти і мужньо померти, як личить справжньому революціонерові.

Майже завжди він думав про наближення смерті спокійно, нібито зашморг царської шибениці мав задушити не його, Олександра Михайлова, а когось іншого.

Майже завжди здавалося, що не жаль волі, молодості, не жаль тих могутніх сил, що буяли йому в грудях — вимагали простору, діяльності, визволення з кам'яної труни — каземату.

Але завжди — і нестерпно довгими, безсонними, нескінченними ночами, і в присмерку й тиші сірих одноманітних днів — чи то спалахувала яскравим полум'ям, чи то жевріла непомітно потаємною іскрою одна думка, одне пекуче бажання: передати товаришам останній привіт, останній заповіт товариша, друга, брата.

Хвилинами думка працювала з надзвичайною чіткістю, ясністю, точністю, і якимось самі собою народжувались скупі, повні енергії й революційної пристрасті слова заповіту:

«Заповідаю вам не марнувати сил для нас (полонених царотом), але берегти їх і витрачати тільки в прямому стремлінні до мети...

Заповідаю вам контролювати один одного в усіх дрібницях, діяльності, в особистому житті. Це врятує вас від неминучих для кожної окремої людини, але погибельних для всієї організації помилок.

Треба, щоб контроль увійшов у свідомість як принцип, щоб він перестав бути образою, щоб особисте самолюбство змовкло перед вимогами розуму.

Конче потрібно знати всім найближчим товаришам, як товариш живе, що він з собою носить, як записує й що саме записує, наскільки він обережний, спостережливий, дотепний, спритний.

Вивчайте один одного. В цьому міць, у цьому досконалість функцій організації...

Заповідаю вам умовитися про найсуворіші сигнальні правила, що рятували б вас від поголовних погромів.

Заповідаю вам піклуватися про моральне вдоволення кожного з членів організації. Це збереже між вами мир і любов.

Цілую вас усіх, дорогі брати, милі сестри, цілую всіх поодиночі і міцно, міцно притискаю до грудей, що повні бажань і пристрастей — так само, як ваші.

Вибачте. Не згадуйте лихом. Якщо я зробив кому з вас щось неприємне, вірте — це було не з особистих мотивів, а єдино через своєрідне розуміння нашої загальної користі.

Прощайте, мої дорогі. Прощайте. Увесь і до кінця ваш...»

ТЯЖКІ ДНІ

У призначений час Зорянчук і Тимоха були на Орловському. Вже наміряючися заходити до Михайлова, вони помітили коло будинку незвичайне пошвавлення: якісь люди, треба гадати переодягнені жандарми, обережно виносили з будинку щось важке.

Знаючи, що Михайлов найчастіше зустрічався з Перовською й Желябовим, Макар зараз же подався до них. Вони жили по Першій роті Ізмайловського полку, № 18, квартира 23. У Соні був паспорт удови Лідії Войнової. Желябов записався її братом — Миколою Слатвинським. Квартира була невеличка: дві кімнати й кухня. Господарі саме вечеряли, коли з'явився Макар.

На столі шумів самовар, лежав акуратно порізаний шмат дешової ковбаси, чорнів невеличкий окраець хліба.

Макар розповів, що трапилось. Якийсь час усі мовчали. Раптом Соня, що сиділа навпроти Макара, встала. Він

глянув на неї й злякався: обличчя її стало як у мертвої, очі напівзакрилися, повіки нервово тремтіли. Вона вийшла в другу кімнату.

Желябов сидів нерухомо, поклавши довгі руки свої на стіл і трохи схиливши голову.

Кілька хвилин здалися Макарові нестерпно довгі. Він не уявляв собі повнотою становища партії, не знав, які будуть конкретні наслідки арешту Михайлова, але здогадувався, що втрата його — величезна поразка для «Народної волі». І якось, невідомо чому, не відчував уже гострого болю від цієї втрати, а всією своєю істотою чекав, що скаже Желябов.

Той повернув голову до кімнати, куди пішла Соня, і встав.

Очі йому загорілися тим самим вогнем, як тоді, давно, коли він після вибуху розмовляв із Халтуріним у приміщенні двох Макарів.

— Треба негайно попередити всіх. Соню, йди, треба по-радитися...

Вона ввійшла трохи нетвердо, мов хвора. Але через чверть години обличчя її уже пашіло вогнем енергії. Думка працювала чітко й упевнено.

Вирішили: Желябову лишитися дома, Соні й Макарові йти з попередженням до кількох товаришів.

Желябов, коли виходили, обняв і поцілував Соню, Макарові стиснув обидві руки.

Після арешту Михайлова настали тяжкі дні. Макарові, що його дільниця стеження за царем була по Великій Італійській, від Великої Садової до Катерининського каналу, навіть довелося на деякий час залишити цю роботу, щоб допомогти Гесі Гельфман перевозити якісь речі. Крім того, він мусив кілька разів побувати в динамітній майстерні у Кибальчича.

Кибальчич, з його приладдями й книжками — завжди спокійний, урівноважений, — дуже подобався Макарові. «Ех, якби я знав стільки, скільки Кибальчич!» — не раз думав Макар і з сумом пригадував, що ось уже чи не два роки він дуже мало, лише уривками, працює над самоосвітою і навіть багато вже перезабув з того, що знав раніше.

Але робити якісь висновки не було часу.

Арешти, особливо в робітничих районах, відбувалися майже щодня. Агітаційна група, що тримала зв'язки з кількома заводами, збиралася рідко. На засіданнях було сім-вісім товаришів, включаючи Соню й Желябова. Найбільшу активність виявляли Котик і Біломор. Котик, білявий студент,

що говорив із помітним польським акцентом, завжди був спокійний, витриманий. Білмор — широкоголиций, енергійний парубок років двадцяти, з довгим, густим, рудуватим волоссям — завжди виступав гаряче, обстоював свою думку вперто, але Желябова слухався без заперечень, і це чомусь не подобалося Зорянчукові.

У кінці січня на одному з засідань Соня сказала Макарові, що знову були великі провали серед інтелігентів, що, між іншим, заарештовано Баранникова й Макара Тетьорку і що Виконавчий комітет ухвалив поспішити з замахом на царя.

Соня не переказувала, що арештований був і Клеточников, що майже за всіма членами Виконавчого комітету помічено стеження і що тепер уже нема сумніву, що хтось, кому добре відомі найвидатніші діячі, продався жандармам.

Але й без слів, по одному лише виразу Сониного обличчя, по тому, як схуд і обріс бородою Желябов, Макар зрозумів, що становище надто тяжке.

Минув тиждень, другий...

14 лютого цар поїхав до Михайловського манежу по Малій Садовій, і Макар знов дуже близько бачив карету й варту. Якби в цей час на царя чекали кілька озброєних сміливих терористів, напад, безумовно, можна було б зробити з великою надією на успіх.

Макар був певний, що затримку з нападом викликано важливими причинами. Він дуже боявся, що замах можуть відкласти надовго внаслідок якогось провалу, відсутності грошей абощо...

У дійсності ж справу затримувало головним чином те, що на Малій Садовій із крамниці Кобозевих ще не остаточно закінчено було підкоп. Працю цю провадили майже виключно члени Виконавчого комітету, робота була складна й особливо небезпечна: працювати можна було лише ночами, вириту землю доводилося ховати тут же, в крамниці, домоуправитель і двірники ставилися до Кобозевих підозріло. Щохвилини треба було чекати трусу.

Нарешті роботи залишилося всього на одну, найбільше на дві ночі. Макара, що остаточно був знервований напруженим чеканням, несподівано запрошено на збори.

У конспіративній квартирі на Троїцькій зійшлися всі члени робітничої групи і ще душ п'ятнадцять робітників. Усе це були товариші, прихильність яких до «Народної волі» не підлягала сумніву. Кожного з них персонально добре знав Тимоха Михайлов. Він перший звернувся до присутніх з промовою. Він зазначив, що Тарас — агент Виконавчого

комітету — звертається до робітників по допомогу. Ця допомога конче буде потрібна «Народній волі» найближчими днями. Тимоха був дуже кепський промовець і скінчив своє вступне слово так:

— Ми всі, що тут зібралися, ведемо перёд на заводах. Ми кажемо, що працю робітника висмоктує капіталіст, який експлуатує робочого. Ми кажемо, невже так має бути, як є тепер? Ми пропонуємо робити страйки й закликаємо вступати до партії, що знищує шпигів і захищає робочого, щоб він був більше розвинений і запроваджував усюди соціалізм. І вже багато з нашого брата, простих робітників, не пожаліли навіть свого життя за цю справу. Отже, й тепер треба допомогти нашій партії.

Після Тимохи взяв слово Желябов. Він стисло зупинився на досягненнях «Народної волі» за останні роки, розповів у небагатьох словах про організацію замахів у Зимовому палаці, під Олександровськом, у Москві. Він помітно хвилювався, і настрій його помітно передавався й робітникам.

— Ви знаєте,— закінчив Желябов,— що ніяка організація трудящих, ніяка широка пропаганда неможливі при самодержавстві. Отже, треба знищити, зруйнувати дощенту цей лад. Треба бити царат по голові. До цього часу ми вперто, не дивлячись ні на що, йдемо до своєї мети. Шість разів пощастило цареві unikнути справедливої смертної кари. Виконавчий комітет уже всьоме організовує замах. На цей раз — ми певні — нас не зупинить ніщо. Усе передбачено. Ми повинні напружити всі свої сили, але ми переможемо. З доручення Виконавчого комітету звертаюсь до вас — допоможіть. Хай подумає кожний, чи здатний він, чи бажає взяти участь у збройному нападі на царя. Серед членів Виконавчого комітету вже є товариші, що дали свою згоду. Але в даному разі треба, щоб було з кого вибрати. Пам'ятайте, що згода кожного з вас — це згода майже на вірну смерть.

Желябов сів, обхопивши коліна руками й схиливши голову. Груди його здіймалися високо, від чого ворушилася чорна густа борода. Очі були напівзаплюшені, ніздрі нервово здригались.

— Я згоден...— сказав Біломор, і майже одночасно промовив Тимоха Михайлов:

— Даю свою згоду.

— А я не можу погодитися,— тихо сказав сорокалітній виснажений, нервовий ткач із жовтим, похмурим обличчям,— у мене діти малі, батько непрацездатний, дружина хвора. А я б пішов. Тільки не можу погодитись...

— Згоден,— почув Макар тихий голос із півтемного кутка, де серед кількох робітників сидів Котик. Але сказано було це таким тихим, несміливим голосом, що Макар так і не знав, чи це Котик погодився, чи хто інший.

Макарові було соромно голосно сказати про свою згоду. Він нахилився до Желябова:

— Ви ж пам'ятаєте, я вже давно згоден...

Той посміхнувся ласкаво й дружньо.

Усіх, що відгукнулися на заклик Желябова, було більше десяти.

Желябов докладно розмовляв з кожним. Тому, кого вибрав, призначав побачення на Тележній, № 5, лютого 27, ввечері.

Решті було сказано, що Виконавчий комітет скористується їхньою допомогою при першій потребі.

Розходилися пізно вночі. Робітники на прощання кріпко стискали руку Желябову, що стояв, обершись об стіл, високий, міцний, загадковий, але рідний.

ПЛАН НАПАДУ

У призначений час Макар був на Тележній. Зустрічала всіх Геся Гельфман. Прийшли Біломор, Котик, Тимоха й ще один молодий парубок, що Макар зустрічав його кілька разів під час стеження за царем. Звали цього високого парубка Михайлом. На Макарове запитання, хто він такий, маленька Геся сказала здивовано й трохи сердито: «Сугубий, син псаломщика».

Желябова довелося чекати довго. Геся не могла спокійно сидіти. Весь час підходила вона до дверей, а раз навіть вийшла на вулицю.

Неясне почуття якоїсь тривоги опанувало Макара. А що, як не прийде? Що, як знову відкладено? Макар глянув на Гесю. Вона була біла як смерть. І можливість того, про що, очевидно, думала Геся,— можливість арешту Желябова,— боляче стиснула Макарові серце.

— Не прийде, значить, не може прийти,— почув він Гесину відповідь Біломорові.

В цю мить почувся умовний дзвінок. Наче якийсь стопудовий тягар упав Макарові з пліч. Тепер тільки він зрозумів, який рідний, який дорогий для нього Желябов.

Ось він увійде зараз — могутній, упевнений, енергійний.

Розчинилися двері, й замість Желябова з'явилася Соня. Вона увійшла швидко, бо дуже спізнилася. Щоки її червоніли з морозу, очі були сліпуче прекрасні.

«А де ж Андрій? — наче питала вона, роздивляючись навкруги.— Нема?»

— Гесечко, де ж Тарас?

— Ще не приходив...

Погляди їхні зустрілися. Геся не витримала й вийшла в другу кімнату.

Соня мовчки, не роздягаючись, якимось безвільно підійшла до канапи й сіла.

Проїшло ще з десять хвилин. Желябова не було. Ніщо, крім арешту, не могло його затримати...

Всі остаточно розгубилися: Желябов мав керувати замахом. Лише йому відомі були всі деталі сміливого плану. І лише під його керівництвом була надія цей план виконати.

Ні Котик, ні Біломор, ні Макар, ні Тимоха Михайлов — усі вони вкупі не являли собою такої сили, що могла б замінити Желябова.

Виходило, що треба знову відкласти справу, знову чекати...

Макар уявив собі довгі дні, тижні, місяці напруженого, нервового готування, невдач, арештів, переїздів з одного помешкання до другого, дні півголодного злиденного існування партійним коштом, коли так неприємно й важко витрачати на себе громадські гроші, почувавши, що, може, не вартий бути на утриманні партії.

Про все це забувалося, коли замаху треба було чекати зо дня на день.

«Що ж далі? — безпорадно думав Макар, уявляючи мимоволі ув'язненого, замкненого в кам'яну клітку Желябова.— Що ж далі?»

— Що ж, будемо починати, товариші...— почув він холодний, рішучий голос Соні.— Виходить, що замість Тараса керувати замахом треба мені...

Власне, керування тут нескладне. Всі, хто братиме участь у замаху, мають бути озброєні. Відомо, що цар їздить до манежу так: спершу Невським проспектом, потім звертає на Малу Садову й далі — Великою Італійською. На Невському треба стояти двом: одному коло пам'ятника Катерині, другому — на розі Садової, на тому, що ближчий до Адміралтейства. З другого кінця Малої Садової, — на розі Великої Італійської, — найвідповідальніше місце. Там розганяють публіку. Там треба трьох, але стояти нарізно. Чому там повинні бути троє? Виконавчий комітет ухвалив: перший напад — на Садовій. Почуєте вибух... Після нього цар, якщо не буде вбитий, їхатиме, напевно, не назад, а вперед: кучер злякається... Отже, нападуть на царя ті, що підуть

йому по Садовій назустріч від Великої Італійської. Але й тим, що будуть на Невському, обов'язково після вибуху йти по Садовій... Отже, цар не втече ні в якому разі... Що станеться на Малій Садовій? Перший напад. Яким чином? Про це не треба питати... Почуєте вибух...

— А як цар не поїде Малою Садовою?

— Тоді треба чекати його на Катерининському каналі... Якби було більше бомб — поставили б людей і там. Але більше п'яти-шести техніки наші не встигнуть зробити. От, значить, з Невського та Італійської — в разі потреби — йти на Катерининський. Це треба зробити швидко. Я подам знак кожному: піднесу до лица білу хустку. Значить, треба зійтися всім на Михайловській. Звідти — на Катерининський. Тепер ось що: перейшовши на Катерининський, двоє стають з обох боків Інженерної, коло самого повороту. Решта йтимуть набережною каналу між Конюшенним мостом та Інженерною. Треба весь час стежити, щоб цареві втечу було відрізано з обох кінців... Усе.

Хто просить слова? Ніхто?..

Тепер найголовніше. Маєте вирішити самі, хто де стоятиме. Ранком першого за бомбами з восьмої години заходити сюди. Не всі зразу. Треба умовитись, хто коли; останній має прийти рівно о дев'ятій з половиною. В разі невдачі — бомби повернути сюди.

Ще одне. Завтра з техніком за місто — спробувати, чи розірветься бомба...

Скінчивши, Соня сіла й закрила обличчя руками.

Розподілили місця так: Тимоха, Макар і Котик — коло Манежної площі — на Італійській. Сугубий і Біломор — на Невському. Макарові випало прийти на Тележну останньому.

НА КАТЕРИНИНСЬКОМУ КАНАЛІ

Майже весь другий день, 28 лютого, пішов на те, щоб винести динаміт, зброю та інше з приміщення Желябова та Перовської. Це завдання могла виконати лише сама Соня. І незважаючи на те, що арешт Желябова весь час нестерпно важким тягарем лежав на її душі, вона виконала цю роботу блискуче.

Щоб не звернути на себе уваги двірника, Соня виходила з свого приміщення кілька разів не звичайним ходом, а через крамничку, що містилася в тому ж будинку. Заходячи до крамниці з двору, Соня купила вперше тасьми, вдруге — коленкору. «Шию сукню», — пояснювала вона...

Був момент, коли арешт, здавалося, неминучий... Коло третьої години прийшов двірник і почав розпитувати Сою про «брата».

— На службі, повинен скоро прийти. А вам він нашо?..

— З поліції прислалали: запитують, хто не ночував дома...

Таким чином, поліція от-от повинна була з'явитися.

І все ж таки Сося ще раз зайшла до свого приміщення й забрала решту динаміту. Вона почувала, що лише страшна небезпека, лише шохвилинна загроза арешту, а значить, і смерті, допоможе їй хоч на мить забути про втрату Желябова — про цю тяжку, неймовірну, пекучу рану.

Того ж дня спішно зібрався Виконавчий комітет. Були присутні Ісаєв, Фігнер, Ганна Корба, Суханова, Грачевський, Фроленко, Тетяна Лебедева, Тихомиров, Ланганс та інші.

Тільки що одержано було відомості від Кобозева, що крамницю на Малій Садовій оглядала якась санітарна комісія і лише випадково не виявила підкопу.

Не було сумніву, що поліція знов може наскочити шохвилини. Найгірше ж було те, що міни ще не закладено, а бомб, через якийсь випадок, теж виготовити не встигли. Гостро відчувалася відсутність керівника — Желябова. Дехто вважався. Але недовго.

— Завтра, за всяку ціну завтра, царя треба вбити, — промовила Сося.

І така нездоланна міць, така віра була в цих словах, що ухвалено одноголосно:

— Завтра.

Залишалася всього одна ніч. Почалася спішна, напружена робота.

В приміщенні Віри Фігнер всю ніч горіли лампи, палав червоний камін. Ніхто не спав. І навіть до краю стомлена Сося, хоч не могла вже нічого робити, майже всю ніч просиділа перед вогнем.

На ранок бомби були готові.

Дві з них узяла Сося, дві мав віднести на Тележну Кибальчич.

Щоб не спізнитися, Сося взяла візника. Вона знала, що в разі значного струсу станеться вибух...

Пригадувала: «Технік казав — і не почую... Річ не в тім... Головне — не спізнитися. Жаль тільки, що лише чотири: останнім — Зорянчукові і мені — не вистачить...»

На Тележну всі з'явилися вчасно. Макар вимагав, щоб Сугубий віддав бомбу йому. Той категорично відмовився. Сося ще раз дала остаточні вказівки, навіть на якомусь конвєрти накреслила план місцевості.

О десятій годині всі були на своїх місцях.

Темні снігові хмари нависли над Петербургом. На Невському, на Великій Садовій та Італійській була сила народу.

Соня стежила за рухом на вулицях, проходила близько повз товаришів, намагалася вгадати по їхніх обличчях: витримають чи ні?

Холодне й спокійне було лице Гната Гриневицького (Котика), якимось байдуже тримався Михайлов. Сугубий (Ємельянов) і Біломор (Рисаков) помітно хвилювалися.

Цар не поїхав Малою Садовою; його карета промчала через Конюшенний міст уздовж каналу, а далі по Інженерній та Великій Садовій до Михайловського манежу.

Виходило, що підкоп на Малій Садовій тепер непотрібний. Лишалася ще надія на замах з бомбами на Катерининському каналі, коли цар повертатиметься. Але там майже не було народу, і терористів щохвилини могли арештувати.

Гадуюкою заворушився в Сониних грудях сумнів...

З величезним напруженням волі, спокійно пройшла вона повз кожного з товаришів, подаючи знак білою хусткою. Помітила, як здригнувся на мить Рисаков, як з досадою почухав потилицю Тимоха Михайлов.

Через кілька часу зустрічала кожного з них на Михайловській вулиці. З Гриневицьким затрималася на чверть хвилини. Здавалося, він був найспокійніший. Проходячи повз Соню, Гриневицький посміхнувся їй ледве помітно. У відповідь — вперше після арешту Желябова — ласкавий, печальний усміх опромінив її лице...

«Тепер на канал,— думала Соня,— стати якраз проти Інженерної, з другого боку. В разі якоїсь небезпеки — подати знак. Часу дуже мало, а йти треба спокійно, не швидко...»

Ось нарешті перейдено Катерининський канал. Соня підходить до чавунного штахету... Що сталося? Невже пізно? Спізнилися, певно, й товариші, бо на розі Інженерної й каналу помітно Сугубого, на другому розі Тимоха Михайлов, а царська карета вже мчить набережною кроків за сімдесят од них. З правого боку — стіна Михайловського саду, з лівого — штахет набережної... Навкруг карети царя ескорт козаків. Позаду в кареті поліцмейстер. Пішоходів майже нема... Але хто це?.. Та це ж Рисаков! Карета опиниться зараз коло нього... Далі, за Рисаковим, кроків на сорок, — Гнат Гриневицький... Вперед і назад відступ цареві одрізано...

— Гур-р!.. — гарматним ударом лунає вибух.

Карету розтрощено. Рисаков тікає. Через хвилину по-

мітно перелякану жалюгідну фігуру царя... Рисаков упав, його вже затримано. Від Інженерної біжать якісь люди, солдати... Майже першим у цій юрбі — Сугубий...

«Молодець, не злякався... А Котик? Він же був ближче...»

Коло царя, що злякано озирється на всі боки, розгублено метушаться якісь люди, але не підходять — бояться... І раптом серед цієї метушні, серед звіриного жаху, що панує навкруг, несподівано чітко й грізно визначається чорна постать Гриневецького...

Впевнено, швидко підходить він до царя. Високо підносить над головою білий пакунок і кидає його під ноги цареві... й собі...

Здрагається камінь від страшного вибуху. Грізний, руйнуючий вир розриває на шмаття все навкруг. Мертвий, розтерзаний лежить цар, а за кілька кроків — на смерть поранений Гриневецький...

Вие від смертного жаху юрба, врозтіч тікають цареві слуги. Ось офіцер без кашкета, з відкритим, перекошеним ротом біжить наосліп, падає, стогне й знову біжить. Ось він уже на Невському, хрипко кричить, що вбито царя...

І, здригаючись, чують цей крик перелякані вибухом найближчі, і несе їхній шепіт стоголоса луна — все далі й далі — новим тисячним юрбам...

ПАСТКА

Ранком 3 березня Тимоха Михайлов ішов на Тележну, № 5. За ці два дні він страшенно стомився.

Очі йому запали глибоко, уста були стиснені міцно, плечі піднесені вгору. Старе Тимофієве пальто застебнуте лише на один гудзик, але, незважаючи на чималий мороз, Тимоха чомусь не застібався щільніше. Ішов нешвидко, немов недбало. Боліли ноги. Права рука ще й досі відчувала вагу бомби, що була в Тимохи під час замаху 1 березня.

На вулиці рух був чималий. Щохвилини попадалися назустріч заклопотані пішоходи, цокотіли по бруку копита, немов із туману, впливали і знову зникали коні, карети, візники, підводи... Тимоха напівсвідомо давав дорогу, обминав, повертав, де треба.

Хвилинами він, ніби бажаючи відігнати якусь настирливу думку, поривчасто хитав головою — знизу вбік — і починав ступати чіткіше. Але зараз же знову голова нахилилась безсило і в уяві вставали — в тисячний раз — ті ж самі образи... Ось вони з Рисаковим, Кибальчиком і Гриневецьким переходять Неву, йдуть засніженою дорогою... На за-

ході сонце багрянить розірвані хмари. Кибальчич чомусь нагадує Тимосі лікаря. Він докладно пояснює, як зроблено бомбу, який буде вибух... У нього помітний український акцент. У Гриневецького бліде обличчя трохи рожевіє від швидкої ходи. З-під розстбнутого недешевого пальта видно брудний бант краватки... «Справді Котик... — думав тоді Тимоха. — Рисакос увесь час забігає наперед. З-під шапки вибилися руді пасма... Якраз так само, як ранком 1 березня...» Цей ранок Тимоха пригадував якимись яскравими уривками. Хотів думати послідовно, але не міг. Здавалося, що 1 березня було давно, дуже давно, що воно — тільки сон... І раптом рвалася нитка спогадів, і Тимофій злякано роздивлявся навкруги, не впізнаючи місцевості, думаючи, що це ж повинен бути Катерининський канал, що зараз проїде цар, що це не позавчора було, що саме якраз сьогодні те 1 березня, що за хвилину здавалося сном.

Так, несвідомо переходячи від сну до дійності, від дійсності до сну, опинився нарешті Тимофій коло останнього повороту... На розі якась молода жінка підняла до обличчя білу хустку. Тимоха глянув і весь здригнувся — це Соня... «Переходити на Катерининський канал».

Але зараз же опустилися нервово піднесені плечі, вирвався з грудей затримане повітря.

«Так, так, це було позавчора, це дійсно було... І гостре напружене чекання, і Соня з білою хусткою, і одна лише думка — стежити, підбігати, влучно кинути бомбу, і царська карета на Катерининському каналі, і вибухи бомб, і радісне почуття перемоги, і біль за товаришів, що загинули. Так... це було...»

Немов прокидаючись від сну, подивився Тимоха навкруги. «Так, так — тут повертати. А може, ні? Може, не йти? Може, перехватись деякий час?» Тимоха став. «Не йти... Ні в якому разі. Це ж безглуздя... Вся жандармерія, вся поліція на ногах... Стежать, заарештують усіх, на кого впаде підозра...»

«Але не стояти ж на місці... Той поліцай на перехресті, напевне, вже звернув увагу...» Тимоха пішов далі: «Пройду повз будинок, але не зайду — небезпечно».

І раптом якимось polegшало на серці. Напружились м'язи рук, піднялися груди, твердіший став крок. Тимоха гордо підніс голову й з презирством плюнув убік: «Не піду».

«Ви чекаєте мене, мов звіра до пастки. Мрієте, що звідти для мене одна дорога — на шибеницю... Почекайте, голубчики!.. Ми ще побачимо, хто кого. Так, ви стратили багатьох наших, ви забрали Тараса... Але все більше й більше

робітників ставатимуть на наш бік... Це нічого, що зараз нас так мало...»

«Це дуже мало, але треба задовольнитися й цим»,— раптом пригадав Тимоха слова, що сказала Соня, коли принесла бомби.— Ох, яка вона була стомлена! Як змарніло її лице за ці страшні дні, коли заарештовано Тараса, коли, здавалось, усе загинуло...»

Намагаючись не згадувати, Тимоха крутнув головою й стиснув зуби... Але не зміг заспокоїтись, думати про щось інше, не згадувати, не бачити змарнілих Сониних уст, глибоких-глибоких очей.

З розпачем зупинився він коло сірого, брудного триповерхового будинку, обминув якусь напіводягнену жебрачку, пізнав, що якраз сюди йому й треба, і рішуче зайшов під ворота в двір.

Назустріч йшли якісь люди, десь лунко вибивали велику ковдру, од кухні чи з помийної ями йшов великий сморід...

Одягнений у лахміття білоголовий маленький хлопчик гнався за кішкою і, побачивши чужого дядю, злякано зупинився.

— Що, втекла? — посміхнувся Тимоха. Лівою рукою він погладив хлопчикові голівку, а правою чогось помацав револьвер.

В кишені...

— Т-так...— коротко, ледве чутно зітхнув Тимоха й, прищуливши очі, нахиливши голову трохи вперед і вбік, відчинив двері і твердо ступив на сходи.

— Вам до кого? — зустрів його хтось із мешканців.

— Приміщення № 12.

Підійшовши до п'ятої квартири, Тимоха постукав. Зараз же відчинилися двері, він увійшов і, не оглядаючись, почув, як хтось швидко повернув ключ.

— Чи тут кучер Іван Андреев? — спитав Тимоха, вже розуміючи страшну небезпеку.

— А ось ми тобі покажемо кучера! — голосно сказав якийсь офіцер.— Взять його!..

Хтось ухопив Тимоху ззаду, але він вирвався.

— Себто як, господін, взять? За що ж? — немов не розуміючи, скрикнув Тимоха. І в ту ж мить, вихопивши револьвер, вистрілив просто в груди офіцерові. Той ступив один крок наперед і, застогнавши, сів на підлогу.

— Б-ба-бах!.. б-ба-бах!..— вдарили постріли.

— Брешеш! — закричав Тимоха, плигнувши вбік і гарячково стріляючи.

В ту ж мить щось важке кинули йому під ноги, він упав,

але вмить підхопився й, міцно стискаючи револьвер, майже не ділячись, щосили потягнув за собачку. Але пострілу не почув: не було набоїв.

«Пропав»,— защеміло на серці. «У-гу, у-гу»,— віддався в ушах стогін пораненого. І щось чорне, велике, нездоланне навалилося на Тимоху, кинуло на підлогу, скрутило назад руки...

В страшенному зусиллі напружилися м'язи. Важко, як міх, дихали груди...

Але даремно...

Того ж вечора градоначальник писав у доповіді Олександрові III таке:

«Після трусу в ніч на 3 березня в будинку № 5 по Тележній вулиці встановлений був за цим помешканням секретний догляд. Ранком 3 березня сюди з'явився невідомий, що під час арешту вистрілив шість разів, причому контужено помічника пристава першого участку Олександрово-Невської часті губернiального секретаря Слуцького в правий бік грудей. Поранено городового поліцейного резерву Юхима Денисова в правий пах та агента секретного відділу Іванова в щоку з пошкодженням поверхні носа та контузією правого боку голови...»

В копії допиту Тимофiя Михайлова того ж таки 3 березня цар прочитав:

«Зовуть мене Тимофiй Михайлов, 21 року... Проживаю... з паспортом чернігівського міщанина Сергiя Іванова Лапіна. Професія — робітник-котельник... Воспитаніє — не получил... Приїхав до Петербурга шість років тому... Працював на заводах Растеряєва, Голубова, Петрова, Матверзена... З якої причини я почав стріляти — відповіді давати не бажаю... Визнаю, що належу до соціально-революційної партії і додержуюся терористичного напрямку. Чи виявилася в чому моя активна діяльність революціонера-терориста, а також яке було моє відношення до події 1 березня — відповідати не бажаю... Від кого одержав паспорт, а також про квартири — відповіді давати не бажаю...»

...Взагалі на всі запитання більше відповідей давати не бажаю».

СТРАТА

Після арешту Желябова, коли, здавалося, вся робота щодо організації замаху піде нанівець, Макар переживав таке почуття, начебто ґрунт йому захитався під ногами.

Так само почував він себе й ранком 1 березня, коли всі озброєні товариші були на своїх місцях, а він, не одержавши бомби через те, що їх було зроблено лише чотири, примушений був тинятися по Невському від Катерининського каналу до Малої Садової.

Коли цар не проїхав цією вулицею і ясно стало, що напад відбудеться на Катерининському, Макар ще раніше від Соні перейшов на другий бік каналу й так само, як і вона, бачив напад, арешт Рисакова, смерть царя й Гриневицького.

До краю схвильований всім, що довелося побачити й пережити, він, забуваючи всі правила конспірації, подався до робітничих кварталів сповістити всіх, кого знав, про перемогу «Народної волі».

Того ж дня, увечері, Макар переходив з одного трактира до іншого з екстреним додатком до «Правительственного вестника» в руках.

В офіційному повідомленні було сказано:

«Сьогодні, 1 березня, о 1 годині 45 хвилин опівдні, коли государ імператор повертався з розводу, на Катерининському каналі, коло саду Михайловського палацу, вчинено замах на священне життя його величності. З двох розривних набобів, що їх було кинуте, перший пошкодив карету його величності. Другий тяжко поранив государя. Повернувшись до Зимового палацу, його величність сподобився приобщитися святих тайн, потім у бозі почив о 3 год. 35 хв. опівдні. Одного злочинця затримано.

Міністр внутрішніх справ, генерал-ад'ютант граф Лоріс-Меліков».

Читаючи й перечитуючи це повідомлення, Макар певний був, що для кожного, як і для нього, воно лунатиме вибухом бомби.

І справді, зв'язані так чи інакше з народовольцями, робітники помітно були схвильовані подією. Навіть у незнайомих обличчях Макар помічав огонь захвату, радості, надії.

Але більша частина питала:

«Що ж далі?..»

«А справді, що ж далі?» — запитував себе Макар і не міг дати конкретної відповіді.

Прокламації, що їх розкидувано у великій кількості щодня, починаючи з 2 березня, на думку Макара, ще більше заплутували справу. Їхній поміркований тон рішуче не задовольняв. У цілому було таке враження, як після московського замаху та вибуху в Зимовому палаці: Виконавчий ко-

мітет — грізна сила, але через неорганізованість широкої робітничої маси повалення царату, так само, як і раніше, — справа досить далекого майбутнього.

Тяжко було Макарові прийти до такого висновку, тяжко було почувати свою несиладу...

Правда, й раніше він не покладав великих надій на все-народне повстання, але чекання якоїсь величезної зміни, якогось могутнього, надзвичайного заворушення весь час напівсвідомо жило в його душі.

Аби тільки вбити царя, аби тільки виконати вирок «Народної волі»!..

І ось тепер, з величезними втратами, з надзвичайними надлюдськими зусиллями цієї мети досягнуто.

Що ж далі?..

Макарові, невідомо чому, здавалося, що відповідь на це запитання у Виконавчого комітету є, що треба лише побачити Сою, і він, як раніше, візьметься до роботи й упевнено працюватиме.

Після того як стало ясно, що Рисаков виказує жандармам усе, що йому відомо, після розгрому на Тележній, де було захоплено Гесю, а Саблін застрелився, після арешту Тимохи й надрукованої в газетах заяви Желябова, що він є організатор і керівник царевбивства, розшукати Сою було надзвичайно важко.

У приміщеннях, до яких заходив Макар довідатися про Сою, його зустрічали, мов зачумленого. Такого звірячого жаху перед репресіями ще ніколи не бачив Макар. Двірники оглядали кожного незнайомого так, наче він обов'язково був терорист. Рідко в якому будинку не дзвеніли вночі жандармські остроги. Заарештованих рахували сотнями. Лакейські статті газет огидно було читати.

«Санкт-Петербургские ведомости» писали:

«Ціла згряя вбивців оселилася в Петербурзі. І доки в столиці гніздитиметься не сотня, не десяток, а хоч би навіть один такий убивця — Петербург не може бути спокійний. Покладатися тільки на діяльність поліції було б надзвичайно наївно. Потрібні рішучі енергійні заходи, треба неодмінно будь-що-будь виловити вбивців і очистити від них столицю. Треба не зупинятися ні перед чим. На вісімсот тисяч населення столиці є кілька десятків негідників, і вісімсот тисяч, гадаємо, можуть набратися непохитності й волі, щоб їх переловити. Коли в Парижі за Наполеона I з'явився Жорж Кадудаль з метою його вбити, що зробив Наполеон? Він негайно оточив Париж кордоном: протягом кількох днів

ні одна людина не увійшла й не вийшла з Парижа без посвідчення особи. Об'явлено було смертну кару тому, хто, знаючи про місце перебування Кадудалія, не донесе про нього... Було кілька днів терору, але зате Кадудалія ввіймано... Оточити Петербург — справа трьох полків і трьох годин часу. Конфіскувати будинки необачних і тим самим злочинних домовласників, починаючи з дому графа Менгдена, звідки рили підкоп, конче потрібно...

Конфіскували ж будинки у Варшаві за постріл на генерала, — чому ж би і в Петербурзі не конфіскувати домів, що стали кублами царевбивць?.. Під час огляду будинків про всіх, за кого не зможуть ручитися домовласники, треба негайно повідомляти поліцію. Заходів цих треба вжити з належною рішучістю й суворістю, утворивши комісію з домовласників за допомогою міської думи... Тоді можна сміло ручитися, що за кілька днів Петербург вичистять від убивців. За новоприбулими тоді вже буде стежити легко. Це буде терор. Але треба ж, нарешті, чимсь вирвати масу з її байдоного, пасивного стану...»

«Заходів охорони» вживано з надзвичайною швидкістю й рішучістю. По Невському, коло Анічкового палацу, де жив новий цар, заборонено було їздити, тротуари перегороджено дротом, навколо палацу безперестанно ходили патрулі й крутилися козачі роз'їзди. Поміж палацом і будинком на Толмачовому провулку спішно почато якісь землекопні роботи.

По місту лунали чутки про якісь нові підкопи, про невикриті змови й готовані пекельні вибухи.

На вулицях поліція й численні добровольці з обивателів щодня десятками, коли не сотнями, затримували «підозрілих осіб».

Уперто розшукуючи Соню, Макар почував себе зацькованим вовком.

Тільки аж 8 березня Макарові пощастило побачитися з Кибальчицем. Він був так само спокійний, як тоді, перед замахом, у динамітній майстерні. Він казав, що по всій Росії розіслано прокламації, що велику активність виявляє Київ, що вбивство царя не минеться безслідно, що Виконавчий комітет має звернутися до Олександра III з одвертим листом і що коли вимог «Народні волі» не буде задоволено, — знову повинен початися червоний терор як гасло до всенародного повстання.

На Макарове запитання, чи відомо Виконавчому комітету, наскільки ще й досі розпорошене робітництво, Кибаль-

чич сказав, що неорганізованість мас — величезна хиба, але події можуть піти таким нечувано прискореним темпом, що царат буде швидко повалено...

Од Кибальчича ж Макар довідався, де можна побачити Сою.

Коли він увійшов до кімнати, де вона була, йому не вірилося, що ця жінка з хворим, змарнілим лицем, з виразом надмірного болю в очах — Соня. Блідість її обличчя ще більше відтінювала чорна хустка, що вкривала їй плечі.

— А, це ви? — запитала Соня, і Макара боляче вразив її холодний, неначе чужий голос. — А я вже боялася, що вас заарештовано... Глядіть мені... — спробувала вона посміхнутись, але уста її не змінили скорбного виразу.

— Ви глядіть... — хрипло сказав Макар. І зразу ж забув, що він прагнув поговорити з Соєю про партійні справи, про чергову роботу, про тактику Виконавчого комітету... Він пам'ятав тільки, що Соня тепер не рідна, весела товаришка, що вже не рожевіють її щоки й уста, не променіють життерадісно очі...

Він знав, він багато разів за ці дні спинявся на думці, що втрата Андрія, Гриневицького, Гесі — величезний, страшний удар для Сої.

Але він навіть приблизно не уявляв собі страшної, руйнуючої, згубної сили, того надлюдського напруження, яке пережила Соня, організуючи замах після арешту Желябова.

І через це так вразила Макара ця зміна.

Він слухав рівний, холодний голос, він намагався думати про те, що казала Соня, але натомість несподівано для самого себе спитав:

— Нащо він це зробив?..

І хоч Макар не сказав, про кого це він питає, але Соня зараз же зрозуміла, що річ іде про Желябова, про його героїчну заяву, що він головний організатор царевбивства.

— Так треба було, — почув Макар суворі слова.

І не встиг ще він усвідомити всієї глибини, всього трагізму цієї відповіді, як Соня вже почала говорити про партійні справи:

— Перше, не припиняти агітації, розповсюдити в максимальній кількості лист Виконавчого комітету до Олександра III, відозву робітників — членів «Народної волі», відозву комітету до всього громадянства. Друге: встановити найтісніший зв'язок з іншими містами — головне з Москвою, Іваново-Вознесенськом, Києвом, Саратовом. Третє: не припиняти діяльності друкарні й динамітної майстерні. Четверте: тісніше зв'язатися з бойовими групами робітників, утворив-

ши негайно міцний загін, що міг би напасти на варту, якщо заарештованих везтимуць на страту...

Умовилися, що Макар триматиме постійний зв'язок з Кибальчицем, Фроленком і Соною.

Через кілька днів Макар прочитав у газеті «Голос» урядове повідомлення про арешт «співучасниці злочинства 1 березня Софії Львівни Перовської, яку розшукувано з 1878 року». «Перовська, — було сказано в повідомленні, — заявила, що брала участь у замаху 19 листопада 1879 року на життя священної особи в бозі почившого государя імператора під Москвою, а пізніше, після арешту Желябова, керувала змовою на лиходійне злочинство 1 березня».

В тій же газеті у відділі «Хроніка» було надруковано:

«...Перовська — подруга Желябова, керівниця Рисакова — жінка невисокого зросту, худа, скромна, зовнішньо нічим не подібна до нігілістів — проживала в Петербурзі вже кілька днів. Поліція енергійно розшукувала її і зустріла: вона їхала на візнику, й тут-таки на вулиці її затримано».

Соною арештовано 10 березня на Невському проспекті. Під час арешту взято 32 примірники прокламацій та додатків до № 2 «Робітничої газети», програму робітників, рукопис «Підготовча робота партії» та записну книжку з шифрованими нотатками.

Пізніше Макарові переказували, що ввечері 9-го Соня виступала на зборах робітників...

17-го на Ліговці жандарми взяли Миколу Кибальчича, потім, через кілька годин, у тому ж приміщенні — Михайла Фроленка¹.

Макар, не маючи зв'язку з Виконавчим комітетом, на власну відповідальність узявся до організації бойової дружини.

Він не уявляв собі ясно, для чого це треба робити, але в глибині душі сподівався, що збройна сила незабаром буде потрібна.

31 березня в «Правительственном вестнике» було надруковано:

¹ Фроленко, Михайло Федорович (1848—1938) — народовець, у 1882 році був засуджений до смертної кари, замінені довічною каторгою, яку відбував спочатку у Петропавлівській, а потім у Шліссельбурзькій фортеці. Звільнений у 1905 році, до 1917 року жив під наглядом поліції. Був членом редколегії журналу «Каторга и ссылка».

«По указу його імператорської величності Правительствующий Сенат... ухвалив: підсудних селянина Таврійської губернії, Феодосійського повіту, Петровської волості, села Миколаївки, Андрія Желябова, 30 років, дворянку Софію Перовську, 27 років, попового сина Чернігівської губернії, Кролевецького повіту, Миколу Кибальчича, 27 років, тіхвінського міщанина Миколу Рисакова, 19 років, мозирську Мінської губернії міщанку Гесю Гельфман, 26 років, та селянина Смоленської губернії, Сичівського повіту, села Гаврилкова, Тимофія Михайлова, 21 року... позбавити всіх прав та віддати на смертну кару на шибениці...»

У цей момент у бойовій дружині Макара було тільки дев'ять озброєних робітників.

Ранком 3 квітня — в день страти — Макар вийшов з дому, коли ще було темно.

Останніми днями він остаточно переконався, що визволити товаришів нема ніякої змоги. Він не міг спати ночами, дуже схуд і змарнів...

Починаючи від дому попереднього ув'язнення по Шпалерній і далі, аж до Семенівської площі, де мали скарати засуджених, по обох боках вулиць стояло численне військо.

О пів на восьму розчинено ворота тюрми. Макар побачив першу колісницю, на якій везли Желябова й Рисакова. Вони були в чорних арештантських халатах і в таких же чорних шапках. Руки їм було зв'язано. На грудях у кожного висіла чорна дошка з білим написом: «Царевбивця».

На другій колісниці в такій самій одежі містилися Кибальчич, Перовська й Тимоха Михайлов.

Тимоха, як тільки виїхали на Шпалерну, щось крикнув. У тут ж мить військо забило в барабани. Тимоха спробував крикнути ще раз... Потім почав низько вклонятися на всі чотири сторони.

Соня сиділа спокійно. Лице її, що під час останнього побачення вразило Макара надзвичайною блідістю, тепер помітно шарілося.

За колісницями засуджених їхало три карети з п'ятьома попами. Попи в чорних ризах, з хрестами в руках.

Шибеницю було збудовано на Семенівській площі, на високому чорному помості.

Макар ледве пробився до площі через велику юрбу. Здалека не видно було всього, що відбувалося на помості. Лише тоді, коли одягнений у синю свиту кат прив'язував засуджених до чорних стовпів під шибеницею, Макар помітив, що найближче до нього стояв Кибальчич, потім Михайлов, далі Перовська, Желябов і Рисаков.

Перед тим як на засуджених одягнуто білі покрови, Соня поцілувалася з Желябовим, з Тимохою і Кибальчичем.

— Не хоче цілуватися з Рисаковим! — пронісся в юрбі приглушений шепіт.

У цю мить вдарили барабани...

За кілька хвилин усе було скінчено...

Макар довго дивився на трупи в білих покровах, на чорні високі стовпи.

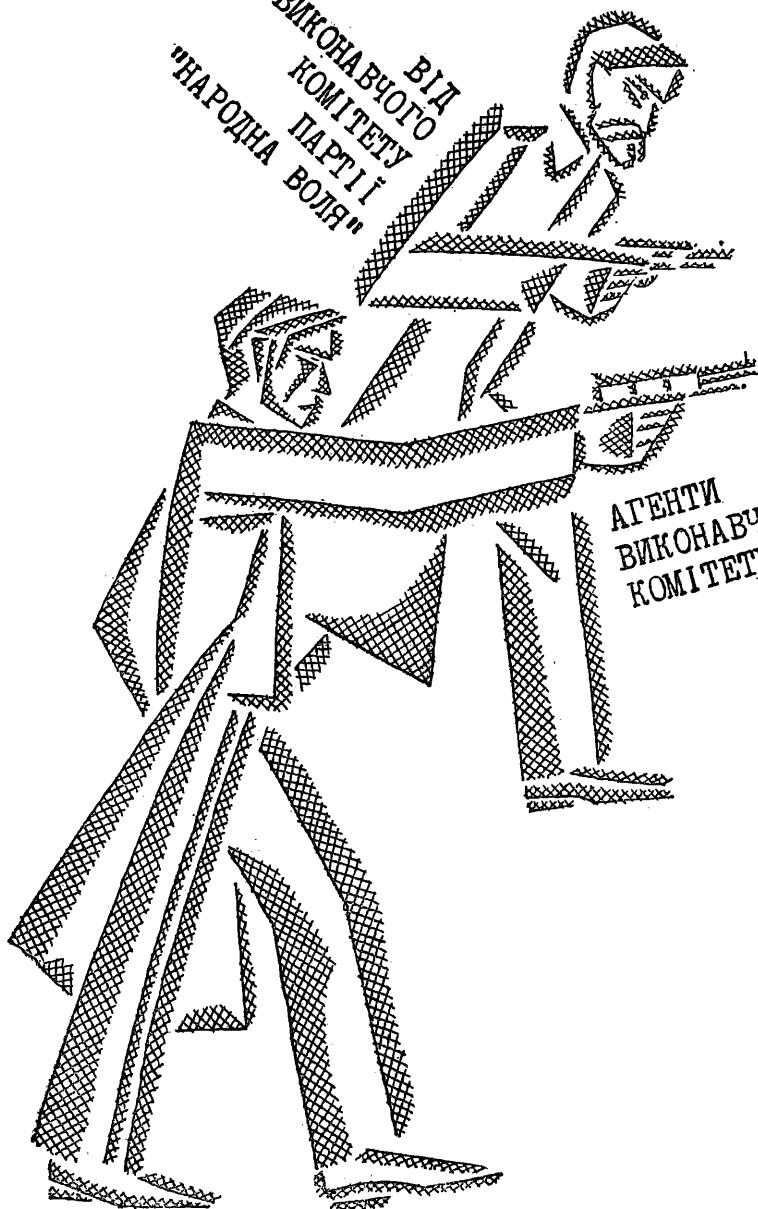
Потім, стиснувши зуби, пішов геть — туди, де над убогими робітничими кварталами весело грало весняне сонце.

Київ, 1927

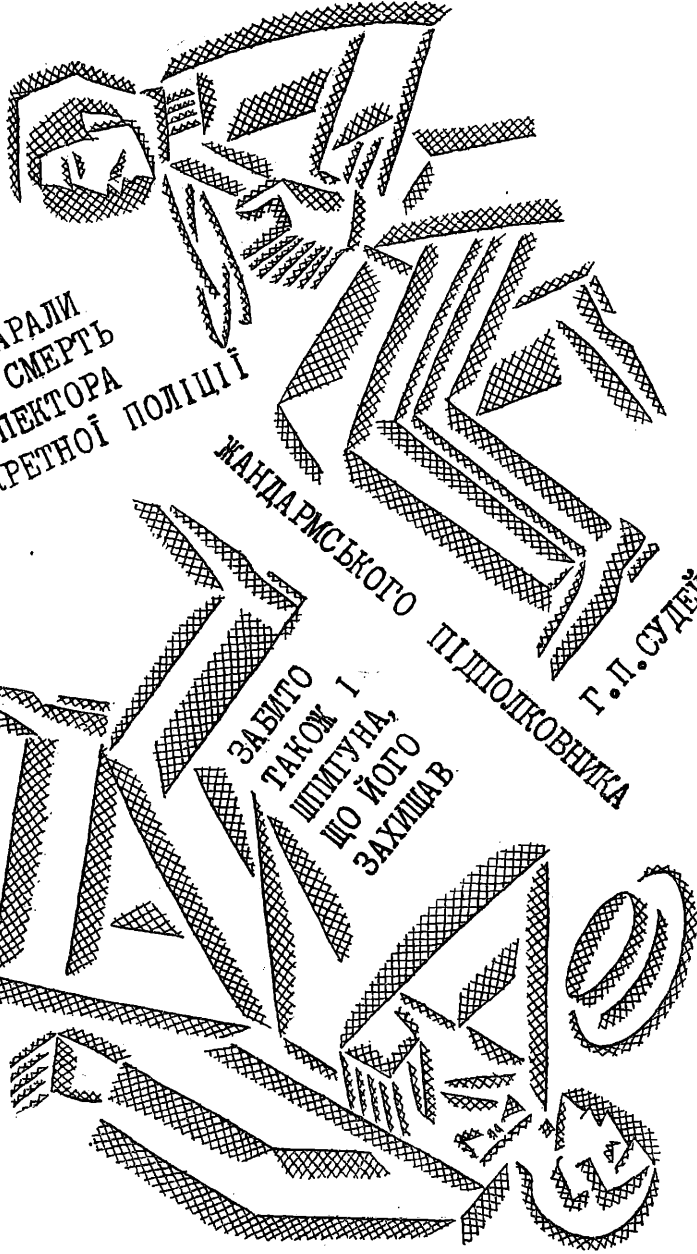
Нова зброя

Роман

ВІД
ВИКОНАВЧОГО
КОМІТЕТУ
ПАРТІЇ
"НАРОДНА ВОЛЯ"

АГЕНТИ
ВИКОНАВЧОГО
КОМІТЕТУ

ПОКАРАЛИ
НА СМЕРТЬ
ІНСПЕКТОРА
СЕКРЕТНОЇ ПОЛІЦІЇ

ЖАНДАРМСЬКОГО

ПІДПОЛКОВНИКА

Г. П. СУДЕЙКИНА

ЗАБИТО
ТАКОЖ І
ШІПІУНА,
ЩО ЙОГО
ЗАХИЩАВ

ЧАСТИНА І

ПОБЕДОНОСЦЕВ

Був кінець березня 1881 року.

Сірій петербурзький день згасав, і в незліченних вікнах одноманітних будинків-казарм Литейного проспекту подекуди вже блимали бліді вогні.

Тільки великий чотириповерховий будинок № 62 на розі Невського стояв темний, і чорні вікна його, ніби холодні очі якоїсь стоокої потвори, зловісно вдивлялись у вечірній присмерк.

Коло будинку розміреним кроком походжали двоє городових, а під ворітьми стояв огрядний, подібний до орангутанга двірник з величезною бляхою на грудях.

Перехожих було мало: ось уже п'ятий тиждень,— після того як на Катерининському каналі революціонери вбили царя,— рідко хто з обивателів з'являвся на вулиці після восьмої години вечора.

Оповитий вечірніми туманами Петербург ніби причаювався... Світло по приватних приміщеннях горіло недовго, а там, де його помітно було після півночі, напевно дзвеніли жандармські остроги, блищали багнети варти, шулилися по кутках «горохові пальта» і після ретельного трусу лунало холодне, нахабне:

— Я вас заарештовую!..

І рідко хто з обивателів не боявся такого несподіваного жандармського візиту, а ті, що були від нього гарантовані, боялися іншого: боялися злочинців-революціонерів — страшних нігілістів з пекельними бомбами, таємничих і невблаганно жорстоких змовників, що їхній Виконавчий комітет аж вісім разів організував замах на імператора й нарешті-таки вбив його, незважаючи на всі запобіжні заходи охорони, незважаючи на численні арешти й жорстокі страти.

Отож, як тільки западав вечір, тихо ставало на петербурзьких вулицях. Отож і коло будинку № 62 не помітно було майже ніякого руху.

— А що, скінчився вже суд? — запитав, позіхаючи, орангутанг-двірник у городового, що саме підійшов до воріт.

— Казали, що вже...

— Ну, й що ж?

— Казали, що всім шибениця...

— Навіть і губернаторовій дочці?..¹

— А ти що ж гадав, що її помилують?..

Двірник хотів був щось відповісти, аж раптом лунко зацокали по бруку копита, і коло парадного зупинилася легка карета.

Лакей розчинив дверці, двірник і городовий коло парадного виструнчилися, в дверях з'явився придверник з великими сивими бакенами, в шитій галунами синій лівреї, з карети поважно вийшов високий сутулий чоловік у дорогих хутрах.

Його розбиті подагрою ноги не встигли ще ступити й кількох кроків, а вже у вестибюлі й далі, по сходах і коридорах, пронісся приглушений шепіт:

— Граф Строганов...

Почувши цей шепіт, старий лакей нечутно прочинив важкі ясеневі двері робочого кабінету господаря:

— Насмілюся доповісти... їх сіятельство граф Сергій Григорович...

— Преси,— кинув господар безбарвним, одноманітним голосом і встав од масивного чорнодубового столу, за яким тільки-но щось писав.

Лакей зник, а господар важким повільним кроком підійшов по пухнастому розкішному килиму до великої книжкової шафи червоного дерева й глянув крізь скло на товсті корінці книжок у сап'янах з золотим тисненням.

З того місця, де корінці були темніші, ніби з свічада, глянуло на нього пом'яте старістю темно-жовте обличчя з занадто округлими великими очима, з хижим носом і напівзаваленим ротом. Округлі очі й занадто великі вуха на коротко стриженій голові надавали всьому обличчю різкої подібності до сови.

«К. П. Победоносцев», «К. П. Победоносцев» — виблискували золоті літери майже на всіх корінцях середньої полиці.

Господар дуже любив своє прізвище, й на цей раз так само, як і завжди, коли зупинявся коло цієї шафи, машинально поворушив синіми губами:

— Ко-стян-тин Пе-трович Победо-носцев...

Потім, ніби про щось згадавши, круто повернувся й швидко пішов до дверей,— у сусідньому покої вже чутно було старече кахикання графа Строганова.

За хвилину Победоносцев уже вів старого графа під руку до глибокого вольтерівського крісла.

¹ Батько С. Л. Перовської був деякий час у Петербурзі губернатором.

Посадовив обережно, ніби боявся, що графові кістки ось-ось розсипляться по підлозі, а сам сів у крісло поруч, дуже близько до Строганова, бо обидва трохи недочували.

— Чули?..— схвильовано прохрипів граф, як тільки лакей вийшов з кабінету.

Победоносцев наставив ліве вухо.

— Падлюки... пропаде... загине Росія... доведуть, падлюки... і як тільки в них язики могли повернутися? Чули?..

— Ганьба!.. В такий час, перед лицем усього народу руського... Ні, цього не буде!.. Я чув, я навіть ужив заходів... Запевняю вас, графе,— Лорісові¹ це так не минеться!..

— Та тут уже не тільки Лоріс... Тут просто пошесть якась!.. І хто б міг подумати?.. Молодий, надійний, релігійний, істинно релігійний професор і... на тобі: «Цар може їх помилувати... Цар повинен їх помилувати...» Та це ж заклик до бунту, це... гірше, ніж бунт!..

— Я з самого початку казав, що за тим Соловйовим треба стежити пильно... Ганьба!.. А Лоріс... Ні, я все-таки не вірю, щоб він насмівився сказати його величності про помилування тих... недолюдків... Тепер, коли майже весь їхній комітет у наших руках, коли ми стоїмо на цілком певному шляху до остаточної ліквідації крамоли!.. Хіба ж можливі тепер будь-які вагання?..

Победоносцев нервово підвівся, зробив кілька кроків до столу, нахилився над ним, ніби хотів щось узяти, але завагався й знов повернувся до графа.

Той кашляв, притуливши до рота білосніжну хустку.

— Вірите, шановний мій Костянтіне Петровичу, це мене так схвильовало, так обурило, що я навіть розмовляти з тим армяшкою² не міг... Помилувати!.. Ні... як ви собі хочете, а я більше не можу... Треба вплинути на його величність, треба на колінах благати, щоб він не слухав того лиса...

— Він уже не слухає його, Сергію Григоровичу... Слово честі, зоря Лоріса-Мелікова ось-ось має закотитись. Але я розумію вас, графе: ці розмови деяких впливових осіб про помилування, про поступки нігілістам, ці неприпустимі вагання мене теж хвилюють. Треба покласти їм край раз назавжди. Я звернувся до його величності листовно. Я певен, що він — справжній богоданий самодержець наш — не піде хибним шляхом.

— А коли піде?.. Ваше слово, Костянтіне Петровичу, слово обер-прокурора святішого синоду, слово старого вихо-

¹ Лоріс-Меліков — міністр внутрішніх справ.

² Лорісом-Меліковим.

вателя його величності, багато важить... Але... Хіба ж не занадто прихильно ставиться його величність до ліберальних проектів того... армяшки?.. Восьмого березня...

— Е, восьмого березня!.. Тоді ми ще не знали, графе, що уявляє з себе той Виконавчий комітет... Звичайно, я особисто був певний, що сили їх замалі... Та, врешті, для мене це й не мало великого значення — я принципово був проти реформи. Але для тих, кого справді дуже лякали... гм... гм... хто, так би мовити, надавав дуже великого значення терористичним виступам, для тих тепер є цілком певні докази, що Виконавчий комітет — це тільки купка зухвалих злочинців, і більше нічого... Повісимо Желябова, Перовську, Михайлова, Фігнер і ще кількох ватажків — от вам і край їхній революції...

— Слушно, цілком слушно, дорогий мій Костянтин Петровичу... Але чи не дуже вже ви недооцінюєте крамолу?.. Вішати, запроторювати, «куди Макар телят не ганяв»... хе-хе-хе... гноїти в тюрмах цих виродків — іншого шляху теж я ніколи не визнавав і не визнаю. Але все ж таки треба погодитися, що боротися з Виконавчим комітетом нелегко...

— Було нелегко!.. Але тепер... Вам не доводилося, графе, чути подробиць про свідчення відомого арештанта?

— Ні. Але щось-таки чув, здається, від Плеве... Не розумію тільки, для чого така таємничість — «відомий арештанта», «відомий арештанта»...

Победоносцев рвучко підвівся, підійшов до столу й почав чогось шукати в грубій зеленій теці.

Руки й губи йому тремтіли. Він знайшов те, чого шукав, подержав у руках дрібно пописаний аркуш, потім, ніби не наважуючись показати його Строганову, поклав знов до зеленої теки, закусив нижню губу, що помітно тремтіла, закрив руку за одворот свого чорного сурдута й просичав:

— Арештанта... А що, коли я скажу, що той арештанта — не абихто, а сам Іван Окладський?..¹

Строганов підвів брови.

Победоносцева ніби підкинуло пружиною:

— Так... Окладський, той самий... Той самий, що на запитання, якої він віри, відповів: соціалістично-революційної. Той самий негідник, що, пам'ятаєте, коли вони під Олександрівськом намірялися висадити в повітря поїзд його велич-

¹ Окладський Іван Федорович — народоволець, у 1880 році арештований і засуджений до смертної кари, але зрадив і був помилуваний. До 1917 року служив у царській охоронці. Верховним судом СРСР був засуджений до смертної кари, замінені в зв'язку з похилим віком до 10 років позбавлення волі.

ності, дав гасло Желябову: «Жар»,— себто з'єднуй електричні дроти, щоб стався вибух...

— Чекайте, чекайте... його ж, здається, ще восени засудили до смертної карі?..

— Так, засудили, але потім його величність замість шибениці нагородив його вічною каторгою... Хе-хе-хе... І не можна сказати, щоб він був невдячний: після злочину першого березня тільки внаслідок його виказів ми зразу ж довідувалися, хто такий той чи інший з арештованих злочинців... Ну, й багато чого іншого... Слідство дало такі блискучі наслідки в значній мірі через нього... Як бачите, в наших руках неабияка зброя...

Строганов слухав, трохи роззявивши рота. Слина текла йому по бороді, але він цього не помічав і схаменувся тільки тоді, коли Победоносцев несподівано увірвав, і його великі совині очі неприродно швидко забігали.

Строганов обтер бороду білою пахучою хусткою, кахикнув кілька разів і, нічого не відповідаючи Победоносцеву, швидко зажував губами — це повинно було визначати, що він глибоко замислився.

А Победоносцев схвильовано пройшовся по кімнаті, зупинився коло Строганова, ніби хотів йому щось сказати, але тільки крутнув головою, сів до столу й почав щось писати, огидно відкопильюючи нижню губу й зловісно блимаючи своїми совиними очима.

Він писав довго, ніби забув про Строганова, а той безпестану жував беззубим ротом і дивився просто перед собою старечим невидющим поглядом.

— Суд є суд! — нарешті підвівся Победоносцев.— І вирок є вирок... Я певний, я глибоко переконаний, що їм не уникнути смертної карі... Слухайте, що я пишу його величності:

«Ваша імператорська величність!.. Простіть, ради бога, що так часто тривожу Вас і турбую.

Сьогодні довідався я про чутку, яка наганяє на мене жах. Люди стали такі розпусні в думках, що дехто вважає за можливе звільнити засуджених злочинців від карі на горло. Серед руських людей уже є побоювання, що дехто може переконати Вашу величність і схилити Вас до думки про помилування злочинців. Чутка ця дійшла до старого графа Строганова, що схвильований приїхав сьогодні до мене.

Чи може це бути?.. Ні, ні й тисячу разів ні — цього бути не може, щоб Ви перед лицем усього народу російського в таку хвилину помилували вбивців батька Вашого, вбивців руського самодержця, за кров якого вся земля (окрім неба-

гатьох, що послабили на розум і серце) вимагає помсти й голосно нарікає на зволікання.

Коли б це трапилося, вірте мені, Ваша величність, це зрозуміють як гріх великий, і це похитне серця всіх Ваших підданих.

Я — руська людина, живу серед руських і знаю, що почуває народ і чого він вимагає. В цю хвилину всі вимагають возмезддя.

Той із цих злочинців, який уникне смерті, негайно ж почне кувати нову змову. Ради бога, Ваша величність, да не відгукнеться серце Ваше на голос лестоців і мрійності. Вашої імператорської величності вірнопідданий

Костянтин Победоносцев »

АУДІЄНЦІЯ

Лист Победоносцева до царя тільки формою був «крик наболілої душі» вірнопідданого: кожий рядок, кожне слово листа обер-прокурор святішого синоду обміркував довго і ретельно.

Знаючи про свій винятковий вплив на нового царя, він ще задовго до смерті Олександра II мріяв про ту хвилину, коли подолає своїх ворогів при дворі й стане за єдиного, найближчого радника імператорові. Він довго й терпляче чекав цієї хвилини й тепер, після судового вироку над народодовольцями, вирішив, що слухний час настав.

Розрахунок його був вірний: цар, не вагаючись, поклав на листі свого колишнього вихователя таку резолюцію:

«Будьте спокійні, з подібними пропозиціями до мене не посміє прийти ніхто, а що всі шестеро будуть повішені — за це я ручуся».

З квітня на Семенівському плацу страчено Желябова, Перовську, Кибальчича, Тимофія Михайлова і Рисакова. Гесі Гельфман — з огляду на її вагітність — смертну кару відстрочено.

Нове царювання починалося п'ятьома шибеницями й не менше (коли не більше) жорстоким вироком — тимчасово відстрочити шосту...

У день страти, одержавши від градоначальника повідомлення, що все обійшлося «як по писаному» і що «злочинців» уже поховано, Победоносцев виїхав до Гатчини.

Гатчина була єдине місце, де, на думку царя, він міг почувати себе в цілковитій безпеці від замахів таємничого Виконавчого комітету. До того ж і «охорона та забезпечен-

ня порядку» в Петербурзі набрали занадто вже срамотних для «непохитного» самодержавства форм: зразу ж після 1 березня почато обкопувати ровами палаци, заборонено ходити по панелях, навколо міста утворено кавалерійський кордон і по всіх шляхах поставлено застави... Цар знав, що з цього одверто глузують навіть неліберальні урядовці, але жак перед революціонерами не дозволяв припинити «заходів охорони», і залишалося тільки одно — переїхати до Гатчини.

З трьох поверхів гатчинського палацу Олександр III вибрав собі для мешкання найгірший — середній. Покої тут були напівтемні, з низькими стелями, саме такі, які подобалися цареві, що не любив (а може, й боявся) високих і світлих приміщень.

У день приїзду Победоносцева ще не всі кімнати було умебльовано й приоздоблено так, як наказав цар, але всюди вже помітний був смак нового господаря: поруч з картинами найкращих митців XVIII століття висіли дешеві олеографії, покриті лаком малюнки з закордонних журналів, невдалі фото й т. ін. Поруч із чудовими меблями червоного дерева стояли опецькуваті м'які крісла непевного вигляду, сучасні підробки під «руський стиль» і навіть звичайні дубові ослінчики.

Победоносцева спершу одведено на крайнє праве крило палацу — до вбиральні, а потім — через увесь палац від правого крила на ліве, де оселився цар, — до царської вітальні, яка поки що одночасно правила й за їдальню. Праворуч від цієї кімнати містився будуар цариці Марії Федорівни, а ліворуч — царевий кабінет.

Победоносцев чекав недовго: не встиг він ще навіть оглядітись, як із кабінету вийшов цар у супроводі свого найближчого й найвірнішого слуги генерала Черевіна; і обличчям, і рухами, і всією величезною незграбною постаттю цар дуже нагадував ведмедя середніх розмірів.

Поруч нього Черевін — людина нормального зросту, з чималим пузцем і обличчям затятого алкоголіка — виглядав справжнім карликом.

Черевін офіційно був товариш міністра внутрішніх справ, фактично ж обов'язки його полягали переважно в звичайних лакейських послугах цареві та в улаштуванні різних нескладних розваг для його величності.

Не останню, коли не першу роль серед цих розваг відіграла й щоденна гра з царем у карти, і таємні «випивони», до участі в яких і цар, і слуга чи то з конспірації, чи то з яких інших міркувань не любили запрошувати нікого.

Сьогодні, як і вчора, і позавчора, вони ще зранку, заховавшись в кабінеті від «милої Мінні» — цариці, — добре хильнувши улюбленого коньяку, все ще святкували щасливий переїзд з Петербурга до Гатчини.

Досвідчений Победоносцев зразу ж помітив по їхніх обличчях, що випито було «в міру», і зрадів, що від цього цар майже напевно в найкращому гуморі. Він не помилився.

— Сідайте, любезний Костянтин Петровичу, — милоство промимрив цар і простягнув Победоносцеву руку.

Той обережно приторкнувся своєю сухопарою долонею до величезної м'ясистої руки імператора й уклонився з виглядом найщасливішої людини в світі.

Цар, важко відсапуючись, гепнувся в широке крісло, зручно підсунуте Черевіним.

— Сідайте, — знову промимрив цар і потер долонею свою блискучу лисину, — гадаю, сьогодні ваші новини кращі, ніж минулого разу.

— Щасливий запевнити вашу величність, що справді кращі. Ваша величність не помилилася, призначивши за градоначальника такого вірного слугу, як генерал Баранов. Порядок у столиці встановлюється...

— Ну, а... чутки про мій переїзд?.. Чи правда, що була чутка, ніби мене вже й на світі нема? — відсапнув цар.

— Не смію затаїти від вашої величності: була... Але ми вживаємо заходів. Розшук, треба гадати, на вірному шляху... Начальник охоронного відділу працює як віл...

Незадоволення відбилося на царевім обличчі.

— Це той, Фурсов? Ще б пак, не працював!.. Я все забуваю... Чому пак його й досі ще не віддали під суд?.. Це ж той самий, що не вжив заходів, коли на Садовій у тому підкопі можна було накрити ледве не всіх отих негідників?

— Той самий, ваша величність... Тільки, клянусь богом, ваша величність, Фурсов не винний... Граф Лоріс-Меліков...

— Знаю, знаю!.. Ви хочете сказати, що винен граф? Вірно. Але не будемо говорити про графа: з ним уже скінчено...

— Я тільки про Фурсова, ваша величність, — блимнув Победоносцев совиними очима. — Віддавши під суд Фурсова, ми підірвали б-довір'я до влади... Суд над Фурсовим показав би жахливе безладдя урядової організації й підкреслив би силу й спритність революціонерів...

Цар напружено потер долонею своє низьке надбрів'я й засопів.

Черевін, що стояв увесь час за царевім кріслом, ледве помітно зітхнув і вдав, що замислився й собі.

Йому справді було про що замислитися: коли віддадуть

під суд Фурсова, навряд чи відкрутиться й Черевін, його начальник...

Цар, певно, думав про те, що й Черевін.

— Ну, гаразд. Про Фурсова я ще подумаю. Але все-таки треба негайно ж знайти йому замісника...

Серце Победоносцева тьохнуло:

— Є такий замісник, ваша величність!. Генерал Баранов подбав і про це,— в найближчому часі має приїхати капітан Судейкін...

— Щось не пригадую... Може, ти пам'ятаєш? — звернувся цар до Черевіна.

Той став струнко:

— Коли не помиляюся, ваша величність, це той... з Києва... Той, що всі нігілісти його, як вогню, бояться...

— Ага... так?.. Ну, добре... А ще там які новини у вас, Костянтин Петровичу?.. Принцеса Валійська ще не відїхала?

— Збирається, ваша величність. Востаннє я бачив її під час служби божої в неділю... Коли дозволите, ваша величність, я ще кілька слів про Судейкіна... Судейкін, ваша величність, саме та людина, якої нам тут бракує. Енергія й відданість престолові — надзвичайні. Працездатність, неабиякий розум, сміливість, а головне, ваша величність, надзвичайно оригінальний метод... Він, ваша величність, чудово розуміє психологію тих бандитів...

— Побачимо, побачимо... Але вибачте, любезніший Костянтин Петровичу, я хотів з вами побалакати про більш важливі справи...

Победоносцев нашорошив вуха.

— Мене весь час непокоїть одна думка. Всі кажуть, що давно вже час видати маніфест, який... припинив би всі кривосуддя. Ну і от... Мені вже дехто подав проекти... Але ви ж знаєте, що в таких справах ваша рука, ваш стиль... Одно слово, я хотів би з вами прочитати один проект, а потім, щоб ви... переробили...

Победоносцев підвівся й низько вклонився цареві. Він не чекав, що цар сам почне говорити про маніфест. Він гадав, що доцільніше було б спершу провести деякі зміни в міністерствах, звільнивши насамперед усіх прибічників «ліберального» Лоріс-Мелікова, а потім уже офіційно заявити про новий «курс» у маніфесті. Але Победоносцев не дарма посивів при дворі: він жодним рухом не виявив свого вагання.

Цар наказав Черевіну принести з кабінету проект принца Ольденбурзького й прочитати його вголос.

— «Усім любезним нашим вірнопідданим,— почав Черевін,— відомо, що Росію спостигла велика скорбота, що возлюблений батько наш — у бозі почивший імператор Олександр II — убитий святотатною рукою злочинця в самій столиці серед білого дня на вулиці зграєю зловмисників, які називають себе нігілістами й неодноразово чинили замах на так дорогоцінне життя...»

— Зупинися,— відсапнув цар,— отут мені трохи не подобається: «зловмисників, які називають себе нігілістами».

— І потім стиль, стиль, ваша величність,— підхопив Победоносцев, побачивши, що цареві бракує не тільки виразів, а може, навіть і самої думки, яку він нібито хотів висловити,— стиль, ваша величність,— це все... Треба, щоб почувалося, що промовляє цар усея Русі, самодержавець, помазанник божий... А тут...

«Божий помазанник» нахилив лисину на знак згоди:

— Ну, читай далі...

Черевін облизав язиком пересохлі губи:

— «Відданість своєму законному володареві з давніх-давен була властивістю руського народу, що виявляє й нині найглибшу свою огиду до такого жахливого злочину, вчиненого від купки людей, для яких немає нічого святого, які не визнають ані бога, ані святої віри, ані законів і влади...»

Усі заходи уряду спрямовано, щоб викоринити це вопіюче зло, але і все населення повинно сприяти урядові, щоб виконати це важке завдання. Волаємо до всіх любезних наших вірнопідданих, до святителів церкви, до родителів, опікунів, вихователів і виховательок юнацтва,— да з'єднаються вони навколо уряду проти небезпечного ворога — крамоли!

«Да поможе господь нам у цій святій справі...»

— Ну, то що?.. Візьметесь переробити? — запитав цар по хвиливі мовчанні.

— Краще... краще б, ваша величність, написати все наново,— вдаючи, що вагається, відповів Победоносцев.

— Наново то й наново, пишіть, Костянтин Петровичу! — підвівся цар і милостиво нахилив голову, показуючи цим, що аудієнцію скінчено.

Победоносцев одвісив глибокий уклін, цар вийшов.

Черевін одвів Победоносцева на другий кінець палацу, в кімнату, де обер-прокурор найсвятішого синоду мав переночувати.

На новому місці довго не спалося: нові надії й думки про милостиве цареве доручення — написати маніфест — опанували Победоносцева.

До того ж із царських покоїв майже весь час доносилися

голосні звуки труби: то цар, хильнувши з Черевіним коньяку, щасливий, що в новому приміщенні в Гатчині йому не загрожують пекельні бомби революціонерів, вигравав на тромбоні й бавився в тісному колі своїх приборників.

МАКАР ЗОРЯНЧУК

Ще до страти Желябова, Перовської, Михайлова, Кибальчича й Рисакова Макар Зорянчук опинився в безвихідному становищі: останній зв'язок його з Виконавчим комітетом порвався ще після арешту Фроленка, інших явок Макар не знав, а налагодити зв'язок з революційними колами через знайомих робітників вагався.

Часами здавалося йому, що найкращий вихід був би найнятися десь на завод — хоч би навіть до того ж Матверзена, де Макар працював перед тим, як перейти на нелегальний стан. Але йти на завод треба було неодмінно тільки з добрим паспортом, а в Макара вже давно не було ніякого.

Численні арешти, що відбувалися в робітничих кварталах, щодня сила-силенна шпигів на підприємствах та по трактирах, де ще так недавно можна було влаштовувати не тільки конспіративні побачення, а навіть збори, — все це ще більше переконувало Макара, що до поновлення зв'язків треба поставитися якнайобережніше.

Кількарічний досвід нелегальної діяльності підказував йому, що майже остаточний розгром усієї петербурзької організації «Народної волі» не випадковий і що його, Макара, можуть арештувати щодня, сохвилини.

Він не боявся арешту. Але все ж таки, пам'ятаючи науку Олександра Михайлова, уважно стежив і за самим собою, і за всім, що відбувалося навколо, намагаючися своєчасно помітити небезпеку й уникнути її, або — коли б виявилось, що уникнути неможливо, — піти ворогові назустріч бадьоро й сміливо, як і личить революціонерові.

Можливість дістатися в жандармські лапи, а надто можливість спричинитися до арешту інших, може, навіть і зовсім ні в чому не повинних людей, примушувала Макара триматися осторонь від усіх і вичікувати.

До того ж хвилинами він усією своєю істотою відчував, що тепер — ближчими днями — він навряд чи знайшов би в собі сили що-небудь робити, коли б навіть і була змога.

Неймовірне нервове напруження під час замаху на царя, вибухи бомб на Катерининському каналі, розгром Виконавчого комітету, арешт і жорстока страта найближчих товаришів — усі ці події тяжко гнітили Макара.

Він знав, що не треба піддаватися цьому гнітючому настроєві... Він почував, що зненавидів би самого себе, якби відмовився від революційної боротьби після арешту Олександра Михайлова, Макара Тетьорки, після страти Соні, Тимохи, Тараса...

Але все ж таки щось примушувало Макара пасивно вичікувати, зволікати, і від цього було надмірно тяжко — далеко тяжче, ніж колись у Лук'янівській тюрмі, в кайданах, на етапі, під час утечі...

Макар жив якимось напівсвідомо: зовсім випадково, не обмірковуючи, що та як, він уник арешту, покинувши приміщення на Дігтярній і знайшовши собі вогку напівтемну кімнату далеко на Пісках.

Заплатив господарці аж за місяць уперед, залишивши собі на прожиток щось не більше як три карбованці, і жив немов у якомусь тумані, нерідко забуваючи попоїсти, поздоровкатися з господаркою, що вже кілька разів нагадувала про паспорт, ба навіть забуваючи, що треба ж таки нарешті якось добути собі той клятий паспорт, бо інакше... «будуть неприємності з поліцією».

Цілими днями блукав Макар по Петербургу, повертався пізно вночі й засинав важким, неспокійним сном.

Але ще до світанку — як тільки починали гудіти фабричні гудки — підхоплювався, вмивався, снідав нашвидку шматком черствого хліба й поспішав на вулицю.

Він не мав певної мети, але знав, що не може залишатися на самоті з своїми думками й повинен бути серед людей, почувати навколо себе рух і гомін життя: це заспокоювало.

Бували години, коли Макарові здавалося, що страшне нервове напруження минулося, що не більше як через кілька днів почнеться нове життя—робота, революційна боротьба... Але минали дні, тижні, а бажаного перелому не було; уперто, напружено, нерідко зовсім не усвідомлюючи того, що з ним діється, Макар думав про своє минуле, підводив підсумки й шукав шляхів на майбутнє. І від цієї упертої невпинної роботи, що її відчував Макар у глибині підсвідомого, ніби в тумані, ніби якісь несправжні минали дні...

Одного похмурого ранку Макар згадав, що забув звечора купити хліба, й, шукаючи по кишенях мідяків, виявив, що має грошей усього щось копійок двадцять.

«Ну, а далі ж що? — мимоволі спалахнула думка, але зараз же й згасла: — Якимось обійдеться...»

Макар підтягнув якнайтугіше попругу й вийшов на вулицю.

Накрапав сірий дощик, але вітер з далекого моря все дужчав.

«Може, ще й сонце вигляне опівдні»,— подумав Макар і зайшов до першого ближчого трактиру перечекати не-году.

Одвідувачів не було. Трактирник куняв за прилавком, а неймовірно брудний, сопливий «малий», років сімнадцяти, глибокодумно колупав пальцем у носі.

Макар замовив «пару чаю» й сів у куток з таким розра-хунком, щоб бачити все приміщення: з того часу як він почав працювати в заплілі, йому завжди ніби щось муляло, коли доводилося сідати так, що хтось міг підійти ззаду не-помітно.

«Малий» приніс чай, постояв трохи коло Макара, почув-хав потилицю, потім одійшов і знов почав уперто колупати в носі.

— Ох-а-хо! — голосно позіхнув трактирник і перехрес-тився.

«Ну й нудьга ж тут,— подумав Макар,— краще вже на дощі десь мокнути... Тільки от чобіт лівий чогось зовсім розлазиться...»

Макар глянув на чобіт і раптом помітив під столом газету.

«Може, хтось навмисне підкинув?.. Може, якась нелегаль-щина?» — майнула думка.

Але газета була звичайною: «Санкт-Петербургский ли-сток».

«Дивно все ж таки,— подумав Макар,— з тутешніх одві-дувачів навряд чи хтось читає газети... А коли й читає, то вже напевно не кидає під стіл... А може, таки справді хтось навмисне залишив?.. Ого, та ще й свіжа... Ну, що ж, новини, певно, звичайні...»

Невідомо чому хвилюючись, Макар розгорнув газету. Очі йому заблищали: на першій сторінці великими літерами був надрукований маніфест від 29 квітня.

«Божою милостію, ми, Олександр III, імператор і само-держець всеросійський, цар польський, великий князь фін-ляндський і прочая, і прочая...»

Богові в неісповідимих судьбах його благоугодно було закінчити славетне царювання возлюбленого родителя на-шого мученицькою кончиною...»

— Ох-а-хо!..— протяжливо позіхнув трактирник, але Макар його не почув.

З ним сталась одна з тих змін, які за останній час трап-лялися досить часто: він відчув якесь незвичайне нервове зворушення. Воно завжди лякало Макара й примушувало

його знов і знов уперто стежити за собою й напружувати всю свою волю, щоб не взяли гору «кляті нерви».

Але на цей раз він не встерігся: ніби потужна всеможна хвиля вдарила на нього, пододала й заповонила. Він напружено пильно вдивлявся в сірі рядки, але бачив перед собою вже не брудний аркуш газети, а стіну Михайловського саду, набережну Катерининського каналу, царську карету, потрошену першим вибухом, і переляканого на смерть царя вічна-віч з неблаганною постаттю Ігнатія Гриневицького...

Макар протер очі.

Царя страчено... Але загинув і Гриневицький, і Тимоха, і всі... А новий цар знову «взяли на себе тягар самодержавної влади під страшний час усенародної скорботи й жаху», і нібито зовсім не було ні замаху під Москвою, ні вибуху в Зимовому палаці, ні надлюдських зусиль останніх місяців, що закінчилися стратою Олександра II... Але ж вони були... були! Нехай не дали вони тих наслідків, яких чекали революціонери, але ж революційної боротьби не припинено, її не припинить, не може припинити ніщо!..

«Підле-й злочинне вбивство руського царя,— стояли перед очима сірі рядки,— вбивство руського царя посеред вірного йому народу... недостойними недолюдками — страшна, ганебна, нечувана в Росії подія...»

— Ох-а-хо! — знову позіхнув трактирник, і це позіхання ніби розбудило Макара.

Він зачитав далі швидко-швидко, неначе шукаючи якогось до смерті потрібного йому виразу...

«Присвячуючи себе великому нашому служінню, ми закликаємо всіх наших вірних підданих служити нам вірою й правдою, щоб викоренити мерзотну крамолу... щоб знищити... знищити...»

«Розумієш, гаде, знищити... Тільки ми ще побачимо, хто буде знищений, собачі ви душі!» — захотілося Макарові крикнути на весь голос.

Але він стримав себе, важко сплюнув на брудну підлогу, намацав у кишені останні свої мідяки, кинув їх трактирникові на прилавок і, не поспішаючи, вийшов на вулицю.

АРЕШТ СТУДЕНТА

Дощ уже перестав. Розірвані хмари швидко бігали над високими дахами сірих будинків, бруковані, змиті дощем вулиці вже подекуди виблискували від сонця. Візники, карети, вагони, конки, пішоходи ніби поспішали нагнати прогаяне під час дощу.

Макар ішов бадьорим швидким кроком і з насолодою відчував навколо себе невпинний рух і гомін великого міста.

«Годі вичікувати й зволікати, — думав Макар, — не такий тепер час... Ворог не спить... Маніфест — це новий зухвалий виклик революціонерам... Цар і жандарми почувають себе переможцями... Але вони помиляються...»

Чому саме помиляються цар і жандарми, Макар не міг би пояснити докладно. Він тільки знав, що сьогодні маніфест ніби розбудив його, ніби підштовхнув...

«Негаймо ж, негаймо ж поновити зв'язки, негаймо ж до роботи, до впертої праці... Хіба ж не казала Соня: «Ви, Макаре, з Тимохою та Халтуріним при певних умовах могли б повести за собою весь робітничий Петербург...»

— Ех, Соня! — зітхнув Макар і здивовано відчув, що спогад про страту Перовської уже не викликає в нього, як завжди, пекучого болю: ніби не було суду й вироку, ніби не було 3 квітня, високих чорних стовпів-шибениць на Семеновській площі, ніби ось зараз вирине з юрби постать Соні, суворо, допитливо глянуть сміливі очі і срібний, трохи, занадто офіційний голос питає: «Ну що?... Виконали?..»

Макар мимоволі почав пильніше придивлятися до людського потоку, що плинув повз нього — швидкий, різноманітний, галасливий, чужий.

Раптом постать молодої, одягненої в чорне поношене пальто курсистки прикувала його увагу.

Може, й справді курсистка трохи нагадувала Сою, а може, й просто раніше від інших кинулася Макарові у вічі, але, зупинивши на ній погляд, він уже не міг зосередити увагу на чомусь іншому і мимоволі йшов за дівчиною назирцем.

На розі Литейного, там, де завжди зупинявся вагон конки, дівчина затримала крок, пройшла повз натовп, повернулася й стала, ніби чекаючи вагона.

Але пройшов і перший, і другий, і третій вагон — дівчина навіть і не спробувала сідати. Ясно було, що вона когось чекає.

Четвертого вагона щось довго не було, натовп зібрався чималий, і Макар мусив підійти до дівчини ближче, щоб якось не загубити її в юрбі. Він стояв тепер усього лише за кілька кроків від неї.

«А чи не зустрічав я її часом раніше? — майнула йому в голові думка, — може, в Києві або що?..»

— Р-разойдісь!.. Чого лізеш?.. Не бачиш, чи що, вагон підходить! — закричав будочник.

Макар мимоволі озирнувся і раптом побачив, що до зупинки підходить якийсь молодий, невисокий на зріст студент. Кашкет збився юнакові на потилицю, пальто — незастебнуте, безвусе обличчя розчервонілося від швидкої ходи.

«Тікає він від когось, чи що?» — подумав Макар і тої ж хвилини помітив, що студент справді тікав: кроків за двадцять серед пішоходів майнула характерна постать «горохового пальта».

Шпиг ніби нічим не відрізнявся од інших людей; навіть пальто на ньому було не горохове, а чорне, з бархатним коміром... Але притаманна всім шпигам хода, сторожко підведені плечі й нахил голови, як у хорта, що почув дичину, переконали Макара, що це справді шпиг.

Доля, здавалося, сприяла студентові: не встиг він підбігти до зупинки, як підійшов вагон конки, почали виходити й сідати пасажирів.

Ось-ось плигне на приступку студент, вагон рушить, і шпиг зостанеться ні в сих ні в тих...

Макар задоволено посміхнувся. Але в ту ж мить тривога стиснула йому серце: дівчина, за якою він стежив, побачила молодого студента й, очевидно, хотіла до нього підійти.

Макар глянув на шпига, помітивши, що вагон чомусь не рушає, зміркував, що це зовсім не випадково, і в ту ж мить спостеріг, що в натовпі були ще два шпиги...

«Пропав... пропали і він, і вона!» — блискавкою майнула Макарові в свідомості, і він інстинктивно зробив крок уперед, до дівчини, ніби хотів захистити її своїми грудьми.

Може, за самим тільки студентом стежили? Може, її не знають?

— Держи, держи!..

— Хапай злодія!!.— закричали шпиги, хапаючи студента за руки.

— Держи!.. Злодія!! — ревнула юрба.

— Брехня! Він не злодій, я знаю його!..— розпачливо скрикнула дівчина й кинулася до шпигів.

Але Макар в одну мить заступив їй дорогу, міцно вхопив дівчину за плече, повернув, узяв під руку й швидко повів геть від натовпу.

ОХРАННИКИ

— Ну, а тепер скажи, хай приведуть Дегаєва,—промовив високий широкоплечий жандарм, що стояв за столом коло крісла, засунувши руки в кишені.

Його співбесідник — білявий в'юнкий урядовець років під сорок — нащось розстебнув свого чорного сурдута, швидко

понишпорив пальцем в кишенях білого жилета, зробив один крок до дверей і зупинився, ніби вагаючись:

— А чи не рано ще, Георгію Порфіровичу?.. Може, нехай би посидів ще трохи?

— Досить!.. Ти, Коко, нічого не розумієш: швидкість, певність і точність!.. Для таких, як молодший Дегаєв, навіть одного тижня цілком досить; це тобі не... Та ось зараз сам побачиш. Скажи там лишень та займай свою позицію...

Коко вийшов до другої кімнати і за три хвилини вернувся.

— Зараз приведуть. А ви це чудово вигадали, Георгію Порфіровичу,— садовити декого просто тут, а не до в'язниці, це впливає...

— Ого, ще й як!.. Тільки ти ж не барися...

Коко відчинив дверці одної з великих шаф, що стояли вздовж стінки жандармського кабінету, нашвидку висякав носа, хахикнув, щоб прочистити горло, вліз у шафу й зачинив дверці.

Тої ж хвилини до кабінету приведено «злочинця».

Молодий, нижче середнього зросту, межі двох огрядних жандармів він здавався підлітком.

Проте йшов упевнено, трохи відкинувши голову назад і з презирством скрививши губи. Уся невисока постать його ніби промовляла: «Допит то й допит... Плювати я на вас хотів!..»

— Н-ну-с... дозвольте познайомитися, юначе! — звернувся до нього Георгій Порфірович, коли конвоїри-жандарми вийшли.— Дозвольте познайомитись...

Удаючи, що не помітив простягнутої до нього жандармської руки, юнак одвернувся, ніби оглядаючи приміщення.

Непевність і здивування промайнули йому на обличчі...

Це була справді не зовсім звичайна кімната.

Праворуч від дверей, через які приведено було «злочинця», стояв великий, завалений паперами й справами стіл. З обох боків його — два крісла. Далі за столом і вздовж лівої од дверей стіни стояли якісь високі шафи зі скляними дверцями, позавішувані були зсередини якоюсь темною тканиною. На шафах, на лутках двох напівзакритих важкими порт'єрами вікон, а подекуди й на підлозі лежали теки з паперами, пакунки, перев'язані шпагатом, скриньки...

— Сідайте, будь ласка,— сказав жандарм, сів і собі, поклав перед собою якийсь бланк і приготувався записувати.

— Ваше прізвище?

— Дегаєв Володимир Петрович.

Жандарм записав, але далі чомусь не запитував. Енерг

гійне обличчя його раптом посмутніло, посеред широкого лоба прорізалася глибока зморшка.

— Ну й обридло ж мені це все! — несподівано скрикнув він, одкидаючи геть перо, енергійним рухом розправляючи широкі плечі. — Не вірите?..

«Злочинець» здивовано підвів брови.

— По очах бачу, що не вірите... Але бог свідок — обридло!.. Протоколи, запитання, доповіді, безглузді арешти...

Жандарм відкинувся на спинку крісла і зареготав.

— Мовчите?.. Здивувалися, Володимире Петровичу?.. Гадали, що Георгій Порфірович Судейкін — людина зовсім іншого гатунку?..

Почувши прізвище «Судейкін», Дегаєв гостро, допитливо глянув жандармові у вічі й нахмурився.

— Не сподівалися, Володимире Петровичу? Так, так, я справді капітан Судейкін, той самий, що в Києві... Одне слово — той самий, про якого відомо кожному порядному революціонерові. Ну, а оскільки ви теж, треба гадати, належите до революційної партії...

— Коли ви мене викликали на допит — допитуйте... А коли ні — звільніть, будь ласка, від сумнівної приємності слухати вашу балаканину, — роздратовано скрикнув Дегаєв.

Судейкін нахмурих брови.

— Не хочете?.. Ну що ж... ваша воля... Зараз подзвоню, щоб за вами прийшли...

Дегаєв ледве помітно зітхнув з полегшенням.

— Зараз подзвоню... — тягнув далі Судейкін, — тільки, будьте ласкаві, ще два слова: під час арешту на розі Литейного, коло вагону конки, з ваших товаришів нікого не було?..

— Нікого.

— То й добре. Мої агенти мене запевняли, що там була одна ваша добра знайома... от тільки прізвище її я забув. Ну, та все одно. Коли ви кажете, що нікого не було, то й добре. Гарзд... Крапка. Я, власне, зовсім не про це хотів вас запитати. Я знаю, що в цій справі не дочекаюся від вас жодної відповіді. І зовсім не для того я вас викликав, щоб ставити нікому не потрібні запитання. У мене щодо вас зовсім інша мета... Зовсім інша. Я хочу вам дещо запропонувати. Вашу справу буде негайно ж припинено, вашу провину забудуть, якщо ви дасте згоду... Ну, так би мовити... трохи нам допомогти...

— Мовчіть!.. Я не хочу вас слухати! — з обуренням підхопився Дегаєв. — Яке нахабство: пропонувати мені... роль...

шпиґа! Та хто вам дав право звертатися до мене з такими пропозиціями?...

— Ви навіть не вислухали мене, а вже розсердилися, — самовпевнено посміхнувся Судейкін. — Я й на думці не мав, щоб ви зробилися шпиґом або зрадником... Я добре знаю всю вашу родину, та й ваше особисте поводження промовляє само за себе... Запевняю вас — я хочу запропонувати вам зовсім інше!.. Річ у тому, що уряд бажає миру... Миру з усіма, навіть з революціонерами. Уряд, як вам, певно, відомо, готує широкі реформи... Треба, щоб у цій величезній роботі революціонери не ставали на перешкоді!.. Один-два роки без терору — і ви не впізнаєте нашої бідної отчизни!.. Майте терпець, вислухайте мене... Вам, певно, дивно, а я, може, більший соціаліст, ніж дехто з ваших товаришів... Але терор... терор тільки затримує реформи. Я не кажу вже про ту нещасну молодь, яка так щиро й самовіддано гине, гадаючи, що шлях до соціалізму тільки через тероризм. Ви не слухаєте, вам потрібні докази моєї щирості? Ви їх матимете. Коли дозволите, потім поговоримо докладніше. А зараз я вам скажу тільки одно: жодного зрадництва, жодного виказу я не вимагатиму від вас ніколи. — Судейкін відсапнув.

— Годі!! — задихаючись від хвилювання, перепинив Деґаєв. — Звеліть, щоб мене вивели. Навіть від самого Судейкіна я не чекав такого... нахабства!..

Судейкін задоволено посміхнувся й подзвонив.

— Я не ображений. Обміркуйте мою пропозицію як слід. Зважте всі «за» й «проти». Завтра вас звільнять.

Деґаєв, стиснувши зуби, мовчав і дивився вбік. За хвилину розчинилися двері й увійшли жандарми-конвоїри.

— Чудово, Георгію Порфіровичу, артистично! — вигукнув Коко, вилазячи з шафи. — Не будь я Кіндрат Скандраков, коли той молокосос не погодиться... І як це ви чудово сказали: «Може, я ще більший соціаліст, ніж дехто з ваших товаришів». Ха-ха-ха...

— Я ще хотів навести йому цитату з Прудона... Тільки боявся переборщити — він аж позеленів від хвилювання... Теж... революціонер!.. Ганчірка!.. А дивись ти: й собі пнеться в Желябови.

— Хе-хе-хе... Коли не в Желябови, то в Клеточникови...

— Ого!.. Та ти, Кіндрате, розумніший, ніж я гадав... Іменно в Клеточникови!.. Ти ж поміркуй: коли у Виконавчому комітеті справді не дурні позалишалися, вони повинні тільки про те й мріяти, щоб якимось захити ту величезну проріху, що сталася після арешту Клеточникова. Мати в ворожому

таборі свою людину... А цей... молокосос, гадаєш, не мріяти-
ме тепер, після моєї пропозиції, про те, щоб замінити со-
бою Клеточникова?..

— Він-то мріятиме... А от генерали їхні чи дадуть на
це згоду?..

— Побачимо. Зараз я можу тобі сказати тільки одне:
той, хто викликав нас до Петербурга, не жалкуватиме...

— Що ви, що ви, Георгію Порфіровичу, на вас тут
усі дивляться як на визволителя!

Судейкін самозадоволено крутнув вуса.

— Кожний талант, Коко, насамперед вимагає простору,
масштабу, так би мовити. Ну, що ми могли зробити там,
у Києві? Той старий дурень, Новицький, висів над нами,
ніби якесь прокляття. Куди не повернися, що не зроби, про
все треба доповідати йому. Запевняю тебе, поки він буде
начальником жандармського управління — революціонери
в Києві почуватимуть себе як дома.

— Без вас, Георгію Порфіровичу, Новицький довго там
не продержиться.

— Хтозна... А час би вже кому слід викинути з жандар-
мерії те старе барахло... Ех, Коко!.. Скільки він мені крові
зіпсував, скільки справ провалив своїми ідіотськими роз-
порядженнями! Якби не я... Хіба без мене він користував-
ся б таким авторитетом? Сама тільки справа про вбивство
Никонова чого варта!.. Ти пам'ятаєш?..

— Никонова?.. Це того нашого агента в Ростові?.. Я ще
тоді не служив, Георгію Порфіровичу.

Судейкін гепнувся в крісло й закурив сигару.

Скандраков уместився в другому кріслі, закурив і собі
й приготувався слухати свого принципала.

— Дуже повчальна історія,— почав Судейкін,— тільки ти
ось що, Коко, спершу напиши наказ про звільнення того...
Володимира Дегаєва.

За три хвилини наказ був готовий. Судейкін підписав,
подзвонив жандармові і, віддавши йому наказ, з насолодою
затягнувся пахучим димом дорогої сигари.

— Тепер слухай... Ну й швидко ж біжить час! Цій історії
ось уже скоро три роки... Одержуємо ми телеграму: «В Рос-
тові на вулиці застрелено агента Никонова. Вбивство, без-
мовно, справа бунтарів-анархістів». Починається слідство.
Виявляють, що вбивці якісь Іван Петрович та Карл Генріхо-
вич, але хто вони такі, звідки — невідомо. Новицький, між
іншим, з матеріалами слідства одержує й листа, що ви-
сланий з Києва до Ростова на адресу слюсаря Івана Пет-

ровича від якоїсь жінки... Ну, скажи мені, будь ласка, як би ти, Коко, розцінив цей факт?..

— Насамперед я б сказав, що в того вбивці — в слюсаря Івана Петровича — був зв'язок з Києвом, отже...

— Отже, треба було шукати кінців у Києві... Але як шукати?..

— Та звісно як: звернути насамперед увагу на всіх слюсарів...

— Оттуди к бісу!.. Ну, Коко, ти теж недалеко од Новицького відстав. Він якраз саме так і зробив. А мені навіть листа спершу не показав. Так і припинили були цю справу. Тільки вже потім, значно пізніше, дістав я цього листа від Новицького, та й то випадково якимось. Читаю, розглядаю з усіх боків, обмірковую кожне слово... а там, у кінці, таке речення: «Сестри твої здорові, у Саші дитина вмерла!» Розумієш, що це означає? Насамперед, оскільки лист адресований Івану Петровичу, — виходить, що в нього в Києві є сестри, по-друге, що одну з сестер зовуть Олександра і що в неї померла дитина. По-третє... та ти тепер, певно, й сам доміркуєшся...

Скандраков глибокодумно почухав потилицю.

— Ех, Коко! Та тут уже ясніше від ясного: лист був на «ти» — отже, виходить, писала його жінка чи дівчина, близько знайома з сестрами того слюсаря, Івана Петровича. Писала невдовзі після того, як у сестри Саші померла дитина. Вимагаємо від київської консисторії відомості про померлих дітей щось за цілий місяць до того, як написано листа... Звертаємо увагу на всіх матерів з ім'ям «Олександра». Шукаємо серед них таких, що мають сестер і братів... Ха-ха-ха! Новицький тоді аж рота роззявив, як я йому показав, що у незаміжньої Олександри Івичевич помер син Євгеній, а брати її, Гнат та Іван, — слюсарі, відомі революціонери, причому останній якраз тоді і їздив до Ростова!..

— Це ж які Івичевичі? Може, ті, що померли від ран після збройного опору на Жилянській?

— Ті самі... Ех, Коко! І цей збройний опір на Жилянській, і арешт Валер'яна Осинського, і суди, і дальші арешти, і розгром «Південної спілки робітників» хоч і на мою кар'єру вплинули неабияк, а проте йолоп Новицький мав від них куди більшу користь, ніж я... Що ж ти хочеш?.. Хто для них я?.. Чорна кість — ні освіти, ні благородного походження... Ну, та недовго вже Новицькому командувати... Вячеслав Костянтинович...

— Фон Плевс?

— Да, директор департаменту державної поліції фон Плевел!.. Ну... то він казав...

Але що казав Плевел, Скандракову на цей раз не довелося почути: увійшов жандарм з запитанням, на який час призначає Судейкін останній перед звільненням допит Володимира Дегаєва.

Судейкін призначив на першу годину ночі.

НОВИЙ ЗВ'ЯЗОК

Міцно тримаючи під руку незнайому дівчину, Макар швидким, упевненим кроком підійшов до найближчого візника.

— На Васильєвський... Швидше!..

Візник рушив.

— Я нічого не розумію... Якби не ви, вони б мене захопили теж,— прошепотіла дівчина.

— Чи варто тепер розмовляти про такі дрібниці?— голосно відповів Макар, киваючи на візника.— А гроші у вас є?— додав ледве чутно.

— Є...

— Якийсь час обое сиділи мовчки, скося придивляючись одне до одного. Але швидко всю їхню увагу захопила вулиця: здавалося, ніби всі знають, що тільки-но коло вагона конки арештовано молодого студента і що Макара з дівчиною не затримують тільки того, щоб краще за ними простежити.

Візник, пішоходи, ломовики, що йшли за навантаженими підводами, поліцаї на перехрестях — усе навколо здавалося підозріло ворожим.

— Ох, як він повільно їде,— з тривогою в голосі почала була після довгого мовчання дівчина, але, глянувши в очі Макарові, в ту ж мить заспокоїлася: відчула, що ніякої небезпеки не було.

Макар після кількох поворотів, після кількох обережно кинутих назад поглядів переконався, що погоні немає. Суворість і зосередженість зникли йому з обличчя, в карих очах заблищали веселі вогники.

— Гадаю, що все гаразд... Заплатить візникові,— нахилився він до дівчини.

За п'ять хвилин вони вже виходили прохідним двором на другу вулицю.

Коло воріт Макар зупинився.

— А що, як ви гадаєте, тому арештованому товаришеві велика небезпека загрожує?

— На мою думку — ні.. Майже напевно — ні. Вже з тиж-
день він при собі нічого не носить. Так само й дома — абсо-
лютно чисто, та й взагалі він зацікавився нашим рухом
зовсім недавно.

— Ну, то й добре... А тепер... усього вам найкращого.

— Себто як усього найкращого?.. Ви ж мене врятували...
І потім...

Макар насупився. Справді, ця несподівана зустріч, може,
якраз саме й є те, що йому треба.

Він гостро глянув у сірі довірливі очі.

— Слухайте... По правді сказати, я.. нелегальний... Ні
грошей, ні пристановища... Тобто квартиру поки що маю,
але не сьогодні-завтра доведеться її покидати: нема пас-
порта... Поновляти старі зв'язки поки що небезпечно... Та й
не знаю напевно, хто з товаришів зараз на волі..

— Розумію... Я розумію вас... За останній час стільки
арештів... Але це нічого... Я б могла вас познайомити...
Тільки все ж таки... Хоч ви й урятували мене, проте... до
кого я повинна звернутися, щоб вас рекомендувати? Може,
після всього, що сталося, вам дивно, але...

— Зовсім не дивно: обережність ніколи не шкодить...
Найкраще, якби ви мали змогу звернутися до когось, хто
знає агентів Виконавчого комітету... Тільки навряд чи це
можливо...

Дівчина замислилася на хвилину.

— Ха-ха-ха!.. Ну й дурна ж я, вибачте мені, товаришу.
Уявімо, що ви не наш, що ви ворог... Тоді виходить, так чи
інакше, я у вас у руках... Квартира моя недалечко, неле-
гального в ній анічогісінько нема... Перебудете в моїй кімна-
ті до вечора. А за той час я встигну де з ким порадитися.
Гаразд?

Макар погодився.

Дорогою він ще раз запитав про арештованого.

Дівчина розповіла, що недавно сидів у в'язниці старший
брат студента, що за цього брата дуже боялись, але оскіль-
ки його випустили без жодних наслідків, треба гадати, що
й молодшому ніщо не загрожує. А він найбільше винен
у тому, що кілька разів читав прокламації.

Докладні пояснення дівчини, її просте товариське пово-
дження справляли дуже гарне враження.

— Як вас зовуть, товаришко? — запитав Макар не зовсім
до речі.

— Віра... А вас?..

— Макар... Гнатович.

— Чого так солідно?.. Товариш Макар — значно краще.

Проте як хочете. Зараз я вас відрекомендую своїй господарці як знайомого, що привіз мені листа з Києва — від матері. Потім побіжу до Сергія Петровича, це брат того, арештованого... А потім побачимо.

Кімната Віри була досить простора й вигідна, тільки дуже темна. Просто проти вікна сірів глухий мур сусіднього будинку.

Крім твердого ліжка з тоненькою байковою ковдрою, дешевого, не прикритого скатертиною столу та двох стільців, жодних меблів тут не було. В кутку коло дверей стояла чимала корзина, над нею під пожовклою від часу газетою висіла одежа. На столі — кілька медичних книжок, на ліжку — напіврозрізаний номер «Отечественных записок».

— Сідайте, Макарє Гнатовичу, та озброюйтесь терпінням: раніше, як о десятій годині, не повернуся... Коли голодні — в столі хліб, ковбаса. Захочете відпочити — ліжко до ваших послуг. Для певності, щоб вас не турбувала господарка, я вас замкну.

— Добре. Чекатиму нетерпляче..

Віра накинула на плечі сіре пальто з потертим коміром, взяла на дорогу шматок хліба й пішла.

Макар походив якийсь час по кімнаті, але зміркував, що присутність його в замкненому приміщенні може зацікавити, а то й схвилювати господарку. Сів до столу й замислився.

З шухляди потягнуло ковбасою. Макар одрізав шматочок, пожував, одрізав ще трохи і лише після великого напруження волі одмовився від спокуси з'їсти всю ковбасу: перетомом й голодування останніх днів давалися знаки.

Щоб триматися якнайдалі від спокусливої шухляди, Макар сів на ліжко. Голова якось сама похилилася на подушку, приємне тепло розлилося по всьому тілу, і Макар одразу ж міцно заснув.

НЕВТОМНИЙ РОБІТНИК РЕВОЛЮЦІЇ

Прокинувся він від настирливого чиркання сірників.

Було напівтемно. Коло столу хтось, певно, хотів засвітити лампу.

— Хто тут? — підхопився Макар, протираючи очі.

— Не хвилюйтесь, пожалуста, гаспадин,— прошамкав рідний, здавна знайомий голос.

— Савка!.. Невже ти?.. Невже я не сплю?..

Савка, не відповідаючи, стискував Макара в обіймах, цілував його, лоскотав і колов своєю великою рудою бородою.

— А я гадав, що ти в Києві... Або...

— Або в якійсь буцегарні?.. Что значіт?.. Хіба я вам який-небудь злодій? Я собі просто бідний єврей, і більше нічого!.. Златопольський? Савелій Соломонович Златопольський? Ну, так я-таки його зовсім не знаю! — зареготав Савка, жваво жестикулюючи, шохвилини міняючи позу й усім своїм виглядом підкреслюючи, що він не має нічого спільного з Савелієм Златопольським.

Макар метнувся засвітити лампу, руки йому тремтіли від радісного хвилювання, і Савелію довелося йому допомогти.

Блимнув несміливий вогник. Товариші ще раз пильно оглянули один одного.

Перша зустріч — давно, кілька років тому в Києві, і остання — тут, у Петербурзі, за кілька день до вбивства царя — пригадались обом. Обидва мали в свій час зв'язок з Валер'яном Осинським, обидва — хоч і в різних ділянках — брали найближчу участь у роботі «Народної волі» перед замахом першого березня... Але Макар не знав, що Златопольський — член Виконавчого комітету, і гадав, що він ще перед зборами на Тележній виїхав з Петербурга.

Так само й Златопольський не сподівався вже бачити Макара: був певний, що його заарештовано.

— Ну і змарнів же ти, братику! — поклав Златопольський руку на плече Макарові.

— Та й ти начебто вже не такий, як був...

— Что значіт? Я сібе просто бедний їврей, — спробував пожартувати Златопольський, але зразу ж увірвав і похнюпився. — Ну що ж — не такий то й не такий... Але ми ще повоюємо, біс його батькові! — раптом підвів він голову.

І цей енергійний, упертий рух краще від слів показав Макарові, що перед ним — той самий, колишній, невтомний, упертий Савка.

Єлизаветградський міщанин Савелій Соломонович Златопольський, колишній студент-технолог, уже давно стояв у списках ретельно розшукуваних по всій імперії «державних злочинців». Його худувата, середнього зросту постать, його енергійне характерне семітське обличчя, облямоване рудуватою бородою, сірі розумні очі під густими темно-русявими бровами, навіть його ледве помітне ряботиння під лівим оком — усі ці прикмети ретельно вивчали сотні шпиглів і жандармів. Але як жодний паспорт не може дати ніякого уявлення про живу людину, так само й «прикме-

ти» Савелія Златопольського не дуже допомагали жандармам розшукувати цього невтомного робітника революції. Досить було Златопольському трохи підстригтися, підголитися та одягнутися відповідним чином, і він з енергійного, жвавого Савки обертався на поважного, обережного комерсанта або, коли було треба, і на поміщика середньої руки, що прибув до столиці з свого не дуже-то великого, але, треба гадати, і не дуже дрібного маєтку.

Тепер — після великих березневих арештів та після від'їзду з Петербурга майже всіх членів Виконавчого комітету — Златопольський уперто працював над об'єднанням та зміцненням розпорочених останніми подіями партійних сил.

Наражаючись на небезпеку майже на кожному кроці, він поновлював і з неймовірними труднощами підтримував зв'язки між численними гуртками та окремими особами, що тепер особливо відчували гостру потребу в твердому керівництві.

Майже не знаючи відпочинку й спокою, він не відчував перевтоми. Він тільки стискував зуби, коли довідувався про нові арешти й погроми, але не занепадав духом і тільки ще дужче радів кожному випадкові, кожній дрібниці, що, на його думку, так чи інакше збільшувала сили організації.

Зустріч з Макаром була для нього справжнім святом. І хоч здавалося Златопольському, що радіє він з того, що є «нова сила», новий робітник організації, але, сам того не усвідомлюючи, він чи не більше був радий тому, що знайшов старого товариша, який по-братньому відчує його хвилювання й радощі, тривоги й побоювання.

— То, кажеш, не такий? — ще раз посміхнувся Макарові Златопольський. — Гаразд, гаразд... Краще давай поговоримо тепер про тебе... Поки ти спав, я тут обміркував дещо... Тобі насамперед треба трохи оговтатись. Про справи я тобі розповім докладно, але основне зараз для тебе — це квартира, паспорт, ну, так би мовити, становище звичайного обивателя... Є тут у нас один товариш — Дегаєв Сергій Петрович. Тобі про нього Віра казала. Не те щоб агент Виконавчого комітету, але... щось близько до того. Та ти, може, про нього раніше чув?..

— Ні, не чув.

— Однаково. Чоловік це дуже розумний, користується повним довір'ям наших, увесь час виконував та й тепер виконує важливі доручення. Не гаразд трохи, що, як ти

бачив, його брательника заарештовано, але це — дрібниця. Ми вже це обміркували. Братові не загрожує нічого серйозного... Посидить, та й випустять. А для нашої справи це, може, навіть ще й краще: ну, скажи мені, який конспіратор через кілька днів після арешту брата оселятиме в своїй квартирі нелегального?..

— Правильно. Проте це непогано вигадано лише в тому разі, коли сам твій Сергій Петрович не має жодних рахунків з жандармами.

— Уяви собі, жодних. Самі жандарми нас у цьому переконали... На початку березня Дегаєва — вперше після кількох років роботи — було арештовано. Ми дуже боялися за нього, бо коли б виявлено, що він брав участь у підкопі на Малій Садовій... Ну, коротко кажучи, було чого боятись. Але виявилось, що жандарми не знають анічогісінько. Так само, як і багатьох інших, потримали його трохи та й випустили...

— Здорово... А все ж таки, хто він такий?

— Артилерійський штабс-капітан у відставці. Вчена людина: оце саме кінчає інститут інженерів шляхів сполучення. Це йому дуже допомогло: на слідстві виявилось, що його досить-таки чимала родина живе виключно на його заробітки. От і уяви собі: людина весь час готується до дуже серйозних іспитів, виконує великі замовлення міністерства на різні креслярські роботи та ще й кілька приватних лекцій з вищої математики дає. Ну, хіба можливо, щоб у звичайної людини за таких обставин ще й час на революційні справи залишався? Звідки ж було жандармам знати, що в Сергія Петровича така виняткова працездатність? Та ось ти сам скоро побачиш. Щодо становища твого в родині Дегаєвих, то тут, знаєш, теж сприятливий збіг обставин: до останнього часу був у їх слуга. Лакей не лакей, а так, щось подібне до того. Живуть вони досить просто. Обід і вечерю беруть у кухмістерській... За служницю в їх там якась старушенція, та ще був отой слуга... І уяви ти собі, що він, на твоє щастя, оце тільки цими днями одружився й виїхав на батьківщину кудись, чи що...

— Непогано. Виходить, Дегаєву зараз потрібний новий лакей... Але чи зручно буде для їх узяти мене?..

— Дуже зручно: Сергій Петрович поверне всю справу так, ніби бере тебе тільки для себе... Ніякої іншої роботи не загадуватимуть. Одне слово — тобі там буде чудово. Та це ж і ненадовго.

— Гарзд.

Другого дня Макар був уже на квартирі у Дегаєвих. Сергій Петрович — худуватий темний блондин, нижчий середнього зросту — міцно стиснув Макарові руку й мовчки почав розглядати, ніби щось пригадуючи. Але, помітивши, що Макарові не подобається, зараз же посміхнувся привітно й одвів погляд убік.

— Дуже, дуже приємно... Вам уже Савелій Соломонович казав, який тут цікавий випадок, тобто сприятливий збіг обставин?

— Казав...

Дегаєв крутнув головою й забігав по кімнаті. У всій його невеличкій рухливій постаті відчувалася спритність і міць, а від симпатичного, хоч і негарного обличчя віяло веселістю й енергією.

— У нас, знаєте, родина чимала... Ну, і, як то кажуть — семпер сіне пекунія — завжди без грошей... То ми, по правді сказати, навіть зраділи були: вирішили, що й без слуги можна обійтись... Аж тут, виходить, слугу нам тепер сама доля посилає. Звичайно, ви будете за слугу тільки формально. По суті ж, просто відпочинете деякий час, а потім... порадимось з товаришами, побачимо... На мою думку, так буде найкраще... А ви як гадаєте?

— Та мені що ж: мені поки що однаково... Вам видніше... Тільки от як ваша родина до цього поставиться?

— Родина?.. А їй що до вас?.. Наша родина, знаєте, не така, як інші... Не те щоб зовсім революційна, але в кожному разі з цього боку, так би мовити, досить непогано... Мати стара вже, а дуже цікавиться нашим рухом, де в чому навіть допомагає... Звичайно, не в революційній роботі, а так, знаєте, родинам заарештованих тощо... Ну, брат, Володя, той цілком наш, хоч і молодий ще дуже! На жаль, бідолаха, попався, як вам відомо. Але цей арешт, напевно, дрібниця: жодної провини за Володею нема. Неодмінно випустять. Звичайно, мусить трохи посидіти... Ну, а сестри — сестер самі побачите... Тільки попереджаю: молодша — Ліза — занадто вже романтична особа. Занадто... Уявіть собі... Та чому ви не візьмете цигарки?.. Я ось уже другу палю, а ви...

— Дякую... Не вживаю. Ви щось про сестру вашу хотіли сказати?

— Так, так, про Лізу... Бачите, мені здається, що, опи-

нівшись у нових обставинах, ви повинні якнайдокладніше обізнатися з усіма дрібницями...

— Звичайно...

— Ну, а випадок з Лізою — це вже навіть не дрібниця. Це, коли хочете, навіть дуже повчальна історія... Сідаймо ось тут на дивані, тут буде зручніше.

Макар сів поруч Сергія Петровича. Його більше цікавило зараз, як буде з паспортом, у чому полягатимуть його нові обов'язки тощо. Він навіть хотів перебити Дегаєва, але після перших же слів його переконався, що випадок з Лізою справді дуже цікавий.

— Це було 3 квітня,— почав Дегаєв,— у день страти. Ще вчора, напередодні, Ліза чіплялася до всіх, щоб піти на Семенівську площу — востаннє побачити рокованих на смерть. З нас, звичайно, ніхто не погодився: ми всі люди нервові, та й небезпечно... Отож вихопилася вона сама. Цілу ніч не спала. Ранком — ще сонце не сходило — протислася ледве не до самої шибениці. Спершу трималася начебто й нічого собі, але як зірвався ото Тимофій Михайлов з шибениці аж двічі, як почали ото його вішати аж утретє — ну, нерви й не витримали — знепритомніла. Приходить до пам'яті на руках у якогось фертика. Пристойно вдягнений, симпатичний, запобігливий, одне слово, втілена порядність і чемність. Підносить їй пляшечку з амоніаковим спиртом, заспокоює, навіть обурення з приводу «варварства» висловлює. Але, звичайно, все це з великою обережністю, в межах, так би мовити, пристойності й благонадійності. А Ліза, дурепа, й вуха розвісила. Слово по слову, кілька компліментів, співчутливий погляд тощо... Фертик бере візника, пропонує одвезти додому, Ліза погоджується, дає адресу. Дорогою запрошує познайомитися з мамою: та, мовляв, дуже рада буде бачити визволителя дочки. Фертик заходить, мама запрошує його обідати, через кілька днів він з'являється з візитом, потім знов... Виявляється, що він працює в будівельній конторі північних залізниць і навіть може запропонувати Лізі роботу — переписування. Другого ж дня приносить Лізі якісь папери. Ліза радіє: мрія її — заробити грошей, щоб вступити на курси,— здійснюється. Фертик починає з'являтися до нас майже щодня. Ну, що тут будеш робити? Для мене ясніше від ясного, що це шпигун, а вони — і мама, і Ліза, і друга старша сестра, Наталя Петрівна,— навіть і слухати не хочуть. Добре, що в свій час Клеточников передав Виконавчому комітетові цілий список агентів секретного від-

ділу... Розповів я всю цю історію Савелію Соломоновичу, а він... другого ж дня передає записку:

«Єрмолинський Василь Володимирович, зросту середнього, худорлявий, смаглявий, чорне волосся, чорні підстрижені вусики, живе на Моховій, один з найспритніших агентів секретного відділу».

— Ого-о!.. Ну, й що ж ви зробили?..

Дегаєв, показуючи гнилі зуби, самовдоволено посміхнувся:

— Поговорив з ним «відверто»... Так, кажу, й так, ваші наміри щодо моєї сестри чесні, щодо цього в мене немає жодного сумніву, але зважте самі, чи в порядній родині може бувати молодий чоловік, ніким не рекомендований?.. Жаль, кажу, але, слово честі, мушу одмовити вам від дому...

— А він?..

— Що ж він? У таких випадках або негайно ж «просять руки» молодій дівчині, або «благородно зникають»... Він, звичайно, вибрав останнє.

— А ваша сестра?

— Ліза?.. Йй що? День плакала, день погрожувала, що вб'є його, день проклинала усіх шпигів на світі, а тепер, здається, захворіла на шпигоманію: двірник — шпиг, листоноша — шпиг...

— То, може, й мене тепер за шпига матиме?..

— А вам що?.. Тільки глядіть, щоб вона не заходилася вас пропагувати.

— Ну, це ще не біда,— посміхнувся Макар.

Дегаєв хотів був щось зауважити, аж раптом двері кімнати з грюкотом розчинилися...

Сергій Петрович перелякано підхопився й зблід як мертв'як. Макар сидів до дверей спиною, і першої миті йому вдалося, що загрожує неабияка небезпека. Але не встиг він ще повернути голови, як залунав верескливий дівочий регіт — у дверях стояла та сама Ліза, про яку розповідав Сергій Петрович. Вона була ще нижча, ніж брат, і, якби не занадто розвинені жіночі форми, Макар би прийняв її за підлітка. Гарне, приємне личко її зашарілося від замішання:

— Вибачте... Я гадала, ти сам, Сергію... Вибачте... Зникаю...

— І скільки вже разів я просив її не заходити не спитавшись! — розсердився Сергій Петрович, коли вже Ліза була за дверима.— Ху!.. Навіть перелякала мене, хай їй абищо...

Макар мовчав. Несподіваний переляк Сергія Петровича справив на нього дуже неприємне враження. З самого початку йому здавалося, що Дегаєв — такий же досвідчений і витриманий товариш, як і Савелій Златопольський, тепер же виявлялося щось інше: занадто вже велика положливість Дегаєва зовсім не личила справжньому революціонерові.

«РЕВОЛЮЦІЙНА» РОДИНА

Квартира Дегаєвих була на другому поверсі й складалася з чотирьох кімнат і кухні.

Обід та вечерю Дегаєви брали в кухмістерській, дома готували страву дуже рідко, отже, оселившись в кухні, у великому закапелку за піччю, Макар міг почувати себе чудово: його майже не турбували.

Проте з першого ж дня, незважаючи на заперечення Сергія Петровича, Макар уважно й сумлінно почав виконувати свої обов'язки: прибирав кімнати, підмітав та натирив підлоги, носив, коли було треба, дрова, ходив до кухмістерської тощо.

Квартира Дегаєвих йому не подобалася: якогось незвичайного рожево-зеленого кольору шпалери, жовтаві химерні фіранки з бантиками, безліч родинних портретів на стінах вітальні, опецькуваті позолочені вазы, що в них навіть живі квіти губили свою природну красу,— все вражало своєю штучністю й надуманістю. Почувалося, що господарі, старанно оздоблюючи свої кімнати, турбувалися ніби тільки про те, щоб справити на когось враження своїм вишуканим смаком..

«Ну й нудота! — хвилинами думав Макар.— Та мені що? Аби тільки не довідалися, хто я такий...»

Але з цього боку, здавалося, все було гаразд.

Стара сімдесятилітня Миронівна, що виняньчила в свій час усіх Дегаєвих, мала тепер за свою резиденцію якусь комірчину коло парадного в протилежному кінці квартири і до кухні майже не заходила. Першими днями Миронівна спробувала була дати новому лакеєві доручення та вказівки, але Макар, помітивши, що вона глуха як тетеря, удав і собі глухого й почав давати такі відповіді, що вона тільки рукою махнула.

З двірником у Макара зразу ж склалися ледве не приятельські відносини, бо Макар ніколи не заперечував проти пропозиції «попити чайку» в сусідньому трактирі й платив майже завжди сам — навіть тоді, коли двірникові спадало

на думку «роздавити косушку», до якої Макар зовсім не був охочий.

Таке ставлення двірника досить швидко створило Макарові серед слуг усього двоповерхового будинку репутацію тихої, смирної людини, що поважає начальство, горілки не п'є, в карти не грає й, певно, береже копійчину про чорний день.

Паспорт Макара на ім'я Зіновія Юхимовича Кіндратенка з селян містечка Бобровиці на Ніжинщині теж не викликав жодних сумнівів і ускладнень, коли не рахувати того, що помітки «26 років» та «нежонатий», природно, стали відомі через двірника всім сусіднім покоївкам, і ті, звичайно, взяли собі це до уваги.

Макар шуткував з ними, був не від того, щоб і позалицятись, але все ж таки до кожної дрібниці ставився сторожко й підозріло: неабиякий досвід життя в підпіллі підказував йому, що нелегальний завжди повинен пам'ятати, що він у ворожому таборі.

Істинктивно підкоряючись цьому досвідові підпілля, Макар стежив за всім, що так чи інакше могло відбитися на його ділі.

Стежив і за собою, дивуючись, помічав, що двірник, сусідні покоївки та лакеї непокоїли його куди менше, ніж сама родина Дегаєвих. Тут він зразу ж помітив якесь особливе для себе ставлення: і мати Сергія Петровича, і старша сестра Наталя Петрівна, і особливо Ліза поглядали на нього занадто вже прихильно й співчутливо.

— Вони-то, звичайно, не викажуть,— міркував Макар,— а от ляпне котрась приятельці абощо...

— Ви, певно, казали своїм, хто я такий? — запитав якимось Макаром у Сергія Петровича.

— Ні... Та вони, мабуть, самі доміркувалися... Тільки це нічого, ви не турбуйтеся: мамаша моя навіть Желябова якимось тут частувала вечерею... А про сестер і казати нічого...

Макар незадоволено похитав головою; і те, що Сергій Петрович ніби ненавмисне підкреслив, що в їхній родині бував Желябов, і те, що він увесь час нагадував про «революційність» сестер та матері, і те, що засвоїв собі звичку говорити з Макаром занадто вже солодким тоном, Макарові рішуче не подобалося.

Але він тамував у собі це неприємне почуття. Він пригадував усе, що знав про Сергія Петровича від Златопольського, і переконував себе, що його, Макарові, часткові спостереження — нічого не варті дрібниці.

До того ж і розмовляв він з Сергієм Петровичем дуже рідко: Дегаєв ретельно готувався до інститутських іспитів, давав приватні лекції, брав звідкись додому замовлення на креслярські роботи, і доводилося тільки дивуватися, що він має час ще й на революційну діяльність.

«Працьовита людина, — не раз думав Макар, — а все-таки не подобається мені, та й край...»

Не подобалася Макарові і Ліза. Вчилася вона в консерваторії, щодня по кілька годин грала на фортепіано, але від гри її завжди залишалося враження якоїсь штучності, надуманості, мертвоти... Вдягалася Ліза з претензією на вишуканість і кокетство, проте бували дні, коли вона ходила в якомусь блідо-зеленому халатику, розпатлана, півсонна, невміта. До кухні навідувалася занадто вже часто. З її кокетливих поглядів тепер уже легко було зрозуміти, що вона не вважає Макара за лакея і не від того, щоб ближче познайомитися з цим «таємничим революціонером», як вона його, напевне, звала.

«А хай їм усім біс!» — не раз говорив собі Макар і нетерпляче чекав побачення з Златопольським.

Тут, у міщанській родині Дегаєвих, остаточно викристалізувалася й міцно засіла йому в голові думка, що вже не раз непокоїла його ще тоді, коли Виконавчий комітет готував замах на царя.

Думка ця тепер не давала йому спокою.

«Перемоги над самодержавством можна чекати тільки тоді, коли за невеличкими конспіративними гуртками стоятиме широка організована маса робітників. Організувати цю масу, віддати їй стільки ж уваги й сили, скільки партія витрачає на терор, та навіть, може, на деякий час відмовитись од терористичних замахів і всі сили кинути в робітничі маси, — ось що нам зараз найпотрібніше», — думав Макар.

Одного разу він зробив спробу поговорити про це з Дегаєвим, але той, як завжди, кудись поспішав...

Єдине, чого Макар від нього добився — це надзвичайно цікавого, не відомого ще досі Макарові партійного рукопису «Підготовча робота партії».

Розділ «в» цього документа був такий:

«Міські робітники.

На міське робоче населення, що має особливо велике значення для революції, належить звернути пильну увагу партії. Успіх першого нападу цілковито залежить від поведінки робітників і війська. Якщо партія забезпечить собі задалегідь зв'язки в робітничих колах, щоб мати можли-

вість з початком повстання припинити роботу на фабриках і заводах, підбурити маси й рушити їх на вулицю — це вже наполовину забезпечить успіх. З другого боку, міські робітники внаслідок їхнього становища будуть представниками дійсно народних інтересів, і від їхнього активного ставлення до повстання, до заходів Тимчасового уряду — так само як і від їхнього ставлення до формування Тимчасового уряду — залежатиме в дуже значній мірі весь характер революційного руху та ступінь корисності революції для народу.

З огляду на це серед робітників треба підсилено провадити пропаганду:

1) соціалістичних ідей (чим ширше, тим краще); 2) політичного перевороту й утворення демократичного уряду, як першого кроку до здійснення народних вимог.

Поруч пропаганди повинна йти організація робітничих мас з метою згуртувати їх, розвинути в них свідомість єдності й солідарності інтересів. Організацію робітничих мас можна провадити на всякому ґрунті, починаючи з артилей, товариств, гуртків, самоосвіти й страйків і кінчаючи дійсно революційними товариствами.

Члени партії повинні утворювати (з інтелігенції чи робітників — однаково) революційні гуртки та розсіювати членів цих гуртків по всіх фабриках і заводах з метою: 1) постійно підвищувати рівень робітничих мас, 2) намічати серед них і приєднувати до себе нових осіб, 3) мати під час перевороту можливість збурити й підняти якнайширшу масу робітників.

Ці революційні гуртки треба тримати в якнайглибшій таємниці від сторонніх, але одночасно зв'язувати їх один з одним і з центральною організацією...»

— Так-то воно так... — міркував сам із собою Макар, — але навряд чи про працю серед робітників дбають тепер більше, ніж до першого березня... А це ж — основне: без цього вся наша боротьба нічого не варта...

Невже правий був Халтурін, коли настоював на потребі для робітників організувати свою, цілком с а м о с т і й н у робітничу партію!

Згадувались Макару слова Степанові, що робітники мають свої задачі в революції, що їх завдання зовсім не є поповнювати поріділі від царського терору ряди інтелігентських революціонерів...

І все частіше, все більше й більше захоплювала його ця думка. Залишатися в Петербурзі здавалося йому недоцільним: коли майже всіх учасників убивства царя за-

арештовано, треба гадати, що й про нього, Макара, жандарми поінформовані. По інших містах, наприклад, у Москві, жандармерія про нього, мабуть, зовсім не знає. А зв'язки з робітництвом там, певно, зараз куди міцніші, ніж у Петербурзі...

«До Москви — на роботу! — мріяв Макар. — Порадитися з Савелієм Златопольським, одержати від нього потрібні вказівки й адреси, і хай їм усім біс — і Сергієві Петровичу, і розпатланій Лізі, і покоївкам, і двірникові, — всім».

На жаль, побачитися з Златопольським було нелегко: за відомостями Сергія Петровича, Златопольський зовсім не мав вільного часу і лише після багатьох нагадувань призначив Макарові зустріч наступної неділі ранком.

Хвилюючись, щоб не спізнитися, й ледве примушуючи себе затримувати кроки, Макар подався по Ждановці до надмор'я, де Златопольський мусив його чекати з човном.

Одягнений у святочну робітничу одягу — в мазаних чоботях з лакованими закатами, в рожевій сорочці на випуск, у чорному суконному жилеті й темно-синьому люстриновому піджаку, — Златопольський з кошиком у одній руці та з балалайкою в другій ще здалека помітив Макара й привітав його веселим посвистом.

Макар сів на весла, Савелій — до керма, і вони рушили.

Макар не помічав ні теплого вітру, ні веселого блиску сонця, ні хлюпання хвиль об човен. Він увесь був увага й напруженість: чекав, що скаже Савелій.

Златопольський довго мовчав. Він ніби старанно обмірковував, що саме з найголовнішого треба сказати Макарові за ті дві вільні години, які тепер випадково були в їхньому розпорядженні.

Почав стисло, стримано, без передмов:

— Нас таки здорово пошарпали... З двадцятьох членів Виконавчого комітету тепер на волі, певно, всього тільки сім. Становище скрутне надзвичайно. Боездатність така, що краще не згадувати. Центральний військовий гурток до останнього часу був увесь цілий. Але й там уже починається: 28 квітня взяли Суханова... цими днями накрили друкарню на Подільській вулиці. Добре, що наші встигли покинути її заздалегідь... Центральний студентський гурток ледве животіє, арешти майже щодня. Робітнича група фактично не існує. Оце тільки цими днями викрито одного зрадника, а про шпигів і казати нічого. Розгром цілковитий. Треба збирати й консолідувати сили будь-якою ціною.

— Ну, а по інших містах?

— По інших — не краще. Єдиний, можна сказати, виняток — Москва: там і друкарня, і паспортне бюро, і велика робітнича організація. Фактично центр там, а не тут. Тут ухвалено на деякий час залишити тільки двох членів Виконавчого комітету, може, навіть одного... Хоч один, а повинен тут залишатися! — чомусь захилювався Златопольський. — То не біда, що тут небезпечніше, ніж у Москві. Нехай собі хоч і десяткох Судейкіних викликають до Петербурга — пристосуємося.

— А хіба Судейкін уже тут?..

— Ого!.. Не тільки тут, а, можна сказати, в повному розквіті слави!.. Є відомості, що був на прийомі аж у самого Победоносцева... Вони такі дуже перелякані. Навіть, здається, організують таємну «Священну дружину» для боротьби з нами.

— Судейкін?..

Злі вогники блимнули в очах Златопольського.

— Ні, цей гад надто хитрий, щоб утворювати собі конкуренцію. Це хтось у «вищих сферах», при дворі... Цар, кажуть, дуже задоволений: все ж таки буде хоч трохи не так страшно, як досі. А Судейкін... Ех! Не пришибли цього негідника в Києві!.. Матимемо тепер клопіт... З його жандармськими здібностями, з його системою — кожному пропонувати службу в секретному відділі, — з його ставкою на зраду й розпусту — Судейкін тут швидко стане фактичним керівником боротьби з нами. Ех, якби мати тепер десь коло нього свою людину!..

Златопольський відсапнув і подививсь на годинника:

— Час повертати... Гребі до берега...

Сонце світило Златопольському просто в лице.

Макар дививсь на Савелія й не впізнавав: суворі, насуплені брови, міцно стиснені губи, — щось жорстоке й хижацьке в усьому обличчі.

— Ну, давай поговоримо про тебе. Хочеш їхати до Москви? Чудово, — заговорив по довгій мовчанці Златопольський, але помітно було, що думає він не про Макара, не про Москву, а про щось інше...

Макар розповів про свій план. Златопольський замислився.

— Проти твоєї думки заперечити нічого. Але відмовляти од терору — це вже занадто... Он Степан Халтурін у свій час гаряче заперечував, а скінчив на тому, що сам став терористом. Ні, не тепер кидати терор!.. Тепер би його підсилити, завдати царатові ще більших, ще страшніших ударів, ніж досі... Ех, немає людей!.. А Судейкін

ледве не щодня вириває когось із наших шерегів... Ти казав про відгук у масах... Відгук буде: криза в промишловості, певно, не так швидко мине, коли взагалі мине колинебудь... А ті сотні й тисячі безробітних, яких ледве не щодня викидають фабрики та заводи, хіба це поганий ґрунт для відгуку?.. Ого! Ну, досить про це... Давай говорити про тебе.

Довго й докладно пояснював Савелій Макарові, до кого звернутися в Москві, де й кого розшукати.

Раптом — уже коло самого берега — увірвав різко й знову нахмурився:

— Судейкіна треба знищити. Знищити за всяку ціну...

ВОЛОДЯ

Щоб виїхати до Москви, Макарові потрібно було щонайбільше два дні: паспорт можна було використати той самий, з яким Макар жив у Дегаєвих, гроші Златопольський обіцяв передати другого дня, треба було тільки купити дещо з одєжини та підготувати до свого від'їзду двірника.

Нетерпляче чекав Макар повернення Сергія Петровича, але той прийшов пізно вночі, й розмову довелося відкласти.

Другого ранку, годині о десятій, Макар, хвилюючись, постукав до Сергія Петровича. Той був ще в ліжку. Підхопився невмитий, нечесаний, з погано прихованим переляком в очах.

Макар посміхнувся:

— Ви, певно, чекаєте якоїсь надзвичайної новини?.. Вибачте, що потурбував... Ми домовилися з Савелієм Соломоновичем, що я повинен їхати до Москви...

Дегаєв з полегшенням відсапнув.

— До Москви?.. Цікаво... А я, знаєте, теж цими днями їду... На практику до Архангельська... А ви до Москви надовго?.. Ой, що це! Хтось подзвонив...

Справді, коло парадного хтось нетерпляче кілька разів смикнув за ручку дзвоника.

— Для жандармів начебто час незвичайний, — криво посміхнувся Дегаєв.

Макар помітив, що руки його тремтять.

— Володя, Володенька! — голосно скрикнула в коридорі Миронівна.

За хвилину Володя вже вбіг до братової кімнати й кинувся на шию Сергію Петровичу.

— Звільнили!.. Зовсім звільнили!.. Воля, брат, абсолютна воля! — захоплено скрикнув Володя, ще раз і ще раз обнімаючи й цілуєчи брата. — Ой, а це хто такий? — раптом здивовано глянув він на Макара.

— Це наш слуга... тобто, краще сказати, товариш. Е, та що там з тобою конспірувати: це товариш Макар, живе у нас нелегально під виглядом лакея... Наші, звичайно, не знають...

Володя кріпко потиснув руку Макарові.

— Дуже радий... Дуже радий, товаришу.

— І я дуже радий, що вас звільнили... Дуже радий, — підкреслив Макар, бо йому справді радісно билось серце, дивлячись на цього зовсім ще зеленого юнака, що несподівано вирвався з ворожих лабетів. — Ну що? Може, навіть з самим Судейкіним довелося побачитись?

— З Судейкіним?.. Ні... чи, власне, що я кажу, справді, ви цілком правильно зауважили — довелося розмовляти навіть з Судейкіним... Ну... й негідник же цей Судейкін, якби ви знали!.. Да... да... А як тут у вас, Сергію?

— У нас... та все, здається, без змін... Усе гаразд... Ліза ходить до консерваторії...

— Ха-ха-ха!.. Ти знаєш, Сергію, Судейкін теж грає на флейті. Слово честі — сам чув! Великий, кажуть, аматор...

— Та залиш ти його, хай йому абищо!.. Дався тобі той Судейкін...

Володя нервово хруснув пальцями. Світлі невинні очі його потьмарилися. В голосі забриніла якась нова, іронічна нотка:

— Не можу я про нього забути, Сергію! Не можу, й край... І знаєш, чому не можу?.. Хотів тобі про це сказати на самоті... А тепер бачу, що присутність товариша Макара... Ну, одно слово, бачу, що краще, куди краще сказати все зразу вам обом... Так би мовити, не по-родинному, а офіційно. Просто як двом товаришам...

— Та що казати?.. Чого ти так зблід, Володю?!

— Я не зблід. А сказати мені треба ось що: Судейкін запропонував мені бути в нього за співробітника... Що?.. Не сподівалися?.. А я вилаяв його як слід, та на тому й скінчилося...

— То чого ж так хвилюватися, Володю?.. Судейкін усім це пропонує... Нічого дивного... Правда ж, товаришу Макар?..

— Звичайно, правда. Він іще в Києві...

— У Києві — то інша річ... Ну, запропонував то й запропонував!.. Я сам знаю, що це річ звичайна... Я його вилаяв... Потім... був ще один допит... А другого дня мене звільнено, бо їм таки справді ні до чого причепитись... Але... Коли поміркувати як слід, чи маю я право відмовитись од пропозиції Судейкіна?.. Так, так: чи маю право?.. Це

якраз саме і є те найголовніше, про що я хочу сказати. Ви гадаєте, ми, молодь, не знаємо, в якому скрутному стані партія? Гадаєте, ми не розуміємо, що для партії мати нового Клеточникова зараз потрібно так, як ніколи? І от я зважився... Треба якось повідомити Виконавчий комітет. Якщо, на його думку, це доцільно — я піду... Так, я піду до Судейкіна й запропоную йому свої послуги... Звичайно, тільки для того, щоб Виконавчий комітет мав у ворожому таборі свою людину. А мені... А для мене буде найвище щастя стати для партії тим, чим був Клеточников.

Запанувало важке мовчання.

Володя нервово ходив по кімнаті, Сергій, здавивши скро-ні руками, спідлоба поглядав то на нього, то на Ма-кара.

— Дурниці, Володю, дурниці! — нарешті промовив він. — Такі дурниці, що просто в голову не лізе! Пам'ятаєш, ми з тобою колись про це розмовляли, ще до твого арешту? Принципово, я й зараз скажу, принципово твоя ідея не та-ка вже й погана. Навіть більше... Але практично, практич-но, Володю, хіба ж можна тобі брати на себе таку... мі-сію?.. Хіба вистачить у тебе сили волі, досвіду, спритності, щоб тягатися з таким стріляним вовком, як Судейкін... Він тебе облуптає... Інша річ, якби він звернувся з такою про-позицією до когось більш досвідченого. Ну, наприклад, до мене абощо... Ти уяви собі... Е, та про що там казати!.. Дурниці, та й край.

— Я теж гадаю, що ви помиляєтеся, — звернувся Макар до Володі, — ви хочете замінити для партії Клеточникова, ви захопилися думкою про самопожертву... Але ви забули... Наскільки мені відомо, вашого становища зовсім не можна порівнювати зі становищем Клеточникова. Про Клеточни-кова жандарми не знали, що він революціонер, розумієте, не знали. А тому й не вимагали від нього виказів. А про вас знають. Клеточникова ніхто не запрошував, і він сам після багатьох місяців підготовки й чекання одержав за солідною протекцією місце дрібного службовця. Він жив зовсім ізольовано, він — як здавалося жандармам — шу-кав тільки заробітку й підвищень по службі. І потім, щоб виконувати те, що він виконував, щоб увесь час протягом багатьох місяців тримати Виконавчий комітет у курсі всіх справ департаменту поліції, для цього ж потрібні були не-абиякі здібності, досвід і сила волі!.. А ви... Вибачте мені, але я чув — вам усього тільки вісімнадцять років... Та ще й характер у вас, будемо говорити одверто, зразу помітно, що характер у вас дуже м'який...

Володя слухав уважно. Після Макара знов довго й схвильовано говорив Сергій.

Володя стояв на своєму: треба повідомити когось з агентів Виконачого комітету і зробити так, як вирішить центр.

Сергій Петрович другого ж дня мав довге побачення з Златопольським, якому передав свою й Макарову думку.

Златопольський обіцяв відповідь через два дні й просив Макара поки що відкласти від'їзд до Москви.

Точно в призначений час відбулося побачення Володі з Златопольським, і той, на превелике здивування Макара, сповістив, що Виконавчий комітет доручає Володі почати зносини з Судейкіним.

Ухвалено було також, щоб Володя майже нікуди не виходив з дому, хіба тільки на побачення з Судейкіним, а щоб зносини з Виконавчим комітетом через Златопольського провадив Сергій або ще краще — Макар, якому доводилося відмовитися од мрій про Москву й залишитися в Дегаєвих.

З великою неохотою і ваганням, можна сказати, проти власної волі, погодився Макар на пропозицію Златопольського — авторитет Виконавчого комітету був для нього безсуперечний.

«ІДЕЙНИЙ ШПИГУН»

План Златопольського був такий: організувати за допомогою Володі систематичне стеження за Судейкіним, довідатися, де й коли він буває, а потім убити його під час побачення з Володею або при будь-яких інших сприятливих обставинах.

Володя мусив якнайдовше провадити перемови щодо свого співробітництва в секретному відділі, вдавати, що він поки що стоїть далеко від революційних справ і що для важливих послуг жандармам потрібна велика підготовча робота, під час якої Володі треба, мовляв, зарекомендувати себе в революційних колах якнайкраще.

Златопольський був певний, що Судейкін, вірний своїй тактиці, не вимагатиме від Володі негайно ж будь-яких вказів, а обмежиться лише вимогою загальних інформацій про настрої революціонерів.

У випадку ж, коли б ці надії не справдилися, Володя мусив припинити зносини з жандармами і, не гаючи часу, виїхати за кордон.

У зв'язку з від'їздом Сергія Петровича до Архангельська за посередника між Володею й Златопольським мав бути Макар.

Перше побачення Володі з Судейкіним відбулося щось через два тижні після того, як Златопольський запропонував свій план.

Про своє бажання побачитися з Судейкіним Володя повідомив його листовно.

У відповідь дістав коротенького листа без підпису:

«Особа, що вас цікавить, чекатиме вас на розі Невського й Великої Садової у неділю рівно о шостій вечора в кареті з голубими завісками».

Листа цього одержано в п'ятницю, отже, до зустрічі залишилося два дні. Володя хвилювався настільки, що Макар нарешті не витримав і, всупереч директивам Златопольського, почав переконувати Володю одмовитися від так легковажно взятих на себе обов'язків.

Володя й слухати не хотів:

— Ні, ні, товаришу Макар. Я не можу відмовитися. Це правда, я дуже хвилююся. Занадто. Але це нічого — потім звикну. А зате ви тільки подумайте: вбити Судейкіна — це ж така справа, що її визнають за потрібну навіть нетерористи. Ви ж тільки уявіть собі, скількикох революціонерів він запугувив!.. Івичевичі, Валер'ян Осинський, Свириденко, Лозинський з Розовським, Щедрін, Ковальська й десятки, коли не сотні, інших. Це ж просто мука — знати, що Судейкін живе й продовжує свою діяльність у той час, коли його жертви або дочасно загинули, або терплять нелюдські муки в неволі. Ви ж тільки уявіть собі, яка це потвора: щодня, щогодини він тільки те й робить, що полює за людьми, яких визнає, не може не визнавати за чесних, ідейних! Він щодня бачить перед собою їхні страдницькі обличчя, відчуває і знає, що більшість із цих людей роковані на смерть. Але їхні страждання його не зворушують, не хвилюють, і він спокійно дивиться у вічі цим жертвам своїми гострими, холодними, як жандармська шабля, очима. Ні, товаришу Макар, не переконуйте мене! Знищити цю потвору — обов'язок кожного революціонера.

— Та я ж принципово не заперечую, — стояв на своєму Макар. — Я тільки кажу, що ви надто вже перебільшуєте свої сили.

Володя обіцяв тримати себе в руках.

І справді, коли він виходив з дому на побачення з Судейкіним, здалося Макарові, хвилювався значно менше, ніж попереднього дня.

Карета з голубими завісками чекала на призначеному місці.

Володя кивнув машталірові, відчинив дверці й здивовано зупинився: в кареті не було нікого.

— Сідайте, будь ласка,— поважно й, здалося Володі, трохи глузливо запросив машталір.

Володя сів, машталір зачинив дверці, й карета помчала. «До вікна! Запам'ятати точно всі вулиці, якими їхати-му»,— зміркував Володя.

Але вікон у кареті не було, хоч зовні й здавалося, що вони позавішувані голубими завісками.

Володя хотів прочинити дверці — не зміг, виявилось, що Судейкін передбачив усі дрібниці.

Після довгого кружляння по місту карета зупинилася.

Машталір розчинив дверці, і Володя опинився в якомусь темному, вузькому, з високими будівлями дворі.

Брудними покрученими сходами жандарм привів його до оббитих шкірою дверей на другому поверсі, подзвонив і після того, як відчинено двері, негайно ж зник.

Володя опинився в просторій кімнаті віч-на-віч з Судейкіним. Той сидів за письмовим столом, спиною до вікна, й мовчки пильно дивився на Володю холодним жандармським поглядом.

Мовчання тривало кілька хвилин.

— Дуже, дуже приємно!.. Сідайте, будь ласка,— нарешті промовив Судейкін, показуючи місце коло столу навпроти себе.

Володя сів і огледівся.

Дуже близько від столу, з обох боків по кутках, стояли великі високі шафи з підозрілими темними віконцями.

«Певно, стежать за кожним моїм рухом,— зміркував Володя,— а проте... Якби зі мною був револьвер або бомба, я б його вбив».

— Н-ну-с, чим можу бути корисний? — вискалився Судейкін.

— Чим я можу бути корисний? — видавив з себе Володя.

— Я вже вам говорив, Володимире Петровичу. Пам'ятаєте, я ще тоді казав, що шпигунів у мене скільки завгодно. Мені потрібні ідейні люди, справжні представники тієї молоді, яка так нерозважно йде до революційних лав і гине без жодної користі для нашої многострадальної вітчизни. Я вже казав: біда не в тому, що молодь прагне республіки або конституції; слово честі, я сам конституціоналіст... Не в тому річ!.. Уся біда в терорі... Якби не було терористичних замахів — давно б уже Росія мала конституцію... Що?.. Заперечуєте? Та невже ж вам не

відомо, що в бозі почивший імператор — запевняю вас, це факт — за кілька годин до своєї смерті підписав був проєкт конституції. Ну от... І коли ви питаєте, для чого мені потрібні ідейні молоді люди, я й кажу — боротися з терористичними замахами.

— Цебто стежити за терористами й виказувати на них жандармам?

— Та ні ж, Володимире Петровичу, який же ви, боже мій!.. Хіба ж можна так розуміти?.. Який там розшук чи, боже борони, доносительство! Зовсім ні: просто попередження вбивства. Уявіть собі, що ви побачили, як до вашого сусіди в вікно лізуть розбійники. Звичайно, ви кинетесь йому допомогти, почнете кричати, покличете поліцію. Хіба ж це буде донос? А терористи ж, вони теж убивають. Тільки це не звичайне вбивство — своїми замахами вони затримують справу прогресу! У таких випадках навіть і в стеженні немає нічого ганебного.

— Служити у вас я зможу тільки з умовою ніколи ні на кого не виказувати,— промовив Володя так чітко й спокійно, що навіть сам здивувався, що так добре грає своєю роль.

— Та запевняю ж вас — викази не потрібні! Я навіть можу вам дати урочисте зобов'язання, що ваша допомога нам ні в якому разі не буде причиною загину того чи іншого з революціонерів... Навпаки!.. Вам же добре відомо, що нам потрібні не люди, що наміряються вчинити захват, не самі терористи, а, так би мовити, їхні справи, їхні технічні засоби... Ну от, наприклад, ви довідуєтесь, або — ще краще — берете участь в організації якого-небудь підкопу абощо. Повідомляєте нас. Ми, звичайно, почнемо стежити, дамо можливість закінчити підкоп, але до злочину, звичайно, ні в якому разі не допустимо. Наша мета така: нехай терористи витратять на цю справу гроші, енергію, час,— а їх потрібно немало,— а тут ми їм і перешкодимо. Навіть людей при цьому не будемо арештовувати. Хай собі зникають хоч за кордон абощо... Ну що, переконав я вас?

«Невже він такий йолоп, що сподівається зловити мене на цей гачок?» — подумав Володя.

— Ой-ой!.. Пробі! — почувся за стінкою зовсім близько приглушений стогін.

Володя здригнувся.

Судейкін роздратовано подзвонив три рази. Стогін припинився.

— Вибачте, Володимире Петровичу, маленька помил-

ка,— кивнув Судейкін у той бік, де, певно, когось катували.— Ви, мабуть, гадаєте, що там якась катівня, що когось із ваших товаришів беруть на тортури? Слово честі, нічого подібного! Це просто вчили одного негідника добровольця: прибіг з доносом, щоб одержати три карбованці!.. Якісь дами поїхали на Волкове кладовище і поклали вінок на могилі свого родича, а він, негідник, набрехав тут, що то могила одного політичного злочинця. Тепер прийшов за нагородою. А ми, звичайно, перевірили та й усипали йому по перше число. Хай знає, що таке «добровільна охорона». Ох; буде ще мені морока з цими добровольцями!.. Ви чули, звичайно, про цю «Священну дружину»? Ставлять собі за мету таємну охорону царя й престолу. При дворі користуються величезним впливом. А на мою думку, це така установа, з якою треба боротися не менше, ніж з терористами: перешкоджають нам на кожному кроці. Доносять, вимагають арештів навіть тоді, коли нам це зовсім не потрібно, навіть шкідливо. Коштів витрачають куди більше, ніж ми. А це ж сотнями тисяч, мільйонами пахне!.. Не я буду, коли не добу́юся, щоб його величність розігнав цю... банду...

«Ого, певно, такі допекли йому!»— подумав Володя і ледве стримав себе, щоб не посміхнутися.

Судейкін помітив, що справляє не зовсім таке враження, як хотів.

— Та й ваші революціонери теж хороші: самі лізуть у вічі тим добровольцям!.. Конспіратори!.. Бачили ви, як «обережний» революціонер пильнує, щоб за ним не стежили?

Судейкін раптом схопився з місця й зробив рух лівою рукою, ніби насовуючи бриля на самі очі. Потім зігнувся, засунув руки в кишені, ніби тримаючи однією рукою револьвер, а другою — прокламації, і раптом злякано озирнувся... ступив ще кроків два і знов озирнувся.

Волода нервово скривився. Він чекав од Судейкіна дальших пояснень щодо співробітництва в секретному відділі, напружував усю свою волю, щоб триматися спокійно і не сказати чогось зайвого, а Судейкін, як на зло, весь час скеровував його увагу в інший бік.

— Д-да,— протягнув він, знову сідаючи до столу.— Все ж таки перемогти «добровольців» у мене є неабиякі шанси. О, я зовсім не така вже й дрібна фігура, як вам здається! Цими днями навіть мав щастя бути на прийомі в його величності!.. Слово честі, не брешу. Як привели ото мене в царські покої, я сторопів, як школяр. Але нічого, його величність навіть руку подав мені. «Я,— каже,— про

тебе чув, одобряю, я,— каже,— на тебе покладаю надії...» Слово честі, так і сказав: «покладаю надії». А його сятельство граф Победоносцев той просто по-діловому: «Не давайте,— каже,— пощади анархістам, Георгію Порфіровичу! Хай вам бог помагає... А в разі чого звертайтеся просто до мене». Я вам це все для того кажу,— ніби схаменувся Судейкін,— щоб ви не подумали, що співробітничати зі мною це якась дрібниця. Справді, на сьогодні в мене навіть чину підполковника ще нема, але хто знає, що буде через півроку, через рік? Ну, що ви на це скажете, Володимире Петровичу?

Володя мовчав. Придумана ним ще за кілька днів до побачення фраза: «Я хочу вступити до вас на службу, але не маю зв'язків з революціонерами й чекаю від вас інструкції»,— якось не зривалася йому з язика.

Судейкін пильно дивився Володі в вічі:

— Я бачу, Володимире Петровичу, у вас сьогодні нема настрою... Ну що ж, це буває... Другим разом поговоримо докладніше. А тепер ось вам мої вимоги: щомісяця ви мене інформуватимете про настрої у революційних колах. Розумієте — тільки про настрої. Щодо чогось більш серйозного я ще поміркую. Платню одержуватимете поштою. Про час і місце побачень я вас сповіщатиму запискою через посильного. На випадок, коли б ви схотіли побачитися зі мною позачергово, напишіть на таку адресу: Головний поштамт, до вимоги, Кіндратові Скандракову. Ну, а тепер поки що — адью.

Судейкін подзвонив, з'явився жандарм. Володя, немов сновида, зійшов з ним по брудних сходах у знайомий вогкий і темний двір і сів у карету з голубими завісками.

ХТО КОГО?

І друге, й третє побачення Володі з Судейкіним мали такі ж самі наслідки, як і перше: та ж сама карета з голубими завісками, та ж сама кімната з таємничими шафами і такі ж самі самовдоволені орації Судейкіна з натяками на його зв'язки у «вищих сферах» та на кончу потребу боротьби з терором в інтересах «прогресу».

— Він мене остаточно замучить цією непевністю,— казав Володя Макарові,— весь час, щохвилини чекаєш від нього якоїсь пропозиції, якоїсь вимоги, чогось страшного, напружуєш усі сили, щоб бути готовим, щоб не зробити якоїсь помилки, не сказати чого зайвого. А він від одної сторонньої теми переходить до другої, і, здає-

тється, не буде цьому кінця-краю. Останніми днями я майже зовсім не сплю: все думаю, все міркую — чи не можна б на черговому побаченні скінчити все остаточно? Уявляю, як я візьму з собою револьвер, сяду в карету, — вони ж не обшукують. Але вистрілити не встигну — не дадуть: стежать, усім своїм еством відчуваю, що стежать за кожним моїм рухом. Та хоч би й вистрілив, однаково, він же в Києві, кажуть, носив кольчугу... І кинджалом теж нічого не зробиш — не вистачить сили й спритності. А він ще міцний, огрядний, мускулястий... Коли б якась нова зброя... динамітний набій якийсь... такий, щоб причепити під одежею, непомітно увійти, переконатися, що Судейкін тут, у кімнаті, і — відразу ж, тієї ж миті — гуп об підлогу!.. Ех, не те це, не те, Макаре, — болісно посміхнувся Володя, — але я вже не можу, не в силі одігнати від себе цих думок. Невже ж немає засобів знищити цю потвору? Ви ж тільки уявіть: Судейкіна б знищив я, Победоносцева, Стрельникова — хтось інший. І все це щоб легко, без перешкод, щоб кожний революціонер міг орудувати цією зброєю. Я чув, що в Кибальчича була така ідея — літак. Зробити кілька таких літаків, навантажити їх динамітними набоями, тероризувати, знищити весь царський дім, увесь уряд...

— Я теж колись мріяв про щось подібне, Володю. Але це нагадує мені про тих несвідомих робітників, що вважають, ніби все зло на фабриці — від лихого управителя, а не від усієї капіталістичної системи в цілому. Звичайно, я не проти «нової зброї» у вашому розумінні... Звичайно, Судейкіна треба знищити... Але знищити тільки для того, щоб легше було кувати справжню нову зброю, про яку ми, на жаль, забуваємо...

— Тобто про що забуваємо, Макаре? Ви щось плутаєте: щоб забити Судейкіна — потрібна зброя, а щоб її кувати — треба забити Судейкіна? Так, чи що?..

— Може, й так. Щоб знищити Судейкіна — потрібний динамітний набій або щось подібне, а щоб остаточно розвалити всю їхню систему, весь лад — потрібна міцна організація робітників. Ось про що ми весь час забуваємо, Володю.

Але Володя не слухав далі. Його обличчя перекривилося гримасою.

— Ох, якби ви знали, як тяжко, як часами огидно мені відчувати, що саме я — Володимир Дегаєв, а не хто інший, повинен знищити Судейкіна. Бруднити руки кров'ю цієї гадини... Фу, яка гидота!.. Інколи мені здається, що я захворію... що я вже захворів...

Володя не перебільшував. Макар щодня з тривогою помічав, як марніє й блідне юнак, як нервовість його починає переходити всі межі.

Макарові самому було нелегко: ніби якась хворість пододала його. Як найкраще організувати знищення Судейкіна? Як прискорити вбивство? Чи можливо, щоб Судейкін був знищений, а Володя врятувався? Всі ці думки не давали спокою, й боротися з ними, думати про щось інше часами було не під силу.

Макар звик почувати себе солдатом революції. Того, що друзі інтелігенти називали «особистим життям», у нього не було майже зовсім. У Володі ж — він знав — була й приятелька Віра, через яку Макар познайомився з Дегаєвим, були й інші молоді прагнення й поривання.

А головне — Макар це зразу ж помітив, — не було твердої, непохитної сили волі.

Мучити юнака, посилати чи не на вірну смерть без надії на успіх здавалося Макарові неприпустимим.

— Та хіба ж тобі ще й досі не ясно, — переконував Макар Златопольського, — що треба негайно ж, не зволікаючи, припинити цю справу?

Але Златопольський твердо стояв на своєму: зносин з Судейкіним через Володю не припиняти.

— Звичайно, — казав Златопольський, — великих надій на цього юнака покладати не треба. Судейкін грається з ним, як кішка з мишею. Його справжня мета — простежити через Володю когось із членів Виконавчого комітету. Тільки ми ще побачимо — хто за ким скоріше простежить. Поки що він так улаштовує свої побачення, що вбити його — чи то Володі, чи то кому іншому з нас — неможливо. Але все ж таки ми вже й зараз маємо маленьку зачіпку: простеживши за каретою з голубими завісками, можна принаймні довідатися про той будинок, де вони зустрічаються.

— А коли це будинок департаменту поліції? Хіба ж це наблизить нас хоч на крок до мети?

— Коли департаменту — можливо, що й не наблизить. А коли не департаменту? Коли це будинок, на який можна зробити напад?

— Навряд щоб Судейкін був такий необережний.

— Буває й на старуху проруха. Він любить переодягатися, міняти приміщення. Тут досить якоїсь дрібної помилки — і це дасть нам нові шанси. Та й при тих умовах, які вже ми маємо, коли хочеш, затримка тільки за новою зброєю, про яку мріє Володя. Я розмовляв з нашим

техніком. При наявності певних умов можна зробити такий динамітний набій, щоб Володя сховав його під одежею. Але це справа складна і насамперед вимагає багато часу. Ми про це ще поміркуємо. А тепер найголовніше, щоб Володя швидше звикав до своєї ролі та, наскільки можливо, заспокоївся.

— Навряд чи він коли заспокоїться...

— А не заспокоїться — тоді побачимо.

Звичайно, такі розмови не задовольняли. Але впертість і самовпевненість Златопольського, а найголовніше — заява його про можливість, хоч і не швидко, виготувати динамітний набій переконували Макара, що шанси вбити Судейкіна все-таки є.

Макар давав собі слово почекати, ще раз зважити всі обставини і дедалі більше переконувався, що успіх усієї справи в значній мірі залежав від Златопольського. «Найголовніше, щоб не простежили за Златопольським, — думав Макар, — мене хоч і арештують — біда невелика, а от коли візьмуть Савелія...»

Що Златопольський на той час був єдиним представником Виконавчого комітету в Петербурзі, Макар не знав, але йому добре було відомо, яких великих втрат зазнала «Народна воля» протягом останніх місяців, і він нізащо на світі не простив би собі, якби через якусь необережність випадково спричинився до провалу Златопольського. Про це Макар не забував ні під час побачень з Савелієм, ні тоді, коли доводилося просто грати роль лакея й вичікувати.

На жаль, це вичікування нерідко тривало цілими тижнями. Хвилинами воно здавалося Макарові нестерпним.

Володя, з яким спершу можна було час від часу поділитися думками, дедалі ставав усе нервовіший і мовчазніший.

Цілими днями й ночами він щось читав і писав у себе в кімнаті, намагаючись, по можливості, не виходити з дому: шпиги Судейкіна стежили за кожним його кроком.

Макар щодня помічав їх або під вікнами, або на протилежному боці вулиці, або десь поблизу.

Особливо кидався у вічі один: пристойно вдягнений, у сірому брилі, в розлітайці з модної крамниці, з зонтиком або з паличкою — в залежності від погоди.

Він тримався, як належало добродієві його стану, але бували випадки — не витримував ролі: обходився без хустки до носа, крутив з махорки «собачу ніжку» або забігав до сусіднього трактиру за «підкрепкою».

Та Макарові з самого початку кинулися в очі не ці дрібниці, а вся постать шпига з характерним нахилом голови — трохи вбік і вперед,— його рисячі гострозорі злодійкуваті очі й закручений стрілкою білявий вус.

Макар кілька разів пробував переконатися, чи не стежать часом шпиги не тільки за Володею, а й за Лізою і за ним, Макаром. Але шпиги ставилися до нього так само, як і до двірника й до інших лакеїв з їхнього двору: дивилися на них, мов на порожнє місце.

Це було дуже відрадне явище. Проте Макар не заспокоювався на цьому й час від часу перевіряв свої спостереження.

Одного разу, коли він, з метою перевірити шпигів, подався на прогулянку, його чекала велика спокуса.

День видався на диво сонячний, веселий. На вулицях, а особливо на Невському, була сила народу.

З напівсвідомою насолодою вбираючи в себе різноманітність юрби і гомін великого міста, Макар ішов поволі сонячним боком вулиці.

Він майже забув і про шпигів, і про родину Дегаєвих, і про Судейкіна, і про те, як тяжко йому жити самотником, місяцями чекаючи можливості вирватися з багна «судейкінщини», щоб почати широку пропаганду серед робітництва.

Гомін вуличної юрби ніби заколисував, ніби притлумлював усі почуття.

Аж раптом Макар здригнувся й підвів голову. Щось неприродне почулося в гомоні міста. Щось ніби знайоме, але неприродне. Макар прислухався, подумав: «Здалося, певно».

І тої ж миті вловив ледве чутний знайомий мотив:

Гей, вернися, Сагайдачний...
Гей, вернися, Сагайдачний...
Віддай тютюн, люльку,
Візьми свою жінку,
Необачний...
Не-о-бач-ний...

Макар напружив увагу й побачив, що спереду, за кілька кроків, іде досить неохайно одягнений широкоплечий, високий студент. Цілу купу його русявого волосся ледве прикривав легенький брилик непевного кольору. Зовсім не звертаючи уваги на людський потік, що шумував нав-

коло, студент стиха наспівував, чи, вірніше, мурчав собі під ніс, похитуючись у такт пісні:

Гей, хто в лісі,— озовися,
Хто в зеленім,— відгукнися,
Та викрешем огню,
Та закурим люльку —
Не журися...

— Василь Конашевич! — ледве не скрикнув Макар.

Сумніву не було — це був Конашевич, колишній київський приятель Макара, веселий заводіяка й відважний революціонер, що керував гуртком учнів реальної школи в Ромнах, а потім перебрався до Києва, брав участь у пропаганді серед робітників «Арсеналу» й, здається, був причетний до організації «Південно-російського союзу робітників».

Макарові було відомо, що під керівництвом того ж таки Судейкіна «Південно-російський союз» навесні цього року розгромлено, що взято друкарню «Союзу», арештовано провідирів — Ковальську, Щедріна, Софію Богомолець і багатьох інших.

Від Конашевича, напевно, можна було довідатися про всі київські новини, не кажучи вже про те, що Макар був би страшенно радий просто поговорити з самим Василем, якого дуже любив за його веселу вдачу, відвагу й безпосередність.

Але Макар не піддався спокусі: в його становищі це було б неприпустимою неконспіративністю.

Пам'ятаючи твердо, що про його перебування в Петербурзі не повинен знати ніхто, крім Дегаєвих і Златопольського, Макар зупинився й поволі знехотя пішов назад.

Але довго ще бриніло йому в ушах:

Гей, хто в лісі,— озовися,
Хто в зеленім,— відгукнися...

І згадувався чомусь високий берег Дніпра, тихий весняний вечір, безжурна, тоді ще не досвідчена в революційних справах молодь.

ЛЮБОВ ІВАНІВНА

Дома Макара чекала неприємність: у квартирі, безумовно, був хтось чужий...

У коридорі валялося кілька недбало покинутих корзинок і чемоданів, на меблях у вітальні лежала одежа, диван був завалений пакунками.

«Певно, приїхав хтось»,— зміркував Макар і подався до себе в кухню.

На мотузці, де стара Миронівна вряди-годи вішала білизну, теліпалися рожеві панталони.

«Може, Ліза повісила? Ні, не Ліза, це зовсім не пасувало б до її кокетливо-таємничого поведження».

— Доброго здоров'я, товаришу Макар!.. Ну, як вам тут жилося?

Макар озирнувся й, побачивши Сергія Петровича, поздоровкався досить похмуро.

— А це що? — остовпів Сергій Петрович перед рожевими панталонами.— Невже Люба?.. Ох, Люба, Люба!.. Ну, хіба ж можна!.. Ну, знаєте, я б цього нікому не вибачив, крім Люби...

— Ви це про кого, Сергію Петровичу?

— Та про Любу ж, про дружину мою, Любов Іванівну. Хіба ви ще не чули, що я одружився в Архангельську? Володя каже — міщанка. Але Володя ж у цих справах... Хе-хе-хе... Як десятилітній хлопчик. Ну от, одружився. І, знаєте, скажу по ширості — дуже щасливий. Ви не на-supльте брів, Макаре, Любов Іванівна не з революційної родини, але я їй скажу, чи краще сказати... Нічого не скажу, і все буде гаразд, так, як і досі. Я її просто попрошу ні за чим до вас не звертатись, і вам буде так само, як і до нашого приїзду. Ну, а ви ж як?.. Як Савелій Соломонович?.. Я вже з Володею розмовляв... Діло швах... Ех, плюнути б на це все та за кордон!..

— Тобто кому за кордон?..

— Та кому ж, як не Володі?.. Розплюватися з Судейкіним, і край. Або щоб замінив Володю хто-небудь...

— Наприклад?..

— Та хоч би й я, наприклад!.. Ну, може, не я, то хтось інший. Ух, неприємна це справа! Треба буде таки щось намислити. А в мене, знаєте, сила вражень з Архангельська... Практика, знаєте, дуже корисна річ... А як там крадуть на залізниці, якби ви знали!.. Просто жах бере...

— Серж! А Серж!.. Скоріше!.. Я не можу розпакувати мого несесера! — різко закричала з кімнати Сергія Петровича незнайома жінка.

— О... чуєте?.. Вона не може розпакувати несесер!.. Біжу... Вибачте... Я забіжу потім... У вас, певно, справ сила-силенна.

Сергій Петрович зник. Зайшов він до Макара в кухню лише другого дня і то ненадовго — знову перебила Любов Іванівна.

Ця жінка дуже швидко рішуче прибрала до рук усю родину: Ліза зовсім закинула своє фортепіано, мати Дегаєвих якось занадто швидко зібралася й поїхала з старшою донькою Наталею Петрівною до Харкова, до зятя, Володя весь час мав якийсь винуватий вигляд, а про Сергія Петровича й казати нічого — він уже був не колишній Сергій, а завжди готовий до послуг Любові Іванівни — спритний Серж. Навіть костюм на ньому сидів якось не так, як до від'їзду на практику, а тепер уже по-новому пов'язана краватка рішуче нагадувала — це «Серж».

Саму Любов Іванівну Макар бачив дуже рідко. Вона або валялася в ліжку, примушуючи Сержа носити їй каву з коржиками й тістечками, або їздила десь по крамницях чи по театрах. Вдягалася за останніми вимогами моди, нещадно пудрилася, витрачала на дрібниці, певно, чи не сотні карбованців і читала, наскільки Макар міг помітити, тільки одного Поль де Кока в російському перекладі.

Вона ніколи не зверталася до Макара, ніколи йому нічого не загадувала, навіть намагалася зовсім не заходити до кухні, певно, суворо додержуючися вказівок Сергія Петровича.

Але Макар з перших же днів чомусь зненавидів цю жінку і не раз помічав за собою бажання знов і знов викривати в ній щось негативне.

І хоч рішуче нічого особливого не було в цій звичайній жінці, в її трохи занадто рожевому обличчі, в її трохи довгуватих руках, в її на цілу голову вищій од Сергія Петровича вайлуватій постаті, проте Макар почував, що після приїзду Любові Іванівни він недовго витримає роль лакея.

Думки про від'їзд до Москви знову почали його турбувати, все гостріше ставало бажання вирватися з осточортілої дегаєвської кухні й повними грудьми набрати свіжого повітря, нових вражень, нових, не судейкінських, планів.

А Сергій Петрович ще більше розпалював цю жагу.

Як і раніше, він був надзвичайно діяльний і енергійний, розповідав силу цікавих новин про настрої при царському дворі, про жандармів — взагалі про ті сфери, з яких міг одержувати відомості ні в якому разі не безпосередньо.

— І звідки ви все це знаєте, Сергію Петровичу? — не раз дивувався Макар і на відповідь завжди чув те ж саме:

— Інформація, товаришу Макар, інформація!..

Інколи Сергій Петрович загадував, щоб Макар переказував деякі з новин Златопольському.

Одного разу, щось уже в кінці листопада, в день чергового побачення Володі з Судейкіним, Сергій Петрович розповів про надзвичайний випадок з агентами «Священної дружини»:

— Ви ж, певно, чули вже, товаришу Макар, про цю занадто вже таємну придворну організацію? Про ту, що Судейкін її ненавидить за конкуренцію, а цар «про всяк випадок» підтримує. Тепер вона остаточно оформилася. На чолі стоїть центральний комітет, що керує організаційною та виконавчою комісіями. Щоб керувати всім внутрішнім розшуком, організовано «опікунства» в Петербурзі та в Москві, а також районні інспектури в провінції. Керівництво закордонною агентурою зосереджено в руках відомого царевого фаворита графа Шувалова. На чолі опікунства стоять опікуни, що керують роботою «п'ятірок», до яких набирають усяку шантрапу, що бажає підробити на боротьбі з революцією.

— Досить цікава схема...

— Ще б пак! Недаром вона сидить у печінках Судейкіну, як каже Володя... Але, певно, уже недовго сидітиме!.. Уявіть собі такий факт. Ви його неодмінно запам'ятайте й перекажіть Златопольському. Уявіть собі: центр петербурзького опікунства довідується, що його агенти арештували невловиму, може, страшнішу від Желябова й багатьох інших революціонерів, теперішнього вождя Виконавчого комітету, Віру Філіппову (Фігнер). Ну, хіба це не успіх, хіба не досягнення?.. Звичайно, всі на десятому небі, цар, кажуть, на першу звістку так хильнув, що потім водою одливали...

«Нарешті-таки, — каже, — арештовано цю жахливу жінку». Аж виявилось таке: на початку цього місяця агенти «дружини» схопили й арештували в Парголові в парку якусь дівчину. Заявили їй, що вона Віра Філіппова...

«Бога не боїтесь — я ж Македонова, донька місцевого лікаря, його ж усі тут знають!» — плаче перелякана дівчина.

«У департаменті розберуть!» — відповідають спритні агенти.

А Судейкін, тобто я напевно не знаю, чи Судейкін чи хтось інший, раптом повідомляє: «З наведеного розслідування виявилось, що затримана жінка є дійсно дочка лікаря, Марія Михайлівна, тобто та сама особа, за яку себе визнає. Цей факт, окрім інших осіб, стверджує також місцевий урядник Косач та присяжний повірений Мосолов з нотарем Закревським, що знають Македонову змалку».

— Уявляю собі, що сталося з царем після цієї новини! — зареготав Макар.

— Йому що?.. Певно, знов хильнув конячку, та й край. А от «дружинникам», певно, це марно не минеться.

Макар хотів щось зауважити, аж раптом з чорного ходу з'явився Володя.

Блідий, аж зелений, він важко дихав і мовчки сів коло Макара на лаві.

— Ти що?.. Тільки що від Судейкіна? — схвильовано запитав Сергій Петрович.

— Так... усе скінчено!.. Треба за кордон якнайшвидше...

— Як за кордон? Та що сталося?..

— Він сьогодні був якийсь занадто рішучий і... поведився по-грубіянськи... «Ви,— каже,— занадто вже довго одержуєте платню, а нічого не робите. Тридцять карбованців щомісяця — це не дурниця! І потім,— каже,— я зовсім не помічаю, щоб ви хотіли виправдати моє довір'я...» А я йому... Знаєте, це я надзвичайно вдало сказав, так, знаєте, енергійно, рішуче й спокійно, головне, цілком спокійно: «Я,— кажу,— цілком серйозно дивлюся на ті зобов'язання, що взяв перед вами на себе, але я нічого не знаю, не можу знати, бо мені страшно з дому вийти, ваші агенти стежитимуть за невинними людьми, яких я побачу, донесуть вам, а ви їх заарештуєте».

— Ну, а він на це що?

— «Дам,— каже,— наказ, щоб за вами не стежили».

— А ти?

— Я мовчу. Раптом він підхопився та як гаркне: «Негайно, не сходячи з місця, кажіть, де й що на сьогодні готують терористи!..»

— Ач, гадина! — не втерпів Макар.

— Треба сказати щиро — я аж здригнувся... Я був переляканий... І він це помітив... І може, якраз те, що він помітив мій переляк, допомогло мені. «Ну як,— кажу,— ви не розумієте, що в моєму стані, хоч би я й хотів, я нічого не можу знати про терористів! От,— кажу,— от,— кажу,— якби ви допомогли мені виїхати за кордон, там би я швидко довідався... про все...»

Макар підхопився й нервово забігав з кутка в куток.

— А він, гадюка, певно, зрадив?

— Дуже зрадив. Зразу полагіднішав. «А це ідея,— каже,— слово честі,— каже,— подобається мені ваша ідея! Дамо вам і паспорт, і гроші... Тільки,— каже,— з пустими руками з-за кордону не повертайтеся. Неодмінно щоб познайомились і з Тигричем, так і каже, «з Тигричем»,

а не з Тихомировим, і з Вірою Засулич, і з Лавровим, і з Дейчем, і з Степняком».

— Серж, а Серж!.. Де ти там?.. Час уже спати! — роздратовано закричала з кімнати Сергія Петровича Любов Іванівна.

— А справді, пізно вже. Ходімо, Володю,— захвилювався Сергій Петрович,— ранком про все порадимося... Спить, товаришу Макар...

Вони пішли, а Макар цілу ніч перевертався з боку на бік, міркуючи про становище, яке утворилось, і мимоволі радіючи, що нарешті-таки йому, мабуть, можна буде залишити родину Дегаєвих і податися до Москви.

У ТРАКТИРІ

Рік 1881 був тяжкий для царського уряду: після 1 березня всі чекали дальших революційних виступів, нових замахів, селянського бунту. Пануючі класи були охоплені жахом. Апарат державної влади здавався не дуже-то придатним для боротьби з революцією. Цар Олександр III був переляканий і розгублений до краю. Він то погоджувався з тим, хто казав, що слід об'явити конституцію, то кидався в обійми мракобісові Победоносцеву, який запевняв, що тільки тверда влада й жорстокі репресії проти революціонерів,— звичайно, за допомогою «всемогутнього бога»,— врятують і царя, і самодержавство.

Сидячи в гатчинському палаці під охороною численого війська й цілої системи застав і кордонів, Олександр III, здавалося, міг почувати себе в безпеці, а він не заспокоювався. На диво забобонний і полохливий, він ніяк не міг позбутися звірячого жаху перших днів свого царювання. Чутка, нібито забитий цар, як тінь, блукає в Казанському соборі, віщуючи своєму синові наглу смерть, увесь час не давала новому цареві спокою.

Він щодня з погано прихованим острахом вислухував довгі реляції про нові арешти, про боротьбу з революціонерами й особливо про чергові успіхи Судейкіна, який своїми вдалим заходами, своїм планом посіяти провокацію й зрадництво в революційних колах викликав у царя вигуки подиву й захоплення.

Судейкін знав це й старався.

Старалися й інші: і «Священна дружина», і Победоносцев, і всі, що були, так би мовити, під його «ідейним впливом». Реакційна преса високо підвела голову, закликаючи всі громи небесні на «крамолу». Заворушилися й

широко розгорнули свою шпигунську діяльність різні проїдисвіти, схимники, монахи, «завжди готові до послуг вірнопіддані».

З благословення найсвятішого синоду попи почали шалену агітацію проти крамоли, вичитуючи по церквах спеціально сфабриковані Победоносцевим молитви і ектенії — «О еже не пом'януті гріхів і беззаконій наших і потребити од нас всі неїстові крамоли супостатів» і т. ін., і т. ін.

З благословення того ж Победоносцева почалося своєрідне «ходіння в народ» вірнопідданих агітаторів, що сіяли й розпалювали ненависть і ворожість до євреїв. Почалися єврейські погроми. Громили в Києві, в Баку, на Полтавщині, в Єлизаветграді, в Одесі...

Але найголовнішу увагу звернено було на організацію охорони: за петербурзьким «відділом охорони державного ладу й спокою» утворено московський, потім варшавський.

4 вересня 1881 року було опубліковано «Положення про підсилену та надзвичайну охорону», яке фактично віддавало всю країну під гніт необмеженої сваволі генерал-губернаторів, надаючи їм таких прав, як головнокомандувачам під час війни.

Арешти, заслання, суди й слідства в політичних справах провадили з порушенням елементарних громадських прав, з неймовірною безглуздістю й жорстокістю.

Особливо вславився цим військовий прокурор генерал Стрельников, що мав надзвичайні повноваження й чинив у Одесі й Києві справжні спустошення масовими трусами й арештами.

Прокурора Стрельникова Макар пам'ятав добре. Кожна звістка про вчинки цього сатрапа нагадувала Макарові Київ, збройний опір на Жилянській, Лук'янівську в'язницю, допити, судовий процес, вирок — каторга на двадцять років — і найголовніше, найнезабутніше: смертну кару над Валер'яном Осинським, Брандтнером і Свириденком.

Більше як два роки — Сибір, утеча, московський підкоп, вибух у Зимовому палаці, арешт Олександра Михайлова, Макара Тетьорки. Останнє побачення з Сонею і багато-багато інших подій і переживань минуло з того часу, а сухорляву маленьку постать прокурора Стрельникова, його непогамовну злість до підсудних, його бажання засудити до смертної кари навіть невинних Макар пам'ятав так ясно й чітко, ніби все це було лише кілька днів тому.

Прокурор Стрельников, жандармський капітан Судейкін — у цих двох запеклих ворогах революціонерів для Макара ніби сконцентрувалося все зло самодержавства.

Але весь час тривожила його думка про кончу потребу їхати до Москви, працювати серед робітників.

Макар переконував себе, що вбивство Судейкіна значно полегшить революційну роботу надалі і що не використати хоч будь-якої, навіть незначної, можливості знищити Судейкіна було б злочином.

Але з першого ж дня він почував, що йому задушно в дегаєвській кухні, що він довго не витримає і, головне, що надії Златопольського на Володю — марні.

— Скоріше б, скоріше б якийсь кінець, хоч невдалий, аби кінець! — хвилинами признавався собі Макар.

Одночасно тривожила й думка про долю Володі:

«Чи виплутається?..»

І раптом — згода Судейкіна відрядити Володю за кордон. Володя — врятований, Макар — вільний.

Негайно ж Макар домовився з Златопольським про свій від'їзд до Москви.

Про всяк випадок ухвалили, щоб Макар сказав двірникові й іншим знайомим, ніби він виїздить на батьківщину в особистих справах і що повернеться, треба гадати, не скоро.

Сфабрикували й заплутаного листа від вигаданої сестри Макара Олени з незмінними «а ще вклоняється вам, любезний братику, такий-то й така-то», і двірник аж кілька разів з великою цікавістю прослухав цього листа, глибокодумно колупаючи пучкою в носі.

Тепер він майже щодня відвідував Макара, просиджував довго й до краю набрид своїми порадами щодо поведження в дорозі на чугунці й навіть у себе на селі. Макар ледве примушував себе вислухувати його балаканину і нетерпляче чекав від'їзду.

Після того як Володі видано було закордонний паспорт, Макара затримувало тільки одне: конча потреба побачитися з Теллаловим, який нещодавно прибув із Москви й достеменно знав усі московські справи.

Златопольський рекомендував його Макарові як одного з найвидатніших революціонерів.

Петро Абрамович Теллалов, севастопольський міщанин, скінчив Рішельєвську гімназію в Одесі й кілька років був студентом гірничого інституту в Петербурзі. Восени 1874 року, як одного з керівників студентських заколотів, Теллалова вислано до Костромської губернії. Пізніше він провадив революційну роботу в Харкові, де був за старосту нелегального клубу, приєднався до народовольців і допомагав організаторам замахів на Олександра II на пів-

дні. Після виказів зрадника Гольденберга Теллалов утік із Харкова й опинився через деякий час у Москві, де виявив себе як надзвичайно талановитий організатор робітничих гуртків. Людина ще досить молода — двадцять вісім років, — Теллалов був чудовий промовець і користувався великим впливом серед робітників. З доручення Виконавчого комітету разом з Халтуріним він утворив міцну московську робітничу групу «Народної волі».

Побачення Макара з Теллаловим відбулося в одному з трактирів за Нарвською заставою.

Златопольський заздалегідь замовив у трактирі окрему кімнату, і коли Макар годині о сьомій вечора зайшов до трактиру, і Теллалов, і Златопольський — перший з чорною, а другий з рудою бородою, обидва в одязі заїжджих купчиків, у високих чоботях, у синіх чумарках, стрижені в скобку, — вже сиділи за самоваром і закускою. Тут же, більше для декорації, ніж для вжитку, стояв штоф «казьонного вина».

Макар з холоду й від хвилювання ледве не опікся гарячим чаєм, але ділова розмова, яку розпочав Теллалов, примусила Макара забути і про чай, і про холод, і про небезпеку цього нелегального побачення.

— Паспортне бюро й друкарня працюють нормально. Цими днями виходить № 3 «Робітничої газети». Робітничою групою керує Степан. Як буде після його від'їзду — не знаю... Ви, товаришу Макар, цікавитесь, як стоїть справа з організацією робітників? Пропаганда йде приблизно на тридцятьох пунктах. Під «пунктом» ми розуміємо певний куточок діяльності: або майстерня, або фабрика, де є зв'язки, або просто кілька робітників різних професій, що створюють гурток. Скільки саме робітників зв'язано з нашою групою — сказати важко; є пункти по вісім-десять чоловіка, а є й по два-три. Гадаю, що набереться сто двадцять — сто тридцять чоловік. Читають і вивчають книги: Михайлова — «Пролетаріат Франції», Бехера — «Робітниче питання», нелегальне видання Лассаля «Праця та капітал», окремі твори Костомарова, Семевського... Знайомимо робітників з історією Великої Французької революції, з Паризькою комуною. Викладаємо теорію вартості Маркса. Деякі з товаришів посклали чудові підручники. Тільки ви не подумайте, що справа посувається швидко, без перешкод: працювати надмірно важко. Та й то ще тому, що жан-дармерія поки що не встигла створити в Москві таких умов, як тут, або в Києві, або в Одесі.

Теллалов зітхнув:

— Мені казали, товаришу Макар, що ви дуже б хотіли поїхати до Москви?

Макар кивнув головою.

— Звичайно, це залежить од вас. Але Степан казав Виконавчому комітетові, що ви могли б бути корисні ще в одній справі.

— Який Степан?..

— Степан Халтурін. Ви, я чув, його добре знаєте... І він вас теж. Він казав, що жив у вас та в Макара Тетьорки після вибуху в Зимовому палаці. Ну от... Передавав вам привіт і порадив звернутися до вас у справі замаху на Стрельникова в Одесі... Звичайно, там будуть ще люди... Що ж до вас, то, звичайно, в разі вашої згоди, перш ніж працювати в Москві, вам доведеться побувати в Одесі. Власне, про це Виконавчий комітет і доручив мені з вами поговорити.

Макар розгубився від несподіванки:

— Вибачте, я не зовсім вас зрозумів... Комітет пропонує мені взяти участь у замаху на Стрельникова?.. Ну, а Халтурін же як?..

— Виконавчий комітет доручив цю справу Степанові й Вірі Миколаївні. Буде й ще кілька товаришів... У тому числі й ви, коли дасте згоду...

— Ні, я, власне, не проти; я хотів спитати: невже Халтурін погодився покинути робітничу групу й знову, як колись, іти в терор?..

— Не тільки погодився — вимагав, щоб цю справу доручили саме йому... Ну, а ви як?..

— Не вимагай у нього відповіді негайно, хай поміркує й завтра дасть остаточну відповідь,— сказав Златопольський.

На тому й скінчили.

УБИВСТВО СТРЕЛЬНИКОВА

Пропозиція Теллалова сплутала всі Макарові плани. Після довгого вагання він вирішив відмовитися від замаху на генерала Стрельникова і все-таки їхати до Москви.

Він був певний, що Теллалов зрозуміє його... Тривожила тільки думка — чи швидко Виконавчий комітет знайде для Одеси когось іншого.

Але призначене напередодні побачення з Теллаловим на вулиці не відбулося: Макар уже помітив його серед юрби, вже хотів був наздогнати його й деякий час не здоровкаючись іти поруч, як було умовлено. Аж раптом, ніби з-під

землі, вирости з обох боків Теллалова кремезні шпиги й ухопили його за руки.

Макар побачив, як рвонувся Теллалов, як ледве не збив з ніг одного шпига і як метнувся на допомогу шпигам червонопикий городовик.

Стиснувши зуби, Макар кинувся вперед, відкинув з дороги якогось чиновника в енотах і з усієї сили вдарив городовика ногою в живіт.

Але шпиги теж не гаяли часу: Теллалов уже сидів на візникові зі скрученими назад руками.

На одну мить Макар зустрівся з ним поглядом. В одну мить не зміркував, а відчув, що не врятує, не зможе врятувати Теллалова, а тільки сам марно загине.

Городовик, що впав був від Макарового удару, поволі підвівся й пронизливо засюрчав.

Якийсь огрядний крамар у синій чумарці кинувся до Макара.

Спритним, блискавично швидким рухом Макар вихопив револьвер.

— Пробі! Ббивають! — заверещав крамар, закриваючи руками голову й підгинаючи коліна.

Юрба кинулася врозтіч.

За кілька стрибків Макар був уже на другому боці вулиці. Він не оглядався, не думав про перешкоди, навіть не помітив, що збив з ніг якусь бариню. Інстинктивно сховав револьвер до кишені, інстинктивно від бігу перейшов до швидкої ходи, озирнувся, повертаючи в другу вулицю, помітив, що погоня далеко, обтер рукавом піт з обличчя, найняв візника.

І тільки вже сидячи в санях і з насолодою вдихаючи морозяне повітря, відчув, як тремтять йому руки, як наворачтаються на очі сльози — як жаль, як тяжко, як боляче, що Теллалов загинув...

І таке було гостре це почуття, таке могутнє, що тоді ж, не міркуючи, незважаючи на свої попередні думки, Макар, ніби звертаючись до Теллалова, прошепотів:

— Добре... Зроблю, як ти хочеш...

Другого ж дня Макар виїхав до Одеси.

Дорогою він мав зупинитися в Києві у Василя Конашевича й чекати когось із Москви з адресами й директивами. Цей товариш чомусь не приїхав, натомість одержано було листа, потім другого. Затримка вийшла настільки значна, що Макар опинився в Одесі лише на початку березня.

В Одесі вже все було підготовлене до замаху.

Знали, що генерал Стрельников після обіду — годині о четвертій-п'ятій — мав звичку гуляти на Приморському бульварі.

Тут треба було непомітно підійти до нього й застрелити.

Складніше було питання про втечу того, хто вчинить замах: тікати через бульвар до центру міста було небезпечно, бо і на бульварі, і на ближчих вулицях, не кажучи вже про чималу кількість публіки й поліцію, безумовно, була ще й таємна охорона. Тікати ж з бульвару згори вниз на Гаванну вулицю було далеко, тут неодмінно довелось б одстрілюватися від погоні. До того ж узвіз був крутий, та й на Гаванній могли трапитися несподіванки. Проте, обміркувавши докладно всі можливості, ухвалено було, що той, хто мав забити Стрельникова, тікатиме після замаху на Гаванну.

Під час цієї втечі його повинен був захищати другий товариш, а третій — чекати на Гаванній коло самого взвозу з прольоткою.

Коня купили доброго, і, добігши до прольотки, той, хто мав забити Стрельникова, безумовно, був би врятований.

Обов'язки розподілили так, як цього вимагали обставини й здібності кожного з учасників.

Найспритніший і наймолодший з усіх трьох, відряджених Виконавчим комітетом, був Микола Желваков, жвавий, юнак-ентузіаст, що аж горів бажанням взяти участь у терорі.

Він стріляв майже без промаху, бігав і плигав, як справжній гімнаст. До того ж і вигляд у нього був цілком «благонадійний», особливо для бульвару, де він у своєму темно-сірому весінньому пальті здавався скоріше замріяним поетом, ніж страшним змовником.

Застрелити Стрельникова доручено було йому.

Халтурін був зовсім хворий — в останній стадії сухот. Інколи він ледве тримався на ногах, глухо кашляв, не спав ночами. Він мав чекати Желвакова з прольоткою на Гаванній коло самого взвозу.

Макарові випало захищати Желвакова, коли той бігтиме на Гаванну.

Виконати це завдання було не легше, ніж забити Стрельникова, а небезпека, може, ще й більша.

Захистити Желвакова від тих, хто за ним гнатиметься, визначало, насамперед, пропустити Желвакова повз себе, залишитися в нього позаду й затримати погоню чи то зброєю, чи то в який інший спосіб.

Макар не думав про безпеку...

З самого початку — ще в дорозі — у нього було таке почуття, що замах на Стрельникова буде вдалий, що все буде гаразд і що з Одеси легко буде податися до Москви.

Це почуття бадьорості й певності не залишило Макара навіть після першої зустрічі з Халтуріним.

Тільки вже значно пізніше Макар пригадував цю зустріч з пекучим жалем і сумом.

За два роки — з того часу, як він улаштував вибух у Зимовому палаці, — Степан дуже змінився: схуд і змарнів так, що важко було його впізнати. Тільки глибоко запали очі горіли колишнім вогнем, та ще в голосі, як і тоді, почувалася незламна воля й переконаність.

Макар ще давно, в Петербурзі, мріяв обговорити з Халтуріним деякі питання щодо методів революційної роботи, значення терору, завдань робітничого руху.

Хотілося, здавалося конче потрібним почути від самого Халтуріна, з яких міркувань він одмовився від діяльності серед робітників і вирішив віддати всі свої сили терористичній боротьбі.

Але всі ці питання в одну мить вилетіли Макарові з голови, коли він побачив Степана — блілого, виснаженого, з запаленими грудьми.

Було ясно без слів, що Халтурін знає, як мало йому залишилося жити, і хоче віддати решту свого життя справі, яку Виконавчий комітет і він сам визнали за найневідкладнішу.

Та гаразд не було часу поговорити з Халтуріним про все, що хвилювало Макара: в центрі уваги весь час стояли питання, зв'язані з замахом. До того ж бували дні, коли Халтурін лежав тяжко хворий.

Желваков і Макар боялися, що він не зможе встати і в день замаху, але ранком 18 березня, точно в призначений час, Степан з'явився на Молдаванку, на останнє перед замахом побачення, бадьорий, ніби зовсім не хворий.

Умовилися остаточно про все, поцілувалися на прощання й подалися на призначені місця: Степан — на Гаванну, Макар і Желваков — на Приморський бульвар.

Генерал Стрельников мав вийти на прогулянку рівно о четвертій годині дня.

Пообідавши, як звичайно, у французькому ресторані, він пройшовсь по бульвару кілька разів, вийшов на середню алею і сів на лавочці якраз проти проходу на крайню алею, що відділена од середньої штахетом.

Кілька підозрілих суб'єктів з таємної охорони генерала крutilися по всіх трьох алеях.

Макарові чомусь особливо кинувся в вічі рудобородий, плечистий, у розлітайці, в широкому брилі — ніби студент.

Цей «студент» з самого початку підозріло оглянув Желвакова й видимо намагався не спустити його з очей.

Желваков ходив по крайній алеї, ніби гуляючи, і не помічав, що за ним стежать.

Тривога стиснула серце Макарові. Він бачив, що публіки на бульварі мало, що Желваков, безумовно, ще міг би втекти, якби захотів. Але Макар знав, Макар був глибоко переконаний, що Желваков не тікатиме, нізачо не тікати-ме, поки не заб'є Стрельникова.

І здалося раптом Макарові, ніби стало навколо тихше, ніби почулось, як дзюркоче згори непомітний весняний струмочок, а стукіт молотів і сокир унизу — в гавані — здавався чомусь занадто вже голосним.

Макар глянув на схил — подекуди пробивалась весняна травичка — і перевів погляд на гавань, на далекі простори синього моря.

А серце щеміло, а думка — своє й своє: «Желваков загине... загине...»

Желваков тим часом несподівано прискорив ходу — ледве не побіг до Стрельникова.

Ось він уже за кілька кроків від нього. Зупинився, вистрілив, ніби не цілившись...

Голова Стрельникова в одну мить похилилася на правий бік, обперлася об спинку лавочки. Куля влучила в потилицю...

Стривожена публіка бігла на постріл, нічого не розуміючи...

Агенти охорони метнулися за Желваковим.

Легко переплигнув він через штахет, добіг до стежки, що вела вниз — на Гаванну...

Макар кинувся ніби йому навперейми...

Не добігши кроків з п'ятнадцять до стежки, Желваков на мить зупинився й кількома пострілами затримав погоню.

Ця зупинка дала Макарові час добігти до стежки...

Переслідувачі бачили, що в Желвакова револьвери в обох руках, бачили, що Макар ніби загородив йому дорогу, — відстали.

Але Макар, на їхнє здивування, не зупинився на стежці, а почав збігати вниз. За кілька хвилин Желваков, що розстріляв уже всі набойі, порівнявся з Макаром, і той дав йому дорогу...

Тоді тільки зміркувала погоня, що Макар теж «злочинець»...

Але було пізно: Желваков уже підбігав до Гаванної, а Макар — з револьвером у правій і з ножем у лівій руці — стояв на стежці, чекаючи переслідувачів.

Насмілився збігти на стежку тільки один рудобородий агент у крислатому брилі.

Першим пострілом Макар не влучив...

Від другого рудобородий кумедно підплигнув, ніби хапаючи руками повітря, і гепнув на землю.

Погоня згори, з бульвару, тепер уже була не страшна... Ховаючи револьвер і кинджал, Макар побіг до Гаванної.

Він не міг зміркувати, чи добіг уже до прольотки Халтуріна, боявся, що і Желваков, і Халтурін затримаються, бо неодмінно його чекатимуть... Він ще сьогодні ранком узяв від них слово, що чекати його вони не будуть, а гостре почуття небезпеки чомусь підказувало, що врятуватися можна, тільки добігши до прольотки Халтуріна...

Макар помилявся.

Коло самого виходу на Гаванну кілька перехожих, побачивши Желвакова, що біг з револьверами в обох руках, хотіли його затримати.

Желваков кинувся вбік — у напрямку до Карантинної площі... Халтурін вихопив револьвер, плигнув з прольотки, побіг на поміч...

Тої ж хвилини якийсь чоловік кинувся до Халтуріна й збив його з ніг... Надбіг поліцай з кількома карантинними робітниками — почали бити Степана...

Желвакова теж оточила юрба...

Макар бачив не все, що сталося, але й того, що він бачив, було досить, щоб зрозуміти: Желвакова й Степана затримано.

Макарові було ясно, що за хвилину-дві мають затримати також і його.

Але ті, що були на бульварі й бачили, як Макар стріляв, ще не встигли надбігти. Що ж до юрби на Гаванній, то вона всю увагу свою зосередила на Желвакову й Халтуріну, а Макар був для неї тільки один із численних переслідувачів...

І тому ніхто не звертав на нього уваги...

Степана Халтуріна й Миколу Желвакова, так і не довідавшись про їхні справжні прізвища, повісили через три дні після вбивства генерала Стрельникова — 22 березня 1882 року.

Макар кілька днів переховувався у знайомого робітника на Молдаванці, а потім подався у Київ.

ЧАСТИНА II

ЛИСТ ОЛЕКСАНДРА МИХАЙЛОВА

У Києві серед нелегальних тільки й розмов було, що про вбивство Стрельникова та про судовий вирок у справі двадцятьох.

Про цю справу було заборонено друкувати в газетах, і Макар тільки тепер довідався, що Олександра Михайлова, Колодкевича, Суханова, Клеточникова, Фроленка, Ісаєва, Ємельянова, Лебедеву, Ганну Якимову й Макара Тетьорку було засуджено до смертної кари на шибениці і що тільки через три тижні всім, окрім лейтенанта Суханова, об'явлено про заміну їм смертної кари безстрочною каторгою.

Одночасно було одержано з Петербурга відомості про розстріл Суханова в Кронштадтській фортеці.

З усіх засуджених Макар знав найближче Олександра Михайлова й Макара Тетьорку.

Одягнені в сірі арештантські бушлати, закуті в кайдани, замуrowані в темних вогких казематах Петропавлівської фортеці — вони тепер мов живі вставали в його уяві — схудлі, змарнілі, з сіро-жовтими обличчями, з напівпоголеними головами.

Розпач і туга стискували Макарові серце.

— Невже навіки?.. Назавжди?.. Ні, ні, не може бути!.. Хоч би звістку яку від них одержати... Хоч би одне слово...

Над сподівання звістку було одержано. Її передав Макарові Василь Конашевич.

Це був старанно переписаний незнайомою жіночою рукою лист від Олександра Михайлова.

«15 лютого. Дорогі брати, дорогі сестри. Вчора ми сказали своє останнє слово суддям, останнє слово ворогам. Бачачи себе полоненими, більшість пропонували гордо мовчати...

Але вам, друзі, востаннє хотілося б сказати багато, багато — передати всю душу. Не можна... Пишу тільки про найголовніше.

Ми пройшли через гартівню важких переживань, ми перебували довгі місяці в цілковитій самотності, мали повну можливість оцінити минуле, нарешті тепер відбувається

в нас боротьба інстинктів життя, пристрасті, ідеї... Незважаючи на це все, я радію, що можу сказати з переконанням: ви стоїте, брати, на вірному шляху... Важкий був перший великий успіх, ви його досягли, хоч і з великими жертвами... Але що ці жертви, що ці краплини крові порівняно з муками 100 мільйонів народу?.. Несчасного, зголодного, знедоленого... Не захоплюйтесь помстою, визволеннями, особистими почуттями, прекрасними теоріями. В Росії одна теорія, одна практика: добитися волі, щоб мати землю, мати землю і волю, щоб бути щасливими... Народові потрібна влада, щоб забезпечити собі хліб і волю. Примусити віддати або відібрати владу в самодержавця — ось завдання, дійсно варте витрати народних сил і жертв — таких дорогих і цінних. Радію, що тепер ця мета незрівнянно ближча, ніж тоді, коли я вступав на цей шлях — чотири роки тому...

З хвилини на хвилину ми чекаємо вироку. Нас покарають за наш успіх, за рани, що ми їх завдали урядові. Але цей вирок одночасно карає нас і за наші організаційні помилки. Він, напевне, тяжко вразить вас своєю кривавістю... Хай же ще більше вплине він на вашу обережність, хай підштовхне вашу думку виробити умілість революційної боротьби, розробити революційний досвід. Тоді нашу загибель буде окуплено вдвічі...

Дивлячись на спокійне й горде поведження моїх дорогих товаришів, гадаю, що й смерть їхня буде так само мужня. Мені ніколи думати про себе... Навколо мене стільки рокованих, стільки дорогих мені друзів, що стоять уже однією ногою в могилі... Я не можу повірити, що ці хороші, людяні, високоморальні люди загинуть, що в катів вистачить жорстокості задушити їх, убити... Колодкевич, Суханов, Баранников справили на всіх глибоке враження. Колодкевич — справжній апостол свободи. Такі чисті й прості його величю прекрасні слова, його рухи. Суханов — людина ширих, глибоких почувань. Його уривчаста промова вплинула навіть на суддів. Баранников — рицар без страху й догани.

Його шире і горде поведження таке ж прекрасне, як і його юнацька душа. Фроленко — незграбна безмовність, твердість і спокій. Ісаєв — безповоротна рішучість загинути, Терентьева — напіврозквітла троянда, невинна й свіжа, але троянда, що коле нещадно ворожу безцеремонну руку. Лебедева — міцна, рішуча й самовіддана натура. Якимова — проста, суцільна людина, що вся до кінця віддалася справі. Клеточников — достойна найглибшої поваги людина. Тетьорка — і він сьогодні заплатив дань народного

презирства до зрадників: він перед суддями привселюдно вдарив зрадника Меркулова по обличчю і цим, безумовно, погіршив свою долю. Цей протест схвилював нас усіх до краю...

Олександр Михайлов»

Першого лютого померла тут Геся Гельфман від запалення очеревини... За тиждень до смерті в неї відняли дитину й віддали до виховавчого дому... Це прискорило її смерть...

Переказувано, що цього листа Михайлов передав товаришам через свого захисника, присяжного повіреного Кедріна.

— А що, коли є інший, міцніший зв'язок з ув'язненими? — заворушилася в серці Макара нерішуча надія. Що, коли можна зробити спробу їх визволити?

«Не захоплюйтесь помстою, визволеннями, особистими почуттями», — ніби відповідав йому Михайлов словами свого прощального листа.

ПЛАНИ ГРАЧЕВСЬКОГО

У кінці квітня на виклик Виконавчого комітету Макар Зорянчук повернувся до Петербурга з тим же самим паспортом Зіновія Кіндратенка і в тій же самій ролі — лакея Дегаєвих; на черзі знову стало питання про замах на Судейкіна.

Бажання Макара працювати надалі тільки серед робітництва було настільки непохитне, що він би нізащо не повірив, що знову оселиться в Дегаєвих і зв'яжеться з «судейкінщиною».

Проте, зваживши на місці всі «за» й «проти», Макар мусив змінити свій намір.

Насамперед не можна було відмовлятися вже хоч би через те, що замінити Макара кимсь іншим було неможливо й ні в якому разі недоцільно.

Крім того, були й інші важливі причини. Обставини склалися так: Володя Дегаєв з невідомих Макарові міркувань повернувся з-за кордону й на власну відповідальність спробував поновити зв'язки з Судейкіним.

Той зустрів його дуже суворо й на першому ж побаченні поставив категоричну вимогу негайно ж дати викази на нібито відомих Володі петербурзьких представників Виконавчого комітету.

Володя відмовився.

Судейкін, загрожуючи найближчими ж днями звести з Володею рахунки, все ж таки не видав наказу арештувати його негайно.

Невідомо, на чому б це скінчилось, якби Сергій Петрович несподівано не запропонував Виконавчому комітетові свої послуги щодо зносин з Судейкіним.

Виконавчий комітет ставився до Сергія Петровича з повним довіря'м і негайно ж дав згоду.

Володя познайомив Сергія з Судейкіним ніби для того, щоб Сергій міг одержати від департаменту поліції замовлення на креслярські роботи.

На першому побаченні Судейкін, справді, тільки й говорив, що про креслення плану якихось казарм, але пізніше відверто запропонував Сергію Петровичу службу в секретному відділі.

Сергій, уже маючи на це згоду Виконавчого комітету, погодився.

Незабаром після цього Володя без жодних заперечень з боку Судейкіна виїхав до Саратова — на військову службу. Від його брата Судейкін сподівався мати значно більшу користь.

Виконавчий комітет теж покладав на Сергія великі надії.

Негайно ж викликано Макара, що після вбивства Стрельникова жив нелегально в Києві у Василя Конашевича.

Макару, як старому лакеєві Дегаєвих, найзручніше й найдоцільніше було доручити зв'язок Сергія Петровича з Виконавчим комітетом.

Якби річ ішла тільки про заміну Володі Сергієм, Макар би, певно, відмовився від запропонованої йому ролі. Нервовість Сергія Петровича, хоч і менша, ніж у Володі, все ж таки була поганою ознакою. І коли б Сергієві довелось працювати в таких же самих умовах, як і Володі, Макар не поклав би на нього ніяких надій. Але справа організації замаху на Судейкіна, в протилежність тому, що було минулого року, стояла на цей раз, здавалося Макарові, на цілком реальному ґрунті.

Керував нею давно відомий у революційних колах Михайло Грачевський, що став на зміну Савелію Златопольському, якого нещодавно несподівано арештували в Москві.

Доля Грачевського була не зовсім звичайна.

Син заштатного сільського дячка, Грачевський з вісімнадцяти років учителював у сільській школі, але мусив її

залишити як політично «неблагонадійний». Тоді він перейшов на фізичну працю — вступив до залізничних майстерень, за слюсаря, потім за машиніста. Але й на цій посаді не міг працювати спокійно: був арештований у зв'язку з якимись прокламаціями, нібито висланими на його адресу з Петербурга.

Звільнений з-під арешту за браком доказів, Грачевський негайно подався до Петербурга, вступив до технологічного інституту й за ухвалою гуртка чайковців, не залишаючи інституту, почав працювати за слюсаря на заводі Струбинського. Через два з половиною місяці виїхав до Москви — ширити пропаганду серед робітників. Арештований за розповсюдження нелегальної літератури й притягнутий до слідства в справі «революційної пропаганди в імперії», він аж три з половиною роки сидів у тюрмі.

Доказів проти Грачевського фактично не було, суд не міг засудити його більше як на один місяць ув'язнення. Ледве вийшовши з тюрми, хворий і без копійки грошей, Грачевський почав працювати на одному з петербурзьких заводів, та вже через півтора місяця йому було об'явлено, що він не має права жити в столиці. Грачевський подався на Україну. Працював за помічника машиніста спершу на Харківсько-Азовській, потім на Одесько-Кишинівській залізниці. Але недовго: в серпні 1878 року його заслано до Архангельської губернії. Півтора місяця він сидів у тюрмі, чотири місяці йшов етапом хворий, голодний, закутий у наручники. Спершу його оселили були в Холмогорах, потім перевели до Пінєги. Відсутність теплої одежі й грошей, непрохідні болота й ліси північної Архангельщини, майже півтисячі верст через нетрі й хащі не спинили Грачевського: пробувши на засланні щось коло восьми місяців, він утік. Заблудив, попався до рук поліції, знову втік з-під конвою під самим Архангельськом і восени 1879 року нарешті-таки дістався до Петербурга.

Тут він одразу ж пристав до народовольців, працював під керівництвом Кибальчича в динамітній майстерні, друкував «Народну волю», лист Виконавчого комітету до Олександра II й усі прокламації з приводу вбивства царя.

Після арешту Кибальчича й Ісаєва з членів Виконавчого комітету, що вміли виготовляти динаміт і бомби, залишався на волі тільки Грачевський.

У неймовірно важких умовах, після 1 березня 1881 року, Грачевський зайняв у Виконавчому комітеті одно з найвидатніших місць. Усі грошові справи, справи організаційні й технічні в значній мірі залежали від нього.

Після арешту Златопольського організувати замах на Судейкіна доручено було Грачевському.

Макар побачив його вперше у церкві, де, як переказав Сергій Петрович, Грачевський повинен був стояти в призначений час коло лівого криласа з безсмертником у петлиці чорного пальта і циліндром у лівій руці.

Макар довго не міг повірити, що цей дуже пристойно одягнений, вищий середнього зросту добродій у лайкових рукавичках, з кучерявою, невеличкою, трохи підфарбованою шевелюрою й такого ж самого кольору маленькою еспаньйолкою — той самий Грачевський, що працював на заводах за слюсаря, зазнав в'язниць і етапів, блукав по нетрях Архангельщини й готував динаміт разом з Кибальчичем.

Коли піп почав читати відому, скомпоновану самим Победоносцевим, «молитву після сугубої ектенії», Грачевський, ніби напружуючи увагу й наставляючи праве вухо, напівповернув голову й пильно подививсь на Макара, який стояв поруч.

Енергійний профіль, широке чоло, допитливі суворі очі і якась ледве помітна втома в усьому обличчі не залишали жодного сумніву. Макар вийняв хусточку й почав витирати чоло, як було умовлено.

Вони дослухали «цікаву» молитву до кінця:

— Господи боже наш, великий и многомилостивый! — надривався піп. — Во умилении сердец наших от грозного посещения гнева твоего прибегаем к твоему неизреченному благоутробию. Призри на моление нас, недостойных рабов твоих...

Разруши совет нечестивых, сынов погибельных, дерзновенно восстающих на попрание власти, тобою установленя, вразуми заблудших, вложи в сердца их страх и направи их на путь истины... Сохрани под кровом твоея благости от всякого злого обстояния благочестивейшего государя нашего императора Александра Александровича, разруши вся, иже на него, козни вражия, огради его на всех путях со святыми твоими ангелы, да ничто же успеет враг на него и сын беззакония не приложит озлобити его і т. д., і т. д.

— Д-да! — сказав Грачевський, коли вони познайомилися. — Молитвочку скомпоновано непогано. Особливо в тому місці, де сказано про «сынов погибельных, дерзновенно восстающих на попрание власти»... Ех, жаль, немає часу, а то б я її переклав на звичайну мову!..

— Наприклад, так, — засміявся Макар: — Господи боже наш, і так далі, розгрома Виконавчий комітет «Народної

волі», тероризуй страшних революціонерів, що не дають нам спокою, постав, крім царської, ще й свою охорону на всіх залізницях і вулицях, розгрома динамітні майстерні...

— Ну, це вже фантазія! — перепинив Грачевський, і Макарові чомусь почулося в його голосі незадоволення.— Про майстерні там нічого не сказано. А ви про них випадково згадали чи, може, Дегаєв казав що-небудь?

— Ні, не казав нічого.

— Гаразд. Поговоримо про справи.

Грачевський поінформував Макара тільки про найголовніше: є можливість виготувати динамітний набій потрібної форми й ваги, тобто такий, щоб можна було сховати під одежею.

Судейкін хоч і не довіряє Сергієві Петровичу, а проте призначає йому побачення в таких умовах, що вчинити замах можливо.

Макар повинен повідомляти Грачевського про наслідки кожного побачення Сергія Петровича з Судейкіним та взагалі виконувати всі доручення Дегаєва щодо зв'язку його з Грачевським.

МАКАРОВІ СУМНІВИ

Основне правило конспірації — кожний повинен знати тільки те, без чого він не може бути корисний для справи — Макар пам'ятав добре й тому не розпитував Грачевського про подробиці. Проте з самого ж початку йому здалося неймовірним, що Сергій Петрович здатний убити Судейкіна...

«Тут потрібна неабияка сміливість, рішучість, витриманість,— міркував Макар,— а Сергієві Петровичу якраз саме їх і не вистачає. І потім ця дружина його — Любов Іванівна... Хіба ж може бути у справжнього революціонера така дружина? Ну, зробив помилку, одружився... Але хіба ж за цілий рік не можна було розібрати, що вона йому не пара?»

Справді, Любов Іванівна ніби навмисне виправдувала Макарову думку про неї.

Її міщанська натура не задовольнялася вже читанням Поль де Кока, вставанням о дванадцятій годині, модними крамницями й одвідуванням — неодмінно з Сергієм Петровичем — всіляких вистав. Вона енергійно заходила влаштовувати в себе щось подібне до салону, й разів зо два навіть відбулися журфікси не журфікси, а щось подібне.

На щастя, поки що на тому й скінчилося, треба гадати, не без великої баталії з Сергієм Петровичем.

Про баталію Макар зробив висновок з якогось приниженого вигляду Сергія Петровича і з заплаканого, знервованого обличчя Любові Іванівни.

Тривало це, правда, дуже недовго, і життя знов швидко увійшло у свою колію.

Сумніви, нарешті, настільки опанували Макара, що він вирішив поділитися ними з Грачевським.

Той вислухав його уважно.

— А ви добре знаєте Сергія Петровича, Макаре?

— Здається мені, що добре. Ось уже мало не вісім років на нелегальному стані, зустрічав багатьох... І майже ніколи не помилявся...

— Покладатися тільки на внутрішнє почуття не можна. Звичайно, воно багато важить. Але в таких справах, як наша... потрібні насамперед факти. Що, власне, ви сказали про Дегаєва поганого? Нічого. Дружина — міщанка? Жаль. Дуже жаль. Він піддається її впливові?.. У ділових стосунках цього не помітно. Ви кажете, що він, за вашими спостереженнями, людина нерішуча і, як ви висловились, не дуже-то смілива... А я вам на це скажу, що Виконавчий комітет давав йому найвідповідальніші доручення... І він виконував. Може б, цього не слід казати, але однаково ви й так про Дегаєва знаєте немало — виконував навіть такі доручення, як праця в підкопі на Малій Садовій. Був раніше й тепер залишився нашим представником у Центральному військовому гуртку. У всіх нас, хто знає його безпосередньо по революційній роботі, враження майже однакове: людина розумна, з великими здібностями, енергійна, віддана справі...

— А Судейкіна таки, певно, не вб'є...

— Та звідки ви взяли, — захвилювався Грачевський, — звідки ви взяли, що саме він мусить убити Судейкіна?.. Хто вам про це сказав?.. Може, він сам?..

— Ні, не він. Я зробив цей висновок з ваших слів на першому побаченні.

Грачевський посміхнувся.

— Можу вас заспокоїти. Спершу, ще до вашого приїзду, була така думка. Але Сергій Петрович одверто нам заявив, що вбити Судейкіна він не береться. Він обіцяв зробити все можливе, щоб у нас були про Судейкіна якнайдокладніші відомості, і, як бачите, виконує свої обов'язки непогано.

— З тих їхніх двох побачень, про які я знаю, цього не видно: усе майже так само, як було і з Володею.

— Ні, не так само. Судейкін має кілька приміщень. Одно з них — на Пісках, де відбулося перше побачення, — ми знаємо. Знаємо не тільки від Сергія Петровича, а ще з інших джерел. Потім, бувають випадки, коли Судейкін призначає побачення не в приміщенні, але в тій самій кареті з голубими завісками, про яку відомо ще від Володі. Остання розмова Сергія Петровича з Судейкіним була якраз у кареті.

«Буває й на старуху проруха!..» — хотів Макар пригадати Грачевському слова Златопольського. Але те, що він почув далі, примусило його тільки здивовано відсапнути.

— Ви не уявляєте собі всіх наших комбінацій у цілому. Та це й непотрібно. Судейкіна має вбити одна особа, зв'язана з нами так само, як і Дегаєв. З нею Судейкін не такий обережний, як з Сергієм Петровичем. А потім... усе залежить від збігу обставин. Коли справа посуватиметься вперед так швидко, як і досі, може, нам пощастить висадити в повітря одного тільки Судейкіна, — таємниче додав Грачевський.

ДЕГАЄВИ ГОТУЮТЬСЯ

Нервовість Сергія Петровича помітно зростала.

Він почав значно рідше виходити з дому, їв і спав дуже мало, щодня намагався кудись виправити дружину й залишитися на самоті.

З матір'ю й сестрами майже не розмовляв. Макара теж видимо унікав, хоч, правда, побачень з Судейкіним останніми днями чомусь не було.

Чи мав Сергій Петрович зв'язок з Грачевським, окрім Макара, ще через когось іншого — Макар не допитувався. Але, треба гадати, такий зв'язок був: не було сумніву, що нервовість Сергія Петровича зростала в міру того, як підготовка замаху підходила до кінця.

Що Грачевський не гаятиме часу, Макар був певний.

Кожного дня прокидався він з думкою: «Чи не сьогодні?» — і вона не залишала його протягом цілого дня.

Одного ранку в квартирі Дегаєвих почалась якась незвичайна метушня й біганина. Ліза, забігши до кухні, попросила Макара перев'язати якийсь пакунок.

З того, як вона звернулася до Макара, він ще раз з незадоволенням переконався, що Ліза й думки не має вважати його за звичайного лакея.

Поки Макар возився з пакунком, Ліза кілька разів

кидалася йому допомагати, і Макарові це чомусь було неприємно.

Після першого пакунка швидко довелось ув'язувати другий, потім велику корзину.

На Макарове запитання, чи не їде часом хтось із дому, Ліза здивовано ляснула в долоні:

— Виїздять до Харкова мама з Миронівною, Наталя Петрівна і навіть Любов Іванівна! Невже ж ви ще й досі не знаєте?

— Звідки ж мені знати?

Ліза багатозначно посміхнулася:

— То, може, ви не знаєте, що й Сергій Петрович теж цими днями збирається виїхати?..

— Цими днями?..

— Він казав, що може виїхати несподівано. Як тільки скінчить свої справи в інституті — того ж дня виїде.

Це вже була цілковита несподіванка.

— Ну, а я ж як? — вирвалося з Макара щиро й трохи навіть розгублено.

— Ви... Вас Сергій Петрович, мабуть, проситиме доглядати за приміщенням. Я... теж, певно, скоро поїду...

Не було сумніву, що Дегаєв виправляв усю родину з Петербурга в зв'язку з готуванням замаху.

Тільки чому ж він не попередив Макара?.. Чому збирається виїздити сам?.. Невже ж він тут не потрібний?.. Чи, може, він сказав це нарочито, щоб тільки заспокоїти Любов Іванівну, що розлука буде недовга?.. А коли справді збирається, то чи не визначає це, що замах відбудеться ближчими днями?..

Дегаєва, як на зло, цілий день не було дома. Годині о дванадцятій, коли Макар одчинив йому двері, він буркнув, що завтра Грачевський буде в звичайному місці, і поспішив прослизнути до себе в кімнату. Вигляд у нього був схвильований, стомлений.

«Довідаюся про все у Грачевського», — заспокоював себе Макар, але довго не міг заснути.

Другого дня він пішов на побачення з Грачевським.

Зустрічі їхні відбувалися найчастіше в церкві. Після обідні, коли молільники розходилися, вони ставали десь перед іконою й мали можливість пошепки поговорити кілька хвилин, не звертаючи нічної уваги.

На цей раз Грачевський спізнився. Зблідле, аж зелене, обличчя його говорило про хворість і перевтому. Навіть допитливі карі очі його ніби втратили свій енергійний блиск.

— Ну, як у вас? Усе гаразд? — почав він звичайним запитанням.— А в мене, знаєте, так морока!.. Негайно треба одного цілком забезпеченого від стеження товариша. Цілком забезпеченого. Та ще щоб з нього був добрий слюсар. Думали ми, думали. Хоч це й зовсім не по-конспіративному: зривати встановлений розподіл праці, та що зробиш? Зупинилися на вас. Стеження за вами весь час не було й немає. Вигляд — цілком «благонадійний». А справа така, що й благонадійність на карту поставити варто. До того ж і перебування ваше в Дегаєвих зараз уже майже не потрібне. Цього треба було чекати, але все сталося так несподівано... Одне слово, ви нам потрібні на деякий час до динамітної майстерні... Треба прискорити роботу... Треба, щоб усе своєчасно було готове, інакше... Судейкін може припинити свої зустрічі з тією особою...

— А Дегаєв?..

— Ет!.. Ну як ви не розумієте, що тепер уже справи Дегаєва — річ другорядна. Тут або знищимо Судейкіна через день-два, або... Ну, то підете до динамітні?..

— Звичайно, піду... Тільки я хотів дещо з'ясувати... Дегаєв збирається виїздити...

— Як?.. Виїздити?.. Дегаєв?.. Ні... це неможливо!.. А проте... На коли він призначив від'їзд?.. Чим його мотивує?..

— Та нічим... Власне, я не знаю чим, він зі мною не розмовляв.

— Як не розмовляв?.. Повинен же він був з вами порадитись?.. А як же ви довідалися?

— Від сестри... Мені його сестра випадково сказала..

— Сестра? То, може, він знає, що сестра вам сказала?.. Проте ні, ні: він повинен був сам сказати...

— Про те, що сестра його інколи розмовляє зі мною, Сергій Петрович не знає... Мені навіть здається, що він певен, ніби в їхній родині я тільки з ним говорю — більше ні з ким...

— Дивно...

— А я був певний, що ви вже з ним порадилися, що вже знаєте про від'їзд...

Грачевський замислився.

— Все це від нашого поспіху й неналагодженості зв'язків. Дегаєв, може, й справді має рацію, що збирається виїздити. Якщо замах буде невдалий... Ні, не може цього бути... На цей раз Судейкін не викрутиться. Поговорити з Дегаєвим я, може, ще встигну. А ви... забіжіть на хвилинку додому... Попередьте там, кого слід, що ви, може, не ночуватимете сьогодні вдома... І негайно ж — тільки

обережно! — йдіть на Васильєвський, одинадцята лінія, дім номер 24, третій поверх, приміщення ветеринарного лікаря Прибильова.

ДИНАМІТНА МАЙСТЕРНЯ

Макарові відчинила блакитноока дівчина-покоївка.

— Від добродія Воронова...

Дівчина зробила великі очі — ніби злякалась. І в ту ж мить широко розчинила двері. Макар увійшов.

— Добродія Прибильова можна бачити? — запитав він, почувавши, що запитання зайве.

Блакитноока русява покоївка широким товариським жестом простягнула йому руку:

— Маша Савіна.

«А де ж лабораторія?» — запитував себе Макар, увіходячи в звичайну вітальню з добре натертим паркетом, з м'якими, в білих чохлах меблями, з великою картиною «Демон і Тамара» над широким диваном.

— А я вас уже давно чекаю, — підвівся з крісла дуже високий, як здалося Макарові, чоловік у чесучевій парі. — Я — Прибильов. Тут, власне, я й сам би зробив, та Михайло Федорович чогось поспішає. Заходьте ось сюди, — Прибильов прочинив двері, і Макар опинився в просторій кімнаті на два вікна. Довгий, високий, непофарбований стіл, що займав добру третину кімнати, весь був заставлений пляшками, серед яких були й дуже великі, колбами, склянками, штативами, рурками, банками. Макарові чогось кинувся в вічі довгий шерех однакового розміру темнорудих пляшок з притертими скляними затичками. Він хотів уже був спитати, що це таке, коли раптом його увагу притягнула підлога: вона вся була обрита цератою, під якою, певно, лежав товстий шар повсті.

— Це щоб не було чутно вниз: ми ж і ногами працюємо. А потім, щоб і паркет не псувався: уявіть собі, що хто-небудь розлив сірчану кислоту абощо, — поважно оповідав Прибильов. — Тільки одно незручно — натирати підлогу вже сюди нікого не пустиш... Та, я гадаю, навряд чи в кого з них може виникнути підозра.

— А скажіть, я чув, це дуже небезпечна робота?

— Дуже. От, наприклад, коли виготовляти нітрогліцерин. Спершу змішують азотну та сірчану кислоти. Посуд з ними обкладають льодом: охолоджують до кімнатної

температури. Потім обережно — по краплі — вливають у цю суміш гліцерин, весь час перемішуючи. Нітрогліцерин осідає на дно білою або жовтуватою рідиною. Під час цієї операції температура через необережність може підвищитися... тоді — вибух... А потім, знаєте, нітрогліцерин треба в особливий спосіб промивати, потім змішувати з піском абощо, щоб одержати динаміт... Ну... то, коли нітрогліцерин не досить промитий, може статися розклад його, тоді — знов вибух... Хай я вам колись розповім докладніше. А зараз беріть он у тому кутку паяльник, бляху й струмент — підемо працювати до кухні.

Слюсарська робота, що її повинен був виконати Макар разом з Прибильовим, була не дуже складна: треба було зробити покришку для набою, а в покришці — гніздо для скляних рурочок, які правлять у набої за запальники.

Щоб виконати це завдання якнайточніше, Макар уважно обдивився й виміряв оболонку набою, що її вже Прибильов устиг виготувати.

— Ого, то ви неабиякий майстер! — не вдержався Макар, розглядаючи з усіх боків оболонку.

Вона була плескуватої форми, трохи зігнута по своїй поперечній осі, приблизно двадцять п'ять сантиметрів височини, шістнадцять сантиметрів завширшки та шість-сім сантиметрів завтовшки. Спеціально прироблений гачок дозволяв причепити її під одежею.

— Нова зброя! — пригадав Макар Володю Дегаєва.— Здається, зовсім недавно, а вже ледве не рік минув з того часу.

— Ви тут починайте, а я побіжу навідаюсь, як там наші,— сказав Прибильов.

Під час роботи він виходив з кухні кілька разів.

— Знаю,— казав,— що й Роза (дружина), і Маша — тепер уже цілком досвідчені техніки, а все-таки, знаєте, обережність не пошкодить. Увесь час потрібна неослабна увага. Кожний необережний крок — це ж катастрофа. Першими днями боятися було нічого, а тепер... Тепер у нас більше як два пуди вибухових речовин. І потім... під час роботи доводиться в більшості випадків уживати найпримітивніших засобів.

Макар слухав і дивувався: люди працюють, живуть, мов на вулкані, і хоч би тобі натяк який на нервовість, схвилюваність, жах. Оце — справжня мужність, справжня революційність. Це вже не Володя й не Сергій Петрович, що жахається кожного несподіваного дзвоника!

Покришка вийшла чудова. Добрих дві третини роботи зробив Прибильов.

— Ну, от бачите,— посміхнувся він.— Грачевський даремно хвилювався — зовсім не треба було вас викликати.

— То, може, він не знав...

— Знав: ми з ним працювали. Він знав, що я вмію... Але... він такий нервовий став за останній час, такий стомлений. Просто важко впізнати. Аж руки йому затрусилися, коли я заперечив... «Завтра,— каже,— неодмінно завтра набій мусить бути готовий»... Він сам його тут набиватиме. Нізачо не погоджується, щоб набивав я. А мені, по правді сказати, страшно: надто вже він перевтомлений. А робота ця вимагає точності, зосередженості всієї уваги. Головне, щоб не зламалася рурочка з сірчаною кислотою. Отут, розумієте, у ці гніздечка в дні оболонки вставляють скляні рурочки з сірчаною кислотою, обгорнуті стопіном. Це запальники. На рурочках олов'яні грузильця. Від удару рурочки переламуються, їх взагалі дуже легко зламати, снаряжаючи бомбу.

— То ви кажете — Грачевський завтра набиватиме цю оболонку?..

— Завтра... А що?..

— Дуже б хотілося побачити, як він це робитиме...

— А звичайно, цікаво... Тільки недоцільно, якщо станеться вибух. Хіба ж варто летіти вам у повітря разом з нами?

Макар мусив погодитися. Вже смеркалося, коли він вийшов од Прибильових. Йому дуже хотілося побачити на прощання русяву, блакитнооку Машу, але вона чомусь не вийшла, і двері за ним замкнув Прибильов.

Макар ішов додому не поспішаючи. Динамітна лабораторія, яку він тільки що залишив, Маша, Прибильов, Грачевський, який завтра виготує набій, і та невідома особа, що кине його на Судейкіна, не виходили йому з голови.

Замах тепер здавався йому цілком можливим, наслідки замаху — величезними. «Уже те, що Судейкін буде знешкоджений, що десятки людей, на яких він зараз полює, будуть урятовані, те, що не треба буде напружувати всіх сил для боротьби з Судейкіним,— хіба ж це не успіх, не досягнення?» — міркував Макар, і мрії про широкий розмах майбутньої революційної діяльності примушували його вище тримати голову й твердіше ступати.

Перед тим як подзвонити, Макар довго вагався, чи спитати про Сергія Петровича.

«Трохи незручно: лакей би так не спитав. Та вона все

одно й так добре знає, який я лакей. А побалакати з Сергієм Петровичем неодмінно треба, сьогодні ж».

Відчинила Ліза.

— Вибачте, що спізнився. А що, Сергія Петровича ще нема?..

— Ні, нема... І не буде: казав, і не ночуватиме сьогодні. Макар мовчки йшов півтемним коридором.

— Так що в усій квартирі тільки ми вдох!..— раптом вирвалося у Лізи.

Макар глянув на неї, розуміючи тільки одне: Сергія Петровича нема дома. І раптом у півтемному коридорі очі Лізи здалися йому занадто блискучими. Він одвів погляд убік і не помітив, як щоки її спалахнули густим рум'янцем.

«Що пак вона сказала? — намагався згадати Макар уже в кухні, лягаючи спати.— Ага! Що тепер у всьому приміщенні тільки вона та я. Що вона цим хотіла сказати?.. А що, коли... що, коли завтра Грачевський зламає рурочку й станеться вибух?» — раптом аж різнуло йому коло серця...

І в одну мить і Ліза, і Сергій Петрович вилетіли з голови, і світлі образи Грачевського, Прибильова й блакитноокої Маші опанували його уяву.

Макар не спав аж до самого ранку.

«ВНУТРІШНЄ ОСВІТЛЕННЯ»

Победоносцев сидів у себе в кабінеті за великим письмовим столом чорного дуба.

Так само, як і колись, на столі перед ним лежали папери, листи, книжки, якісь справи в темно-зелених теках.

Так само, як і раніш, виблискували в шафі тиснені золотом корінці книжок:

«К. П. Победоносцев», «К. П. Победоносцев»...

Так само, як і раніш, блимали совині очі обер-прокурора найсвятішого синоду.

Але в обличчі, в усій постаті, в хижому нахилі його голови почувалося більше самовпевненості й твердості.

Ще б пак!.. В той час, коли Победоносцев писав цареві листа з проханням повісити «недолюдків», які вбили Олександра II, він ще нетвердо був переконаний, що новий цар підпаде його впливові. Тепер же, сьогодні як багато вже місяців тому, сумніву не було: тільки свого колишнього вихователя, тільки його, Победоносцева, слухався й слухатиметься самодержавний цар.

— Дрібниці, звичайно, в рахунок не йдуть! — у голос подумав Победоносцев і глянув на годинника:

«Шість. Рано ще...»

Нетерпляче повернувся й простягнув руку, взяв грубий аркуш і почав читати чи не вдесьте:

«Навесні цього року одержано було відомості, що до Санкт-Петербурга прибули для організаційної роботи деякі з видатних революційних діячів. Унаслідок енергійних розшуків було з'ясовано, що невідомий, який жив на Фонарному провулку, в будинкові № 9, з паспортом Галиновського, мав постійні зносини з жінкою, яка іменувала себе вдовою почесного громадянина Розановою, а також вищезгаданий Галиновський мав зв'язки з молодим чоловіком, який називав себе дворянином Бармалеевим, з яких перша жила на Дров'яному провулку, в будинку № 22, а останній — на Миколаївській вулиці, будинок № 1. Галиновський завжди зустрічався з Розановою та Бармалеевим на вулиці, причому вони розмовляли, намагаючися при цьому, щоб за ними ніхто не стежив.

Згадані особи в той же час зустрічалися з багатьма іншими, то в місті — на вулиці, то на загородніх гулянках у таємничих, треба гадати, наперед умовлених обставинах, а також відвідували деяких осіб на їхніх квартирах... До осіб, що мали вищезазначені зв'язки з Галиновським та його знайомими, належали, між іншим, лейтенант флоту Олександр Буцевич, що мешкав на Малій Майстерській, в будинку № 3, та жінка, що жила з паспортом дворянки Каммер у будинку № 24, на Кірочній вулиці.

Встановлене за вищезазначеними особами стеження з'ясувало також, що квартир Галиновського й Розанової начебто навмисне ніколи ніхто не відвідував. Дальшими спостереженнями було виявлено, що Галиновський та Бармалеев часто відвідували квартиру ветеринарного лікаря Прибильова на 11 лінії Васильєвського острова, будинок № 24, причому неодноразово привозили до зазначеної квартири різні речі, набуті в аптечних склепах та в крамницях хірургічного інструменту.

Внаслідок здобутих таким чином відомостей, а також з огляду, на те, що паспорти, з якими жила більшість вищезазначених осіб, як виявилось, фальшиві, в ніч на 5 червня цього 1882 року вчинено було арешти Галиновського, Розанової та Бармалеева, а також Буцевича й Каммер. Одночасно з зазначеними арештами зроблено також трус у приміщенні подружжя Прибильових, причому, окрім останніх,

затримано також і жінку, що жила у Прибильових нібито за куховарку, іменуючи себе селянкою Марією Савіною... Оглядом квартири Прибильових цілком доведено, що в ній була лабораторія, в якій виготовляли динаміт і металеві набойки...»

Слина, що поволі набиралася Победоносцеву в роті, бризнула через синю губу тонким тягучим струмком на папір.

У цю мить нечутно розчинилися двері: увійшов лакей.

— Прости, прости! — кинув Победоносцев, витираючи хусткою губи.

— Маю честь явитися в... ваше с... сіятельство! — по-військовому одрубав Судейкін.

Обличчя йому аж пашіло від задоволення. Стояв струнко і, як то кажуть, «ів очима начальство».

«Молодець... Хвалю!» — ледве не зірвалося Победоносцеву з язика, але натомість він тільки проковтнув слину, підвівся з крісла й простягнув Судейкіну сухопару руку.

Той приторкнувся до неї обережно своєю широкою жандармською лапою й знову став струнко.

«Солдафон... совершеннейший солдафон! — подумав Победоносцев. — Зовсім не вміє поводитися...»

— Сідайте, Георгію... здається, Порфиринович?..

— Так точно, вашество, Порфиринович.

Судейкін сів навпроти Победоносцева на самому краєчку крісла.

— Я вас викликав, шановний Георгію Порфириновичу, щоб особисто вислухати всі подробиці, так би мовити, з перших рук. Усякі, знаєте, чутки не тільки не пояснюють справи, а скоріше її затемнюють. Офіційні ж документи, — Победоносцев приторкнувся до аркуша, що лежав перед ним на столі, — офіційні документи теж не задовольняють. Між тим... при дворі цікавляться...

— Розумію, ваше сіятельство! Готовий до послуг... Тобто... перед вами, як перед богом, усе, що тільки вам завгодно, ваше сіятельство...

— Ви у нас... Ми вас давно маємо на увазі, Георгію Порфириновичу... Я, звичайно, від вас цього саме й чекав. Тут, розумієте, нам дуже важно з'ясувати деякі... неясності.

— Ви хотіли сказати, подробиці, ваше сіятельство?

— Ні, я саме так і хотів висловитися: неясності. От, наприклад, таке... Тут написано: «Навесні цього року було одержано відомості...» А звідки одержано? Яким чином?..

— Внутрішнє освітлення, ваше сіятельство.

— Як ви кажете?..

— Я кажу «внутрішнє освітлення». Наші відомості ми одержуємо, головним чином, або через зовнішнє стеження, або через внутрішнє освітлення... тобто, коли серед нігілістів є така особа, що, так би мовити, освітлює нам революційну організацію зсередини.

— Ви хочете сказати agent provocateur — тобто людина, яка переконалася...

— Краще сказати, яку ми переконали, ваше сіятельство.

— Гаразд. Я чекав яснішої відповіді. Я хочу знати, хто такий той агент, та людина...

— Ваше сіятельство!.. Професійна таємниця!.. Я... Я не можу сказати...

— Що?! Ви не можете сказати?! Навіть коли б вас... государ запитував?!

— Ваше сіятельство!.. Клянусь богом, сказати, звичайно, можна... Але нащо вам прізвище? Вам же, коли не помиляюся, треба знати не те, як зовуть того... ту людину, що ми... переконали... Вам потрібна насамперед, так би мовити, питома вага цієї людини в революційних... колах... А прізвище...

— Потрібно й прізвище... Ну та вже добре, я це питання поки що залишаю. А щодо питомої ваги, звичайно,— це найголовніше.

— Питома вага, ваше сіятельство, без перебільшення скажу, надзвичайна! Через цю людину ми знаємо все, що роблять нігілісти в Петербурзі, в Москві... А незабаром будемо знати... все.

— Як усе?..

— Всю організацію нігілістів, усі їхні змови, всіх діячів...

— Через ту людину?..

— Звичайно, не тільки через неї... Але й вона, як бачите, ваше сіятельство, може стати в пригоді... От, наприклад, з цією динамітною майстернею... Тут, правда, й зовнішнє стеження допомогло... І взагалі...

Судейкін зупинився, вдаючи замішання.

— Знаємо, знаємо, Георгію Порфіровичу. Ваша старанність, ваша сміливість ні в якому разі не зостануться без нагороди, і за богом молитва, а за царем служба ніколи не пропадає... Але все ж таки... розкажіть докладно, як це вам пощастило так спритно їх накрити?

— Тут, ваше сіятельство, насамперед треба знати, з ким маєш діло. Вам відомо вже, хто саме ховався за тими прибраними прізвищами, що зазначено в протоколі? Галиновський — Грачевський, Бармалеев — Михайло Клименко, Розанова — Ганна Корба... Все, так би мовити, зорі першої

величини... Скажу більше: після того як їх арештовано, членів Виконавчого комітету в Росії майже не залишилося. Одна тільки Віра Філіппова... Звичайно, нам працювати нелегко... Але краще перейду безпосередньо до суті... Ох, і накрили ж ми їх, голубчиків! — раптом зірвався Судейкін з тону.— Навіть опам'ятатися їм не дали!.. Знаємо напевне, що в домі № 24 на третьому поверсі динамітна майстерня, що там вибухових речовин вистачить підірвати кілька будинків. Знаємо, що й нігілісти там сидять неабиякі: стрельне якийсь негідник із револьвера в пляшку з нітрогліцерином — як стій, вилетимо всі в повітря! Ну, що тут зробиш?.. Добре, кажу, траплялися нам у Києві, може, ще й небезпечніші пригоди. А стеження у нас за динамітною майстернею давно. Вони теж себе забезпечують: заходилися якимось переробляти піч, щоб, бува, не підслухали з сусідньої квартири. Ага, голубчики, вам потрібний пічник? Гаразд... значить, під виглядом пічника можна увійти до вашого кубельця. Гаразд... Запам'ятаємо... Підлога ще там у них паркетна — треба натирати? Гаразд, через двірника відряджую туди своїх переодягнених молодців. Роздивилися все достеменно. Квартира — як і всі квартири. Ніде нічого підозрілого. Тільки в третю кімнату, найбільш ізольовану, не пускають нікого. А живуть у цьому приміщенні тільки троє. Гаразд, запам'ятаємо. У цій, значить, кімнаті майстерня. Коли захопити її — все приміщення й усі нігілісти в наших руках. Гаразд. Дочекалися ми, коли все в них було готове. А тоді я переодягнувся на пічника. Одночасно прийшли й мої молодці під виглядом натирачів підлоги. Двірник пішов запитати: чи можна, мовляв. «Можна,— кажуть,— нехай заходять». Я увійшов, ніби піч оглядаю... А піч, ваше сіятельство, кроків за три від дверей динамітні. Чую — вже мої хлопці в сусідній кімнаті... А Прибилюв — технік їхній найголовніший,— чи зміркував він, чи що, бачу — кинувся до дверей динамітні... Ну, я тут на нього ззду й насів... Здоровий — ледве не вирвався. Тільки куди вже там одному проти п'ятьох?.. В одну мить скрутили ми йому руки, пов'язали жінок... «Ну, а тепер,— кажу своїм молодцям,— кличте поліцію». А треба вам сказати, ваше сіятельство, я ще раніше був попередив генерала Федорова. Як увійшов ото він з нарядом, як глянув на їхні набой, приладдя, динаміт — тільки руками розвів: «Ну, — каже,— Георгію Порфіровичу, щасливий ваш бог! Якби це все вибухнуло — увесь будинок би завалився!»

— Ну, а тепер... Більше таких майстерень не передбачається?..

- Як не передбачається, ваше сіятельство? Поки будуть нігілісти — будуть і динамітні... Проти них тільки одна зброя, ваше сіятельство, нова, ще не випробувана, але...
- Яка нова зброя?..
- Внутрішнє освітлення, ваше сіятельство.

РОЗГРОМ

Незрозуміле поведження Дегаєва й спішний від'їзд його родини, а головне — динамітна майстерня й натяк Грачевського, що днів через два буде можливість знищити Судейкіна, переконали Макара, що період «судейкінщини» в його житті швидко наближається до кінця.

Мрії про діяльність у нових умовах спалахнули з новою силою, і Макар нетерпляче чекав розв'язки.

Чекати довелося недовго.

Другого ж ранку після того, як Макар побував у динамітній майстерні, розсильний приніс Лізі коротенького листа від брата.

Дегаєв повідомляв, що виїздить з Петербурга в невідкладних справах, що заїде в Харків — до своїх — і що, на його думку, лакея — Макара — треба звільнити, заплативши йому двадцять п'ять карбованців з тих грошей, що лежать у верхній незамокненій шухляді письмового столу.

Лист був діловий, спокійний — без жодного натяку на якісь інші причини від'їзду, крім суто ділових.

А проте він збентежив Макара до краю. Не було сумніву, що Дегаєв утік. Не було сумніву, що він задалегідь підготував свою втечу й свідомо не сказав про неї Макарові.

Утік, не дочекавшись кінця, можливо, навіть не попередивши Грачевського.

Які були мотиви його несподіваної дочасної втечі? Звичайна нервовість і лякливість чи, може, щось інше?..

«А може, він попередив, погодив і обміркував свій від'їзд з Грачевським?.. Може, так було й треба?» — заспокоював себе Макар.

Але щось підказувало йому, що й Грачевському, так само як і йому, Макарові, Дегаєв не сказав нічого.

Минув день, другий... Від Грачевського не було жодної звістки.

Якби замах на Судейкіна відбувся — було б щось у газетах. Отже, коли газети нічого не пишуть — замаху, певно, не було. Коли ж його не було — одно з двох: або його

знов довелось відкласти, або... жандарми викрили й розгромили організацію.

Макар навіть подумати боявся про можливість такого погрому. Але з усього виходило, що це могло статись.

«Якби замах відстрочено, Грачевський би повідомив... Та й Дегаєву б тоді нічого було тікати з таким поспіхом... Ні, краще не думати... Довідаюся ж. Ну, не сьогодні — завтра, але ж довідаюся, що сталося!» — примушував себе Макар заспокоїтись.

Але тривога, непевність і передчуття чогось страшного все більше й більше гнітили його. Здавалося, що найстрашніша звістка буде йому не така страшна, як ця гнітюча непевність.

А проте він ледве вдержався на ногах, коли Ліза щось на четвертий день сказала, що є чутка, ніби жандарми викрили динамітню й арештували багатьох терористів.

— Де? Яких терористів? — дерев'яним, мов не своїм, голосом запитав Макар.

— На Васильєвському. Кажуть, що весь будинок обплутано було електричним дротом, що знайдено кілька пекельних машин, готових до вибуху! Кажуть, що досить було терористам надавити якусь там кнопку — й будинок злетів би у повітря... Кажуть, ніби були й такі прилади, щоб підірвати на відстані кількох верст! — з захватом оповідала Ліза. — Ох, яка я рада, що Сергій виїхав. Звичайно, я певна, він не брав участі... А все ж таки... чи довго в таких випадках до біди?..

Макар слухав і розумів тільки одне: динамітню розгромлено. Грачевський, Прибильов і ще багато інших товаришів — у ворожих лабетах, у вогких склепах в'язниці. А Судейкін — гадюка — живий, і тепер йому ще легше, ще з меншими перешкодами можна робити своє ганебне катівське діло...

А Дегаєв утік, утік за кілька днів до арештів, до розгрому динамітної майстерні. Ніби наперед знав, що це станеться. Знав і не попередив...

«То що ж він, зрадник? — ніби вогнем обпекло Макара. — Не може бути! Людина, що більше як два роки користувалася повним довір'ям Виконавчого комітету, людина, що була за представника партії в Центральному військовому гуртку, людина, що виконувала найвідповідальніші доручення... І раптом — зрадник... Не може бути!.. Та, врешті, коли вже на те пішло, які докази? Що втік?.. А чи не казав Грачевський, що, може, так і слід було зробити?.. Що не попередив?.. Про що не попередив?.. Про від'їзд?..

Ну, то, виходить, був знервований, був схвильований більше ніж слід — от і все. Від лякливості до зради ще дуже далеко...»

«А все-таки щось не гаразд, щось не так! — знов і знов повертався Макар до думки про Дегаєва, хвилинами відчуваючи, що ніби навмисне намагається виправдати його. Можлива зрада цієї людині здавалася йому огидною, глибокою прірвою, до якої навіть зазирнути було страшно.

А проте причини таємничої втечі Дегаєва треба було з'ясувати за всяку ціну. Для цього треба було якнайшвидше повідомити про все Виконавчий комітет.

Але після арешту Грачевського, після масових арештів у Москві чи залишився ще хтось із членів Виконавчого комітету на волі?

Від Дегаєва Макарові було відомо, що жандарми ретельно розшукують Віру Фігнер, але де вона зараз, як з нею зв'язатися? Про це, крім кількох найближчих до Виконавчого комітету осіб, природно, ніхто не міг знати.

За таких умов завдання розшукати Дегаєва й поновити зв'язки з Виконавчим комітетом спершу здалося Макарові надмірно важким. Але він не звик зупинятися перед труднощами.

Дегаєв десь у Харкові чи на Україні. Так чи інакше неодмінно заїде побачитися до дружини — до Любові Іванівни. Знайти Дегаєва — значить, поновити зв'язок з Виконавчим комітетом. Коли ж Дегаєв ухиллятиметься від зустрічі — це доказ, що він зрадник.

Прийшовши до такого висновку, Макар хотів був з самого початку їхати просто до Харкова. Але, обміркувавши все докладно, вирішив, що доцільніше спершу побувати в Києві й порадитися з Василем Конашевичем.

Власне, їхати негайно до Харкова не можна було, головним чином через те, що Макар там не мав жодних зв'язків, а без знайомих, без адрес і майже без грошей опинився б у Харкові, як у темному лісі.

Двадцяти п'яти карбованців, що він мав одержати від Лізи згідно з листом Дегаєва, вистачило б ненадовго, і тоді довелось б уже міркувати не про Виконавчий комітет, не про розшуки Дегаєва, а насамперед про якийсь заробіток.

Від'їзд до Києва відкривав Макарові перспективи значно ширші. Насамперед можна було зупинитися в Конашевича, що мав чудову кімнату на Подолі й непогано заробляв приватними лекціями. Через того ж таки Конашевича можна було поновити зв'язки з революційними колами,

ярешті — і це було найголовніше, — можна було ще раз обміркувати з Конашевичем, а то й з іншими товаришами всю справу з цілковитим розгромом петербурзької організації й таємничою втечею Дегаєва.

У КИЄВІ

Надії Макара на Київ не справдилися. Після розгрому «Південно-російського союзу робітників», після масових арештів та заслань, що вчинили ще Судейкін і Стрельников, революційна діяльність у Києві зовсім підупала.

Існували окремі, дуже законспіровані, невеличкі, не зв'язані між собою гуртки. Конашевич декого з учасників цих гуртків знав, але зразу помітно було, що покладати на них великих надій не можна.

Більшість із них хворіла на шпигоманію, й не без підстав: за кілька років своєї діяльності в Києві Судейкін розплодив силу шпигів і зрадників.

Серед молоді зовсім не почувалося того бадьорого, підвищеного настрою, що справив таке велике враження на Макара чотири роки тому, коли Валер'ян Осинський укладав свої широкі плани збройної боротьби з царатом.

— Ніби хмара якась на всіх найшла, — жалівся Конашевич. — Кого не візьми — всі проклинають, всі ненавидять самодержавство, а боротися з ним — це ніби не їхнє діло. Невже «Народна воля» програла бій?.. Невже на місці тих, що загинули, не встануть нові, ще грізніші, ще міцніші?..

— Встануть! — казав Макар. — Не можуть не встати. Річ не в тому, що урядові пощастило на цей раз розгромити Виконавчий комітет. Річ у тому, що тяжке становище робітництва й селянства може змінитися тільки внаслідок революції. Ти подивися, що робиться на заводах і фабриках: в газетах майже щодня пишуть про все нові й нові звільнення робітників, про скорочення виробництва, про застій у комерційних справах... А побачив би ти, скільки жебраків на вулицях у Петербурзі! Та й тут, у Києві, більше ніж досить. А ті, хто ще не звільнений, хто працює, — хіба їхнє життя набагато краще від жебрацького?.. Зниження платні, штрафи, збільшення робочого дня... Хіба ж так довго може тривати? Отож я й кажу: вихід один — революція...

Конашевич категорично заперечував.

— Що умови для революційного вибуху сприятливі —

це кожному ясно, Макаре. Але які можуть бути наслідки цього вибуху, коли в нас не буде керівника — революційної організації? Тому я й кажу: коли в найближчому часі в нас не буде міцного Виконавчого комітету — справу «Народної волі» програно надовго... Якщо не назавжди...

Після таких суперечок Конашевич і Макар, бувало, не розмовляли цілими тижнями.

Конашевич з ранку до вечора бігав по лекціях, Макар спершу сидів цілими днями дома, потім потроху почав виходити, потім знайшов зарібок — поденну роботу вантажника на Дніпрі, й так захопився нею, що навіть думки про Дегаєва ніби відійшли на задній план.

З наближенням осені Дніпро, що повужчав був після літньої спеки, потроху почав ширшати. Густолісті сади й Володимирська гора вже подекуди починали жовтіти й червоніти.

Гончаки з кавунами, з динями, грушами, яблуками, баклажанами, пароплави, вітрила рибальських човнів, цілі флотилії селянських «дубів» у базарні дні — уся різнобарвна, різноголоса, негамовна від ранку до ночі пристань, а особливо її парії — вантажники, «босяки», як висловлювався кожний поважний обиватель, часами настільки захоплювали Макара, настільки привертали його увагу, що він цілими тижнями не з'являвся додому.

Ночував, де доведеться, разом з артіллею голодних, напіводягнених людей, що випадково об'єдналися на якійсь вантажній роботі, на ранок ставав до праці, коли вона була, а коли не було, лежав десь на березі тут же на пристані, і нікуди йому не хотілося, навіть на той бік Дніпра — зелений, чистий, залитий сонцем, веселий.

Конашевич спершу було лаявся, а потім зрозумів, що Макарові не слід перешкоджати, бо здорова натура його вимагає фізичної праці, нових вражень і думок...

Та й порадити Макарові щось інше, що могло б його задовольнити, Конашевич не міг: про Дегаєва ні з Харкова, ні з Одеси, де Конашевич мав кількох знайомих, увесь час не було жодної звістки.

Нарешті, вже пізньої осені, коли Макар знов посмутнів і цілими днями нікуди не виходив, Конашевичу переказано, що хтось із військових бачив Дегаєва в Тіфлісі.

— Ми не маємо права сидіти склавши руки!.. Коли він у Тіфлісі — треба їхати туди. Коли він зрадник — треба його негайно ж викрити. Коли ні — треба через нього зв'язатися з Виконавчим комітетом.

Конашевич цілком поділяв цю думку.

Але швидше, ніж товариші встигли скласти якийсь конкретний план, нова несподівана звістка приголомшила їх і скерувала їхню увагу зовсім в інший бік: в Одесі жандарми викрили підпільну друкарню «Народної волі» й арештували всіх її робітників.

Товариш, який приїхав з Одеси й мав найпевніші відомості, заявив, що організували друкарню й були в ній арештовані «відомий член Виконавчого комітету» Сергій Петрович Дегаєв, його дружина Любов Іванівна, Дмитро Суворцев, Марія Калюжна й інші.

ДЕПЕША З ОДЕСИ

Судейкін сидів за пляшкою дорогого вина.

Очі йому трохи посоловіли, може, не так від міцного смачного напою, як від спогадів про минулу ніч.

Минулої ночі було те, що траплялося з Судейкіним досить часто й що неодмінний його Лепорелло — Кіндрат Скандраков — ніжно називав «випивончиком».

Учорашній «випивончик» був результатом побачення Судейкіна з директором департаменту державної поліції фон Плеве.

Плеве, що ще після вбивства царя виявив на всю широчинь свої таланти слідчого й почав швидко робити кар'єру, за останній рік усе більше й більше звертав увагу на Судейкіна, підтримуючи всі його проекти й, головне, не жалюючи грошей на розшук і провокацію. Робилося це, видимо, не без морального впливу Победоносцева. На останньому побаченні Плеве дав Судейкіну «на секретні витрати» аж п'ять тисяч карбованців і натякнув досить прозоро, що не матиме нічого проти, коли частину цих грошей Судейкін витратить на себе.

Кіндрат Скандраков, який не знав усіх подробиць розмови, але «нюхом чув», що тут пахне коли не золотом, то принаймні чималими пачками асигнацій, негайно ж запропонував «випивончик».

Пили в окремому кабінеті шампанське в суміші з горілкою й пивом, їли омарів, роздягали якусь тендітну «артистку», що нарешті дала Скандракову ляпаса, їздили в компанії з якимсь князьком до циган, ночували в якомусь брудному притоні.

Про всі ці подробиці саме й згадував Судейкін сьогодні за пляшкою дорогого вина:

Спогади змінялися мріями, мрії спогадами.

«Артистка», що так добре ляснула була Скандракова по щіці, здавалася тепер Судейкіну переодягнуною княжною, ледве не придворною фрейліною.

Судейкін примружував очі, уявляв, як він стане міністром,— а він неодмінно буде міністром, бо тільки він зможе врятувати Росію від крамоли,— як, ставши міністром, він матиме величезний вплив на царя й фактично керуватиме всією державою, як ота переодягнена фрейліна, вчорашня «артистка», закохається в нього без пам'яті і що з того буде.

Прихід Скандракова розвіяв ці мрії в найцікавіший момент.

— Деша з Одеси! — сказав Скандраков.

Судейкін не поспішаючи налив вина, випив, запропонував Скандракову півсклянки.

— Ну, яка там деша?

«Одеса, 19 грудня. В ніч на 18 грудня цього року з розпорядження особого корпусу жандармів підполковника Катанського в будинку № 8, на Успенському провулку, захоплено друкарню Виконавчого комітету. Шрифту знайдено понад дванадцять пудів, крім того, — різне друкарське приладдя, початий друком № 8—9 «Народної волі», тридцять дві фальшивих печатки, різаних на міді, три пакети з марками для прописки видів на жительство, більше як сто справжніх підписів урядових осіб на різних документах, форми паспортів, дублікатів, шифри для таємного листування.

Крім того, знайдено багато примірників майже всіх останніх революційних видань, біографії державних злочинців тощо.

Заарештовано в цій справі господаря квартири, де знайдено друкарню, артилерії штабс-капітана у відставці Сергія Петровича Дегаєва з дружиною...»

— Що, що?.. Дегаєва!.. Там так і написано: «Дегаєва»?

— Так і написано, «Сергія Петровича Дегаєва, його дружину, Дмитра Суровцева, Спандоні, Марію Калюжну...»

Судейкін схопився з місця. Кров кинулася йому в обличчя. Він зробив кілька кроків по кімнаті, хотів випити вина, але натомість раптом з усієї сили вдарив кулаком по столу:

— Дур-рак!.. Ідіот!.. Дубина!..

Скандраков від несподіванки ледве не впустив дешу додолу:

— Власне, я вас не розумію, Георгію Порфіровичу...

— Не розумієш? Та тобі й розуміти не слід!.. Теж і воно хоче розуміти...

Скандраков образився!

— Коли я щось не так... Коли ви незадоволені з мене — скажіть просто, Георгію Порфіровичу... А ляйтесь я не за-служив.

— Кинь, Коко!.. Ти завжди «не розумієш»... Ну, скажи на милість, звідки ти взяв, що я тебе лаяв?..

— Ну, а кого ж, коли не мене?..

— Ех, Коко, Коко!.. Голова ти з ушами!.. Та кого ж іншого, як не того... ідіота Катанського! Ну, вже й ідіот!.. Справжня дубина... Йолоп, чорти б його побрали! Теж знайшовся... визволитель отчизни!

— Я розумію так, Георгію Порфіровичу: дуже погано, що це він викрив друкарню, а не ми... дуже погано, бо ми все ж таки, так би мовити, працюємо у всеросійському масштабі... Ну й, звичайно, неприємно, що ініціатива йшла від Катанського, а не від нас... Але, так би мовити, об'єктивно, це ще не значить, що він осел, коли зміг викрити друкарню...

— Осел!.. Справжній осел!.. І як мені це слово зразу не спало на думку?.. Найсправжнісінський осел. Ну хіба ж таки можна було арештовувати Сергія Дегаєва?..

Скандраков здивовано роззявив рота: йому здалося, що його принципал сказав щось неймовірне, щось таке, про що, мбже, й не слід було казати.

Судейкін теж ніби схаменувся й довго мовчав. Потім перевів розмову на інші рейки.

Того ж вечора він виїхав до Одеси.

БЕЗСУМНІВНІ ДОКАЗИ

Ніби страшний тягар упав з плечей Макарові, коли він довідався про подробиці арешту Дегаєва в Одесі.

Уряд завдав «Народній волі» нового страшного удару, захопив у полон ще кількох — чи не останніх? — видатних діячів. Здавалося, радіти було нічого.

А проте Макар відчував коли не радість, то якесь надзвичайне полегшення: тепер, нарешті, він знав, він міг бути певний, що Дегаєв не зрадник, що несподівана втеча його з Петербурга не була наслідком його зносин з Судейкіним. Інакше, тобто при наявності зради з боку Дегаєва, арешту його в Одесі ні в якому разі не могло бути: жандармам, гадав Макар, не було ніякої рації арештовувати, а значить, і притягувати до суду свого співробітника.

— Тільки як же це він і дружину свою переконав піти на революційну роботу? — дивувався Макар, уже без огиди

пригадуючи Любов Іванівну з її рожевими панталонами й незмінним Поль де Коком.

Уявлення про Дегаєва як про полохливу, нервову, дуже нетривку людину теж радикально змінилося: боягуз, боягуз, а не побоявся ж організувати друкарню!..

І на «родинне щастя» не спокусився... І на вічну каторгу або й на смерть пішов так само, як інші...

Хвилинами навіть сумління починало тривожити Макара.

— Не можна, не по-товариськи було думати про Дегаєва так, як я думав, — сказав він одного разу Конашевичу.

Той погодився:

— Може б, нам з тобою до Одеси проїхати? Грошей тепер у нас чималенько зібралось, а там, може б, який зв'язок з в'язницею налагодили?

— Оце ідея!.. За це люблю! — радісно вдарив по плечу Макар Конашевича. — Може, там і зв'язок з Москвою роздобудемо... А потім — хто його зна, може, й справді чимсь можна буде допомогти Дегаєву. А ми ж з тобою перед ним дуже завинили...

Але їхати до Одеси не довелося: через тиждень несподівано промайнула непевна чутка, що Дегаєв утік з в'язниці. За кілька днів кияни мали вже цілком точні відомості.

Жандарми чомусь вирішили відправити Дегаєва чи то до Петербурга, чи то до Києва; 14 січня перед вечором вивели його з в'язниці, посадили поміж двох жандармів на візника й повезли на поїзд. На площі перед не закінченою ще будівлею нового вокзалу Дегаєв несподівано вихопив з кишень дві жмені тертого тютюну й сипонув жандармам у вічі.

Не встигли вони опам'ятатись, як Дегаєв уже був коло нової будівлі.

Жандарми підняли стрілянину, надбігла поліція. Обшукали всі закутки нового й старого вокзалів, перетрусили всі найближчі приміщення, але Дегаєва не знайшли.

Другого дня про цю подію говорило все місто.

Оповідали про надзвичайну спритність Дегаєва, про його одчайдушну сміливість, про беспорядність жандармів і зовнішньої поліції.

Виявилось, що Дегаєв, крім великих організаційних здібностей, крім енергії, працездатності й спритності, мав ще неабияку сміливість, витриманість і рішучість.

Це зовсім не в'язалося з Макаровим уявленням про Дегаєва як про людину надто лякливу й нервову.

Макарові залишилося тільки дивуватись, як він не зміг

зрозуміти Дегаєва, як міг ставитися до нього з такою підозрою?

— Але не минуло й тижня, як нові відомості схвилювали й до краю збентежили товаришів.

З Одеси приїхав старий приятель Конашевича Андрій Бурленко. Він категорично запевнив, що так, як жандарми везли Дегаєва, вони ніколи нікого в Одесі не возили, що в казармі № 5, де сидів Дегаєв, він ніяким чином не мав змоги добути тютюну, щоб засипати очі жандармам, що, нарешті, й везти кудись Дегаєва з Одеси жандармам не було ніякої рації. Крім того, Бурленко додав, що з цілком поважних джерел є відомості, нібито один генерал зі слів жандармського полковника Катанського оповідав напідпитку, що Дегаєв не втік, а жандарми випустили його самі.

Бурленко запевняв також, що перед його від'їздом з Одеси там був хтось із членів Виконавчого комітету й казав місцевим революціонерам, ніби попередження про Дегаєва надіслано закордонному центрові і треба в найближчому часі чекати відповідного повідомлення в революційній пресі.

Як один із доказів зради Дегаєва Бурленко наводив також і факт звільнення з в'язниці дружини Дегаєва, Любові Іванівни, яку нібито весь час допитували тільки як свідка в справі підпільної друкарні.

— Ну, що ти на це все скажеш? — запитав Конашевич Макара.

— Розшукати й забити, як собаку!..

— Без допиту й суду?..

— Як собаку!

Конашевич замислився:

— Гаразд. Але як розшукати?..

— Давай поміркуємо. Насамперед, де шукати? Я гадаю, що десь у центрі — або в Петербурзі, або в Москві, або в Харкові.

— А я гадаю, що тільки в Петербурзі. Коли він на службі в Судейкіна, то й мусить перебувати там, де Судейкін. Принаймні приїздити туди на довгий час... А потім, він же тепер герой: якщо Виконавчий комітет не виведе його зразу на чисту воду, — а це не можливо, — то він там гратиме одну з найперших ролей!..

— А чому ти гадаєш, що Виконавчий комітет може й не вивести його на чисту воду?..

— Та вже хоч би тому, що не знає всього того, що знаємо ми. Ти поміркуй: кому, окрім нас із тобою, відома ця таємнича історія з розгромом динамітної майстерні,

з арештами й таке інше?.. Грачевський же з в'язниці не перекаже!.. Та, може, й не знає він, що Дегаєв утік за кілька днів до провалу... А одеську історію можна тлумачити по-різному...

— Справді... Ти маєш рацію... Але тоді наш найперший обов'язок — повідомити Виконавчий комітет...

— Звичайно. Тільки як ми це зробимо?.. Зв'язків нема... Налагодити їх — навряд чи так швидко налагодиш... Та, може, й Виконавчого комітету зовсім нема?..

— Ну, може, ще справа стоїть і не так погано. Проте налагодження зв'язків — справа складна. А знешкодити того зрадника треба якнайшвидше... Він, гадюка, коли йому дати волю, такого накоїть...

— Коли ще не накоїв...

— Чекай, чекай!.. Не перебивай... Знаєш, що мені спало на думку? Коли він у Петербурзі, ми його розшукаємо швидко... Ота дружина його, Любов Іванівна... Він без неї — я тобі вже якось казав — нізащо не житиме. А вона.. по крамницях, по виставах... Одне слово, її відшукати куди легше, ніж його!..

Вирішили вжити всіх заходів, щоб мати можливість якнайшвидше виїхати до Петербурга.

Конашевич заходився ліквідувати свої лекції і добувати від товаришів гроші на дорогу.

Усім, хто мав хоч будь-яке відношення до революційної діяльності, домовилися категорично заявляти, що є абсолютно безперечні докази зради Дегаєва.

В Петербурзі намірялися діяти одночасно в двох напрямках: розшукувати Дегаєва й намагатися встановити зв'язок з Виконавчим комітетом.

РЯТУЙТЕ!.. ВБИВАЮТЬ!..

Макарові й Конашевичу не щастило. Вже більше як три місяці жили вони в Петербурзі, а справа ні на крок не просувалася вперед: ні зв'язку з Виконавчим комітетом, ні хоч би натяку на слід Дегаєва не було.

Конашевич досить швидко знайшов собі дві приватні лекції — на прожиток вистачало.

Макар увесь час з ранку до вечора тільки те й робив, що блукав по місту коло крамниць, на ринках, коло театрів, сподіваючись зустріти Любов Іванівну.

Спершу він стежив без певного плану, потім розбив місто на кілька ділянок і систематично відвідував їх з

таким розрахунком, щоб на кожну дільницю припадало не менше як кілька днів стеження підряд.

Налагодження зв'язку з революційними колами лежало на обов'язку Конашевича.

Він досить швидко розшукав декого з киян — переважно студентів. Але далі звичайних розмов та одержання нелегальної літератури — в більшості випадків дуже застарілої — справа не посувалася...

З усього було видно, що революційні кола подвоїли свою обережність. Побоювання натрапити на зрадника або на шпига, бажання забезпечити себе від агенти Судейкіна, а то й просто жах перед можливими арештами, очевидно, були не останніми причинами, внаслідок яких налагодження й зміцнення зв'язку з революційними колами натрапляло на величезні труднощі. Єдине, про що Конашевич легко й швидко довідувався, — це новини щодо успіхів уряду в боротьбі з революціонерами.

Ці новини завжди розліталися з надзвичайною швидкістю. Їх переказували не тільки люди, що мали якийсь відношення до революційної діяльності, а навіть звичайні обивателі, не виключаючи й хазяйки мебльованих кімнат, де жили Макар з Конашевичем.

Нерідко новини ці вражали надзвичайною точністю, навіть своєрідним стилем — ніби добре зредаговані повідомлення якогось таємного телеграфного агентства.

Товариші певні були, що серед цих новин є немало сфабрикованих у кабінеті Судейкіна. Але в цілому, безумовно, новини виникали стихійно, внаслідок тих чи інших подій, переважно нових і нових арештів.

Ще в кінці лютого, мов грім, ударила звістка про арешт Віри Фігнер¹ у Харкові. Незабаром арештовано було підполковника Ашенбреннера, як переказували, члена Виконавчого комітету й керівника великої військової організації «Народної волі». Трохи згодом відбулись арешти штабскапітана Похітонова на Полтавщині, поручника Стратановича і штабс-капітана Крайського — в Одесі, поручника Рогачова — в Москві. Крім того, вже в квітні ходили чутки про великі арешти серед кронштадтських артилеристів і офіцерів флоту.

¹ Фігнер Віра Миколаївна (1852—1942) революціонерка-народниця, член Виконавчого комітету, згодом військової організації «Народної волі», брала участь в замаху на Олександра II, на прокурора Стрельникова. З 1884 по 1904 рік була ув'язнена в Шліссельбурзькій фортеці, до 1906 року була на засланні. Після революції 1917 року присвятила себе літературній діяльності.

— Навіть тільки з самого факту всіх цих арештів можна зробити висновок, що військова організація охопила ледве не всю Росію, — казав Конашевич.

— Я роблю й ще один висновок, — похмуро відповідав Макар: — Арешти серед військових не обійшлися без Дегаєва. Пригадую, Грачевський казав мені, що Дегаєв був представником у Центральному військовому гуртку... І куди тільки Виконавчий комітет дивиться!..

— Коли він існує...

— Та ти ще в Києві висловлював цю думку. А вийшов же в лютому номер 8—9 «Народної волі»... Та й додаток до нього...

Після таких розмов Макар ще з більшою ретельністю продовжував свої розшуки.

Дедалі він усе більше переконувався, що допомогти йому може тільки випадок.

Одного півдня Макар ішов по Невському, по затіненій стороні: сонце вже починало припікати.

Він був на ногах з раннього рана, але не почував втоми. Одганяв невеселі думки, напружував увагу — намагався оглянути кожну постать, кожне обличчя.

Раптом він зупинився, немов прикутий: повз нього, овіяна пахощами дорогої парфумерії, з пакунками в обох руках, напудрена й виряджена понад усяку міру, пройшла, граючи стегнами, Любов Іванівна.

Одну хвилину Макар не вірив своїм очам. Стояв, ледве переводячи дух, відчуваючи, як радісно забилося серце, як стає легше дихати. Першим рухом його було переконатися, чи в кишені револьвер, першою думкою — чи не впізнала?..

Він озирнувся.

Любов Іванівна, не поспішаючи, спокійно йшла далі.

«Не спускати її з очей. Простежити, де живе. Не може бути, щоб вона не жила або принаймні не зустрічалася з Дегаєвим... Додому йде чи не додому?.. Коли не додому — однаково: вертатиметься. Не відстану від неї, поки не переконаюсь, де живе. А того зрадника вбити при першій нагоді. Коли сьогодні, то й сьогодні...»

Любов Іванівна повернула праворуч, потім ще раз праворуч і раптом зупинилася коло парадного ходу великого п'ятиповерхового будинку.

Макар зупинився теж — кроків за десять від неї.

Постояла хвилинку, ввійшла в парадне. Щоб не відстати якось по сходах або в коридорі, Макар ішов за нею на відстані трьох-чотирьох кроків.

Разів зо два вона озирнулася і, кокетуючи, посміхнулася йому ледве помітно.

«Не пізнала... Коли оглянеться ще раз — удаватиму закоханого студента»,— майнуло Макарові в голові, і він сміливо повернув за жінкою в довгий, добре освітлений коридор четвертого поверху.

Любов Іванівна зупинилася й подзвонила.

Макарові залишалося пройти повз неї, потім, коли вона увійде в квартиру, повернутися, запам'ятати номер, а далі вже діяти в залежності від обставин.

Аж тут трапилося те, чого не можна було передбачити: несподівано, а може, й навмисне, Любов Іванівна впустила з-під руки пакунок якраз у ту мить, коли Макар проходив повз неї.

Машинально Макар нагнувся підняти пакунок. У ту ж мить відчинилися двері й на порозі з'явився Дегаєв:

— Ти чого ж це, Любуню, так пізно?.. А!.. І ви тут, товаришу Макар? — скрикнув Дегаєв, чи то зрадівши, чи то злякавшись.

Макар від несподіванки не міг промовити й слова.

— Ну, заходьте, заходьте!.. Давно... Давненько-таки ми не бачилися... Та де ти його впіймала, Любуню? — питав Дегаєв уже в передпокої.

— Я... Та я тільки зараз, вибачте, тільки зараз упізнала, що ви... той самий, що в нас жили!.. Розумієш, Серж, я повертаюся, а вони... себто Макар... за мною. Щось ніби знайоме в обличчі... та не питати ж мені першій... А товариш Макар теж ніби соромиться...

— До останньої хвилини вагався,— видавив з себе Макар,— і зовсім наче ви... і не ви... А побачитися з старими знайомими дуже хотілося.

— Д...да. Я тоді, знаєте, так і не встиг вас попередити... Ледве викрутився, щоб не засісти разом з Грачевським... Ви не дивуйтеся, що я так одверто... при дружині — вона в мене тепер теж стріляна птиця, чули ж, не бійсь, про одеську історію...

— Чув... і про втечу вашу чув...

— Любуню... Даси нам чого-небудь поснідати?..

Любов Іванівна вийшла до другої кімнати.

— Ну, то що ж ви чули? — Дегаєв сів до столу, показуючи Макарові місце навпроти себе.

Макар одсунув крісло й сів так, щоб найзручніше було вихопити револьвер.

— Ну, то що ж ви чули? — вдруге запитав Дегаєв.

— Та все... те ж саме... А от... як воно справді було?

— Дуже просто... Уявіть собі — дуже просто. Посадили мене на візника... По боках жандарми... Ну, я штовхнув одного, а другому тютюном межі очі...

— Мене, власне, більше цікавить, як ви втекли тоді, коли захоплено динамітну майстерню!..— несподівано для самого себе процідив Макар крізь зуби.

Дегаєв здригнувся й помітно зблід:

— Я, власне, не зовсім розумію, що ви хочете сказати. Я виїхав тоді за кілька днів... Я навіть не уявляв, що можливі такі... жахливі арешти... Ну, звичайно, я міг передбачити, що буде небезпечно... Але...

— Чим же ви пояснюєте, що арештовано всіх... розумієте, всіх, окрім вас?

Дегаєв верескливо зареготав.

— Ну, товаришу Макар, ви запитали це таким тоном, ніби хочете вчинити мені допит!..

Макар нахмурився: «Чорт батька зна що. Я зовсім не вмію тримати себе в руках!..»

— Що ви, що ви, Сергію Петровичу! — посміхнувся він якомога лагідніш.— Мене просто ще й досі хвилює тодішній... випадок...

— А я, знаєте, просто... Яюсь одвик хвилюватись... Ото як виїхав тоді звідси, був у Харкові, на Кавказі, потім... як вам відомо,— Одеса... А скільки небезпек, скільки арештів за цей час!.. Може, ви не уявляєте собі... А нам, центрові, Виконавчому комітетові, видніше!..

— А чим Виконавчий комітет пояснює таку силу арештів?.. Особливо за останній час?

— Чим?... Ну, знаєте... причин багато... Неконспіративність, неможливість для найвидатніших діячів працювати тільки в якій-небудь одній галузі... Агентура Судейкіна.. Потім... потім, це вже вам по секрету, Виконавчий комітет гадає, що хтось із тих, що недавно заарештований, з Військового центру,—зрадник... Справу цю Виконавчий комітет хоче доручити мені...

Макар засунув руки в кишені: не тільки слова, а й рухи, і вираз обличчя Дегаєва, а надто швидкі злодійкуваті очі його ще раз і ще раз переконували, що він зрадник.

«Ще й натякає, мерзотник, на когось іншого!.. Щоб відвернути увагу від себе... Годі марудитись!.. Кінчати!» — спалахнула думка.

— Серж, товаришу Макар! — раптом почулося ззаду.— Я вам на сніданок яечню хочу... Яка вам більше подобається?.. Я гадаю, окасту...

Любов Іванівна нечутно ступила ще кроків зо два й зупинилася коло Макара.

«Ху, хай їй абищо!.. Ступає, мов кішка... ніби навмисне підкралася!» — майнуло Макарові в голові.

— Я за окасту! — ніби прокинувся він від сну.

Витягнув руки з кишень, кинув оком на ноги дружини Дегаєва.

Нечутно ступаючи розкішними зеленими, шитими золотом домашніми капцями, Любов Іванівна вийшла.

Дегаєв мовчав і уважно дивився на Макара.

— Н-ну... А як же ви?.. Що поробляете? — запитав він переогодом, навмисне підкреслюючи, що розмова його втомила.

— Та я що ж?.. Я, власне, тому так і зрадів з нашої зустрічі, що... ось уже цілий рік... не можу знайти зв'язку з Виконавчим комітетом. Чи не могли б ви мені допомогти?

— З охотою... з величезною охотою!.. Ще б пак: ми ж з вами старі знайомі. До того ж рекомендації Златопольського, Грачевського — це вам не фунт ізюму! Такі люди, як ви... нам дуже потрібні... Власне, з Виконавчого комітету тут, у Петербурзі, поки що тільки я та ще... одна особа. Ну... Я, як вам відомо, нелегальний... До мене... сюди... ходити ні в якому разі не можна. Це вже сьогодні... свята конспірація нехай нам вибачить... А надалі... Я вам дам явку — безпосередній зв'язок з Виконавчим комітетом. Адресу ви не записуйте. Запам'ятайте: Загородній проспект, № 17, приміщення 6, щосуботи від дев'ятої вечора. Питати Олександра Івановича. А щоб вам там повірили, я дам шифровану записку: кілька слів про ваше минуле. У нас тепер дуже суворо... Записку покажете тільки Олександру Івановичу... Більше нікому.

Дегаєв вийняв записну книжку, швидко-швидко написав кілька рядків незрозумілими знаками й простягнув Макарові.

Беручи папірця, Макар аж здригнувся від несподіванки: обличчя Дегаєва в одну мить неймовірно зблідло й перекошилося...

— Чого ви... Чого ви... на мене... так дивитесь? — простогнав Дегаєв, зриваючись з місця й задкуючи до вікна.

— А ось чого, зраднику! — вихопив Макар револьвер.

— Ай!.. Він уб'є його!.. — почувся ззаду страшний жіночий вереск, і в ту ж мить гаряча сковорідка вдарила Макара по руці.

— Серж, тікай!.. Він уб'є тебе!.. Серж!.. Клич поліцію! — верещала Любов Іванівна, хапаючи Макара за руки.

Він одштовхнув її й, наче п'яний, обвів поглядом кімнату... Дегаєва не було...

— Рятуйте!.. Вбивають!.. Грабують!..— почувся з другої кімнати його надірваний, на смерть переляканий голос.

— Замкнувсь... Розчинив вікно... Кличе поліцію, падлюка! — уголос подумав Макар і швидким упевненим кроком вийшов з приміщення.

ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ

Того ж вечора Макар з Конашевичем, переодягнені, стежили до пізньої ночі за будинком, де жив Дегаєв. Ні він, ні його дружина не з'являлися.

Другого дня зранку товариші знов почали стежити, але без наслідків: Дегаєв чи то зовсім не виходив з дому, чи зник негайно ж після замаху Макара.

Третього й четвертого дня стежити було далеко важче: і двірникам, і поліції Макар і Конашевич попадалися на очі вже багато разів.

Припинили стеження до ночі і, хоча звечора йшов дощ, вартували всю ніч.

Спробували на кілька днів припинити стеження, потім знов поновили його, але без наслідків: Дегаєв зник.

Тоді тільки згадали про шифровану записку, що її дав Дегаєв Макарові.

Конашевич був тієї думки, що Макар ні в якому разі не повинен іти з цією запискою на вказану адресу.

— Ясно, що тебе там чекатимуть жандарми. Той зрадник відразу ж зміркував, що йому дуже корисно, щоб ти зник невідомо куди.

Макар був іншої думки.

Насамперед Дегаєв зустрів його як старого знайомого, як людину, зв'язок з якою міг тільки збільшити авторитет Дегаєва в революційних колах.

Справді, Дегаєв схвилювався, був неприємно вражений Макаровим запитанням про динамітну майстерню, але ж потім він заспокоївся.

З другого боку, Дегаєв не міг бути певний, що про відвідування Макаром конспіративної квартири на Загородньому ніхто не знатиме.

І нарешті,— це на думку Макара було найсильнішим доказом,— Дегаєв не міг знати, що про обвинувачення його, Дегаєва, в зраді відомо тільки одному Макарові.

— Найбільше, що чекає на тій конспіративній

квартирі,— переконавав Макар Конашевича,— це знайомство з агентами Судейкіна. Але негайно, розумієш, зразу того ж вечора, вони мене не арештують. Їм вигідніше буде за мною деякий час тільки стежити. А зате, коли це справді зв'язок з Виконавчим комітетом, Дегаєв від нас не викрутиться.

Конашевич мусив погодитись.

Першої ж суботи Макар пішов на Загородній проспект.

Потрібне приміщення знайшов швидко. Перед тим як подзвонити, перевірів, чи в порядку зброя — шестизарядний револьвер і гострий кинджал. «Коли справді тут пастка — живим не дамся!..»

Відчинила якась жінка. В півтемряві Макар не розгледів її обличчя, але в кімнаті, куди його запрошено, жінка, подаючи йому стілець, повернулася лицем до світла, і Макара вразила її блідість, суворість глибоких, ніби заплаканих очей і страдницький вираз міцно стиснутих уст.

— Олександра Івановича можна бачити?

— Ні. Прийдіть через тиждень.

— Мені дуже, дуже потрібно його бачити...

— Він попередив, що сьогодні не може... Прийдіть через тиждень.

Макар розгублено оглянув кімнату. Стіл, широкий диван, кілька стільців, шафа з книжками... І всюди — і на столі, і на дивані, і на стільцях, і просто на долівці — книжки, журнали, газети і знову книжки. Ніби сюди тимчасово знесено якусь бібліотеку.

— А чи не можна б не через тиждень, а трохи раніше?

— Це не від мене залежить. Коли вам потрібний Олександр Іванович, приходьте наступної суботи.

Жінка підвелася прощаючись. Щось непідступне, суворе, щось аскетичне і в той же час рідне відчувалося в її обличчі, погляді, рухах.

І від того, як її гарячі тонкі пальці несподівано міцно потиснули Макарові руку, від того, що суворі очі її, ніби опромінені внутрішнім світлом, раптом зустрілися з його розгубленим поглядом, Макарові зразу стало спокійно й легко на серці: ніби сестра пригорнула його й заспокоїла...

Він вийшов глибоко зворушений, переконаний, що не помилявся,— Дегаєв дав справжній, безпосередній зв'язок з Виконавчим комітетом.

Наступної суботи відчинила та ж сама жінка. Нашвидку одяглася й вийшла.

«Певно, вже ніколи не побачу її»,— чомусь подумав Макар.

Олександр Іванович уже чекав. Це був чоловік років двадцяти трьох, середнього зросту, досить плечистий, але худорлявий. На блідому, навіть сіро-жовтому обличчі ледве пробивалися вуси й борідка. Простовісна глибока зморшка на високому чолі, а особливо смутні сірі очі надавали всьому обличчю поважності, навіть суворості.

Одягнений був Олександр Іванович у сірий піджак поверх вишиваної сорочки.

Він міцно потиснув Макарові руку, сів, зразу ж підвівся й гостродопитливо глянув Макарові в очі.

Макар мовчки подав шифровану записку Дегаєва.

Олександр Іванович узяв, кинув на неї оком, сів, вийняв з лівої кишені піджака олівець і уважно почав щось креслити на газеті, яку він теж звідкись витягнув.

Поволі обличчя йому яснішало. Коли він скінчив і знов подивився на Макара, в його погляді було стільки цікавості, стільки ніжності й співчуття, що Макар мимоволі відчув якесь замішання.

— Розшифрували? Ну, що він там пише?..

— Пише таке: Зорянчук. Робітник. Працював у Москві, Петербурзі з Михайловим, Перовською, Кибальчичем. Пізніше тримав зв'язок зі мною, Грачевським.

— Все?

— А хіба цього не досить? Ви працювали... Ви знали їх близько?

— Так...

— А мені, знаєте, не довелося... Був один випадок... Желябов схотів мене бачити... але... не довелося... Вибачте,— махнув рукою Олександр Іванович,— може, це не до речі, але я... просто так... сказав вам, як людині, що... ну, так би мовити... була з ними, рідна їм... Ну, та це, зрештою, моє особисте почуття... Кажіть, яка у вас справа?

— Справа така, що Дегаєв зрадник і я його ледве не вбив.

Олександр Іванович одкинувся назад усім корпусом. Здивовано підвів брови:

— Що?.. Зрадник?! Хто зрадник?.. Дегаєв?! Вибачте, я вас не розумію... Може... може, ви хворі? Може, вам голова болить?..

Макар гірко посміхнувся.

— Я в цілком нормальному стані. Прийшов довести Вионавчому комітетові, що Дегаєв зрадник і що його треба вбити.

— Коли ви в нормальному стані, то... Все ж таки дозвольте мені не повірити, що ви в нормальному стані!..

Ви самі не розумієте, що ви кажете... Дегаєв зрадник?.. Та це таке безглуздя, така нісенітниця!.. Хіба вам не відомо, хто такий Дегаєв? Він же після арешту Віри Миколаївни фактично керує... всім!.. Коли б він був зрадник, припинився б уся діяльність Виконавчого комітету!.. І всі ми — насамперед я і вся наша група — давно б уже були ліквідовані!.. Ви просто... сказали не подумавши... А жаль... З першого погляду мені здалося, що ви людина... розважна! А про Дегаєва... Розумієте... це така нісенітниця, що я просто не знаю, що говорити!.. Ну, коли б, наприклад, мені взяли та й сказали: «Ти, мовляв, зрадник».

— Вам цього ніхто ніколи не скаже.

— Чому?.. Кажете ж ви про Дегаєва!.. А для мене це майже однаково!.. За останній час я з Дегаєвим так зблизився, так потоваришував... Це така цінна, така корисна для партії людина!.. Ну, я не кажу вже про свої особисті почуття... Я навіть полюбив його, коли хочете... А ви ні з того ні з сього — зрадник!..

Олександр Іванович відсапнув і пройшовся по кімнаті. Макар, підперши рукою підборіддя, довго сидів мовчки.

— Слухайте уважно, — нарешті сказав він, зітхаючи глибоко, — я вас розумію. Вам тяжко, вам страшно й подумати, що він зрадник. Спочатку було тяжко й мені. Але тепер, коли я твердо переконався, в мене тільки одна думка: знищити його якнайскоріше... Бо коли він відіграє таку велику роль, він же виказав або викаже не сьогодні-завтра нас усіх!..

— Я слухаю вас. Слухаю як представник Виконавчого комітету, щоб знати всі ваші докази й переконати, що ви помиляєтесь...

Макар говорив гаряче, переконано. Він не поминув жодної дрібниці, він старанно освітлював усі відомі йому факти й особливо зупинився на втечі Дегаєва з Одеси. На його думку, один тільки цей факт, навіть без зв'язку з іншими, був цілком достатнім доказом зради.

Але Олександр Іванович, видимо, був іншої думки. Макар почував, що слухає він з упередженням, з недовір'ям, що, нарешті, більшість Макарових аргументів Олександр Івановичу вже відома.

Макар зупинився, щоб віддихнути.

— Ну, а крім обставин розгрому динамічної майстерні та втечі Дегаєва з Одеси, вам більше нічого не відомо? — суворо запитав Олександр Іванович.

— Крім того, що я вже сказав, нічого... Коли не рахувати моєї останньої з ним зустрічі...

— Ага!.. Ще остання зустріч... Навряд чи вона мене переконає більше, ніж усе, що ви вже сказали..

Макар нетерпляче знизав плечима. Йому було боляче, що його слухають з таким недовір'ям. Він навіть якусь вожжість відчув до Олександра Івановича.

Але Макар помилявся.

З перших же слів його про останню зустріч з Дегаєвим Олександр Іванович захвилювався... Ледве дослухавши до кінця, він підхопився й заходив по кімнаті великими кроками.

— Чекайте! — нарешті промовив він.— Дегаєв розмовляв з вами з чверть години?.. Потім дав вам оцю записку?.. Потім після вашого... після вашої загрози втік у другу кімнату, розчинив вікно і... кликав поліцію?.. Ви добре чули, що це саме він, а не хто інший кликав поліцію?..

— А хто ж, як не він? Голос його добре знаю... Кликав поліцію, а потім... зник невідомо куди...

— Ах так!.. Іще й зник... А ви знаєте, він справді кудись виїхав, не попередивши нас... Я гадав... але тепер безперечно — цей факт має зв'язок з вашим замахом... Але чому... чому ж він нас не попередив?! Чому не сказав про вас ані слова?— схопився Олександр Іванович за голову.— А з другого боку,— почав він знову,— зрадник би так не зробив, зрадник попередив би нас, неодмінно попередив, що він виїздить... наприклад, у особистих справах, чи що...

Макар мовчав. Він знав, що всі його докази тепер зайві.

Олександр Іванович метався по кімнаті, не знаходячи собі місця.

Раптом він став, мов прикутий. Ніби тінь неймовірної муки впала йому на обличчя.

— Я не можу повірити... Це абсолютно неможливо!..— простогнав він глухим голосом.— Це не вміщається в мій голові... Я пригадую, що... певно, якраз того самого дня чи вечора, як ви в нього були,— після того як ви в нього були,— він вимагав категорично, щоб оцю нашу явку негайно ліквідувати!.. Цебто він хотів, щоб ви ні в якому разі... не зустрілися зі мною... Щоб оця шифрована записка до мене не потрапила... Щоб ви ні в якому разі... не могли встановити зв'язок з Виконавчим комітетом!.. Слухайте, ви ставитеся до мене з довір'ям?

— Так, як до самого себе..

— Гаразд. Виконавчий комітет мусить перевірити все, що ви сказали... Усе, що нам відомо... Я не можу... не можу уявити, що він зник... що ваші висновки — правильні... Це такий жах...

Через тиждень у тому ж приміщенні Олександр Іванович сказав Макарові, що Дегаєв справді зник невідомо куди, що Виконавчий комітет розпочав слідство, що в зв'язку з цим вживають деяких запобіжних заходів і, зокрема, ухвалено ліквідувати цю явку та запропонувати Макарові й Конашевичу оселитися на іншій квартирі й чекати дальших вказівок Виконавчого комітету.

Макар погодився. Взяв від Олександра Івановича сто карбованців, а також адресу нового приміщення, де йому радили оселитись, і вже третього дня влаштувався там разом з Конашевичем.

Почалися довгі, одноманітні дні; а потім і тижні напруженого чекання. Вже наприкінці літа від Олександра Івановича зайшов якийсь студент з повідомленням, що той, кого Макар чекає, скоро має зайти сам. Але минув ще місяць — Олександра Івановича не було.

— Вони неначе навмисно зволікають, — сердився Конашевич.

Макар тільки хмурился.

Нарешті, одного вечора, коли холодний осінній дощ настирливо тарабанив у шибки, наводячи сум і нудьгу, товариші почули умовне стукання в двері.

— Справдилися наші найгірші побоювання! — сказав Олександр Іванович, скидаючи мокре до нитки пальто. — Вам тут тяжко було так довго чекати, але нам... нам довелося куди тяжче...

Він сів, підперши руками голову.

— Я втомився, — промовив він, по хвилевім мовчанні, — зараз прийде ще один... представник Виконавчого комітету. Тоді й обговоримо все докладно... До того ж, коли можете, не питайте в мене нічого про цей... жах...

«Вигляд у нього як після тяжкої хвороби», — подумав Макар.

— А як швидко має прийти той... другий товариш? — запитав Конашевич.

— Хвилини через десять... Щоб ви поставилися до нього з довір'ям, мушу сказати, що це... Герман Лопатін...

Ім'я Германа Лопатіна за останні десять років було серед революціонерів чи не найпопулярніше. Ні з ким, здається, не було таких надзвичайних пригод, як з Лопатіним. Ще двадцятирічним студентом він був арештований у зв'язку з замахом Каракозова на царя і просидів у Петропавлівській фортеці два місяці. Звільнений за відсутністю

доказів, він того ж року подався до Італії — стати під прапори Гарібальді, але не встиг доїхати, як відбувся Ментонський бій, і полон Гарібальді поклав кінець його замірам. Через рік Лопатіна арештували в справі так званого «Рублевого товариства» і вислали до Ставрополя. Тут його несподівано ув'язнили ніби за участь у «Нечаєвській організації». З надзвичайною сміливістю й відвагою він утік з-під арешту й подався за кордон. «По дорозі», як він висловлювався, Лопатін заїхав аж до Кандикова на Вологодщині, де був на засланні відомий теоретик народництва Петро Лаврович Лавров, улаштував Лаврову втечу, привіз його до Петербурга й відправив за кордон, куди й сам незабаром виїхав.

За кордоном Лопатін жив деякий час у Женеві, де зустрічався з Нечаєвим та Бакуніним, проти тактики яких гостро заперечував. З Женеві переїхав до Лондона, бо дуже заприятелював з Карлом Марксом, працю якого заходився перекладати на російську мову. В цей саме час Лопатіна обрано до генеральної ради Міжнародного товариства робітників.

Працюючи над перекладом Марксового «Капітала», Лопатін несподівано для всіх раптом припинив цю роботу і подався на Сибір, з метою визволити з Якутії Миколу Гавриловича Чернишевського. Дехто казав шуткуючи, що один з мотивів цієї справи було бажання якнайшвидше закінчити переклад «Капітала», до якої роботи і Маркс, і Лопатін сподівалися, мовляв, притягти Чернишевського, якого обидва вони вважали за людину з геніальними здібностями.

З метою визволити Чернишевського Лопатін під виглядом члена Географічного товариства щасливо прибув до Іркутська, але тут його несподівано арештували внаслідок якоїсь таємничої телеграми Третього відділу. Ув'язнений в спеціальній камері при жандармських казармах, Лопатін усе ж таки знайшов можливість утекти, але був спійманий. Продержавши його під арештом кілька місяців і не маючи доказів його провини, жандарми нарешті випустили його на поруки під догляд поліції.

Добре розуміючи, що це тільки щасливий випадок і що жандарми незабаром мають арештувати його знов, Лопатін зник з Іркутська і на маленькому човнику подався вниз по Ангари, щасливо переїхав через славетні ангарські пороги й дістався до Єнісею, де й вийшов на берег в Усть-Тунгузці, пропливши таким чином у надзвичайно важких умовах щось чи не три тисячі кілометрів. З Усть-Тунгузки через непрохідну тайгу Лопатін після багатьох пригод вийшов на

Староачинський шлях і нарешті-таки доїхав селянськими підводами до Томська.

Тут у всіх шпигів і поліцаїв уже були фотографічні картки Лопатіна. Його впізнали й арештували. Незабаром він був уже знову в Іркутську в острозі. Просидівши майже цілий рік, він ні на хвилину не залишав думки про втечу. Якось улітку викликали його до окружного суду. Лопатін помітив, що якийсь урядовець приїхав верхи й прив'язав свого коня до воріт. Тоді Лопатін попросився на ганок — «освіжитися». Його вивели під вартою. В одну мить переплигнув він через перила, одірвав повіддя, плигнув у сідло й подався до лісу, що тягнувся на північ уздовж так званого Якутського тракту.

Погоня не могла його наздогнати. Цілий місяць блукав він по незнайомій дикій тайзі, нарешті діставсь до села, передодягнувся селянином, проміняв свого коня на підводу з сліпою на одне око кобилою і під виглядом селянина знову дістався до Томська, де на цей раз без пригод опинився на пароплаві. Потім щасливо доїхав до Петербурга, а звідти подався за кордон.

З Парижа, де він оселився, Лопатін кілька разів їздив до Росії, був там не раз арештований у революційних справах і в період найбільш енергійної діяльності «Народної волі» майже весь час перебував чи то на засланні, чи то по в'язницях.

Останній раз його заслано було на Вологодщину, звідки він утік до Парижа в лютому 1883 року.

Втеча ця відбулася щось місяців сім тому, і Макарові, й Конашевичу добре були відомі її подробиці. Легендарна відвага й мужність Лопатіна разом з його самовідданістю й ненавистю до царату завжди захоплювала й дивувала Макара.

І ось тепер ця людина з доручення Виконавчого комітету мала прийти сюди, до цієї обридлої за довгі місяці чекання кімнати, де Макар передумав стільки тяжких, невеселих дум, де не раз сумніви й недовір'я до сучасних революційних діячів опановували його.

«Справді, Виконавчий комітет не міг зробити кращого вибору: може, до кого іншого ми поставилися б не з таким довір'ям», — думав Макар.

Конашевич широкими кроками ходив по кімнаті, його теж брала нетерплячка побачити одного з найвідважніших революціонерів, а разом і розв'язати остаточно дегаєвську справу, яка мучила Конашевича не менше ніж Макара.

Усі чекали, але всі здригнулися від несподіванки, коли почулося умовне стукання.

Конашевич одчинив двері.

Увійшов високий, огрядний чоловік у якомусь кумедному, чужоземного крою, короткому пальті, з зонтиком, у крислатому великому м'якому брилі.

Поздоровкався, не поспішаючи протер білосніжною хусткою пенсне в золотій оправі й поважно надів його знов на ніс.

Добре виголені щоки й чудова випещена русява борода Лопатіна, а особливо його незвичайний одяг зразу кидалися в очі.

— Ваша постать, Германе Олександровичу, така відмінна, що її можна помітити серед тисячі інших, — сказав Олександр Іванович. — Шпигам це, чого доброго, дуже полегшує роботу...

— Дурниці! У мене ж англійський паспорт! — зареготав Лопатін, як здалося Макарові, надто вже самовпевнено.

— Може, почнем? — запитав Олександр Іванович.

Лопатін сів, обводячи присутніх уважним поглядом:

— Починати — воно, може, й приємніше, ніж кінчати, — посміхнувся він на слова Олександра Івановича, — але я волів би краще кінчати... Так, мені до зарізу хочеться якнайскоріше скінчити цю неприємну, вірніше сказати, брудну справу... Брудну, бо в ній стільки бруду, що лише те слово, що я його дав товаришам за кордоном, примушує мене довести все до кінця... Н-ну-с, товариство, я люблю, як то кажуть, бика за роги... Річ іде не менше й ні в якому разі не більше як про знищення відомого вам Судейкіна...

— Ви хотіли сказати — про знищення Дегаєва? — підхопився Макар. — Ви, певно, помилилися?..

— На превеликий жаль, дорогий товаришу, на превеликий жаль, я не помилився... Але... ви це чудово зауважили: я дуже хотів сказати про вбивство Судейкіна і Дегаєва... Але, на жаль, Дегаєв житиме аж до природного свого кінця...

— Ви глузуете! — скрикнув Макар, не маючи сили себе стримати. — Дегаєв — зрадник, і ніхто, ніякий Виконавчий комітет не має права дарувати йому життя!.. Досить уже, що й так без кінця зволікали!.. Я весь час підкорявся Виконавчому комітетові, але після того, що ви сказали, я...

— Вибачте, товаришу, і не хвилюйтесь... У мене, справді, страшенно погана звичка глузувати навіть у найвідповідальніших справах, — лагідно, по-товариськи сказав Лопатін. — Ніколи не можу втриматися: люблю гострі слів-

ця — це одна з моїх найгірших вад... Поговоримо спокійніше. Дегаєв — не просто зрадник, він подвійний зрадник¹, бо спершу зрадив нас, а тепер зраджує... Судейкіна...

— Нічого не розумію,— похмуро перебив Конашевич.— Коли він зрадник — треба його знищити... Питання, на мою думку, тільки в тому, чи попадеться він нам коли в руки...

— При певних умовах ви можете його побачити через кілька днів,— поважно сказав Лопатін.

УХВАЛА ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ

— Кажіть докладно про все, що ви знаєте,— стиснув зуби Макар,— тільки я заявляю наперед: те, що ми досі чули, примушує мене ставитися до Виконавчого комітету з недовір'ям, і я залишаю за собою право...

— Не підкоряться ухвалі партії? — перебив Лопатін, і в голосі його відчували щирі, сердечні ноти.— А я з першого погляду вирішив був, що ви — людина партійна, дисциплінована. Виходить, що, певно, й у вас сидить той самий бісик, що в мені... Я теж, по правді сказати, скоріше партизан, ніж людина партії... Я це кажу не для красного слівця, а просто щоб вам було відомо: я не брав участі в ухвалі, про яку зараз доповідатиму, але те, що мені доручено,— я виконаю... Навіть у тому разі, коли ви відмовитесь мені допомогти... Тепер до справи... Я чув, що ви перші взяли на підозру Дегаєва й, не маючи зв'язку з Виконавчим комітетом, навіть зробили спробу знищити зрадника. Вам, певно, й досі здається, що замах був невдалий, тобто, що він не пішов на користь партії. Це не так. Тепер, коли вся ця історія перед нами як на долоні, ми можемо категорично заявити: негайно після вашого замаху Дегаєв подався за кордон, з'явився до членів Виконавчого комітету і... розкрив усі свої карти...

— Заявив, що він на службі в Судейкіна?..

— Так. Заявив і покався. Я зараз детально розповім усю цю ганебну історію. Прошу тільки мати на увазі, що я переказуватиму все майже дослівно, виразами офіційних документів, які Виконавчий комітет має незабаром опублі-

¹ Дегаєв Сергій Петрович (1858—1908) — видатний член центральної групи військової організації «Народної волі». Арештований у 1882 році, виказав усю організацію і сприяв арешту В. Фігнер. Випущений поліцією, признався Виконавчому комітету в своїх зв'язках з жандармським полковником Судейкіним і для реабілітації взяв участь у вбивстві Судейкіна, після чого емігрував до Америки.

кувати; пам'ять у мене чудова... Ну от... Про Дегаєва там сказано так:

— «Дегаєв — людина, що приєдналася до партії в період її могутності й виконувала багато доручених їй Комітетом справ, а тому й піднеслася під час пізніших розгромів на досить високий ступінь організаційної партійної ієрархії... Заарештований в Одесі в грудні минулого 1882 року, почувавши себе скомпрометованим остаточно, Дегаєв жахнувся перспективи особистої гибелі, легкодушно, під впливом в'язничних умов змішав власну безпорадність і загибель з безпорадністю й загибеллю самої партійної справи й уявив собі, що жандарми якась усюдисуща, всемогутня сила... Перебуваючи в такому облудному стані, одрізаний від моральної підтримки міцніших волею товаришів, він дійшов остаточно морального занепаду й вирішив купити подяку й довір'я уряду ціною виказів на своїх учорашніх друзів-революціонерів з тим, щоб пізніше, маючи довір'я самодержавної влади, завдати їй при нагоді рішучого удару...»

— І все це — тільки в Одесі, в тюрмі, а не раніше? — перепинив Макар.— Це невірно.

— Однаково! Слухайте далі,— обізвався Коначевич.— Тільки чи не можна б менше отієї канцелярщини?..

— Гарзд. Я продовжую:

— «...З цією метою він запропонував Судейкіну свої послуги, які, звичайно, переляканий успіхами революційного руху, уряд негайно ж прийняв. Негайно ж Дегаєву влаштовано ніби втечу, яка привела цього безсовісного й небезпечного зрадника знову до шеревів партії. Коли вірити його власним поясненням, він увесь час сподівався, ніби йому пощастить досягти своєї мети, тобто завдати страшного удару царизмові ціною порівняно незначних жертв, виказуючи лише другорядні революційні справи й незначних для партії робітників та зберігаючи найвидатніших діячів з найголовнішими партійними установами... Але дійсність швидко розбила ці фантастичні плани й показала всю їх безпринципність і химерність...

Перебуваючи весь час під невпинним тиском таємної поліції, Дегаєв примушений був дати викази майже про все, що йому було відомо... Проте й після цих виказів він не вийшов зі становища звичайного зрадника й шпигуна... Тоді, пригнічений свідомістю своєї провини перед партією, а також увесь час жахаючись, що його можуть викрити, він, нарешті, вирішив заявити про все Виконавчому комітетові...»

— Цікаво,— з іронією запитав Конашевич,— чи був би він «пригнічений своєю провиною», якби Макар не спробував його застрелити, як собаку?..

Лопатін співчутливо підморгнув і продовжував ніби по писаному:

— «...Вирішив заявити про все Виконавчому комітетові з тим, щоб Комітет або позбавив його життя, або дозволив йому спокутувати свою провину, свій злочин якою-небудь великою послугою партійній справі...»

— Тепер я починаю розуміти! — схвильовано перепинив Макар.— Він запропонував убити Судейкіна, і Виконавчий комітет... погодився?.. Та це ж безглуздя: йому, негідникові, треба було тільки виграти час, а коли він усіх вас... і нас посадить за ґрати, тоді... Вони й зараз, певне, регочуть з Судейкіним з такої... безглуздої ухвали...

— Ні, тут справа складніша... Прошу дослухати мене уважно... Тут уже просто їхня резолюція... Так, як вони ухвалили, дослівно: «Опинившись перед таким глибоко сумним і трагічним завданням, Виконавчий комітет, як представник політичної партії, не вважав себе вправі діяти подібно до приватної особи й керуватися в своїй ухвалі лише вимогами абстрактної справедливості. Навпаки, він гадав, що його прямиї обов'язок полягає в тому, щоб, забезпечивши — чи то шляхом фізичної смерті, чи то в який інший спосіб — певне знищення особи Дегаєва для партії, уряду й громадськості, розв'язати разом з тим і деякі інші важливі завдання. Отож і визнало за конче потрібне:

1) врятувати насамперед тих із партійних діячів, які хоч і відомі вже через Дегаєва поліції, але поки що вільні;

2) врятувати від поліції виказані їй партійні установи та законспірувати їх належним чином;

3) відібрати в Дегаєва докладні відомості про всіх найманих агентів та добровільних посібників політичної поліції;

4) покарати на смерть Судейкіна (але неодмінно руками самого Дегаєва), бо Судейкін, як невтормний сіяч політичної розбещеності, повинен був, на думку Виконавчого комітету, загинути в тій самій ямі, яку він копав іншим, залишивши власною загибеллю навіки незабутній приклад того, як ненадійне все, що засноване на зрадництві...»

Лопатін скінчив і допитливо оглянув присутніх.

Мертве мовчання було йому за відповідь.

Усі — не виключаючи й Олександра Івановича, який ухвалу Виконавчого комітету, напевне, знав і раніше, — були збентежені, розгублені, обурені. Лопатін, певно, цього

чекав. Він пройшовся кілька разів по кімнаті, ніби даючи всім час заспокоїтися.

— Ну, товариство, то як же?.. Одмовляємося вбивати Судейкіна?.. Чи, може, ще поміркуємо?.. Я не брав участі в ухвалі Виконавчого комітету... Не міг брати, бо я ж тільки... партизан... Але... Коли вам цікаво знати мою думку — я переконаний твердо: навіть за допомогою Дегаєва Судейкіна треба знищити. Я ставлю питання конкретно: хто з вас бажає взяти участь у замаху на Судейкіна?

— За допомогою Дегаєва?.. Я відмовляюся! — рішуче заявив Макар.

— Я... подумаю,— по довгім ваганні сказав Конашевич.

ОСОБЛИВА СИСТЕМА

Кілька днів після доповіді Лопатіна Макар не міг заспокоїтись.

Те, що він одмовився брати участь в убивстві Судейкіна, здавалося йому цілком логічним висновком з усього, що сказав Лопатін. Звірятися на Дегаєва, сподіватися за його участю знищити Судейкіна було, на думку Макара, щонайменше злочинною необережністю. А проте чим довше він обмірковував становище, що утворилося, тим більше опанували його сумніви.

— Лопатін сказав не все: не може бути, щоб Виконавчий комітет довірився зрадникові. Ухвала знищити Судейкіна, напевно, базувалася, крім запевнень Дегаєва, ще й на інших, ґрунтовніших підставах...

Такої самої думки був і Конашевич.

— Я інакше й не уявляв собі справи,— казав він Макарові.— Є, повинен бути реальний, обґрунтований план убивства. Я й чекав, що Лопатін розкаже про нього нам якнайдетальніше... Не треба було тобі гарячку порогти!..

— Може, й справді не треба було... Тільки я все-таки ніяк не можу уявити, що можливий цілком реальний план... Для певності, що Судейкіна можна знищити, треба насамперед знати, розумієш, знати, а не вірити, що на цей раз Дегаєв не зрадить. А така певність можлива тільки тоді, коли Дегаєв кожну хвилину відчуватиме в себе на лобі дуло нашого револьвера. І то не в якомусь переносному розумінні, а просто: іменно кожну хвилину, іменно — дуло револьвера. Це перше. Друга, не менш важлива, умова — це щоб Судейкін безумовно й безмежно звірявся на Дегаєва, дав йому завести себе до пастки. Це, на мою думку, теж неможлива річ...

— Справді, це дві найголовніші умови,— погоджувався Конашевич,— побачимо, що скаже Лопатін...

Але Лопатін чомусь не приходив.

Дні минали за днями.

— Чого я чекаю? — запитував себе Макар.— Хіба тільки й праці для революціонера, що полювати на таких гадин, як Судейкін? Досить уже було цього полювання за два з половиною роки! Ніби в багні якомусь загруз і не можу з нього вилізти... І то правда — не можна було кидати справи, не довівши її до кінця... Але тепер... тепер я, власне, Виконавчому комітетові не потрібний: перший-ліпший з товаришів може мене замінити. Ну, й нехай собі влаштовують замах на Судейкіна, коли мають надію на успіх... А мені вже давно пора на свіже повітря...

Макар уявляв собі, як він стане працювати десь на заводі, як опиниться знов серед робітників, почне пропаганду... Важка й небезпечна буде робота, але зате щодня, щохвилини він відчуватиме, що праця не марна, що все ширші й ширші маси робітників усвідомлюють свої інтереси, організовуються на боротьбу з царатом за владу трудящих, за соціалізм.

Соціалізм!.. Ледве чи не з того часу, як Макар почав жити в Дегаєвих за лакея, він майже не чув цього слова. Гарячі дебати в робітничих гуртках про майбутній устрій нового суспільства, суперечки між «чистими народниками» й народовольцями про доцільність чи недоцільність політичної боротьби за захоплення влади — все, чим жили й хвилювалися справжні революціонери, ніби втратило свою злободенність, ніби забулось... А натомість на весь зріст підвелася постать Судейкіна, постать гада, якого неодмінно треба було знищити. І питання про те, яким чином знищити, кому знищити, заповнили, зосередили на собі всю увагу. А коли виникла перша підозра на Дегаєва, коли ясно стало, що Дегаєв зрадник,— де вже там було думати про соціалізм, про тактичні й програмні питання.

«Ех, не пощастило мені тоді! — пригадував Макар свою останню зустріч з Дегаєвим.— Може б, тепер уже й думати про Дегаєва забули... А Судейкін? — раптом спалахнула думка.— Може, тоді вже ніяким чином не вдалося б знищити Судейкіна... А тепер... Може, й справді Лопатін має цілком реальний план?..»

«А коли має,— снувалися далі думки,— коли має, чи слід було мені відмовлятися?.. Тяжко, страшно борсатися в цьому багні, але... треба. Треба тому, що... просто мені

легше, ніж кому іншому. Мене принаймні це багно не за-тягнуло... І не затягне ніколи... А кого іншого...»

«Ні, все ж таки чому саме треба?» — ніби хтось інший запитував Макара.

«Чому треба?.. А де Златопольський, де Прибилюв, де Грачевський? Де Желваков і Халтурін? Де Віра Фігнер?.. Хто, як не Судейкін, вирвав їх з наших шеревів?.. А скільки ще вирве, коли його не знищити?!»

«То, виходить, що треба помститися?..»

«Так, і помститись... і знешкодити ворога...»

Макар почував, що революціонерів слід би підходити до справи не зовсім так. Він неодноразово казав і Володі, й іншим, що зло не в окремих особах, а в системі, в певному співвідношенні класових сил. Отже, оскільки знищення окремих осіб не може змінити цього співвідношення, воно недоцільне.

Але чим глибше відчував Макар це протиріччя, тим сильніше спалахувала в ньому ненависть до Судейкіна.

«Знищити гада, а потім... потім знов туди — на заводи, в робітничі маси, де вперше спалахнула гостра ненависть до самодержавства, де народилася, зміцніла й стала невід'ємною частиною Макарової свідомості ідея соціалізму. Тільки чи справді ж у Лопатіна є реальний план?..»

План був. На перше запитання — чим гарантований Виконавчий комітет, що Дегаєв не зрадить, — Лопатін відповів зразу тільки одним словом:

— Жінкою.

— Тобто як жінкою?..

— Ви, здається, знайомі з Любов'ю Іванівною?

— Ну то що ж?..

— Знаєте, як вона ставиться до свого чоловіка?.. Дегаєв за неї — в огонь і в воду... Та й вона теж. Хоч її почуття для нас, власне, не мають значення... Любов Іванівна зараз за кордоном — під невсипучою увагою Виконавчого комітету. Якщо Дегаєв тут хоч на йоту відступиться від того, що він обіцяв, навряд чи побачить він після цього Любов Іванівну...

— Гарзд. А що ви скажете на друге наше запитання?

— Це про повне довір'я Судейкіна до Дегаєва?.. Тут справа складніша. Тут, звичайно, не може бути такої певності, як у першому питанні. Зате ми маємо факти: Судейкін буває в квартирі Дегаєва зовсім без охорони й просиджує там по кілька годин — сидять, розмовляють, вечеряють... Це факт. Перевірений. Та й не може Дегаєв тепер брехати: Любов Іванівна не дозволить...

— А Судейкін не може змінити свого ставлення до Дегаєва?..

— Навряд. Хоч, по правді сказати, цього треба дуже боятися: чорти їх там розберуть!.. А проте — навряд. Тут, бачите, товариство, крім особистих моментів, — споріднення душ, так би мовити, — є ще й глибші коріння їхньої дружби... Я сказав би — моменти соціологічного порядку.

— Цікаво, при чому тут соціологія?..

— Соціологія?.. «Справжня соціологія є соціалізм», — сказав наш вельмиповажний Петро Лавров... Туманувати туману — не то що Маркс. У того щодо ясності — не думки, а кришталі! Ну, а я, вибачте, хоч і перекладав його «Капітал», а проте, й досі маю дуже погану звичку. Інколи майне думка, я її тої ж хвилини — в слово. Ну, а слово — не горобець: інколи всього два слова, а вже й ахінея. Прошу вибачити: про Лаврова й Маркса я тільки так, коли хочете, для розгону. А щодо соціологічного коріння дружби Судейкіна з Дегаєвим, то тут справа стоїть так: Судейкін — типове породження тої політичної й громадської розпусти, що роз'їдає нашу країну під гнійним покровом самодержавства. Судейкін хоч і дворянин, але з родини бідної, захудалої — плебей, як кажуть у вищих урядових сферах, шпигун. Освіти — жодної, манери — далеко не аристократичні. Якого-небудь там графа Шувалова, певно, аж дрижаки аристократичні беруть, коли він тільки подумає, що такий мужлан, як Судейкін, може стати коли-небудь «особою»... А перспектива ця нібито не така вже й неможлива: візьміть кого хочете з наших «державних мужів», порівняно з ними Судейкін — блискучий талант!.. І державні мужі це почувають... Вони весь час намагаються тримати Судейкіна в «чорному тілі».

Єдиний, хто весь час підтримує Судейкіна, це найближчий його начальник, директор департаменту поліції — Плеве. Але підтримує тільки тому, що Судейкін потрібний для кар'єри самого Плеве. Як тільки Плеве стане міністром, він обсипле Судейкіна золотим дощем. Та й зараз, певно, в грошах йому ніколи не відмовляє... Але щодо чинів, щодо можливості, навіть у далекому майбутньому, висунути-ся й самому стати міністром, — ні, цього від Плеве, а тим більше від кого іншого, Судейкін не матиме ніколи!.. Нічого не зробиш: мужлан. Ви дивіться, вони ж усі з Победоносцевим та царем включно вважають Судейкіна ледве чи не за визволителя Росії... А чинів йому — того, чого він найбільше допоминається, — не дають. Ви подумайте, скількох

уже революціонерів він віддав на страту, на вічне ув'язнення, на заслання! А чинів не дають: за п'ять років служби насилу-насилу вибився з капітанів у підполковники... А Судейкін же людина розумна! Для нього ж ясніше від ясного, що з його здібностями він би міг бути куди кращим міністром, ніж, наприклад, такий йолоп царя небесного, як Дмитрій Толстой... А Судейкіну ж хочеться бути міністром, ой як хочеться!.. А вони — аристократи, усі ці кандидати на перші ролі, вони ж йому ледве не щодня в той чи іншій спосіб підкреслюють: знай своє місце, мужлане!.. Не сунься з суконним рилом у калачний ряд. Вам відомо — в Судейкіна нерви волові. А такої, я вам скажу, атмосферочки навіть слонові нерви не витримають! А тут ще й Дегаєв і другі прибічники під'юджують: «Не дають вам ходу, Георгію Порфіровичу». А головне — Дегаєв... Судейкін переконаний, що через Дегаєва він — простий шпиг — тримає в руках усю страшну крамолу... Він може одним ударом роздушити всі революційні організації, віддати на смертну кару або запроторити в темні льохи в'язниць ледве не всіх революціонерів... А може й не віддавати, не запроторювати; слухає ж він Дегаєва, коли той каже: почекаємо, Георгію Порфіровичу, почекаємо; нам, мовляв, вигідніше!.. Мати в руках таку зброю, таку силу й не мати впливу на хід державного корабля... Та тут навіть не Судейкіну може спасти на думку: ну, добре, мовляв, ви не пускаєте до влади — гаразд, почекайте, випущу на вас за допомогою Дегаєва «чудище обло, огромно, стозевно» — крамолу, дам волю всім анархістам, соціалістам, нігілістам, а головне — терористам!.. Як почнуть вони кидати бомби, рити підкопи, як полетять у повітря ваші палаци, а з ними й дехто з вас самих, шановні пани-аристократи, чи не прильете ви тоді навколішках до мужлана Судейкіна?.. Чи не прохатимете його взяти на себе «тягар влади»?

— Ну й фантазія ж у вас, Германе Олександровичу, — не витримав Конашевич.

— Не фан-тазія, а фактичний матеріал: точнісінько такі самі плани вже давно укладають Судейкін з Дегаєвим!.. Звідси й приятелювання, й повне взаємне довір'я, й інтимні зустрічі на квартирі Дегаєва... За останній час вони настільки конкретизували свій план, що починай хоч завтра: Дегаєв формує загін терористів, улаштовує динамітні тощо. Одночасно Судейкін виходить у відставку. Коли не дадуть відставки, Дегаєв організує фіктивний замах на Судейкіна, може навіть його легко поранити... Як тільки Судейкін, таким чином, усунеться, Дегаєв убиває, іменно справді

вбиває міністра внутрішніх справ Толстого, великого князя Володимира і ще там когось... В урядових сферах — безум і жах. Сам цар закликає до влади... А Дегаєв за цей час буде вже найпопулярнішою людиною серед революціонерів. Удвох з Судейкіним вони утворюють могутній, непереможний дуумвірат і правитимуть Росією...

— Ну-ну! — похитав головою Конашевич.

— А як правитимуть? — запитав Макар.

— Тут, Дегаєв казав, їхні думки розходяться: Судейкін, звичайно, не проти соціалізму, але неодмінно щоб керував усім він — Судейкін. Яким чином поєднати соціалізм з самодержавством Судейкіна — тут він і сам ще плутається... Здається, на одному тільки стоїть твердо: щоб йому дозволили взяти за жінку якусь там чи то артистку, чи то княжну... Був з ним колись такий випадок: десь у окремому кабінеті Судейкін з своїм неодмінним секретарем Скандраковим роздягали якусь жінку... Ну, а вона візьми та й дай Скандракову ляпаса. Судейкіну це так сподобалося, що він закохався в неї без пам'яті, запевняє всіх, що то — переодягнена княжна, і, як бачите, дає їй навіть місце в своїй «особливій» системі.

ПЕРШИЙ ЗАМАХ

Дегаєв під прізвищем Сергія Петровича Яблонського жив на Невському, в будинку № 91, що другим своїм фасадом виходив на Гончарну. Хід був з Гончарної, з двору. Квартира — на третьому поверсі, вікнами в двір.

За планом, що його показав Лопатін Макарові й Конашевичу, все приміщення було цілком ізольоване й складалося з кухні, передпокою й трьох кімнат: їдальні, кабінету та спальні.

Дегаєв найняв це приміщення за згодою Судейкіна, який рекомендував Дегаєву й лакея — певно, одного з своїх численних шпигів.

Крім цього лакея, інших слуг не було. Інколи — як і до всіх пожилців — заходив двірник, але це бувало рідко.

Судейкін навідувався до Дегаєва в більшості випадків без попереджень, але разів зо два приходив і на спеціальні запрошення.

Жодного разу він не з'являвся сам, без свого неодмінного супутника — Коко Скандракова. Вони були великі друзі, проте, під час інтимних розмов свого принципала з Дегаєвим Скандраков терпляче чекав десь у передпокої разом з лакеєм.

Обидва завжди приходили озброєні.

З доручення Лопатіна Дегаєв пробував стріляти в приміщенні у себе з револьвера,— сусіди пострілів не почули... План убити Судейкіна в квартирі Дегаєва з першого разу здався Макарові і Конашевичу цілком реальним.

Але Лопатін їх розчарував:

— Уявіть собі, що Дегаєв запрошує до себе Судейкіна, призначає час. Ті, що братимуть участь в замаху, повинні прийти заздалегідь і заховатися в приміщенні. Але лакей негайно ж попередить про це Судейкіна, і тоді замість нього треба чекати цілого дивізіону жандармів...

— А щоб Дегаєв спершу забив або зв'язав лакея?..

— Не можна: якщо Судейкін випадково не зможе прийти, це ж компрометує Дегаєва й позбавляє нас надії на-завжди...

— Тоді тільки один вихід,— сказав Макар,— треба, щоб Дегаєв запросив Судейкіна на такий час, коли лакея не буде дома напевно.

— А звідки Дегаєв це може знати?..

— Як звідки?.. — Ходить же лакей кудись... Ну, наприклад, відпроситься він на парад абощо... А Дегаєв уже чусить розрахувати: якщо лакей не повинен вернутися кілька годин, треба негайно запросити Судейкіна, одночасно попередивши нас...

— У такому плані багато непевного! — завагався Конашевич.

Лопатін, навпаки, дуже повеселішав:

— Судейкін ні в якому разі не міг розкривати своїх карт щодо Дегаєва якомусь звичайному шпигові. Головою ручуся, що той лакей і не уявляє собі, що за птиця Дегаєв. Стежить за ним, безумовно, стежить ретельно, але ж буває колись відсутній?.. А коли буває — з нас цього досить. Розпитаємося в Дегаєва й спробуємо. Сміливість города бере.

Дегаєв з цим планом погодився: лакей, особливо в свята, бувало, відпрошується ледве не на цілий день.

Треба було негайно обговорити всі деталі, підготувати все потрібне й бути напоготові щодня.

Перед тим як дати свою остаточну згоду на участь у замаху, Макар ще раз запитав Лопатіна, що саме ухвалено зробити з Дегаєвим.

— Негайно ж після вбивства Дегаєв повинен з'явитися в умовлене місце. Його чекатиме один товариш і повезе за кордон. Там його відпустять на всі чотири сторони з умовою, щоб він ніколи, ні в якому разі не давав про себе знати й до самої смерті жив під чужим прізвиськом...

— А гарантія?..

— Яка тут ще потрібна гарантія?.. Після вбивства Судейкіна Дегаєв — карний злочинець!.. Він навіть писнути не посміє, бо царський уряд його тоді хоч із-під землі викопає...

— Так чи не так,— сказав Конашевич,— а для Дегаєва це політична смерть... Мені здається, більше нічого й не треба...

Макар промовчав: він усе ще не міг помиритися з думкою, що Дегаєв зостанеться живий.

До того ж, незважаючи на слухність і обґрунтованість висновків Лопатіна, щось непокоїло, щось увесь час тривожило Макара. Він не сказав би, що боїться нової зради Дегаєва.

Зробить усе, як наказав Виконавчий комітет. Де вже там не зробити, коли Любов Іванівна під загрозою!.. А все ж таки... Все ж таки в рішучий момент треба весь час не спускати його з очей...

Макара цікавило, як він зустрінеться з Дегаєвим після всього, що сталося: невже негідник посміє ще глянути в вічі?..

Але довго зупинятися на таких питаннях не було часу: треба було обговорити, якою зброєю найкраще вбити Судейкіна й Скандракова, коли вони з'являться до Дегаєва; треба було до найдрібніших деталей обміркувати, як саме відбудеться напад, де кожний стане, що робитиме в тому чи іншому випадку, куди мають виїхати учасники вбивства...

Треба було, нарешті, підшукати третього товариша, що, крім Конашевича¹ й Макара, взяв би участь у замаху.

Конашевич рекомендував киянина Стародворського. Той уже років зо два жив нелегально і не раз пропонував свої послуги в терористичних справах.

За порадою Стародворського ухвалено було озброїтися коротенькими залізними ломами: усі троє учасників були далеко не слабосилі, особливо Конашевич. Крім ломів, у кожного був револьвер і кинджал.

Гадали, що трьох проти Судейкіна й Скандракова,—

¹ Конашевич Василь Петрович (1859—1915) — член організації «Народна воля», брав участь у вбивстві Судейкіна, за що був засуджений разом з Лопатіним та іншими до смертної кари, замінені довічною каторгою. Внаслідок тяжкої хвороби у 1896 році був переведений із Шліссельбурзької фортеці в Казанську психіатричну лікарню, де й помер.

особливо беручи до уваги несподіваність нападу,— цілком досить.

Стародворський того ж дня пішов до крамниці з старим залізом, вибрав три лопати й тут же наказав їх трохи вкоротити.

Дегаєв по одному забрав їх у Лопатіна й заховав у себе в приміщенні.

Не минуло двох днів після цього, як прибіг Лопатін з попередженням, що лакей Дегаєва відпросився на цілий день і що Дегаєв уже запросив до себе Судейкіна на четверту годину.

Рівно о третій Конашевич, Стародворський і Макар уже були в квартирі Дегаєва на Невському.

Макар навмисне умовився прийти після всіх, бо почував, що побути хоч кілька хвилин віч-на-віч з Дегаєвим йому буде не під силу.

Над сподівання, Дегаєв поведився так, ніби він ніколи не був зрадником... Навіть спробував якимось пошуткувати, але, зустрівши суворий погляд Макара, знітився й одійшов у куток, як побитий собака.

Перший повинен був нападати Конашевич. Він мав стояти за порт'єрою в першій кімнаті — вітальні — й ударити Судейкіна ломом по голові. У ту ж мить Макар і Стародворський повинні були напасти на Скандракова й одрізати обом відступ до виходу. Дегаєву треба було діяти в залежності від обставин, замкнути після вбивства квартиру й потім з'явитися на умовлене місце, щоб негайно ж їхати за кордон...

Було сорок п'ять на четверту. Судейкін ніколи не спізнився. Всі стали на призначені місця.

Макар у кутку за високою шафою притулювався до стінки, оглянув, чи ніщо не перешкоджає йому вискочити й зробити напад на Скандракова, як було умовлено.

Дегаєв, нервово шаркаючи підборами, ходив по кімнаті, заклавши руки назад і похнюпившись.

Що ближче до четвертої години, то частіше виймав він золотого годинника й кілька разів, здалося Макарові, за-був подивитись, котра година.

Годинник чогось дуже притягував Макарову увагу:

«Дорогий, певно... І костюм на Дегаєві — дорогий, і меблі в приміщенні, і картини, і квіти, і килими... І все це — на гроші, одержані від Судейкіна... На гроші — за життя, за волю, за щастя тих, що вважали Дегаєва за приятеля, за товариша, довірялися йому, покладали на нього надії!..»

Мов живі, промайнули перед Макаром страдницькі образи Златопольського, Прибильова, Грачевського...

Макар стиснув зуби: втягнена в плечі маленька голова Дегаєва ніби дражнила... Непереможне бажання вдарити по ній з усієї сили ломом охопило його...

Тримаючи лом наготові, Макар зробив один крок уперед. У цю мить задзеленчав дзвоник.

Дегаєв метнувся до передпокою, вернувся, знов вибіг і знову вернувся.

Вигляд його був страшний: обличчя бліде, аж сине, очі ніби хотіли вискочити з орбіт, нижня щелепа дрібно трусилася. Макар, погрожуючи, показав йому лома.

— Тут, у ватерклозеті, віконце: побачу, хто... дзвонить, — простогнав ледве чутно Дегаєв і вибіг.

Три хвилини, поки Дегаєва не було, здалися Макарові вічністю.

Раптом Дегаєв скрикнув:

— Чортзна-що!.. Невдача!.. Нічого не вийде!..

— Як невдача?.. Що сталося? — запитали водночас Конашевич і Макар.

— Це дзвонив двірник... Я побачив у віконце, що це він, — і не відчинив... Аж чую, внизу він каже комусь: «Господина Яблонського нема дома»... Певно, це Судейкін посилає двірника довідатись...

— Треба було негайно ж відчинити двірникові! — розсердився Стародворський. — Якби ви тут не марудилися — сьогодні б усе було скінчено...

Дегаєв розвів руками.

Почекали Судейкіна ще з півгодини й розійшлися: замах доводилося відкласти...

РОЗПЛАТА

І Макар, і Конашевич, і Стародворський — усі були тієї думки, що замах не відбувся внаслідок цілковитої розгубленості й переляку Дегаєва.

Настрій у всіх був пригнічений.

Особливо тяжко було Макарові. За останні дні, коли все вже було ухвалено й підготовлено, він тільки й жив думкою про недалекий кінець судейкінщини й дегаєвщини.

— Вбити одного гада, знешкодити назавжди другого, а потім... потім воля! — мріяв Макар.

І колишні мрії його про втечу з Лук'янівської в'язниці здавалися йому тепер не такими гарячими, не такими не-

здоланними, як мрії звільнитися від пут важкого обов'язку, що примушував відгородитися глухим муром конспіративності від живої організаторської роботи, замкнутися в тісному колі кількох — може, й найкращих — товаришів, і всі сили свої, всі думки віддати на підготовку замаху...

Макар не шукав глибоких, основних причин того ненормального становища, в якому він перебував ось уже чи не більше двох років. Він тільки відчував, що становище це ненормальне, що треба з нього вирватись якнайшвидше і що вихід тільки один: знищити Судейкіна, знищити або назавжди знешкодити Дегаєва.

Судейкін і Дегаєв внаслідок сили причин, внаслідок цілої низки обставин стали на перешкоді бажанням Макара провадити революційну роботу серед робітників... Вони загнали його в тісний кут ледве не повного відриву від живого життя, вони, мов примари, увесь час кидали чорну тінь на всі його мрії, думки, сподівання... Довгими-довгими днями, тижнями, місяцями вони стояли перед Макаром глухим муром, що одгороджував його від творчої організаційної роботи, від рідної Макарові з дитинства робітничої маси.

Чи не сам він створив собі цю перешкоду?... Чи не сам він з самого початку невірно оцінював роль Судейкіна в боротьбі з революційним рухом?..

«Може, й сам, — хвилинами думав Макар, — але не міг же я, не міг усунутися від роботи, запропонованої Виконавчим комітетом... Не міг же, не міг забути, що знищення Судейкіна — це визволення, це життя багатьох і багатьох товаришів, і що смерть Судейкіна — це помста за тих, що загинули!.. А Дегаєв — подвійний зрадник, найкращий з помічників Судейкіна, огидна потвора, що тільки й могла народитися в задушливій атмосфері одірваних від живого життя, отруєних зрадництвом і придушених судейкінщиною законспірованих гуртків!.. Невже ж і про Дегаєва можна було забути?.. Ні, не можна було!» — твердо відповідав собі Макар.

Але сумніви знов і знов опановували його.

Лопатіну й Конашевичу здавалося, що похмурість Макара — наслідок невдачі першого замаху.

— Ясніше від ясного, — втішав Лопатін, — вдруге Дегаєв уже не зробить помилки... А Судейкін, коли прийшов на перше побачення, прийде й на друге!..

— Хоч би тільки скоріше...

Над сподівання, чекати довелося зовсім недовго. Усього лише через кілька днів Дегаєв знов повідомив, що лакей

відпросився на парад, а від Судейкіна вже є записка, що він неодмінно прийде...

Макарові мов щось одлягло від серця.

«Сьогодні! — думав він, ідучи по Гончарній.— Сьогодні...»

І серце йому билось швидше і жвавіше, і петербурзький імлістий морозяний день, і вигуки візників, і гомін юрби, і навіть поліцаї на перехрестях, здавалося, теж нагадували: сьогодні!.. сьогодні страта жандармського підполковника Судейкіна, сьогодні звільнення Макара Зорянчука!..

Макар затримував ходу, примушував себе уважно вдивлятися в кожне обличчя, реагувати подвоєнням обережності на кожний підозрілий рух, на кожну непевну постать. Але ноги ніби не слухались його, очі ніби не хотіли бути такими уважними й гострозорими, як завжди:

«Сьогодні страта жандармського підполковника Судейкіна!..»

Коло входу до будинку, де жив Дегаєв, Макара чекала несподіванка.

Двірник підозріло оглянув його:

— Вам куди?..

— До добродія Яблонського! — байдуже кинув Макар і ступив на сходи.

«Коли пастка — живим не даватись. Питає, собака, певно, недарма»,— стривожила думка...

Макар подзвонив.

Конашевич і Стародворський були вже на місці. Виявилося, що і в Конашевича двірник теж довідувався, куди він іде, але Конашевич на запитання відповів запитанням: хто, мовляв, живе в чотирнадцятій квартирі?..

Двірник назвав якесь прізвище, Конашевич буркнув, що саме туди йому й треба.

— Дуже погано! — сказав Стародворський.— Навряд чи двірник запитував випадково... Хто гарантує, що це не з доручення Судейкіна?..

— На мою думку, вам краще всього розійтися негайно ж,— порадив Дегаєв.

— Знов відкладати?.. А що ви мені казали, коли я прийшов? — обурився Стародворський.

— Я... казав... що проситиму, щоб мене ні в якому разі не слухалися, коли я... проситиму, щоб залишити приміщення!..— ледве видавив з себе Дегаєв.

— Ой, хтось подзвонив! — скрикнув він через хвилину і зблід як мертвяк.

— По місцях! — наказав Конашевич і став за порт'єру. Дегаєв пішов відчиняти.

Не встиг ще Макар стати за шафу, як почувся бадьорий голос Судейкіна:

— Ну-ну, знаєте, й мороз!.. Коли дозволите, Сергію Петровичу, я просто до кабінету... Коко, прохоть!..

Макарові з-поза шафи не видно було ні Судейкіна, ні Скандракова. Він бачив тільки Дегаєва, що був у них позаду кроків за три.

Дегаєв раптом затримався й вихопив револьвер...

— Він збожеволів!.. — ледве не скрикнув Макар.

«Б-бах!» — пролунав постріл.

— Коко! Зрада!.. Смали в них із револьвера! — гримнув Судейкін і кинувся до виходу...

Але було вже пізно: Стародворський ударив його ломом по плечах, Макар хотів по голові — не поціливі, ледве не впав сам...

Непогамовна лють охопила його, й він з усієї сили вдавив ще раз і ще...

Судейкін важко гепнувся на підлогу.

Конашевич поклав Скандракова єдиним ударом.

— Де Дегаєв?! Нащо стріляв?.. Уб'ю, с-собаку!.. — ледве переводячи віддих, простогнав Стародворський.

Виявилось, що Дегаєв накинув на себе шубу, одімкнув двері і втік, навіть не зачинивши їх...

На порозі валялася його чорна котикова шапка...

ЗУХВАЛИЙ ПІВЕНЬ

Победоносцев тільки що скінчив читати листи й замислився.

Його турбувала думка, що листування щодня зростає й зростає, читати всю кореспонденцію особисто він не має фізичної змоги, а серед листів немало таких, що довірити читання їх комусь іншому неможливо.

Доноси, поради щодо засобів боротьби з кривою, викази на окремих осіб — урядовців, церковників, придворних, — проекти реформ, тексти нових молитов, маніфестів, плітки, чутки, сфабриковані на сільських сходах, вірнопіддані ухвали, перехоплене в той чи інший спосіб підозріле листування й сотні інших подібних листів уже давно безупинним потоком текли до Победоносцева.

Він розумів добре, що листування зростає не тому, що він обер-прокурор найсвятішого синоду, а тому, що скоро,

певно, не буде в Росії ні одної «скільки-небудь освіченої» людини, яка б не знала, що Победоносцев — права рука Олександра III.

Нерідко в години турбот і втоми, в години важких, тягучих, неприємних думок Победоносцев раптом згадував про свій винятковий вплив на царя, і совині очі його спалахували вогнем честолюбності, задоволення, подиву з самого себе... Так було й зараз:

«Так... так. Права рука...»

Ось він лежить у вольтерівському кріслі, прислухається, як щось ніби ние всередині — ніяк не може вирішити, що саме ние — печінка чи шлунок... І в той же час ні на мить не забуває, що він права рука наймогутнішого самодержавця...

«Так-так, так-так», — стверджував маятник чи не найдорощого в Петербурзі годинника.

«К. П. Победоносцев», «К. П. Победоносцев» — виблискували золотом корінці книжок у шафі червоного дерева.

— Так-так, — ствердив годинник і раптом заграв. Победоносцев підвівся.

Годинник грав:

Коль славен наш господь в Сіоне
Не может із'яснить язык...

.....

— Велик тарам-тарім на троне,
Тара тірі-тарам-великі!..—

підтягнув гугнявлячи Победоносцев і зразу ж незадоволено увірвав: до кабінету нечутним кроком увійшов лакей у зеленій лівреї, подав на срібнім підносі два листи — обидва без поштових штемпелів.

Победоносцев розрізав конверт урядового формату ножем слонової кістки.

«Ваше високопревосходительство.

Вважаю за свій обов'язок звернути вашу увагу на нижченаведене. За останній час по всіх паперових крамницях почали продавати поштовий папір з конвертами найогиднішого червоного кольору. Надсилаю зразок. Гляньте на світло: водяний знак зображає червоного півня. Півень тримає щит з якимись літерами в анаграмі. Мені здається, що на це треба звернути найпильнішу увагу: кажуть, у Франції перед революцією теж продавали такий папір, і на нього була велика мода...»

— М-м-да! — подивився Победоносцев на світло.— Справді... Червоний півень... Ач що вигадали, негідники!..

Глянув ще раз.

Поза червоного півня здалася йому огидно-нахабною.

Нижня щелепа помітно здригнулася:

— Нагадують про червоного півня!.. Запізно, добродії нігілісти!.. Були у вас динамітні майстерні, були друкарні, був Виконавчий комітет... а тепер — де вони?.. Запізно, добродії нігілісти!.. Ось надішлю цей ваш огидний аркуш до Судейкіна — той вам швидко дасть раду... Покуштуєте — коли не шибениці, то в'язниці вже неодмінно... Може, навіть і не турбуватиметься Судейкін зовсім: у нього ж тепер у руках... хе-хе-хе, «внутрішнє освітлення», «нова зброя», як він висловлюється...

— Так-так, так-так, — стверджував маятник.

— А Судейкіна таки доведеться підвищити в чині. Солдафон то солдафон, а без нього... Ну що б, наприклад, робити без нього з оцим... червоним півнем?..

Победоносцев ще раз підніс червоний аркушик до світла. Півень, як і раніше, зухвало погрожував щитом з таємничими літерами.

— Т-тьфу!.. Г-гидота... А це що? — ніби вперше побачив Победоносцев другий конверт:

«Обер-прокурору найсвятішого синоду

К. П. Победоносцеву».

Розрізав. Глянув. Дрібно затрусилася нижня щелепа. Совині очі полізли на лоба: скріплений червоною печаткою лист був не зовсім звичайний:

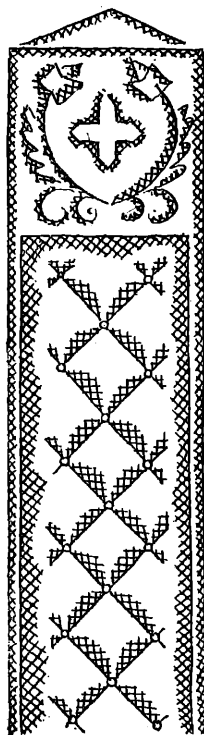
«Від Виконавчого комітету партії «Народна воля».

Сьогодні, в п'ятницю, агенти Виконавчого комітету покарали на смерть інспектора секретної поліції жандармського підполковника Г. П. Судейкіна. Забито також і шпигуна, що його захищав.

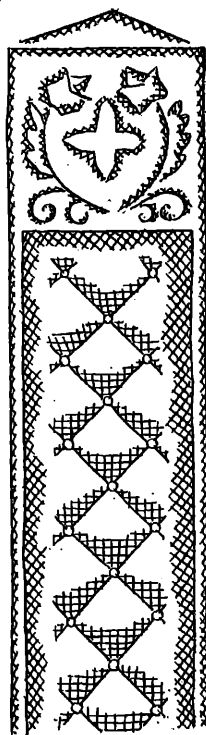
Петербург, 16 грудня 1883 р.»

Роковані на смерть

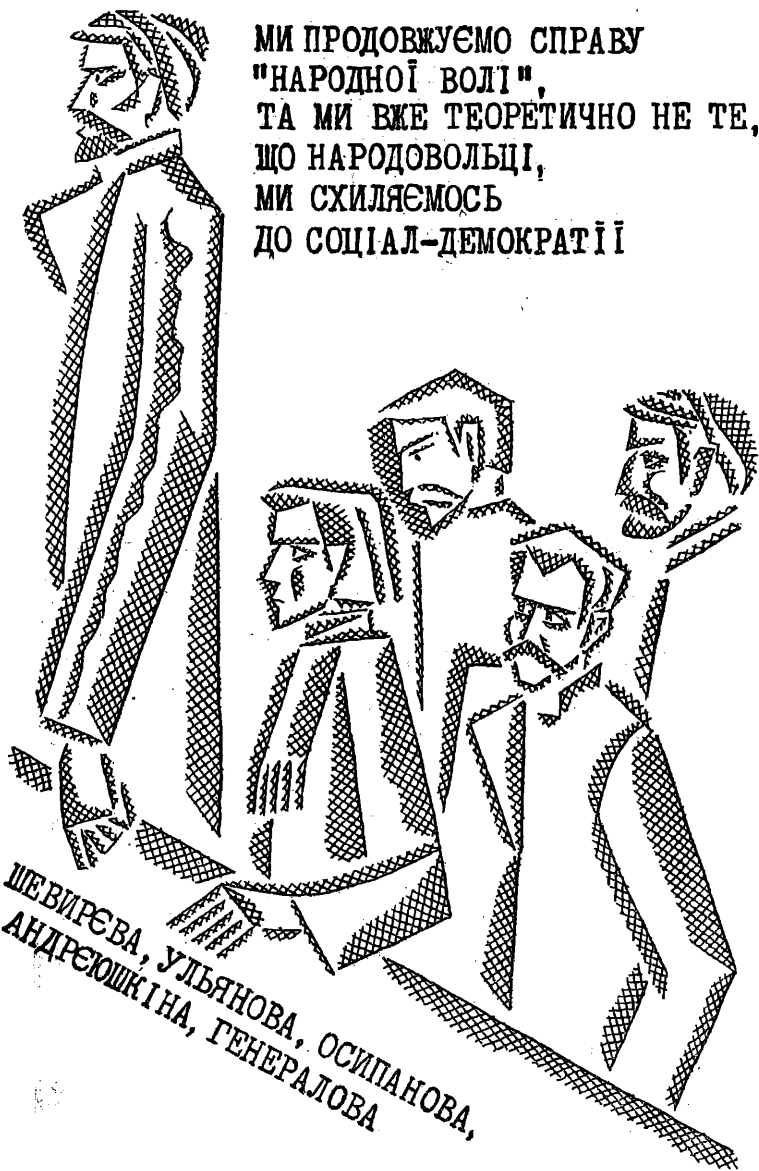
Роман

СЬОГОДНІ
В ШЛІССЕЛЬ-
БУРЗЬКІЙ
В'ЯЗНИЦІ
З ВИРОКОМ
ОСОБОГО
ПРИСУТСТВІЯ
ПРАВУЮЧОГО
СЕНАТУ
ПОКАРАНО
НА СМЕРТЬ
ДЕРЖАВНИХ
ЗЛОЧИНЦІВ

МИ ПРОДОВЖУЄМО СПРАВУ
"НАРОДНОЇ ВОЛІ",
ТА МИ ВЖЕ ТЕОРЕТИЧНО НЕ ТЕ,
ЩО НАРОДОВОЛЬЦІ,
МИ СХИЛЯЄМОСЬ
ДО СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ

ШЕВИРЕВА, УЛЬЯНОВА, ОСИПАНОВА,
АНДРЕЮШКІНА, ГЕНЕРАЛОВА

Ранком 17 листопада 1886 року Ліговкою — в напрямі до Волкового кладовища — поспішали два студенти.

Котрий ішов спереду, той був у великих окулярах, у чорному, дуже потертому на ліктях пальті, в брилі непевного рудуватого кольору, у давно не ваксованих чоботях.

По землистому, певне, вже з тиждень не голеному обличчі його зрідка котилися крапельки поту.

Другий — у новій студентській шинелі, в калошах, у котиковій шапці, з обличчям, яке надзвичайно влучно звали «кувшинным рылом», очевидно намагався наздогнати перedнього.

Осінній дощик, що сів увесь час над Петербургом дрібно й одноманітно, раптом ніби завзявся не на жарт полити Ліговку.

«Кувшинное рыло» злякано поторкав свою нову шапку, помацав плечі шинелі.

Котрий ішов спереду, той не реагував на підсилення дощу жодним рухом.

За кілька хвилин дощ почав ущухати.

«Кувшинное рыло» задоволено хмикнув, прискорив крок і нарешті-таки наздогнав того, що йшов спереду:

— Дозвольте запитати, колего: котра година?..

— На жаль, не маю годинника, колего.

— А я свого, знаєте, забув дома: завжди так буває, коли поспішаєш...

Власник рудуватого бриля знизав плечима.

— А що, до Волкового вже недалеко? — таємниче спитав «кувшинное рыло».

— Рукою подати. Ви, певно, в Петербурзі недавно?..

— Та вже з місяць. Я, знаєте, сам сімбірський. Спершу вчився в Казані...

— А гімназію яку кінчали?..

— Сімбірську. Я, знаєте, випуску Саші Ульянова. Про Ульянова ви, певно, чули?.. У нас, у сімбірців, якое воно так само собою виходить: не кажемо: «випуску 83-го року» а завжди «випуску Саші Ульянова». Такий уже він, знаєте...

— Який?..

— Ну, одно слово: не такий, як усі... А вас я знаю, ви Шевирев...

Власник рудуватого бриля крутнув головою: балакучість колеги йому зовсім не подобалася.

— Мое прізвище Кувшинкін... Вам, може, дивно, що я вас

знаю? — тягнув далі непроханий співбесідник. — Але серед студентства тільки й мови, що про ваші проекти... Каса взаємодопомоги, бібліотека, нарешті — їдальня... Запевняю вас: у Казанському університеті все це має зовсім інший характер, ніж тут... А чому?.. Немає здібних організаторів, нема такої людини, як ви... І потім... підтримувати всі ці організації ввесь час на належній височині це ж, певно, дуже не легко, колего?..

— Звичайно, важко...

— До того ж, певно, й коштів, і підтримки нема... Візьмімо хоч би сьогоднішню демонстрацію: хіба подумали ті, що за неї розпиналися, хіба подумали вони, колего, як це відіб'ється на касі взаємодопомоги, і на їдальні, і на бібліотеці?.. Боронь боже, щось трапиться: закриють, і край... Як, на вашу думку, колего?.. Га?..

— На мою думку, не закриють: річ у тому, що сьогодні жодної демонстрації не буде.

— Як не буде?.. А куди ж ми поспішаємо?.. Чи не на Волкове?

— Звичайно, на Волкове. Тільки не на демонстрацію, а на панахиду з приводу роковин смерті Добролюбова... Цілком природно, що студентство хоче вшанувати пам'ять такого славетного письменника й покладе вінки на його могилу. Хіба ж це демонстрація, колего?

— Та я й сам спершу так міркував. Але... Ви надто вже прискорили крок, колего... Але загал студентства, кажу я, загал студентства розуміє Добролюбова зовсім не так, як ми з вами... Ви б послухали, що говорили в університеті вчора, і позавчора, і вже кілька днів!.. Добролюбов, мовляв, заповідав нам ідею боротьби за визволення, щастя народу, Добролюбов, мовляв, — революціонер, і його «Промінь світла в темному царстві» — це, мовляв, коли не програма, то, в усякому разі, так би мовити, — заклик!.. Одно слово, більшість збиралися йти сьогодні на Волкове зовсім не як на панахиду, а, запевняю вас, — як на демонстрацію!.. А я, знаєте, людина розважна, людина науки, коли можна так висловитися... Звичайно, погляди мої ліберальні, коли хочете, може, навіть більше, ніж ліберальні... А проте, по щирості кажучи, жодної користі в цих демонстраціях я не бачу... Ну, от... Слово честі, як тільки до мене звернулися, я тої самої хвилини витягнув гаманця й дав на вінок карбованця. Проте... Добролюбов був славетний письменник, проте... пам'ятаєте, як у Гоголя? «Олександр Великий був геніальний войовник, але нащо ж стільці ламати?..» Хе-хе-хе... Як, на вашу думку, колего?..

Шевирєв не відповів. Тільки ще більше прискорив крок: далеко — коло чавунної брами Волкового кладовища — вже помітно було чималий натовп.

З вагона конки, що тільки-но зупинився, вийшло кілька-десят студентів і курсисток, що теж подалися на Волкове.

Шевирєв і Кувшинкін догнали новоприбулих.

— Що таке?..— дивувалися ті.— Що сталося?..

— Хіба збиратися коло брами, а не на самому кладовищі? Шевирєв, поясніть, будь ласка...

— Та я й сам, панове, не знаю. Може, браму замкнуто?

— Он!.. Дивіться!..

— Дивіться: коло брами — цілий загін поліцаїв!..

— Не пускають!..

— Заборонено!..

— Я ж казав, панове, що нічого не вийде,— захвилювався Кувшинкін,— як-не-як, панове, а за порушення громадської тиші й спокою...

— Бал-да! — голосно рявкнув чийсь несподіваний бас.

Кувшинкін знітився, озирнувся на Шевирєва...

Рудуватий бриль непевного кольору вже ледве помітний був серед великого натовпу: Шевирєв не без труднощів протискувався вперед — до брами кладовища.

II

Між тим, з новими вагонами конки, що підїздили через п'ять-десять хвилин, шоразу прибували все нові групи студентства й приєднувалися до натовпу коло кладовища. Кількість поліцаїв біля брами теж чимало збільшилася.

Ще більше їх поховалося, видимо, в сусідньому дворі, звідки вони час від часу обережно виглядали.

Натовп гомонів стримано, але помітно було, що терпець йому може увірватися.

Особливо підвищений настрій був у тих, що стояли ближче до загону поліцаїв.

— Сволота! — чулися з усіх сторін схвильовані голоси.

— Держиморди!..

— Опричники!..

— Вона підійшла тільки поспитати, а він її як штовхне!..

— Хто?.. Кого?..

— Поліцай!.. Шмідову!..

— Ну, а ви, що ж?.. Дивилися?..

— Ого, дивилися!.. Ми б його, держиморду, з багном змішали, якби не Ульянов!..

— Андреюшкін — гарячий парнюга — як підскачить, як замахнеться... Якби не Ульянов — як стій, бахнув би по фізіономії.

— Кого?..

— Та того ж поліція червонопикого!

— Який він з себе, той Ульянов?..

— Невже ти не знаєш?.. Такий собі — невисокий, блідий... Та он глянь: він стоїть недалечко, під ліхтарем.

— Отой безвусий?.. Розмовляє з Шевиревим?..

— Так, так.

— Ну, а ота, що стоїть поруч Ульянова?..

— Шмідова?..

— Ні, Шмідову я знаю, а ота, що дивиться на Шевирева, як сорока на яструба...

— То сестра Ульянова — Ганна Іллінішна.

Ганна Іллінішна справді поглянула на Шевирева неприязно: його трохи верескливий голос лунав непримно, в неохайній постаті було занадто вже багато самовпевненості.

Ульянов відповідав йому стиха, ніби з якоюсь неохотою: — На мою думку, це був єдиний вихід: інакше дійшло б до небажаних ексцесів... Такі, як Андреюшкін, завжди знайдуться... А потім у газетах писатимуть, що студенти не доросли до розуміння елементарних правил поведження...

— Ну й нехай би писали! — бурчав Шевирев. — Подумаєш, велика біда! На насильство треба відповідати насильством... А давно відрядили делегацію?..

— Та вже з годину...

— Погано, що багато з новоприбулих про делегацію нічого не знають... Треба б об'явити...

— Я об'явлю! — несподівано рявкнув поблизу вже знайомий Шевиреву бас, і висока худорлява постать в одну мить опинилася на ліхтарі.

Панове студентство! — рявкнув бас. — Панове студентство і вельмиповажне громадянство!.. У зв'язку з тим, що браму замкнута з наказу градоначальника пана Грессера, ми, делегати земляцтва, відрядили до поліції кількох товаришів з'ясувати цю справу...

— Чого там з'ясовувати!..

— Відбити браму, й край!..

— Правильно, Андреюшкін! — залунали окремі голоси, але більшість, видимо, була настроєна не так войовниче.

Кувшинкін переходив від одної групи до іншої й переконував розійтися:

— На мою думку, колеги, буде цілком логічно: зібралися, виконали, так би мовити, свій громадський обов'язок, ну...

й досить... Та й дощ ось-ось-ось ушкварить...

Йому відповідали глузливими вигуками.

Проте декотрі поодинці почали потроху просуватися до майданчика, де зупинявся вагон конки.

Кувшинкін наблизився до ліхтаря, коло якого стояли Ульянов з Шевиревим:

— Я гадаю, панове, що буде цілком логічно...

— Ідуть!.. Повернулися!..

— Грессер дав дозвіл! — загомоніла юрба.

Кувшинкін здивовано роззявив рота.

Виявилось, що градоначальник дав дозвіл пропустити на могилу Добролюбова лише делегатів з вінками. Решті запропоновано розійтися.

Але цей наказ градоначальника не відповідав настроєві переважної більшості. Якось сталося так, що близько тридцяти делегатів з вінками рушили до кладовища, червонопикий поліцай одімкнув ворота, пропустив тих, що несли вінки, і знову, хапаючись, навісив замок.

На мить серед натовпу запанувала мертва тиша.

Делегати з вінками на кладовищі вишикувалися й рушили до могили з сумним, розпачливим співом:

— Вечная пам'ять...

Вечная пам'ять...

Ве-еч-на-я па-а-м'ять!—

донеслося до тих, що стояли перед замкнутими ворітьми. І тої ж хвилини — ніби зворушений і об'єднаний якоюсь потужною хвилею — тисячний натовп зітхнув, мов одна людина, і відповів:

— Вечная пам'ять...

Вечная пам'ять...

Вечная, вечная пам'ять...

Сотні молодих голосів злилися в одно скорботне ридання. Співали всі: співав Андреюшкін, Шевирев, Ульянов з сестрою, Шмідова і навіть Кувшинкін.

Усі ніби переродилися, ніби однаково глибоко відчули урочистість моменту, ніби тепер тільки зрозуміли, що демонструють свою солідарність з тим, хто кликав «на труд і битву...»

І тому, коли пролунав останній акорд «вічної пам'яті», мовчання і бездіяльність здалися багатом неможливими, нестерпними.

Палкий Андреюшкін у брунатнім пальті з чужого плеча, в сірій потертій кубанці, що з'їхала йому на потилицю, метнувся до Ульянова й Шевирева:

— Промову, неодмінно треба промову... Це ж ганьба, коли ви зараз мовчатимете!..

Шевирєв витирав носа брудною хусткою й поправляв окуляри. Темні глибокі очі спалахнули Ульянову незвичайним вогнем.

«Е-ех... ви!» — хотів був вилятися Андреюшкін, але тільки роззявив рота: той басовитий студент, що назвав був Кувшинкіна балдою, а пізніше так гучно об'являв з ліхтаря про делегацію, раптом набрав повні груди повітря і гримнув на весь свій могутній голос:

— Пропоную «Многая літа...» найближчому другові Добролюбова — Миколі Гавриловичу Чернишевському!..

— Чернишевському!..

— Многая літа! — з захопленням підхопило кількадесят голосів.

— Мно-гая літа,
Мно-гая літа,—

заспівав, диригуючи, бас.

— Мно-гая літа,
Мно-гая літа,
Мно-о-г-ая лі-і-та...—

натхненно, з надзвичайною силою підхопив натовп.

Шерег поліцаїв коло кладовища заворушився. Випадкові перехожі почали зупинятися все більшими й більшими юрбами.

— Студенти бунтують! — пошепки котилося по вулицях.

— Студенти бунтують!..

— Бунтують!..

І справді: серед тисячного натовпу студентства творилося щось незвичайне: найспокійніші, найвитриманіші, найпоміркваніші з захватом співали «Многая літа» Чернишевському, Лаврову, пропонували виламати ворота кладовища, рушити до Казанського собору на Невський.

Делегація, що поклала вінки на могилу й тільки-но поверталась, здалася всім сірою, мізерною, навіть ненависною, — ніби виконала щось неприпустиме...

Делегати, ніби соромлячись, протиснулися до групи Шевирєва, Ульянова, Андреюшкіна.

Шевирєв, як і раніш, тримався якомсь апатично. Андреюшкін — червоний, розхристаний — жваво жестикулював, щось доводючи.

Ульянов — блідий, схвильований — здавалося, виріс на цілу голову.

Глянув на делегатів, підніс руку, ніби вітаючи їх, і раптом крикнув несподівано владно, дзвінко:

— На Невський!..

І хоч почули його тільки ті, що стояли поблизу, натомі ж хвилини почав ворухитися, шикуватися шеренгами і за кілька хвилин перетворився в густу колону.

Студентство вирушило на Невський.

— Оце так!..

— Уперед!..

— Ми їм покажемо! — лунали з усіх сторін радісні схвильовані голоси.

— Марсельези... Марсельези! — аж стогнав Андреюшкін.

І ніби відповідаючи йому, почувся й запанував над усією колоною могутній революційний спів:

В борні неминучій нерівній
Загинемо ми недаремно,—
Із нашого праху повстануть
Міцніші від нас і грізніші
Нові покоління борців...

Під спів революційних пісень і «вічної пам'яті» демонстрація швидко посувалася понад Ліговським каналом у напрямі до Невського...

— Градоначальник!..

— Грессер! — раптом почулося в передніх шерехах.

Справді, Грессер, виблискуючи гудзиками й орденами, в генеральській димчастій шинелі з червоними вилогами їхав каретою назустріч демонстрації.

Карета зупинилася.

Грессер виліз і кроком «бравого генерала» рушив до демонстрантів.

Передні шерехи почали зупинятися...

— Панове!.. е... е... Панове студенти! — почав Грессер.

— Геть звідси!.. Геть! — дзвінко скрикнув Ульянов і, тримаючи за руку сестру, ринув на Грессера.

— Геть, негіднику!.. Геть! — закричав Андреюшкін.

— Геть! — тої ж миті гримнула вся колона.

Грессер злякано вирячив очі й позадкував до карети.

— Це насильство, панове! — заверещав він, штовхаючи машталіра.

— Під три чорти! — відповів йому несподіваний бас.

Карета помчала.

— Молодця, Ульянов! — тріумфував Андреюшкін.

Шевирев супився. Раптом почав протирати окуляри. Удалині густо цокали по бруку копита.

Сотня козаків-кубанців у чорних папах з нагаями й списами вилетіла з-за повороту...

III

— Ви дома, Ульянов?.. Цілий і недоторканий?.. А мені казали... Чорт його знає, чого тільки тепер не кажуть!.. Казали, що арештовано вас, Шмідову, Туган-Барановського...

— Тугана справді арештовано... І Мандельштама, і Басовитого, і навіть Кувшинкіна!.. Між іншим... переказували, що арештовано й вас, Андреюшкін...

— Мене?.. На жаль,— ні...

— На жаль?..

— А що ж ви гадали?.. Ті, що сидять, напевно, почувують себе краще, ніж ми... Ця демонстрація — така ганьба, таке приниження, такий сором!.. Досить було тільки з'явитися козакам — і всі принишки, стали тихше води, нижче трави...

— Ну, так уже й усі!..

— Переважна більшість... А коли хочете — то й усі!.. Соромно признатися, — а я теж злякався!.. Ну, думаю, як налетять мої землячки-кубанці, як почнуть періщити нагаями!.. А потім, — коли нас примусили зупинитися, коли оточили, продержали на дощі до вечора і почали поодиночі випускати, — теж, знаєте, було самопочуття не з дуже приємних... Бр-р!.. навіть і згадати гидко...

Андреюшкін нервово заламав руки і сів похнюпившись. Гіркий усміх скривив йому губи.

— Як почали ото випускати по двоє, по троє... Дійшла черга до мене. Грессер питає: «Ваше прізвище, ім'я й по батькові?» А я йому: «Андреюшкін, Пахомій Іванович...» — «Місце народження?» — «Катеринодар». — «Скільки років?» — «Двадцять, пане градоначальнику...» Ф-фу!.. Аж досі гидко згадати!.. Ну, хто мене тоді за язик тягнув, щоб я сказав: «пане градоначальнику?»

— Дурниці, Андреюшкін: справді, я розумію, це, безумовно, якось не гаразд вийшло... Але дурниці: просто у нас усіх ще з гімназії така звичка поводитися «ввічливо й пристойно». Ну, от у вас і вирвалося...

— У людини, що відчуває свою гідність, — не вирветься!.. А в раба, в лакея, що його змалку привчають згинатись у три погібелі... у того — вирветься неодмінно!.. Ех, Ілліч!.. Раби ми... Слово честі — раби!..

Андреюшкін знов нервово забігав по кімнаті.

Ульянов щось нотував у зошиті. Він так заглибився в свою роботу, що аж здригнувся, коли Андреюшкін заговорив знову:

— Слухайте, Ілліч,— а хто це висловився: «Той, мовляв, що відчув себе рабом,— уже не раб»? Не пам'ятаєте?.. Ну, та все 'дно... Я це тільки так... От ви краще скажіть: буде прокламація чи ні?..

— Яка прокламація?..

Андреюшкін нахмурився:

— Може, я зовсім не в своє діло плутаюся, Ілліч?.. Але, коли хочете, й дурневі зрозуміло, що після вчорашнього — без прокламації неможливо... З другого ж боку, я, здається, нічим не давав приводу мене остерігатися... Ну, то я й питаю...

— Ви даремно образилися, Андреюшкін... Я зовсім не хотів од вас конспірувати... Навпаки... Мене тільки здивувало, що ви саме до мене в цій справі звертаєтесь...

— А до кого ж?.. Часом чи не до Шевирева?.. Після вчорашнього, сказати по правді, я зовсім його не поважаю... Всі до нього звертаються, тільки в нього й запитують, що робити. А він: «Не знаю, мовляв, панове», «Краще скоритися, панове...»

— А, на вашу думку, треба було інакше?..

— Звичайно, інакше!..

— Тобто як саме?..

— А так, що ринути на козаків усією масою...

— Щоб періщили нагаями, топтали кіньми?..

— Атож!.. Хай б'ють, хай топчуть!..

Ульянов заламав руки:

— Ви питали про прокламацію?.. Ось проект.

Андреюшкін взяв зошит, сів до столу.

Ульянов ходив по кімнаті розмірно, повільно.

Андреюшкін читав:

«17 листопада в Петербурзі»

17 листопада 1886 року — двадцять п'яти роковини смерті Добролюбова. Руському громадянству зрозуміло значення Добролюбова. Темне царство, з яким він боровся, не втратило своєї сили й живучості до теперішнього часу.

Діяльність Добролюбова була виключно культурна: він розкривав громадянству очі на морок, невігластво та деспотизм, що панували й досі панують у нашому житті.

Він не тільки примусив руський народ звернути увагу на

свої болячки, а в той же час з'ясував і засоби, що ними ці болячки можливо вилікувати...

Щоб ушанувати пам'ять Добролюбова, петербурзька мо-лодь, до якої приєдналося кілька літераторів та професорів, ухвалила відправити панахиду на Волковому кладовищі. Нічого злочинного або протизаконного ми не затівали. Ми тільки бажали використати своє право — правити панахиду по тих особах, яких ми визнаємо за своїх учителів, що запо-відали нам боротися з неправдою і злом життя...

Нас зібралось щось півтори тисячі... Щоб не давати полі-ції приводу заборонити панахиду, ухвалено було не гово-рити промов, не надавати панахиді характеру протиуря-дової демонстрації.

Але уряд побачив у цій панахиді щось небезпечне: браму кладовища замкнено, а для її охорони поставлено цілий загін городовиків...

...Ми розпочали з поліцією переговори, і вона, нарешті, відчинила браму, щоб пропустити депутатів...

Хоч ми й мали тоді змогу піти на кладовище всі, але ми цього не зробили, щоб не давати урядові хоч будь-якого приводу забороняти подібні мирні маніфестації в майбут-ньому...

...Коли ми рушили від кладовища, щоб відправити пана-хиду в якій-небудь іншій церкві, до нас під'їхав градоначальник — пан Грессер — і наказав нам розійтись...

Коли ми почали наближатись до Невського, перед нами несподівано вишикувався загін козаків, козаки оточили нас також і з другого боку... Ми не бажали ніякої бійки, нам залишалося тільки підкоритись...

Щоб покарати нас за наше злочинне бажання відправити панахиду, пан Грессер продержав нас на вулиці кілька го-дин. Більшість із нас була на Волковому кладовищі з само-го ранку, погода була мокра й дощовита. Ми стояли в ка-люжах, але поліція не поспішала нас відпустити... Коло того місця, де нас зупинено,— на тому боці каналу,— зібрався великий натовп, що висловлював нам своє співчуття й ди-вувався, що проти беззбройної групи мирних людей уряд виставив грізне військо...

...Ми пам'ятаємо немало інших подібних фактів, коли уряд виявляв свою ворожість до загальнокультурних стрем-лень громадянства. Згадаємо похорон Тургенева, коли за представників уряду були козаки з нагаями та поліцаї. Зга-даємо похорони інших наших письменників, нарешті заборо-ну носити за труною вінки...»

Андреюшкін під час читання кілька разів поривався за-

говорити з Ульяновим. Тепер, побачивши, що до кінця прокламації залишалося всього кілька рядків, він не витримав:

— Невже це ви написали, Ульянов?..

— А що?..

— Я гадав, Шевирев... Вибачте... Але... це така... балаканина, таке ж саме безсилля, така ж ганьба, як і сама демонстрація!..

— Ви до кінця дочитали? — спалахнув Ульянов.

Андреюшкін з неохотою став дочитувати:

«...Такі факти, як 17 листопада, виявляють цілковиту одірваність уряду від громадянства й допомагають знайти той ґрунт, на якому мусять з'єднатися всі верстви громадянства, не лише тільки самі його революційні елементи... А скоро громадянство зрозуміє кончу потребу виявляти свою солідарність, тоді вже такі маніфестації, як 17 листопада, не будуть справою самої тільки молоді, і таке брутально-деспотичне придушення їх стане неможливим.

Брутальній силі, на яку спирається уряд, ми протиставимо теж силу, але силу організовану й об'єднану свідомістю своєї солідарності...»

— Ну, що? Дочитали? — запитав нетерпляче Ульянов.

— Дочитав. Єдине, під чим би я тут міг підписатися, — це останні рядки. «Протиставити силу — силі». А решта, вибачте, Ульянов, решта — нудна й шкідлива балаканина.

— Навіть шкідлива?..

— Звичайно. Ну, скажіть на милість, для кого писано цю прокламацію?.. Для студентства?.. Воно й без прокламації розуміє... Для «громадянства»?..

— Так. Дехто гадає розіслати цю прокламацію найвпливовішим особам: професорам, головам земських управ тощо.

— Навіть головам земських управ?.. Ну, Ілліч, я про вас був кращої думки!.. А ще, кажуть, ви Маркса в оригіналі читаете!..

— До чого тут Маркс?

— Як до чого?.. Звичайно, я його не читав, я, знаєте, в теорії — людина зовсім безпорадна, проте... мені здається, що, прочитавши Маркса, соціаліст не буде вже покладати надій на вищі класи, чи, як то кажуть... Ну, одно слово, ви розумієте... Я, може, не так висловився, але, оскільки я сам, так би мовити, «умственный пролетарий», як каже Писарев, та до того ж ледве не з тринадцяти років живу з власної праці... Вибачте, я заплутався... Але, попросту кажучи, не-

вже ви, Ілліч, не розумієте, яка сволота всі оці предводителі, земці, впливові ліберали?!.

Ульянов хотів щось відповісти, аж раптом хтось постукав у двері: прийшла сестра Ульянова.

IV

Ульянов підвів похилену над грубою книжкою темно-русяву голову й прислухався: за стінкою — в кімнаті господарки — годинник пробив північ.

Було вогко й нібито трохи чадно від лампи.

Осіній дощ одноманітно тарабанив по шибках.

Ульянов обперся ліктями на стіл, стиснув скроні руками й знову почав читати.

Перегорнув одну, другу сторінку... На третій замислився, провів по чолі рукою: щось ніби його тривожило...

Підвівся, підійшов до вікна, відчинив велику квадратну квартиру.

Важка осіння імла зависла над Петербургом.

Одноманітно шумів дощ.

Вогке, задушливе повітря не давало відрадної прохолоди.

Зачинив квартиру й знову схилився над книгою.

Рука підвелася перегорнути сторінку, але натомість нервово відштовхнула книгу вбік, на край столу...

Узяв масивне важке прес-пап'є, покрутив його в руках, ніби збираючись полагодити...

На стіл випав згорнутий увосьмеро туго спресований аркуш газети.

Довгі худі руки обережно розгорнули його.

ЛИСТОК НАРОДНОЙ ВОЛИ

СОЦИАЛЬНО-РЕВОЛЮЦИОННОЕ ОБОЗРЕНИЕ

№ 3, Ноябрь, 1886 г.

На першій сторінці — обрямований чорним — чітко чорнів список революціонерів, що загинули за останній час.

Передовицю датовано було п'ятнадцятим жовтня 1886 року.

Ульянов уже кілька разів читав і передовицю, і «хроніку революційної боротьби», і кореспонденцію з Шуї, і відчит про суми, що надійшли «на справу народного визволення»...

Він уважно вчитувався в кожний рядок, у кожне слово: хотів уявити, чи зростає й міцнішає революційна партія, чи

розгроми й судові процеси останніх років знесли її остаточно...

Читав:

«Безумство реакції й цілковита безкарність толстих та победоносцевих, криза селянського господарства й мужицька спина, що повинна все стерпіти, народні заколоти й військові езекуції, ревіння бурі й тиша болота — ось із яких протилежних елементів складається хитромудра загадка, що її називають російським життям... Гострий розклад, що став хронічним, агонія, що затяглася довше від самого життя, — ось визначення, яке найбільше пасує до нашої дійсності...

...Поруч занепаду друкованого слова — знов і знов доводиться відзначати занепад громадського настрою, відсутність будь-якого розуміння й уваги навіть до своїх власних інтересів, не кажучи вже про інтереси народні... Земства вже не обговорюють петицій про поширення громадських прав, не протестують проти сваволі місцевої адміністрації... Лякливі побажання лібералів, їхні обережні спроби вкласти й свою лепту в боротьбу з урядом — усе замовкло... Безсоромна експлуатація — як найголовніший інтерес, гра в карти й пияцтво — як найголовніша розвага, — ось чим живе переважна більшість лібералів. Правда, не всі цим задовольняються: дехто шукає виходу в науці Л. Толстого, в австралійській експедиції Міклухо-Маклая... Але всі без винятку старанно уникають навіть самої думки про боротьбу з урядовим гнітом... Боротьба ця всім своїм тягарем лежить на плечах революціонерів, на поранених плечах наших товаришів, що гинуть на шибеницях і по в'язницях... Але ми цього не боїмося. Ми доведемо до кінця свою важку боротьбу. Не відступаючи під всрожими ударами, ми, в свою чергу, будемо бити ворога в найболючіше місце... Або загинемо всі до останнього, або переможемо...»

«Або загинемо, або... переможемо... Так. Так: певності, незламної віри нема. Це — доказ знесилля, занепаду... Невже ж після стількох жертв самодержавство святкуватиме перемогу?..

А святкуватиме, коли все буде так, як досі...»

Ульянов згадав останню студентську демонстрацію, три-чотири дні після неї, обговорення й друкування прокламації, розсилання її поштою «впливовим особам».

«Скільки було хвилювань, суперечок!.. Нібито справді робили якесь колосальної ваги діло!.. А по суті, певно-таки,

має рацію Шевирєв, коли каже, що не варт було зчиняти з прокламацією такого галасу: можуть бути справи важніші.

«Можуть то можуть! — снувалися далі думки. — Але не дуже-то легко до них узятися!..»

Пригадалася остання спроба налагодити зв'язок з робітниками.

Студент Никонов, що колись був тісно зв'язаний з народовольцями, дав адресу одного робітника, через якого можна було зв'язатися з робітничими гуртками Васильєвського острова.

Ульянов ще торік і позаторік працював уривками по робітничих гуртках, але це було зовсім не те, що тепер обіцяв Никонов: він казав, що це — майже напевно — зв'язок із старим Виконавчим комітетом...

Тяжке розчарування чекало Ульянова.

Одного вечора він хвилюючись постукав до квартири робітника, рекомендованого Никоновим. За дверима почулося якесь шамотіння, приглушена розмова... Нарешті — відчинено. Ульянов опинився перед високим, оброслим кудлатою напівпосівілою бородою господарем, з-за плечей якого розгублено визирала його вагітна дружина.

— Чи дома Герасимов? — запитав Ульянов.

Господарі з острахом презирнулися. Вагітна жінка з перекошеним від злості обличчям щось зашипіла, очевидно, на адресу Ульянова.

Господар затулив їй рота рукою.

— Ідіть собі, добродію... Ідіть, поки цілі: Герасимова вночі арештовано!..

Ульянов не примушував просити себе вдруге.

Другого ж дня розповів про все Никонову.

Той тільки знизав плечима.

— Нічого не зробиш: мур...

— Який мур? — запитав Ульянов.

— Мур самодержавства... Захитати його можна лише бомбами...

Вже немало днів минуло з того часу, а розмова з Никоновим не виходила Ульянову з голови.

Так само й тепер, цієї безсонної ночі, він не раз уже її пригадував:

«Треба порадитися з Никоновим, з Говорухіним, з Шевирєвим: можуть бути справи важніші, ніж демонстрація!..»

Ульянов підвівся, підійшов до ліжка. Хотів роздягтися, лягти... Не зміг: захотілося ще раз глянути на нелегальну газетку.

Вона лежала на столі поруч великого грубого німецького трактату з зоології.

Трактат нагадував про безсонні ночі, про вперту кількарічну працю, про юнацьке захоплення, про найулюбленішу мрію — присвятити себе науці...

Старанно згорнутий увосьмеро аркушик ніби промовляв: «Твій шлях — хибний. Твоя наукова робота потрібна тільки тим, кого ти ненавидиш. Вони використають твою працю тільки як зброю проти тих, за ким вони не визнають навіть права бути письменними... Тепер, коли шалено лютує реакція, коли кращі з найкращих гинуть на шибеницях, по темних вогких казематах в'язниць, — хіба не сором *саме тепер* ухилитися від боротьби з царатом, заглибитися в наукову роботу і тим самим... сприяти реакції?..»

Ульянов обережно, з любов'ю почав згортати нелегальний аркушик.

Висунув шухляду: міркував — куди краще сховати.

Витягнув кілька листів, кілька зошитів...

І раптом рука йому здригнулася: під зошитами, старанно законвертований, лежав документ, що так довго — ледве не до останнього дня — давав йому стільки щастя, стільки надій і відряди...

Розгорнув його, глянув зневажливо й кинув недбало на грубий том зоології.

Чужими, навіть ворожими здалися старанно вирісунувані літери:

М Н О

СВІДОЦТВО

РАДА

Імператорського
С.-Петербурзького
Університету

17 лютого 1886 р.
№ 330

Рада Імператорського Санкт-Петербурзького Університету 3-го лютого цього 1886-го року ухвалила: твір студента 6-го семестру Природничого розряду ОЛЕКСАНДРА УЛЬЯНОВА на тему про органи сегментарних та статевих прісноводних *Annulata* нагородити ЗОЛОТОЮ МЕДАЛЛЮ, в посвідчення чого і видано студентові О. УЛЬЯНОВУ це свідоцтво з притисненням університетської печатки.

Ректор університету *І. Андрієвський*
Секретар ради *М. Белозьоров*

Несміливий промінь світанку заглянув у вікна...

Ульянов не спав:

«Будь-що-будь — треба якнайскоріше порадитися з Никоновим, Говорухіним... Потім — з Шевиревим: він коли ще й не має великих зв'язків з революціонерами, то шукає їх безумовно...»

V

Шевирев справді шукав більших зв'язків з революціонерами. Сам він давно вже мріяв усі свої сили віддати на революційну боротьбу.

Але йому не щастило: ті, що на перший погляд здавалися йому зв'язаними з революційними колами, згодом виявляли себе звичайними обивателями, з більшим чи меншим нахилом до революційної фразеології, з більшим чи меншим бажанням удавати з себе страшних змовників, але завжди з прихованим острахом типового міщанина: «Коли б, мовляв, чого не трапилось», «Боронь боже, мовляв, довідається поліція» і т. д.

Відчувалося, що уряд розгромив «Народну волю» остаточно: порівнюючи з тим, що було три роки тому, — коли Шевирев вступав до університету, — революційний настрій студентства підупав неймовірно: толстовство, захоплення песимістичними надсонівськими настроями, а в переважній більшості випадків — огидне міщанське діляцтво панували серед молоді.

Правда, серед знайомих Шевирева було кілька інтелігентів, що в свій час належали до партії «Народна воля», але всі ці особи, наскільки було відомо Шевиреву, відійшли від революційної роботи і — в кращих випадках — піклувалися тільки про матеріальну допомогу товаришам, що сиділи по тюрмах, на каторзі, на засланні.

Виконавчий комітет, казали вони, більше не існував.

Все ясніше й ясніше ставало Шевиреву, що треба поклатися тільки на свої власні сили.

«Повинні прийти нові люди, нові борці, — казав собі Шевирев, — повинні, будь-що-будь, а повинні утворитися нові революційні групи...

А з кого їх набереш, ті нові групи?.. Студентство пішло на добродюбовську демонстрацію досить охоче. Найактивніші навіть прокламацію відгектографували й поширили... Але навіть і з цих найактивніших — переважна більшість, коли не всі, — тільки й думають що про свої студентські справи, про успішне закінчення університету...

А ті, що, з першого погляду, начебто так і рвуться до революційної боротьби, швидко, занадто вже швидко з ентузіастів і революціонерів, на словах,— стають найпоміркованішими міщанами...

А все ж таки після демонстрації начебто злам якийсь стався,— міркував Шевирев,— треба шукати, треба уважніше, треба ретельніше шукати людей».

І шукав. З сумом помічав, що найбільш радикально настроєна молодь після демонстрації почала ставитися до нього значно гірше. Тон цій частині задавав Андреюшкін, що й на демонстрації, і після неї одверто ляв Шевирева за його обережність і поміркованість.

«Нехай собі лають,— потішав себе Шевирев,— я ж не за власну шкуру боявся, коли уникав під час демонстрації керівної ролі. Я ж тільки про те й дбав і дбаю весь час, щоб не скомпрометувати себе по-дурному, щоб залишитися «чистим» для важливіших, справді революційних справ...»

Які це будуть справи, Шевирев не уявляв собі докладно. Він тільки знав, що не зможе обмежитися організаційною або пропагаторською працею в робітничих гуртках, друкуванням нелегальної літератури абощо... Він почував у собі сили на щось більше,— мріялося хвилинами,— на щось героїчне.

І постаті героїв Виконавчого комітету — Желябов, Петровська, Олександр Михайлов, Віра Фігнер — годинами заповнювали його уяву й кликали йти їхнім героїчним, тернистим шляхом.

Шевирев не був романтик, неурівноважений ентузіаст: образи, що хвилинами спалахували йому в уяві, мусили перетворитись в живе, конкретне діло.

А для цього треба було насамперед знайти людей переконаних, самовідданих, міцних волею.

Шевирев уважно прислухався до розмов в університеті, в студентській кухмістерській, на засіданнях земляцтв.

Намагався уявити, вивчити настрої кожного з товаришів зокрема. Андреюшкін здавався йому надто невитриманим, Ульянов — надто заглибленим у наукову роботу, землячка по Харкову — Шмідова — чепуруха і віролетка...

А ті, кого він знав менше, уявлялися ще в негативнішому світлі: уважні спостереження над ними переконали Шевирева, що, не кажучи вже про студентів, «білопідкладошників», про кар'єристів, міщан і т. д.,— були ще й студенти-шпиги.

Шевирев міг би побитися навзаклад, що кілька з таких

студентів-шпигів особливо підозріло почали до нього ставитися саме після добролюбівської демонстрації.

Він удавав, що не помічає їхніх злодійкуватих поглядів, їхніх ніби недбалих облич, їхніх намагань триматися з ним «на коротку ногу», та всіма засобами замаскувати своє шпигунство.

Останніми днями серед цих огидних постатей з'явилася ще одна, не зовсім звичайна...

Якось у кухмістерській, розмовляючи після обіду з однокурсником — касиром польської студентської каси Юзефом Лукашевичем про збільшення кількості безплатних обідів, Шевирев несподівано помітив на собі довгий допитливий погляд Осипанова.

Осипанов ще тільки цього року перевівся до Петербурга з Казанського університету й увесь час тримався якось осторонь від усіх.

На студентських вечірках бував рідко, акуратно відвідував лекції, завжди висловлювався обережно, стисло. На демонстрацію чогось не з'явився, а на запитання товаришів про причини цього явно ухилився од відповіді.

Ще під час демонстрації, побачивши, що Осипанова немає, Шевирев вирішив, що він боягуз.

Тепер виявлялося щось гірше:

«Невже — шпигун?.. Невже — стежить? — хвилювався Шевирев, зовнішньо спокійно продовжуючи розмову з Лукашевичем.— Треба перевірити...»

Другого дня і в університеті, і в кухмістерській невисока окоренкувата постать Осипанова знов кілька разів попала на очі Шевиреву.

Днів через п'ять Шевирев помітив його недалеко від своєї квартири, ще через кілька днів — увечері — зустрів коло будинку, де мав приватну лекцію.

«Стежить, падлюка! — лаявся Шевирев.— Та ще як нахабно стежить, мерзотник!.. І хоч би хоч було чого... хоч би справді я хоч яку-небудь революційну роботу провадив!..»

Осипанов стежив систематично, ледве не щодня. Дуже часто Шевирев його не помічав, але завжди з огидою відчував, що Осипанов десь недалеко.

Вже кілька тижнів, як здоров'я Шевирева значно погіршало: боліли груди, глухий кашель щодня ставав настирливіший. До того ж і грошей було мало, і справи кухмістерської, здавалося, дедалі все більше й більше заплутувалися...

«А тут ще той Осипанов...»

Коли не одв'язатися якось від нього,— міркував Шevi-

рев,— нічого навіть і мріяти про утворення навіть невеличкої групи... А, кінець кінцем, групу, може б, і пощастило утворити: Лукашевич, може, Ульянов, Андреюшкін... Тільки треба примусити Андреюшкіна, щоб поводився конспіративніше...

Тільки як же викрутитися від Осипанова?..

Спіймати на гарячому, вилаяти, сказати йому в вічі, що він шпиг і що стежить не за тим, за ким слід би було стежити, або щось подібне...»

Шевирев аж повеселішав від цієї думки:

«Справді, сказати йому спокійно, навіть без глузування й презирства: «Я, мовляв, знаю, що ви шпигун, але за мною стежити зовсім не варто: я не революціонер!.. Дайте мені спокій, будь ласка...»

Однаково, як це на нього вплине... Зате, по-перше, він знатиме, що його викрито, що його шпигунство в університеті надалі навряд чи буде корисне, а по-друге... по-друге, від мене вже він, напевно, відчепиться!..»

Щоб викрити Осипанова, Шевирев ухвалив досить легкий до виконання план: залишитися в кухмістерській після обід якнайдовше, ніби когось чекаючи, вийти на вулицю коли вже буде зовсім темно, переконатися, що Осипанов стежить, піти собі, ніби нічого не помічаючи, поплутати протягом кількох годин по передмістях, а потім несподівано озирнутися й крикнути: «А, колего Осипанов!.. Яким, мовляв, побитом?..»

А коли він утече?..

Не втече: не сподіватиметься...

Шевирев зробив так, як намислив. Сидів у кухмістерській зайвих годин півтори, дві. Кілька студентів, що запізнилися, весело розмовляли, завзято наполягаючи на хліб з борщем. Осипанов замислений сидів осторонь.

Було тепло, світло, приємно пахло свіжим житнім хлібом.

Шевиреву дуже не хотілося йти на мороз, у темряву. Навіть цілком здорова людина в таку погоду відчувала б бажання залишитися в кухмістерській подовше, а в Шевирева вже кілька днів була підвищена температура та до того ще й у лівому боці поколювало зовсім недвозначно.

Зробивши над собою зусилля, Шевирев вийшов.

Не встигли двері зачинитися за ним, як Осипанов підвівся й теж подався на вулицю.

Шевирев непомітно озирнувся.

Присадкувата постать наздоганяла.

«Не ловить гав, падлюка! — вилаявся Шевирев, і раптом непогамована злість опанувала його: — І якого біса я цю

комедію ламаю?.. Підійти зараз, ляснути його по фізіономії, й край!..»

Шевирев, намагаючись стримати злість, пішов швидше і раптом, несподівано для самого себе, зупинився.

Осипанов ледве не налетів на нього.

— Не сподівалися, добродію Осипанов?..

— Власне... ні, не сподівався, колего...

— Я вам не колега!.. Хоч я... хоч ви й непогано виконуєте свої шпигунські обов'язки, проте...

— Не так голосно... Будь ласка, не голосно! — прошепотів Осипанов.

— Ага, ви боїтеся, що я тут, на вулиці, назову вас шпигуном!.. Будьте певні—я не вагатимуся ні хвилини зробити це привселюдно: в університеті на зборах, де хочете!..

— Та тихше, ви,— підняв голос Осипанов,— я гадав, що ви людина витримана... А ви... Як вам не сором, Шевирев?.. Невже ви могли хоч хвилину вважати мене за шпига?..

Щось не шпигунське почулося в голосі Осипанова: обурення, переконаність, прихований біль...

— Я не шпигун. Нам треба порозумітися. Не стіймо на вулиці... Ходімо до мене,— сказав Осипанов.

— Вірю... Радий би вам повірити,— завагався Шевирев,— але... хіба ж ви не стежили за мною протягом кількох тижнів?..

— Стежив... Вибачте, Шевирев, стежив... Але... іншого виходу в мене не було... Я, знаєте, давно хотів... Але насамперед ви мусите переконатися, що я не шпиг... Докази в мене є... Тільки я серйозно пропоную зайти до мене... Звичайно, коли ви вірите, що вам ніщо не загрожує...

Шевирев знизав плечима.

Осипанов ніби переродився: останні слова промовив поважно, спокійно, дивився в вічі так пильно, так щиро й одверто, що не могло бути жодного сумніву:

«Ні, не шпиг».

VI

Осипанов наймав кімнату за шість карбованців на місяць у мезоніні невеличкого дерев'яного будинку, на нижньому поверсі якого містився брудний трактир.

Досить простора, давно не мазана, вогка й холодна кімната з двома маленькими віконцями, що виходили на задній двір, була майже пуста.

Замість ліжка стояв коло стіни сосновий, накритий чистим рядном тапчан, за подушку, певно, правив елегантний шкіряний чемоданчик.

Великий сосновий, добре вимитий стіл з таким же табуретом коло нього доповнювали обстанову.

У кутку на вішалці висів увесь нескладний туалет Осипанова.

Ще коли він засвітив був семикопійчану свічку і почав роздягатися, Шевирева вразив контраст його пристойно, з претензією на елегантність одягненої постаті з цією кімнатою, що так проречисто нагадувала про грошову скруту, навіть про злидні.

Невисокий, коренастий, міцної будови тіла брюнет у котиковій шапці, в чорному недешевому пальті, в майже новому темно-сірому костюмі Осипанов здавався в своїй кімнаті випадковим відвідувачем.

Шевирев протер окуляри й ще раз уважно придивився до тої людини, яку він ще так недавно вважав за шпига.

Широкі вилиці, сміливий погляд темних очей, чітко окреслене підборіддя — в усьому обличчі щось не руське, не слов'янське...

— Ви сибіряк? — запитав Шевирев.

— Сибіряк. Я з Томська. Вибачте, я перевдягнуся,— відповів Осипанов, чіткими, округлими, надзвичайно спритними рухами скидаючи своє елегантне вбрання.

За хвилину його не можна було впізнати.

У старих стоптаних чоботях, у бархатному чорному, розірваному на спині жилеті та в чесучевому вузькому літньому піджаку він би нагадував гульвісу-студента, якби не його розмірні, чіткі, впевнені рухи, що виявляли тверду вдачу й нахильність до гімнастичних вправ.

— Тепер дозвольте пояснити, з яких причин я за вами стежив,— почав без передмов Осипанов,— сідайте, будь ласка...

Шевирев сів на табуреті, Осипанов — на тапчані.

— Стежити я почав за вами через те, що хотів довідатися, чи справді ви та особа, за яку вас маю...

— Себто?..

— Чи справді ви провадите революційну роботу... По-друге, мені конче було потрібно з'ясувати, наскільки ви обережні, тобто, висловлюючись інакше, я хотів знати, чи ваш великий досвід у загальностудентських справах доповнюється таким же досвідом у нелегальній роботі, чи ні...

— Для чого це вам було потрібно?..

— Я хотів з вами познайомитись...

— Досить оригінальний спосіб!..

— Так. Я хотів з вами познайомитись... Бо... Стежити за людиною можна тільки в двох випадках: або з метою шпигунства, або... щоб переконатися, щоб довідатися краще, що то за людина.

— Гаразд... Припустімо, що ви стежили... не з метою шпигунства...

— Ні, краще навпаки: припустімо, що я справді шпигун. Як би я в такому випадку мусив поводитись?.. Насамперед я не запрошував би вас до себе... Потім, почувши від вас, що ви хочете викрити мене як шпигуна в університеті, я повинен був би якнайшвидше вжити заходів, щоб вас негайно знешкодили, тобто щоб вас арештували. Далі...

— Не тягніть... Зрозуміло. Кажіть зразу: чого ви від мене хочете?..

— Хочу запропонувати вам свої послуги... Хочу вам заявити, що я вже давно вирішив... віддати себе на всякий терористичний акт, який я визнаю за доцільний чи то самостійно, чи то в групі...

— Як?.. Як?.. Віддати себе... на терористичний акт?..

— Який я зможу виконати або сам-один, або з відповідною групою... Будь ласка, хвилюватися тут зовсім не до речі. Я не божевільний. А висновок, до якого я дійшов, цілком логічно випливає з моїх переконань як соціаліста й революціонера... Вислухайте мене уважно. На мою думку, ви, Лукашевич, Ульянов, ще декілька товаришів складаєте центральний гурток, що поводить дуже конспіративно...

— Що?.. Що?.. Гурток?.. Ви помиляєтесь!.. Такого гуртка в нас немає... І звідки це ви могли взяти?.. Абсолютно ніякого гуртка!.. Найчистіша фантазія!..

— Н-не думаю... Нарешті, по суті, це не має ніякого значіння. Я переконаний, що і ви, і Ульянов, і Лукашевич — послідовні революціонери... З мене цього цілком досить. Будь ласка, я не шпигун і не агент-провокатор... Я зовсім не бажаю про щось від вас довідатися, щось викрити або що... Ви навіть можете не казати мені, чи ви революціонер, чи ні. Ви тільки повинні вислухати мене й переконатися, що від сьогодні до вашої розпоряди є людина, яка поставила собі за мету терористичний акт, тобто конкретніше — царевбивство... і що ця людина може, розумієте, — може, тобто здатна, виконати те, чого хоче.

Шевирев заламав руки й підвівся: його нервував спокій-

ний тон Осипанова. Холодний розум підказував, що треба бути обережним, треба ставитися до кожного слова Осипанова підозріло, не забувати, що новий знайомий — може, й чесна людина, а може, найогидніший провокатор... А натомість Шевирев відчував, що він уже довірився Осипанову, що кожне слово його, кожний рух він сприймає як новий доказ щирості...

Осипанов продовжував спокійним, переконаним тоном, ніби доводив якусь теорему:

— Я сказав, що поставив собі за мету царевбивство. Яким чином виникла в мене ця думка?.. Зазначу насамперед, що в ній немає нічого нового: Каракозов, Соловйов... Нарешті — Виконавчий комітет «Народної волі»... Я певен, що й зараз у багатьох — принаймні в зародку чи, як то кажуть, у глибині душі — є така думка... Наприклад, у вас, Шевирев, хоч ви й соціал-демократ, така думка є...

— Звідки ви взяли, що я соціал-демократ?..

— Це не важно. Я трохи не так висловився: треба було сказати «хоч, може, ви й соціал-демократ...» Цим я хотів сказати, що мені доводилося знати людей, які добре студювали Маркса, не визнавали себе ні за народників, ні за народовольців, тобто, по суті, були соціал-демократи, а проте — визнавали терор... Особисто про себе скажу, що я не цілком поділяю програму «Народної волі», проте... Але краще все по порядку... Хто я такий?.. Я народився в Томську, в неможливій міщанській родині. Батько мій був солдат. Батьки померли, не залишивши мені ніяких засобів до існування. Хресний батько взяв мене в прийми, і за його допомогою я, як то кажуть, вибився в люди: скінчив гімназію, вступив до Казанського університету. Ви можете... Я навіть порадив би вам перевірити, що в університеті я брав участь у студентських заколотах, був адміністративно висланий на батьківщину. Притягували мене до права також і за належність до Червоного Хреста «Народної волі»... Коли ви ухвалите використати мене так, як я пропоную, я можу дати докладніші відомості. Тепер — далі. Дитинство моє та юнацтво пройшли в умовах сибірської провінції, де урядовий гніт і сваволя відчуються особливо гостро... Я, власне кажучи, людина дуже м'якої вдачі. Мене завжди приваблювала — може, навіть ще й зараз приваблює — діяльність пропагандиста. Пропагувати свої ідеї, бачити, як під їхнім впливом людина починає перероджуватися, починає критично мислити — це ж неабияке щастя, Шевирев!.. Але ви добре знаєте, що чекає пропагандиста в наших російських умовах... Буду стисліший: людина, виробивши певний світо-

гляд, шукає засобів втілити свій ідеал у громадські форми. Я теж, звичайно, як і всі соціалісти, бажав би запровадити в громадських формах якнайбільше істини й справедливості. Стремління це, перетворюючись у жагуче бажання, стає для мене моральним обов'язком — найголовнішим завданням мого життя... Але, як ви знаєте, на перешкоді стоять ті групи суспільства, яким теперішній лад вигідний. У нас, у Росії, урядова машина — знаряддя панівних класів — відповідає на мирну пропаганду нещадним терором... Проти терору білого в теперішніх умовах тільки одна зброя — терор червоний... Проти кого насамперед належить його скерувати?.. Зрозуміло, що проти царя — як виразника і носія урядової ідеї, ідеї панівних верств. Повторюючи систематично замах на царя, ми тим самим викликаємо активність опозиційних елементів, доводимо на ділі, що які б не були суворі умови сучасного політичного режиму, — боротьба проти нього все ж таки можлива. З другого боку, замах цї повинні впливати на народні маси, активізуючи й організуючи їх на боротьбу з самодержавством. За однією бойовою групою неодмінно повинна виникнути друга, третя... Це дасть революціонерам можливість поширювати свою діяльність і, нарешті, взяти на себе ініціативу всенародного масового повстання.

Осипанов підвівся і кілька разів пройшовсь по кімнаті твердим упевненим кроком.

Зупинивсь проти Шевирева, подивився йому в вічі пильним глибоким поглядом:

— Виникає, природно, думка: чи не фантазія все те, про що я кажу?.. Чи таке зараз розташування класових сил, щоб могла бути надія на перемогу трудящих?.. Я на цьому зупинятися не буду. Для мене найважливіше одне: оскільки я прийшов до певних висновків теоретично, я мушу... я не можу на цьому обмежитись і повинен поєднати теорію з практикою, тобто я повинен іти на терористичну боротьбу, бо ця боротьба — за сучасних умов — найголовніше завдання революціонерів. Тепер — далі. А що моя мета — терористичний акт проти царя, то я повинен усього себе, розумієте, *всього себе* пристосувати до цієї мети, тобто конкретніше: я повинен насамперед — як би це краще висловитись? — я повинен... остаточно, найрадикальнішим чином, так би мовити, *ізолюватися* від усього...

— Тобто як — ізолюватися?..

— Ну, от, наприклад, я не був на демонстрації, уникаю бувати на зборах, на вечірках... Уникаю знайомств... До мене ніхто не ходить, і я — ні до кого... Те, що я запросив

сюди вас, теж не випадково: за вами шпигів я ніколи не помічав... Ну... потім... ви помітили, як перевдягався? Помітили, як я обережно повісив пальто й костюм?.. Це теж зв'язане з моїм основним спрямуванням: треба мати вигляд людини «пристойної» — абсолютно несхожої з «патлатими нігілістами»... Треба також мати міцні м'язи й нерви...

Осипанов несподівано увірвав, нахилився й витягнув з-під тапчана два двопудники.

— А це що? — не витримав Шевирев.

— Це — щоб були міцні м'язи...

Осипанов легко кілька разів підвів руки з двопудниками.

— Між іншим, — ударив він себе двопудником у груди, — якби я схотів, я б вас міг з одного вдару... Проте це дурниці. Я сказав усе, що хотів. Я дам вам про себе відомості, й можете перевірити. Я чекатиму. Я можу довго чекати. Коли я буду потрібний, коли настане час, — повідомте. А тепер... До побачення. Я вас ні про що не питатиму. Може, ви маєте якісь запитання?.. Ні?.. То до побачення...

Осипанов відкинув гачок з дверей... Він ніби боявся, що Шевирев не піде.

У того справді було велике бажання залишитися, проте він вийшов, нічим не виявляючи свого схвильовання, подиву, навіть захоплення. Шевирев звик стримувати свої почуття — мусив обміркувати на самоті й упорядкувати той хаос думок, що виник у нього в зв'язку з заявою Осипанова.

VII

Розмова з Осипановим не давала Шевиреву спокою. Він майже не спав цілу ніч, а другого дня почував себе зовсім хворим.

Тільки ухвала порадитися з Лукашевичем трохи його ніби заспокоїла.

Ще минулого року, коли Шевирев переїхав з Харкова, вони близько зійшлися з Лукашевичем на ґрунті студентських справ.

Вийшло якось само собою, що вони не ховали один від одного своїх політичних переконань. Ще навесні минулого року Шевирев поділився з Лукашевичем своїм планом — поступово втягувати студентство в громадську, а потім і в революційну роботу, якщо обставини складатимуться сприятливо.

Лукашевич цілком поділяв його думку.

На жаль, цієї осені він довго не повертався з батьківщини — з Вільни, в зв'язку з якимись родинними справами.

Приїхав лише за кілька днів до демонстрації, так що Шевирев навіть не встиг ще з ним докладно перебалакати.

Постукавши до Лукашевича, Шевирев був неприємно вражений: за дверима лунав голосний дівочий сміх, чулося якесь бурчання.

«Певно, знов Броніслава?» — зітхнув Шевирев.

Броніслава Савейко — землячка й давня приятелька Лукашевича — ще з минулого року була справжнім бичем їхніх ділових нарад.

Шевирев постукав ще раз. Життерадісний сміх увірвався. Лукашевич відчинив двері.

— О, яке щастя, що ви прийшли, пане Шевирев! — підскочила до нього Броніслава. — Якби не ви, він би мене тут... убив!

— Ого! — посміхнувся двозначно Шевирев. — Такий лицар і раптом...

— Холера він, а не лицар! Колба! Азотна кислота! Пробірка нещасна!.. Я прийшла... Мені нудно до смерті... Тут, у Петербурзі, навіть рідної мови не чуеш... А він сидить собі за своїми хімічними формулами й хоч би тобі що!.. Ну, я й підійшла потихеньку ззаду й тягну йому книгу з-під носа... А він як визвіреться, як гаркне: «Бронько!» Я ледве не зомліла з ляку... «Бронько!» — ще раз перекривила дівчина. — У... х-хімік нещасний. Звідки він знає — може, я його поцілувати хотіла!..

— Дайте нам, Броню, спокій, будь ласка! — вдаючи роздратованого, обізвався Лукашевич. — Шевиреву абсолютно нецікаво...

— Себте як нецікаво?.. Оце мені подобається!.. Як це так — нецікаво?..

Броня взялася в боки й пройшлась по кімнаті, прицокуючи підборами. Граціозна, маленька, струнка її постать у чудовій темно-синій сукні разуче контрастувала з високою нескладною фігурою Лукашевича, що був вищий від Шевирева ледве не на дві голови.

Раптом Броня круто повернулася на підборах. Зібрані в пишну корону важкі її коси золотими зміями розсипалися по плечах, веселі блакитні очі загорілися гнівом, а рожеві, ніжно окреслені губки скривилися в презирливу гримасу:

— Ви мовчите, пане Шевирев?..

— Я, власне...

— М-ме... власне! Коли треба підтримати бідну жінку, ви тільки й знаєте, що мекати!.. Ну, й мекайте собі тут удвох на здоров'я... Радійте, що вигнали бідну жінку на холод, у темряву...

— Пане Юзеф, де моя шубка?

Броня схопила шубку, абияк натягнула на голову шапочку з голубої лисиці й вискочила за двері, навіть не попрощавшись.

— Ну, й золотко! — посміхнувся до приятеля Шевирев.

Лукашевич поволі розстібнув гудзики своєї сірої куртки:

— Жаль мені її. Стільки в ній радості, енергії, віри в щастя... Така вона щира, наївна!.. А життя, знаєте, річ жорстока... Особливо для нас, поляків...

— У вас сьогодні надзвичайно мінорний тон, Лукашевич.

— Мінорний?.. Можливо... Останніми днями мені не щастить. Ніяк не можу розв'язати одну проблему.

— Сподіваюся, проблему не філософського порядку?

— Звичайно, ні. Хоч і філософія — річ непогана, але на все свій час... Моя проблема — хімічна, точніше кажучи, технічна...

Лукашевич узяв зошит, одгорнув сторінку з якимись формулами й рисунками:

— На жаль, ви не хімік. Але вам, певно, відомо, що найзначніший дефект тих динамітних набоїв, які в свій час виготовляв Кибальчич...

— Ви мене дивуєте, Лукашевич. Вибачте, що перепинив. Звичайно, мені дуже, дуже цікаво довідатись про вашу проблему, але, як собі хочете, — ще цікавіше: чому ви зацікавилися саме динамітними набоями, а не чимсь іншим.

— Чому зацікавився? Гаразд, я скажу. На мою думку, політична ситуація зараз така, що неодмінно повинен початися червоний терор. Він виникне з двох причин: по-перше, як відповідь на жорстокі репресії царату, по-друге, як свідомо накреслена мета революційної групи, що повинна використати сучасне скрутне становище самодержавства, його ізольованість на міжнародній арені, загрозу війни з Німеччиною, фінансову кризу...

— Ви кажете про групу?.. Але ж її немає.

— Хто й зна. Так, як це нам відомо, справді немає. Але... Було б, як то кажуть, болото, — чорти заведуться. Отже, коли внаслідок сучасних умов утвориться терористична група...

— Чи не гадаєте ви, що її б слід утворити?

— Я не знаю, чи є в нас з вами така можливість. Коли є, — ситуація сприятлива. Я про це довго думав. Особисто я не можу запропонувати себе в безпосередні виконавці... Але як хімік, до певної міри, як організатор, гадаю, міг би бути корисний.

Шевирев розповів про свою розмову з Осипановим.

Лукашевич спершу поставився підозріло, висловив думку про можливість підступу, провокації, потім, вислухавши додаткові пояснення, завагався, сказав, що, на його думку, Осипанов, напевно, чесна людина.

— У всякому разі, ми маємо повну можливість його перевірити, — заявив він нарешті.

Але Шевирєв уже помічав і в його голосі, і в нахмурених бровах, і в несподіваному гарячому блиску очей, що Лукашевича — так само, як і його, Шевирєва, — вже взяла за живе й захопила перспектива, яку малював Осипанов.

Бліді, непотрібні здалися слова й холодні розумування. Уся попередня діяльність — робота в студентських організаціях, у гуртках самоосвіти, читання нелегальної літератури, демонстрація — усе здавалося тепер блідим, невиразним прологом до тої героїчної боротьби, на порозі якої вони опинилися.

Так, терор. Так, знову піднести на колишню височінь прапор Виконавчого комітету.

Напружити всі сили, всю волю. Утворити нові кадри революціонерів. Стати самим загартованими борцями. Підготувати, точно розрахувати й виконати якнаймогутніший удар у «центр центрів» самодержавства.

VIII

Проблема, над розв'язанням якої працював Лукашевич, полягала в тому, щоб удосконалити динамітні набой системи Кібальчича.

Як відомо, запальник бомби Кібальчича складався з порожнього металевого циліндрика, в одному з кінців якого закріплено кінчик тоненької запаяної скляної рурки, що зігнута в спіраль.

У цій рурці повно міцного сірчаного квасу, а до другого її кінця прироблено олив'яне грузильце з таким розрахунком, щоб під час значнішого струсу або вдару рурка з сірчаним квасом зламалася. Тоді сірчаний квас розливається на суміш (бертолетова сіль з цукром), що нею наповнено металевий циліндрик. Тої ж миті відбувається спалахнення суміші, полум'я через стопин передається до гримучого живосрібла, яке теж вибухає й своїм вибухом спричиняється до вибуху всього динаміту, що ним набито бомбу.

Запальник цей гарний тим, що, виготовивши його один раз, можна з нього користуватися дуже довго. Але велика незручність запальника — те, що під час завжди можливого

несподіваного струсу або поштовху дуже легко може статися вибух.

Уникнути цієї незручності, винайти новий, цілком безпечний запальник і поставив собі за завдання Лукашевич.

Після трьох років упертої праці в лабораторіях університету він був, безумовно, досвідчений, добре обізнаний зі своєю справою хімік.

Ще змалку він захоплювався природничими науками: хімією й піротехнікою.

Праця в гуртках самоосвіти, — ще в гімназії, у Вільні, — зробила з нього переконаного соціаліста.

Героїчна боротьба Виконавчого комітету «Народної волі» — замах на царя Олександра II і, нарешті, вбивство його народовольцями — показали Лукашевичу, який повинен бути напрям його діяльності.

Пізніше, після розгрому Виконавчого комітету, після жахної провокації Дегаєва, арешту Віри Фігнер, убивства Судейкіна, арешту Лопатіна й пізнішої реакції, коли, здавалося, революціонери були остаточно знищені, — Лукашевич заглибився в наукову роботу, уважно місяцями вивчав Маркса, Енгельса, стежив, як міг, за розвитком соціал-демократичного руху в Німеччині і не раз признавався Шевиреву, що почував себе радше соціал-демократом, ніж народовольцем.

Проте, по суті, Лукашевич соціал-демократом не був: разом з Шевиревим він поділяв ту думку, що в Росії — за умов гнітючої реакції й білого терору — будь-яка позитивна організаційна діяльність серед робітників неможлива і що тільки бойові виступи терористичних груп можуть захитати самодержавство.

Добролюбівська демонстрація видалася Лукашевичеві як остаточний аргумент, що розвіював усі його надії на можливість організаційної й пропагандистської роботи серед робітників, — аргумент, що штовхав його до терору.

І тоді якось сама собою виникла думка про утворення терористичної групи, про кончу потребу бойової діяльності, про організаційні й технічні засоби.

Завдання удосконалити бомбу системи Кибальчича Лукашевич уважав за складне, але не таке важке, щоб розв'язати його не було надії.

Значно складніші здавалися Лукашевичеві інші питання, не розв'язавши які, не можна було навіть і мріяти про успіх бойової діяльності.

«Насамперед, — гадав Лукашевич, — не було людей».

І раптом — новина, що її приніс Шевирев.

«Хто такий Осипанов?.. Чи справді це глибоко переконана, міцна волею людина, чи найогидніший провокатор?..

З усього, що оповідав Шевирев, можна зробити висновок, що Осипанов — справжній досвідчений революціонер.

Шевирев рідко помиляється в людях. Здається, ще не було випадку, щоб він когось не розпізнав з перших же днів знайомства. А проте... хто його знає, того Осипанова!.. Треба бути обачним до всього», — примушував себе бути обережним Лукашевич.

Але щось ніби підказувало йому, що з Осипановим усе має бути гаразд, що Осипанов виконає свій намір. Та найголовніше, найневідкладніше і разом найважче — це зважитися: залишити сумніви на боці! Годі його перевіряти та переконуватися в його щирості: треба дати йому гідну відповідь, відкинувши вагання, треба заявити, що терористична група є і що вона приймає його пропозицію.

— Слухайте, Шевирев,— сказав Лукашевич по довгим мовчанням,— коли ми не скажемо Осипанову, що ми приймаємо його пропозицію, це ж буде...

— Повне й остаточне банкрутство...

— Принаймні — наше з вами... Але він, здається, казав, що має надію виконати свій замір і без сторонньої допомоги?..

Шевирев нервово крутнув свою біляву борідку:

— Казав!.. Він казав, що мав намір стріляти отруєними кулями. Або дробом... Але це ж дурниці!.. Ще за часів замаху Соловйова не можна було виходити на царя з такою зброєю... А тепер і казати нічого. Це ж сміх — сподіватися успіху з такими засобами, коли цар не тільки не ходить на прогулянку, а навіть виїхати з палацу боїться. А охорона ж, охорона яка! Хіба ми не знаємо?.. До того ж і сам Осипанов казав, що цей план у нього був давно, кілька років тому. Ні! На успіх можна сподіватися тільки за наявності міцної групи.

— Так... група... Ви знаєте, Шевирев, я люблю кожне питання ставити конкретно. Як ви собі уявляєте таку групу?.. Конкретно: скільки, мінімально, осіб?.. Які вимоги ставити до кожного зокрема?.. Який, конкретно, план діяльності?.. Що повинен робити кожний з учасників негайно ж по вступі, тобто,— коли хочете,— завтра, позавтра, сьогодні?..

Шевирев не відповідав. Сидів глибоко замислений, навіть ніби не слухав.

Лукашевич підвівся — хотів пройтись по кімнаті, але не зробив і двох кроків. Шевирев посміхнувся, здавалося, зовсім не до речі:

— У вас надто вже високий зріст, Лукашевич. Я гадаю, що в паспорті вашому треба було б написати не «вище середнього зросту», а «вище вищого»...

— Не розумію, до чого тут мій зріст... Ви, певно, дуже втомилися сьогодні?..

— Так, утомився. Тому й почав зразу про зріст. Але не думайте, що це не до речі: Осипанов казав, що терористові треба мати залізні м'язи й залізні нерви... Дивлячись на вас, я доповнив би Осипанова: залізні м'язи, залізні нерви і... відповідний зріст. Якщо ви працюватимете в групі, якщо за групою почнуть стежити — одкрутитися від шпигів буде найтяжче вам. А не відкрутитесь — поставите під удар усіх... Це між іншим. А по суті, я хочу сказати, що всі ваші питання цілком слушні. Звичайно, сьогодні ми їх не розв'яжемо...

— Я й не гадав, що сьогодні... Сьогодні, може, тільки почнемо, звичайно, коли у вас є час.

— Час є. Перше питання: що мені відповісти Осипанову?..

— Скажіть, що група недавно утворилася...

— Так, гаразд. Відповідь. Тепер — склад групи?..

— Ну, що ж... Поки що — ви та я.

— Гаразд. Ви та я... А ще хто?..

— Чекайте... Треба... Пропоную насамперед з'ясувати, наскільки придатні ми з вами увійти до складу групи. Ви казали, що я занадто високий на зріст... А може, в мене ще є хибі?.. Будемо говорити одверто.

— Гаразд. Тільки не ображайтесь. Мені, Лукашевич, не подобається ваше знайомство з... Броніславою...

Лукашевич почервонів, як півонія.

— Власне, не знайомство... Проти Броні я не маю абсолютно нічого... Але...

Шевирев не докінчив: хтось з усієї сили грюкнув у двері так, що аж шибки задзеленчали:

— Ну, ти!.. алхіміку!.. відчиняй! — почувлися голоси, і до кімнати ввалилася ціла юрба студентів-поляків з Віленського земляцтва: між ними Гомалецький та кілька незнайомих Шевиреву... Було й троє дівчат, а між ними й Броніслава Савейко.

— Запевняю вас, Шевирев,— щиро звернулася вона до нього,— якби я знала, що ви ще й досі не скінчили тут своїх справ, я б затримала товаришів на цілу годину...

— Нічого... нічого... Ми вже давно скінчили... Ви не повірите, як багато часу відбирає ця клята їдальня! — спробував посміхнутися Шевирев.

Почував себе дуже прикро.

Молодь без церемонії роздягалася, сідала, де прийдеться. Шевирев попросився й вийшов:
«Оце, на мою думку, найголовніша хиба!» — прочитав у його погляді Лукашевич.

ІХ

Іти додому було далеко — аж на дев'яту лінію Васильєвського острова — проте, Шевирев пішов пішки.

Відчував гостру потребу побути на самоті й ще раз обміркувати те, про що розмовляв з Лукашевичем.

Вогкий туман висів над заснулим містом.

У промерзлій тиші погано освітлених вулиць кроки здавалися надто гучні.

Холод і вогкість проймали аж до кісток.

Засунувши руки в рукава, увібравши голову в плечі й намагаючись дихати тільки крізь шарф, щоб не кашляти, Шевирев відчував себе хворим, самотнім, нікому не потрібним.

Здавалося дивним, що всього лише півгодини тому він розмовляв з Лукашевичем, обмірковував план, рішуче й категорично висловився за утворення терористичної групи.

Здавалося дивним, що саме він, Шевирев, нервова, хвора на туберкульоз людина, «невдаха й неврастенік» за висловом його старшого брата (приват-доцента), що саме він, Петро Шевирев, був коли не ініціатор, то, без жодного сумніву, один з перших членів організації, що поставила собі таке неймовірно важке завдання, як замах на царя.

І ті питання, що їх так чітко поставив Лукашевич, здавалися тепер неймовірно складні.

Справді, не кажучи вже про доконечну потребу мати залізні м'язи й залізні нерви, не кажучи вже про неймовірно важку роботу, що її мусив узяти на себе кожний член новоутвореної групи, треба було ще провести цілу революцію в щоденному побуті.

Відмовитись од навичок, що утворювались протягом кількох років, одмовитись від більшості знайомих, від родинного оточення, від друзів, від наукової роботи, від надій на особисте щастя...

Шевирев саркастично скривив губи:

«Особисте щастя!.. Чи не сміх, що людина в другій, коли не в третій, стадії туберкульозу зважається ще мріяти про особисте щастя?..»

А він мріяв... Він сподівався, що через деякий час поїде на південь — до моря, спочине, переборе в собі страшну хворобу... І тоді... Тоді...

Оповитий таємничим серпанком, вставав у його уяві незбагнений, далекий, а разом з тим рідний, знайомий образ прекрасної дівчини, жінки-мрії, жінки-сестри, товариша, найближчого друга.

Може, то була Соня — подруга його сестер, заглиблена в містичні переживання, сумна, як волошка серед осіннього поля, може, то була інша, та, якої він ще не бачив, не знав, тільки мріяв з юнацтва, з дитинства...

Але хто б вона не була, Шевирев почував, що відмовитися від неї йому важко, значно важче, ніж ізольоватися від усіх знайомих, від родинного кола...

«Ізольоватися! — це ж Осипанов, здається, визначив так своє становище», — пригадав Шевирев.

І раптом нові образи, нові почуття опанували його!

Він уявив собі численні студентські гуртки, земляцтва, студентський союз, каси, бібліотеки, нарешті, кухмістерську... Скільки турботних днів, скільки безсонних ночей, скільки праці доклав він, організуючи їх протягом останніх двох років!..

Хто добирав людей, знайомив, давав поради, вказівки, організовував збори, підшукував приміщення, купував меблі, збирав і позичав гроші, бігав, переконував, клопотався, радів, занепадав духом, знов радів і працював, увесь час працював, незважаючи на всі перешкоди?..

«Шевирев. Може, один тільки Шевирев. І вже без жодного сумніву — ніхто так, як Шевирев...»

І ось тепер треба буде від усього цього одмовитись... Ізольоватися.

Ще починаючи свою роботу в студентських організаціях, Шевирев вирішив, що це — тільки перехідний ступінь до роботи революційної.

Він не передбачав, не міг передбачати, що праця по всіх цих гуртках самоосвіти, касах взаємодопомоги, земляцтвах, поволі стане для нього найгострішою органічною потребою.

Він не передбачав, не усвідомлював, що широка громадська діяльність, навіть у тих ненормальних умовах і формах, яких вона набирала в студентських організаціях, все ж таки була громадська діяльність і так чи інакше допомагала йому вибитися з тісного кола особистих переживань, дрібних егоїстичних інтересів.

Шевирев розумів добре, що «ізольоватися» визначало насамперед одмовитися від цієї громадської діяльності, одмовитися не зразу, а поступово, що, на його думку, було ще важче.

Ізолюватися!.. Всією своєю істотою він протестував проти цієї перспективи. Його соціалістичні переконання, його особиста вдача, його громадський інстинкт — усе говорило, що ізолюватися неможливо, не потрібно, шкідливо.

Шевирєв спіткнувся, ледве не впав.

— Ото, хай йому абищо! — вилаявся він голосно.— Іду, мов сліпий, мов п'яний.

Пішов швидше, твердішим кроком.

Уважно вдивлявся в сивий туман, намагався розпізнати обриси знайомих будівель.

Непевна імла непокоїла, нервувала. Починав душити кашель.

Хотілося чистого, не отруєного туманом повітря, чітких ліній будинків, твердого, рівного ґрунту під ногами.

А натомість навколо була непевна, невірна, зловісна імла...

І здалося на мить Шевирєву, що йде він крізь цю імлу вже давно-давно і йтиме ще довго-довго.

І здалося, що все життя своє він прожив у цій імлі, що буде безсило боротися в ній до самої смерті.

Вийняв з рукавів руки, поправив капелюх.

Стало начебто трохи свіжіше: ніби свіжий вітерець війнув з далекого моря.

Думки стали ясніші, чіткіші.

«А хіба не можна працювати одночасно і в групі, і в студентських організаціях?» — несміливо промайнуло в свідомості.

«Не можна. З першого моменту поки ще група не розпочне працювати як слід, можна, навіть потрібно. Пізніше — ні в якому разі: це б визначало ставити під страшний удар не тільки себе, а разом з тим і зовсім ні в чому не повинних людей.

Коли вже йти на каторгу, на вічне ув'язнення, на смерть, то принаймні не тягнути за собою нікого...

На каторгу?.. На вічне ув'язнення?.. На смерть?.. І він міркує про це спокійно?..

Так, цілком спокійно. Так само спокійно, як про останні рахунки кухмістерської, про майбутній диспут в університеті».

Шевирєв бадьоро підійшов до будинку, де жив. Уже не відчував перевтоми, не помічав слизьких, брудних, остогидлих сходів, застарілого вогкого смороду темного коридора.

«Каторга... Смерть... Ну, то що ж: принаймні шлях певний, рівний і прєстий».

Відчинив Шевиреву брат — приват-доцент.

І з того, як він оглянув його крізь блискуче пенсне, і з того, як, зачинивши двері, потер руки й поправив шпоньку на грудях, і з того, як підкахикнув, затуляючи рота рукою, — Шевирев безпомилково прийшов до висновку, що «братець» наміряється «поговорити серйозно».

Увійшли до купо освітленої ідальні, сіли до столу коло холодного самовара.

— Я хотів тебе попередити, Петре, — почав «братець», — все це може скінчитися дуже погано...

— Що саме «все»?..

— Та все... всі твої, як ти кажеш, «громадські справи»... Ну, от я й хотів попередити... востанне...

— Ти вже мене разів десять «востанне» попереджував...

«Братець» нервово поправив краватку, крутнув головою:

— Я тобі серйозно кажу, за нашим приміщенням стежать!.. Сьогодні цілий день проти вікон стирчали двоє... І потім... Фу, ти... Ну, як ти не розумієш, що це... біс його батька знає, чим пахне!.. Коли ти не припиниш...

— Чудак чоловік... Та зрозумій ти, нарешті, що припиняти мені абсолютно нічого. І шпигomanія твоя... не має жодних підстав...

— Як, як?.. Як ти сказав?.. Не має підстав? Фу, ти... ну, знаєш!.. З тобою тільки почни говорити... Та як тобі не сором, Петре?.. Та на тебе лише пальцем показати — і всі скажуть: непевна особа, підозріла особа... А ті, кому це відати належить, ті зразу ж відзначать: нігіліст, анархіст, а то й терорист, чого доброго!.. Фу, ти... ну, знаєш!.. Здивував!.. Та ти в свічадо на себе глянь, глянь у свічадо! Костюм — обдрипаний, неохайний, обличчя — неголене, волосся — нечесане, очі блищать, мов у вовка...

— Що ж... Не всім бути таким... джигуном, як ти.

— До чого тут... джигун? Ущипливість твоя зовсім не до речі: я зовсім не франт і не джигун, а просто — людина, одягнена пристойно, як усі. А от ти... як собі хочеш, а ти одягаєшся непристойно!..

— Гаразд. Нехай і так. А більше ти нічого не скажеш?.. Я спати хочу.

— Фу, ти, ну, знаєш!.. З тобою й слова сказати не можна спокійно... Як це так — гаразд... Як ти можеш говорити «гаразд», коли це... коли одягатися так, як ти... це кидає тінь на всю родину!..

— Ти забув додати на «порядну родину»...

— Так, так, іменно порядку... Абсолютно не розумію твоєї іронії. Абсолютно. Ви, нігілісти, звичайно, взагалі проти ро-

дини, але дозвольте, будь ласка, й мені мати свої переконання!.. Так, так: іменно — дозвольте, будь ласка. І коли я кажу тобі, що твоє поводження кидає тінь на всю родину, то це для мене зовсім не жарт... Ти знаєш, що я людина м'якої вдачі, але з твердими, так, так, твердими переконаннями...

Я, може, сто разів переболів серцем, поки наважився тобі сказати... Схаменися, Петре, поки не пізно, поки ще не пошкодив...

— Та не розводься ти так, будь ласка!.. Кажу тобі, що хочу спати. Кажі просто: кому чи чому я можу пошкодити?.. Твій кар'єрі?..

— А хоч би й кар'єрі?.. Іронія твоя знов... абсолютно ні до чого. Подумаєш, чим захотів збентежити!.. Я людина практична... Будь ласка, тим краще. Назвемо речі своїми іменами. Справді, я не хочу... навіть не тільки не хочу, а *не припускаю*, щоб ти пошкодив моїй службовій кар'єрі!.. Я людина практична. Я хочу, щоб мене поважали, щоб та освіта, яку я здобув своїм горбом...

— Плюс папеньчин капіталець...

— Яку я здобув своїм власним горбом!.. Та освіта... Я кажу: я хочу, щоб та освіта не загинула марно, а дала, мовляв, певний дивіденд, певні наслідки, забезпечивши мене і матеріально, і, коли хочеш, морально, тобто, я хочу мати певне, цілком пристойне місце в суспільстві.

— Щоб плодити таких джигунів, як ти сам, і... одержати дивіденд?..

— Фу, ти, ну, знаєш!..

«Братець» відсапнув і безнадійно махнув рукою. Краватка, видимо, душила його.

«Чого доброго так цілу ніч будемо воду в ступі товкти!» — з нудьгою подумав Шевирєв.

— Слухай,— звернувся він до брата лагідним тоном,— ми люди дорослі. Один одного знаємо добре. Кажі ясніше, що тебе так схвилювало сьогодні, що ти почав знову старої?..

— Що схвилювало?.. Ніби не знаєш!.. Туган-Барановського вислали?.. Мамонтова вислали?.. Галкіну вислали?

— Та це ж коли було!..

— Як коли?.. Щодня висилають!.. А сьогодні в мене земляк харків'янин Сергій Ділякевич у канцелярії,— уяви собі, яка нетактовність! — при всіх, уяви собі,— питає: «Чи правда, мовляв, що брата вашого, Петра Яковича, теж вислано?..» У мене аж очі на лоба полізли!.. Ти уяви собі, який це жах, яка ганьба: брат адміністративно висланого!.. Та добре ще, коли висланого!.. А коли скажуть: «Ось

брат злочинця»?.. Брат державного злочинця!.. Нічогенька собі рекомендація!..

— То, виходить, тебе розмова з Ділякевичем так схвилювала?.. Хто ж тоді з нас неврастенік: чи ти, чи я?.. А шпиги, певно, й сьогодні, як і завжди,— витвір стурбованої фантазії?..

— Фу, ти... Ну, знаєш!.. Запевняю тебе, що цілий день стирчали!..

— Гаразд. Можеш не хвилюватися. Що ти сказав, то я беру до уваги. Пора спати.

— Справді, пора... Тільки я серйозно...

Кінця фрази Шевирев не почув: швидко пройшов до своєї кімнати, замкнув двері, ледве роздягнувшись, упав на ліжку. Що він почув від брата, те зовсім не хвилювало його.

Колись — кілька років тому — боляче й тяжко було спостерігати, як брат з передової людини поволі ставав звичайним обивателем. Тепер ця еволюція вже давно закінчилася. Нічого особливого. Брат такий самий лякливий, обмежений, тупий обиватель, як сотні, як тисячі інших. Що зробиш?.. Дух часу. Дух затруєної громадської атмосфери, наслідок гнітючої політичної реакції, поєднаної з найогиднішими виявами капіталістичного хижацтва.

— Дух часу! — вголос промовив Шевирев і додав пошепки, ледве чутно: — А костюм, таки справді, треба мати пристойний. Осипанов не дарма обтрушує з піджака кожну пушинку... Коли вже «ізолюватися», то «ізолюватися» як слід...

Х

Наступними днями Шевирев улаштував Лукашевичеві побачення з Осипановим.

Лукашевич дуже цікавився ботанікою і часто бував у Ботанічному університетському саду, з захопленням стежачи за рослинами.

Він добре знав у цьому саду кожний закуток і запропонував зустрітися в одній із численних оранжерей.

Тут, серед зелені, далеко від небажаних спостерігачів, відбулося перше засідання терористичної групи.

Ні Шевирев, ні Лукашевич, ні, тим більше, Осипанов і на думці не мали називати цю свою зустріч офіційним словом «засідання», але пізніше, коли справа значно посунулася вперед, вони неодноразово пригадували свої ухвали під час цієї першої зустрічі в затишному зеленому куточку університетської оранжереї.

Лукашевич, уважно вислухавши Осипанова, з перших же

слів заявив, що жодної підозри на Осипанова в нього тепер немає і що йому навіть дивно, як вона могла бути.

Осипанов без слів стиснув йому руку.

Умовилися, що надалі Осипанов, як і раніше, триматиметься осторонь, уважно вивчатиме місцевість, що прилягає до Анічкового та Зимового палацу, і спробує простежити за виїздами царя.

Лукашевич мав працювати над удосконаленням запальника до бомби і в найближчому часі підготуватися до виготовлення динаміту. Цю роботу йому доручили після його заяви, що в нього є деякі можливості виготовляти вибухові речовини, про що він зробить докладнішу інформацію найближчого часу.

Шевирев узяв на себе завдання підшукувати нових членів та організаційні й грошові справи. Крім того, він мав надію через своїх численних знайомих якось налагодити інформацію про життя при царському дворі і в цей спосіб довідуватися про виїзди царя.

З фінансами Шевиреву не пощастило від самого-таки початку.

Навіть поверховий перелік усіх можливих видатків виявив, що грошей потрібно буде дуже багато: треба буде купити зброю, матеріали й приладдя для вибухових речовин, можливо, що декому з товаришів доведеться жити нелегально, відмовитися від заробітку й одержувати грошову допомогу від організації тощо.

З другого боку, джерела, з яких сподівалися одержувати гроші, були обмежені й малонадійні.

Шевирев ледве-ледве зводив кінці з кінцями, заробляючи на прожиток лекціями. Користуватися з допомоги брата вже давно принципово відмовився.

Лукашевич одержував від матері двадцять п'ять карбованців щомісяця. Осипанов доставав стільки ж від отчима. За саму тільки кімнату доводилось платити десять-п'ятнадцять карбованців на місяць, і самообкладанням, звичайно, за таких умов хоч скільки-небудь помітної суми зібрати було не можна.

Улаштовувати студентські вечірки з «благодібною метою» не завжди було зручно, особливо тепер, після демонстрації, після численних арештів і заслань, після офіційної заборони земляцтв.

Була ще надія на спеціальні пожертви.

— Відомо, що Виконавчий комітет свого часу «на справу народного визволення» збирав дуже великі суми,— зауважив Осипанов.

— Дорівнювати нас до Виконавчого комітету... раненько,— посміхнувся Лукашевич,— треба спершу показати себе на ділі...

Шевирев не поділяв їхнього скептицизму:

— Пожертви будуть... Повинні бути! — переконував він.— Хіба вам не доводилося збирати по аркушах Червоного Хреста «Народної волі»?.. Ого!.. та ще як дають: буває й по десять, і по двадцять п'ять карбованців...

— То інша річ,— заперечував Лукашевич.— У зв'язку з останнім процесом «пролетаріатчиків» студенти-поляки зібрали ледве не тисячу карбованців, а комусь невідомому «з революційною метою» навряд чи й кількадесят нашкрєбуть.

Шевирев замислився.

Запанувало мовчання.

— Тоді... знаєте що? — раптом підхопився Шевирев.— Знаєте що? — Він глибоко відсапнув. Очі з-під окулярів неприродно блищали. Бліде обличчя стало зовсім безкровне.— Я пропоную... Збирати нібито на політичних ув'язнених, а натомість... усе, що зберемо, використає наша група.

— З цим не можна погодитися,— поважно сказав Осипанов.

— Як не можна?.. Чому?.. Наша мета, я гадаю, цілком виправдує... А на вашу думку, як, Лукашевич?..

— На мою думку, теж не можна: обдурювати тих, що співчувають політичним ув'язненим, просто... не в інтересах революційного руху.

— Не розумію. Абсолютно не розумію!.. То що ж, на вашу думку, і вкрати, наприклад, у якогось буржуя теж не можна?..

— Вкрати — то інша річ. І то треба, щоб було ясно: де, в кого, за яких обставин...

— Я гадаю, що ми відхиляємося вбік,— припинив суперечку Осипанов,— коли більшість із нас проти такого способу, мусимо від нього відмовитися. Щодо решти джерел — спробуємо. Коли ми здатні на щось — гроші будуть.

Шевирева дратувало ставлення товаришів до такої, на його думку, безперечної справи, а досвід роботи в студентських організаціях підказував, що роздобувати кошти буде надмірно важко.

— Ну що ж, проти більшості нічого не напишеш,— сказав він по довгій паузі,— спробуємо поки що додержуватись вашої лінії. Далі — буде видніше. Може, нові товариші запропонують щось реальніше...

Це «реальніше» Шевиреву довелося почути того ж таки дня зовсім несподівано...

З ботанічного саду після наради розходилися поодиночі. Перший пішов Осипанов, останній Шевирев.

Справ на сьогодні у нього було багато: треба було навідатися до кухмістерської, побувати в лубенця Канчера, що з великою охотою й енергією виконував різні господарські доручення кухмістерської, дати чергову лекцію з математики десятилітньому синові професора Бревіса...

Був уже вечір, коли Шевирев, стомлений, але задоволений з того, що виконав усе намічене на сьогодні, простував Невським проспектом до квартири Бревіса.

Бівав холодний морозяний вітер, і Шевирев з насолодою мріяв, що зараз опиниться в світлій, добре опалюваній квартирі професора.

Він ще зранку намислив закінчити свій турботний день саме цією лекцією з математики.

Бревісів хлопчик був розумний, дуже втямливий, і навчати його Шевиреву майже завжди здавалося відпочинком. Платня за лекцію теж була непогана: професор платив десять карбованців на місяць.

Але ні втямливість маленького учня, ні чималий заробіток, ні навіть можливість приходити на лекцію в залежності від бажання — від п'ятої до восьмої години вечора, — ніщо так не примушувало Шевирева дорожити цією роботою, як можливість інколи зустрічатись з Сонею Бревіс.

Соня, або Софія Андріївна, як називав її Шевирев, уже кілька років була близька подруга його сестер, і вже кілька років, — здавалось іноді, з дитинства, — образ її непокоїв Шевирева.

Не те щоб хвилював чи викликав захоплення або будив жагуче бажання: ні! Але непокоїв.

Чогось — він і сам не сказав би чого — серед щоденних турбот, на студентських вечірках, під час напруженої розумової праці в університеті, вдома, на вулиці, а то й уві сні — раптом оживала в його уяві невисока, міцно збудована, ніби трохи незграбна Сонина постать, ледве помітно посміхалися з-під довгих вій сірі розумні очі, нібито щось обіцяв, нібито щось нагадував тонкий таємничий зарис дівочих уст...

Траплялося й так, що, зустрівшись з Сонею чи то в своїх сестер, чи то на лекції, чи то на вечірці, — Шевирев, несподівано для самого себе, зовсім без жодного наміру раптом затримував довше, ніж слід, у своїй широкій руці тонку «музичну» руку цієї дівчини, і тоді, червоніючи, помічав її пильний чи то здивований, чи то докірливий погляд...

— Що за манера у вас здоровкатись, Шевирев? — лунав спокійний, здавалося, вже занадто холодний голос.

І Шевирев другого разу не забував уже поздоровкатися «як слід».

Бувало, що й довго — цілими тижнями, місяцями — не згадував про Соню або ставився до неї так, як і до всіх.

Цієї осені їхні зустрічі стали значно частіші: до сестер Шевирева Соня заходила так само рідко, як і раніше, зате, приходячи до її брата на лекції майже щодня, Шевирев нерідко бачив і Соню.

Кілька разів навіть заходив до неї в кімнату...

І тепер, на Невському, серед стоголосої юрби, в світлі блискучих вітрин і ліхтарів, у бурхливій мінливій течії людського потоку, згадки про цю дівочу кімнату, про біле ліжко, про глибоке вигідне крісло часів Катерини II, про стіл з розгорнутим томом Шіллера — згадка-мрія про близьке наступне побачення з Сонею — раптом затримали, а потім і зупинили Шевирева.

— Не сьогодні. Тільки ні в якому разі не сьогодні! — прошепотів він, повертаючи назад.

Спершу йшов дуже поволі, ніби вагаючись, потім — прискорив крок, перейшов до своєї звичайної ходи, і вже знав твердо, що не піде сьогодні на лекцію, не намагатиметься побачити Соню, — принаймні сьогодні не намагатиметься, — а витратить решту часу на справи, про які йшла річ ранком на нараді з Осипановим і Лукашевичем.

«Коли вже ізолюватися, так ізолюватися!» — з якоюсь зловтіхою подумав Шевирев, поправляючи комір.

За годину він уже підходив до квартири Ульянова.

XI

Ульянов жив на Петербурзькій стороні по Олександрівському проспекту, № 25, разом з студентом математиком, теж сімбірцем, Чеботарьовим.

Квартира їхня складалася з двох кімнат з окремим ходом.

Перша — більша кімната — правила за їдальню й разом за вітальню, друга — майже наполовину менша — за спальню. В цій же маленькій кімнаті містилася й бібліотека сімбірського земляцтва, якою завідував Ульянов.

Студентів та студенток, що належали до сімбірського земляцтва, рахувалося щось понад двадцять чоловіка.

Усі вони досить часто навідувалися до Ульянова й Чеботарьова чи то в справах бібліотеки, чи до каси взаємодопомоги, чи то й «так собі» — побалакати й попити чаю.

Чеботарьова майже цілими днями не бувало дома, отже, всі, що заходили, цілком вільно користувалися з великої кімнати, а Ульянов, коли було треба, зачинявся в маленькій кімнатці і там працював.

Бувало й так, що, повертаючися додому ночувати, Чеботарьов заставав дома численну компанію. Тоді всі переходили до маленької кімнати, а Чеботарьов лягав спати у великій — на дивані.

Закінчивши університет, Чеботарьов був причислений до земельного міністерства, ходив щодня на роботу й дуже стомлювався, отже, справи сімбірського земляцтва майже цілком належали до обов'язків Ульянова.

Чеботарьов рідко коли приєднувався до компанії і то здебільшого тільки тоді, коли приходило багато народу й затівалися хорові співи, а деколи — навіть і танці.

Зараз-таки після демонстрації кількість одвідувачів квартири Ульянова й Чеботарьова значно зменшилася: побоювалися арештів і трусів. Деякі студенти через знайомих двірників довідалися, що був наказ двірникам негайно повідомляти поліцію, якщо в кого-небудь із студентів збереться понад п'ять чоловіка.

Шевиреву це стало відомо одному з перших, отже, він зовсім не здивувався, коли застав у ще так недавно велелюдній квартирі Ульянова, крім самого господаря, ще тільки двох студентів: Ореста Говорухіна та Сергія Никонова.

Обох їх Шевирев зустрічав в Ульянова досить часто. Про обох знав, що вони беруть участь у нелегальних справах, але ніколи не допитувався про це докладно, бо й сам не любив, коли в нього про щось допитувалися, та й допитування таке не було звичаєм серед радикально настроєного студентства.

І Ульянов, і Говорухін, і Никонов, видимо, провадили перед приходом Шевирева якусь серйозну конспіративну розмову.

Це зразу помітно було по їхніх нахмурених обличчях, по тому мовчанні, яке запанувало після того, як Шевирев поздоровкався й сів.

«Цікаво, про що вони тут змовлялися? — подумав Шевирев, з насолодою вмощуючися на дивані й потираючи задубілі від холоду руки: — Ого! Та вони таки справді мають вигляд стовідсоткових змовників!» — посміхнувся він сам

собі, придивляючись до блідого обличчя Ульянова, що нібито спалахувало від внутрішнього вогню.

Говорухін підсів до Шевирева. Енергійне обличчя його, рівний ніс, круте підборіддя, а особливо сірі, трохи наче нахабні очі, набули якогось глузливого, неприродно веселого виразу.

— Ну, що, дядю Шевирев, як справи?.. Чи не пересмажила там часом чого пані Клечинська в кухмістерській?.. Чи не підупадають фінанси?.. Як ся має ваш ад'ютант для особливих доручень їдальні пан Канчер?.. Чи не збираємося часом закупити в Дубнях на різдво славнозвісного українського сала?

— Коли й збирається, вам однаково нічого не перепаде...

— Чому?.. Ви мене можете налякати, Шевирев?..

— Зовсім не маю цього на думці. Не покладайте надій на сало,— кажу так через те, що воно вас, як видно, аж ніяк не цікавить... Так само, як і їдальня пані Клечинської...

— А ви вже й образилися?.. Ех, ви!.. Ну, а хоч би й справді мене ці справи не цікавили — що ж тут поганого?.. Не всім же так марнувати час і здоров'я, як ви марнуєте!..

— Ого, ого! Він йому зараз прочитає нотацію! — зареготав Никонов до Ульянова.

— А що ж?.. Коли хочете, й прочитаю! — підхопився Говорухін з канапи.— Коли хочете, її давно слід прочитати...

— Увага, увага! — реготав Никонов.

— Нотація дуже коротка. Ваша основна думка, Шевирев, така: земляцтво притягує, приймає до свого складу кожного з нових студентів, що приїздять до Петербурга з провінції. На ґрунті щоденних студентських потреб утворюються гуртки, всілякі там організації, щоб поліпшити матеріальний стан... Тут, мовляв, об'єднується, систематизується й відбирається матеріал, придатний для дальшої широкої громадсько-політичної роботи... Ми про це чули від вас сотні разів.

— Ну, то що ж у цьому невірного?..

— Чекайте. Все вірно й правильно. Правильно й те, що оскільки земляцтва — організації, заборонені урядом, оскільки за належність до них і по в'язницях саджають, і заслати можуть, оскільки,— я кажу,— студент у земляцтві почуває себе, так би мовити, на нелегальному стані, то цілком зрозуміло, що в нього швидко утворюються дуже корисні конспіративні навички, а від них уже й перехід до революційної діяльності не такий важкий...

— То в чому ж річ?..

— Ви заплутались, Говорухін.

— Ні. Якраз — ні!.. Навпаки: отут-то я й підійшов до самої суті. Коли дивитись на всю ту роботу, про яку я зараз казав, коли дивитися на неї як на самоціль,— це ж не витримує ніякої критики!.. Абсолютно ніякої.

— А Шевирев хіба так дивиться?..

— Та це вже однаково, чи дивиться він так, чи ні! Головне, що так у нього, по суті, виходить!.. Хіба ж не так, Сергію?..

Никонов — чорнявий, стрункий, з військовою поставою — раптом зігнувся й закрив долонею щоку, ніби йому заболіли зуби:

— Ех, Шевирев!.. Нас просто розпач бере, що ви так марно витрачаєте свої сили!.. З вас би такий карбонарій, такий Марат або Робесп'єр вийшов, що хоч зараз бери до галереї діячів Французької революції.

— Серйозно,— вмішався поважно Ульянов,— з вашим талантом організатора, Шевирев, можна було б улаштувати щось... значно ґрунтовніше, ніж ота кухмістерська...

— Наприклад?..

Ульянов не відповів. Одійшов до вікна, нахилився чогось до столу... Раптом підвів голову, нахмурився, зціпив зуби:

— Наприклад?.. Наприклад — організувати замах.

— Вірте чи ні, а з вас би чудовий терорист вийшов! — уже не жартуючи, додав Никонов.

Шевирев кашлянув, затулив рота хусткою, ховаючи замішання. «Невже це вони серйозно?.. Звичайно, серйозно...» — майнула думка.

— Тю-тю-тю... шановні колеги! — почав він глузливо.— Та й височенько ж ви залетіли... Справжні орли!.. Де вже там за вами мені, нещасному?..

— Не жартуйте, Шевирев, ми серйозно,— перепинив Ульянов.

Шевирев протер окуляри.

— Гаразд. Коли так, то й так. Що ж ви мені запропонуєте конкретно?..

— Пропонуємо організувати замах,— відповіли йому всі ледве не в один голос.

— Замах?.. Про це треба поміркувати.

Шевирев обхопив коліно руками й замислився.

«Що їм відповідати? Сказати, що даю згоду?.. Відмовитися?.. Поінформувати, що терористична група вже є?.. А може, й вони вже щось організували?.. Можливо. Дуже можливо. Всі троє на це, безумовно, здатні. Особливо Никонов: і вигляд у нього такий бойовий, і ще, здається, з старими народовольцями мав зв'язок. А Говорухін і в тюрмі

побував, і зараз, певно, під наглядом поліції. Про Ульянова ж і міркувати нічого: коли вже став на цей шлях — не залишить його».

— Як ви прийшли до цієї думки? — запитав Шевирев.

— Як ми прийшли до цієї думки? — ніби здивувався Нионов. — Коли дозволите, я зупинюся на цьому докладніше... Може, в зв'язку з цим доведеться розкрити деякі наші секрети, але тепер, коли вже стало питання про замах, секрети ці, на мою думку, вже річ другорядна... Ви, Шевирев, певно, гадаєте, що думка про замах виникла у нас у зв'язку з демонстрацією?.. До певної міри — це так... Але тільки до певної міри. Річ не лише в тому, що демонстрація ще раз відкрила нам очі на жахливий гніт самодержавства... Є й глибші причини. І серед них — насамперед наш власний досвід: досвід мій, Говорухіна та особливо Ульянова... Ульянов, звичайно, вам не казав про наші зв'язки з робітниками. А це дуже повчальна історія... Дуже повчальна. Я вже не кажу про минулий рік, коли ми з Ульяновим та Говорухіним мали по два невеличких гуртки на брата... Не кажу вже, що внаслідок арештів та інших несприятливих умов довелося цього року починати все наново... Пригадую тільки події останніх двох місяців. Пам'ятаєте, Ульянов, як я дав вам адресу робітника Герасимова, де вас, певно, лише випадково не арештовано?.. Пам'ятаєте, я ще тоді сказав: «мур», — мур самодержавства...

— Я вас не зовсім розумію, — перепинив Шевирев, — ви хочете довести, що працювати серед робітників неможливо?..

— Не зовсім так, працювати, хоч і з великими труднощами, — можливо. Принаймні ми з Ульяновим трохи працюємо... Я хочу сказати інше. Я хочу підкреслити обставини цієї діяльності та ті наслідки, які вона за теперішніх умов дає... Візьмімо, наприклад, наші гуртки в Галерній гавані... Працюємо з маленькими гуртками: по три-п'ять-сім чоловіків... Збиратися в більшій кількості — неминучий провал. Збираємось рідко, бо коли часто збиратися — теж провал неминучий... Тепер згадаю про об'єкт пропаганди. Звичайно, багато таких, що тільки-но вивчилися читати. Але є й такі, що до них не підеш з «Казкою про чотирьох братів» та з «Хитрою механікою»... Вони вже і Лассалья, і Енгельса, і навіть Маркса читають!.. І це вже не просто наслідки впливу того чи іншого з пропагаторів — це вже вплив самої дійсності, вплив об'єктивних умов... Ми якось мріяли з Ульяновим, що за два-три місяці можна вкрити мережею робітничих гуртків увесь Васильєвський острів... Але дійсність

щодня, щогодини переконує, що це — тільки мрії... Випадок з арештом Герасимова дуже переконливий. А хіба такі випадки не стали звичайним явищем?.. Тепер про наслідки. Зробити свідомими соціалістами навіть одного-двох робітників — це вже неабияке досягнення!.. Але... Хіба такі результати нам потрібні, коли говорити про революцію як про перспективу найближчих років?.. Нам потрібна організація якнайширшої маси, а натомість — у кращому випадку — ми маємо гуртки по три, по чотири чоловіка... робітнича маса вже не така, що була десять років тому. Згадайте бунт на Леньомінській фабриці! Але це все — бунти!

— А коли їх об'єднати?..

— Спробуйте! Опинитесь там, де й Герасимов... Не знаю, чи переконав я вас, а для мене особисто немає жодного сумніву: «Народна воля» показала нам вірний шлях — бити в центр центрів, бити до того часу, поки уряд не піде на поступки, поки тим самим не буде розв'язано революційну енергію мас, поки не утворяться політичні умови, за яких пропаганда почне давати ефект у кілька разів більший, ніж зараз... Тоді Морозовський січневий страйк 1885 року дасть інші наслідки. А тепер що? Козаки, арештування і тюрма.

Шевирев знов хотів щось зауважити, але Ульянов м'яким рухом руки зупинив його:

— Никонов сказав не все... Він посилався на «Народну волю», а вона, як відомо, не тільки не відмовлялася від діяльності серед робітників, а навіть уважала цю діяльність за одне з найголовніших своїх завдань... Никонов, ми вже про це з ним говорили не раз, ставить питання так: що саме для нас, для невеличкої групи, доцільніше: чи обмежитися працею по робітничих гуртках, чи віддати свої сили на щось інше, в даному разі — на замах... І він відповідає: найдоцільніше — це замах, убивство царя. Але запитайте в нього, чи визнає він терор за єдино доцільний засіб, і він вам відповість: ні! Ми повинні братися й до організації робітничих мас, що вже нападають на уряд, — останні страйки.

Никонов нахилив голову на знак згоди.

Ульянов сів коло Шевирева на канапі й вів далі:

— Я дуже багато думав про це, Шевирев... «Народну волю» розгромлено. Доводиться все починати наново. Людей — обмаль. Але вони будуть: реакція панує не на всіх ділянках. З розвитком промисловості росте свідомість робітників. Ми навіть не можемо уявити, ознаками якого велетенського руху є теперішні маленькі гуртки, навіть окремі робітники, що вже читають не «Хитру механіку», а Маркса й Енгельса...

Ми продовжуємо справу «Народної волі», та ми вже теоретично не те, що народовольці; ми схилиємося до соціал-демократії, але ми визнаємо терор.

Никонов має рацію: перші ж поступки з боку уряду викличуть нечуваний зріст активності революційних опозиційних верств... Як добитися цих поступок?.. Тільки терором. Наші завдання я собі уявляю так: утворити групу, вчинити замах. На випадок, коли замах буде невдалий, треба, щоб існувала не одна, а кілька груп: якщо ми загинемо,— наше завдання виконають інші...

Ульянов урвав і глибоко замислився.

— Ну, то що ж, Шевирев?.. Ми чекаємо! — нетерпляче запитав Говорухін.

— Що?.. Та, власне, нічого. Або краще сказати... Я вас не зовсім розумію. Ви пропонуєте мені взяти участь у замаху?.. Кажіть ясніше... Маєте групу?..

— Групи, власне, немає. Є елементи, щоб її утворити,— сказав Ульянов,— ми її утворимо, якщо ви дасте згоду...

Шевирев підхопивсь. Обвів товаришів довгим допитливим поглядом.

І раптом ніби повищав на цілу голову:

— Ви хочете знати, чи братиму я участь у терористичній справі?.. Гаразд. Братиму. А тепер дозвольте й мені запитати: а ви самі, тобто кожний з вас зокрема, хочете брати участь у замаху?.. Не принципово, не «взагалі», не після того, як zorganizуйте групу а зараз, негайно, коли хочете,— навіть сьогодні, завтра?..

— Але ж група...

— Група вже є. Потрібні помічники,— прошепотів Шевирев.

ХІІ

Те, що почув Шевирев від Ульянова, Никонова й Говорухіна, хоч і не зовсім було для нього несподіванкою, проте схвилювало й примусило розгубитися, принаймні в першу хвилину.

Він не міг зміркувати: чи повинен він їм говорити про існування групи, чи ні. Сказав — і злякався: чи не зарано, і на всі дальші запитання відповідав з неохотою:

— Досить вам і того, що знаєте. Група існує.

— А людей досить?

— Скільки завгодно.

— А грошей?..

— Теж скільки завгодно.

— Тоді ми не потрібні?..

— Ні, дуже потрібні. Поміркуйте. Через тиждень дасте остаточну відповідь.

Поміркувати тиждень погодилися. Про те, що людей і грошей — скільки завгодно, не повірили.

— Послухайте, Шевирев,— гарячився Никонов,— з вашого боку це просто якась... нечаївщина!

— А хоч би й так! Нечаєв, на мою думку, був геніальний організатор!..

Так нічого від нього й не добилися.

Тільки вже під кінець розмови, коли Никонов заявив, що він має тисячу карбованців готівкою й хоче віддати ці гроші групі, Шевирев ніби завагався:

— Грошей, признатися, у нас не так-то багато... Ваша тисяча, безумовно, буде до речі... Але де ви її візьмете, цікаво знати?..

— Де візьму?.. Бачите, вам, певно, відомо, що батько мій землевласник, член головного військово-морського суду. Коли ми з братом вступили до університету, батько дав нам по шість тисяч кожному. В університеті я вже чотири роки. Громадських справ було чималенько... Ну... то, попросту кажучи, залишилася в мене тільки одна тисяча. Від сьогодні я не рахуватиму її за свою.

Шевирев хотів міцно потиснути йому руку, але стримався: він відчув, що це зайве й не до речі.

Умовилися, що зустрінуться через тиждень у цьому ж приміщенні в Ульянова.

Другого ж дня Шевирев повідомив про цю розмову Лукашевича.

Той зустрів новину дуже стримано:

— Говорухін— майже напевно під таємним наглядом поліції. Ульянов — золото, а не людина: він і хімік досвідчений, і вдачі твердої... Тільки... Вже хоч би те, що в його приміщенні завжди сила народу, примуше поставитися до його участі з великою обережністю. Один лише Никонов — цілком підходить: людина витримана, рішуча, енергійна... До того ж як-не-як з адміральської родини, а це з конспіративного боку багато важить: жандарми, напевно, звернуть на нього увагу куди пізніше, ніж на кожного з нас. А проте треба перевірити з цього боку й Никонова...

— Ну, а все ж таки як?.. До групи приймати?..

— Гадаю, що треба прийняти. Тільки... тільки з умовою. Щоб вони, окрім вас, нікого з членів групи не знали... Щоб про динаміт і бомби,— тобто зокрема про мою роботу,— навіть і не здогадувалися... Так само й про Осипанова...

І потім... їхні гуртки в Галерній гавані. Звичайно, рвати

зв'язки з робітництвом ні в якому разі не слід би, але боюся, що працювати зразу в двох напрямках ми не зможемо... Ульянов, наприклад, майже напевно повинен буде віддавати весь час техніці...

— Між іншим, а як ваші... хімічні вправи?..

Лукашевич зітхнув:

— Не дуже-то... Розумієте, з цим клятим запальником я, власне, теоретично питання вирішив. Але теорія й тут, як і завжди, безсила без практики... Розумієте... тут корінь усього питання в тому, щоб і запальникова рурочка не ламалася, і сірчаний квас розливався... Якби, знаєте, якусь таку хлипавку, щоб відкривалася автоматично... Хоч, може, й не автоматично... Ну, одно слово... не виходить у мене поки що, і край!.. Хвилинами просто розпач бере!..

— А чи не можна б просто... виготовити бомбу системи Кибальчича?.. Все ж таки першого березня такі бомби стали в пригоді...

Лукашевич нервово потер свого великого орлиного носа:

— Чому не можна?.. Звичайно, можна. Гадаю, що таку роботу, як колись Кибальчич, я теж зміг би виконати. Тільки... Ну, як ви не розумієте?.. Ну, припустіть, наприклад, що ви — хімік, досконало обізнаний з цією працею... Припустіть, що ви на дослідах переконалися, що система Кибальчича — небезпечна, так небезпечна, що один несподіваний вибух на три-чотири випадки майже неминучий. І припустіть разом з тим, що ви переконані, розумієте, глибоко переконані, що за якийсь тиждень-два ви майже напевно зробите винахід і, не міняючи в основному системи Кибальчича, зробите цілком безпечний запальник, абсолютно безпечний... Ну, скажіть, хіба ж ви могли б покинути таку роботу й узятися до готування бомби старої системи?..

Шевирев мовчав. Йому ясно було, що Лукашевич ні в якому разі не залишить своєї роботи, поки не досягне поставленої мети.

Не знаючи, наскільки посунулася вперед ця робота, уявляючи завдання тільки в цілому й не розуміючись на деталях, Шевирев боявся, що Лукашевич працюватиме і місяць, і два, і більше — і така значна затримка, можливо, не тільки примусить відкласти замах, а може, навіть і зовсім його унеможливить.

— Ви мене вибачте, Лукашевич,— почав він обережно,— у мене якось не вміщується в голові, що така справа, як наша, може затримуватися від якоїсь там... хлипавки. Уявіть собі, що ми вже знаємо місце й час замаху, що ми вже напевно можемо сказати: цар буде тоді-то й там-то.

Уявіть далі, що ми zorganizували стеження, що в нас є металники, що успіх замаху залежить тільки від наявності бомб. І уявіть, Лукашевич, що запальник ваш не готовий...

— Тоді можна вжити бомбу старої системи.

— Кажіть точніше: одну або кілька бомб.

— Так. Одну або кілька... Але я не розумію, до чого ви це кажете. Вашу думку я поділяю, якщо обставини складуться так, що треба буде поспішати, — доведеться покинути роботу над удосконаленням запальника й виготовляти бомби системи Кибальчица.

— А щоб їх виготовляти, треба, щоб було з чого.

— Ага!.. Ви саме це маєте на увазі? Тепер розумію!.. Слушно, цілком слушно, Шевирев. І як мені це зразу не спало на думку? Звичайно, ми не знаємо, ми не можемо знати, як швидко посуватиметься вперед наша справа... Учора, наприклад, грошей не було ні копійки — сьогодні Никонов дає тисячу... Сьогодні ми абсолютно нічого не знаємо про цареві виїзди, а завтра, а через кілька днів, можливо, про щось довідаємося... Сьогодні нас тільки троє, а через тиждень, як ви кажете, буде, напевно, шестеро... Справа складна: досить було її почати, щоб висунулися нові завдання, нові несподівані обставини... Маєте рацію, Шевирев. Ближчими ж днями треба подбати про виготовлення динаміту...

— У вас тут, я бачу, ціла лабораторія, — показав Шевирев на великий стіл, увесь позаставлюваний пляшками, колбами, штативами, рурочками, якимись невідомими приладами.

Лукашевич зневажливо посміхнувся:

— Дещо є... Я, знаєте, весь час збирав потроху. Якби гроші... можна б устаткувати справжню динамітню... А поки що, — я вже казав вам тоді з Осипановим: ближчими днями обміркую й спланую все й вам доповім... Азотну кислоту почну виготовляти, може, й сьогодні.

— Вибачте, я, власне, не розумію, для чого саме азотну...

— З неї, як відомо, виготовляють нітрогліцерин... Живе срібло гримуче теж. Азотну кислоту продавати заборонено. Але виготовляти її досить легко. Тільки часу багато потрібно...

Лукашевич підійшов до своєї імпровізованої лабораторії:

— Оце, дивіться, каліум нітрікум пульвератум — калійна селітра. Треба її потовкти, підсушити й насипати в звичайну скляну реторту. Тоді треба взяти таку саму вагою кількість сірчаного квасу — ацидум сульфурікум пурум — і залити ним селітру. Горлечко реторти вставляють у горлечко відповідної колби, цю колбу занурюють у посуд з холодною водою, а реторту підогрівають на звичайній спиртівці.

Реакція відбувається повільно, чисто, і в колбі потроху збирається чудова азотна кислота...

Лукашевич захопився, почав пояснювати, як виготовляють з азотної кислоти нітрогліцерин, як його переховують, змішують з інфузурною землею, яка вибухова сила динаміту тощо...

— Ну та все це ще у майбутньому... Основне зараз гроші й люди...

— Так... Гроші й люди,— ніби відповідаючи на свої власні думки, ствердив Шевирев і почав прощатися.— Гроші й люди... і ваш запальник, звичайно,— додав він, причиняючи двері.

На сходах у непевній півтемряві, вже коло самого виходу, йому зустрілася якась дівчина.

З-під великої теплої попелястої хустки блимнули тільки веселі життєрадісні очі, але й цього було цілком досить: Шевирев пізнав Броніслава Савейко.

«Гроші й люди... і ізоляція!» — незадоволено крутнув він головою.

ХІІІ

Броніслава Савейко була перше і єдине кохання Лукашевича. Ще гімназистом — у Вільні — він мріяв викрасти Броню з аристократичної родини графів Савейків, одружитися й податися з нею десь далеко — на край світу, або принаймні в густі непроглядні ліси литовські.

Пізніше, ознайомившись з теорією соціалізму, Лукашевич «скерував свої мрії на захід», укладаючи безліч планів щодо життя з Броніславою в «отчизні Гете й Шіллера» та участі в німецькому соціал-демократичному рухові.

Але мрії ці так і залишилися мріями, бо, крім високого лету романтичної фантазії, крім презирства до старожитнього герба графів Савейків, крім відваги, сили та мужності, потрібна була ще тільки мала дрібниця — гроші... А грошей Лукашевичу якраз і не вистачало.

І так прикро не вистачало, що вже в двох останніх класах гімназії він більшу частину свого часу віддавав копійчаним лекціям, переписував папери — по десять копійок від аркуша — та виконував інші, куди прозаїчніші, ніж мрії про «вільну Німеччину», справи.

А Броніслава, ніби не помічаючи його злиднів, дедалі дужче та жорстокіше дражнила його уяву, заявляючи про свою тверду ухвалу тимчасово залишити придушену чоботом російського самодержавства «отчизну», податися до

«вільних країн» і там — разом з поляками-вигнанцями — «кувати зброю повстання».

Лукашевич тільки зціплював зуби.

Нарешті, одного разу не витримав, заявив:

— Мені начхати і на польських аристократів, і на емігрантів, які з ними одним духом дишуть, я, звичайно, люблю нещасну Польщу, але що, по суті,—я? Пролетар! А пролетарі, як відомо, «не мають отчизни», і я прошу — уклібно прошу — «шановну графиню Савейко» — не дури ти мені голову націоналістичною нісенітницею. А сказати просто: чи не хоче вона бути його товаришкою, дружиною й боротися разом з ним за визволення всіх трудящих.

Почувши такий «жах», Броніслава — ледве не вперше за все своє життя — заплакала, поволі витерла шовковою хусточкою свої прекрасні, не потьмарені навіть сльозами очі, гордо підвела голову і переконано заявила, що вона нізащо в світі не проміняє Міцкевича й Словацького на «якогось там Маркса чи Енгельса».

А що це було таки саме так, та через те, що, з другого боку, «пан Юзеф» не поступається й твердо стоїть на своєму, то вона й просить його навіки забути про все, що було між ними — хоч, власне кажучи, між ними й не було абсолютно нічого особливого, коли не рахувати єдиного блискавично швидкого поцілунку в темряві густолистих лип коло старого костьолу...

Після такої заяви Лукашевичу не залишалося нічого ліпшого, як «горда самотність», блукання без мети по приміських ланах і лісах та... все-таки — копійчані лекції наперемінку з переписуванням паперів чи для дрібних урядовців, чи для запільних «ходатаїв».

А Броніславі, здавалося, все це було байдуже: ще голосніше лунав її дзвінкий життєрадісний сміх на гімназіальних вечірках та прогулянках, усе частіше й завзятіше їздила вона верхи в супроводі кількох понад усяку міру витриманих і благородних джентльменів, серед яких Лукашевич чомусь особливо зненавидів одного лейб-гусарського офіцера.

Цей офіцер, як стороною довідався Лукашевич, приїхав до Вільна у відпустку, користувався у старій графині Савейко великим авторитетом і, маючи щось понад сто тисяч десятин спадщини, природно, міг рахувати на руку й серце «блакитної Броні». Але, на щастя, щось там, казали, скандальне трапилося з цим офіцером на бенкеті в Савейків: чи то не схотів раптом з кимсь розмовляти по-польськи, чи то когось вилаяв з п'яних очей «безмозглим ляхом»...

Так чи інакше, а щось-таки справді трапилося, бо офіцер несподівано блискавично зник, і Броня в голубій розшитій коштовним хутром амазонці — така ж весела, як і раніше — літала на вороному коні вже з іншими джентльменами.

Лукашевич трохи начебто заспокоївся. Засів за книжки, за ботаніку, за хімічні досліди.

Непомітно підкралася злотокоса осінь. Молодь подалася до столичних університетів... Лукашевич з трьома десятками карбованців у кишені подався й собі. Броню батьки до Петербурга не пустили.

Імлистий, суворий, холодний — «побудований на трупах» — Петербург зустрів Лукашевича непривітно: і підвали, й мансарди дешевих студентських квартир, і невідмінний чай з хлібом та «трохи несвіжою» ковбасою на сніданок, обід і вечерю, і біганина по заробітках, у переважній більшості випадків без позитивних наслідків, і навіть дуже помітний польський акцент Лукашевича — все ніби навмисне ставало йому на перешкоді, ніби за всяку ціну намагалося відкинути його аж на самий спід громадської піраміди — туди, де в страшних лабетах голоду й злиднів борсалися сотні, коли не тисячі збіднілих, розчавлених у боротьбі за існування студентів.

Цілий рік минув у цьому страшному змаганні.

І, певно, не допомогли б Лукашевичу ні його атлетичні м'язи, ні витриманість, ні здатність не гнутися під ударами долі...

Та, на щастя, мати його чи то отримала якусь невеличку спадщину, чи то старий, напівзабутий борг: Лукашевич почав одержувати регулярно щомісяця по двадцять п'ять карбованців.

Він одягнувся пристойніше, найняв непогану кімнату, улаштував потроху невеличку лабораторію, став видавати багато часу науковій і громадській роботі.

Згадки про Броню не залишали його... Він жадібно прислухався до всіх новин з Вільна і був дуже схвильований, почувши одного разу про якусь чи то незгоду Броніслави з родиною, чи то про відмову її вийти заміж за якогось графа, чого, казали, дуже бажала її мати.

Новини про родину Савейків доходили рідко й були дуже непевні...

І раптом Лукашевич несподівано зустрів Броню в Петербурзі!

Була вона вже не в блакитній з дорогим шиттям амазонці, а в звичайній — хоч і дорогій — синій сукні, в темно-му брилику, в сірій осінній жакетці.

Але від цієї зміни вбрання ще глибшою, недосяжнішою здалася Лукашевичу блакить її невинних дівочих очей, що сміялися так само весело й життєрадісно, як і колись у Вільні.

Броня вчилася на акушерських курсах... Зустрілася з Лукашевичем, як з давнім приятелем, про минуле не згадувала, а проте з усього її поводження було помітно, що варто Лукашевичу зробити один крок, щоб згадати і колишній весняний поцілунок, і їхні зустрічі в мальовничих околицях Вільна, і все, що колись примушувало радісно битися їхні серця...

Але Лукашевич не робив цього кроку... Був переконаний, що не може його робити, не має права...

Півторарічне голодування по холодних вогких мансардах і підвалах не минулося марно: Лукашевич не тільки в теорії, а й на жорсткій практиці пересвідчився в жахливій несправедливості й потворній огидності громадського устрою...

Активна натура його не могла не реагувати на утиски й соціальну несправедливість так, як реагували Шевирєв, Осипанов, Ульянов...

Ухвала віддати всі сили свої на революційну боротьбу була для Лукашевича й ухвалою відмовитися від мрій про кохання, про Броню...

Раніше, коли ще не було мови про терористичну групу, коли активна революційна діяльність була ще більш-менш далекою перспективою,— Лукашевич плекав надію, що братиме участь у боротьбі пліч-о-пліч з Бронею.

Тепер же, коли цілком конкретно на черзі стояла підготовка до замаху, а Броня все ще протиставляла соціалізм своїм кумирів — Міцкевича та Словацького, звичайно, не могло бути й мови про будь-яке даліше зближення з Бронею. Навпаки, треба було вжити всіх заходів, щоб на випадок повного чи часткового провалу групи Броня не постраждала безвинно.

Лукашевич зо дня на день відкладав рішучу розмову.

А Броня, відчуваючи його настрій, але не знаючи, чим цей настрій викликано, здавалося, завзялася за всяку ціну примусити Лукашевича знову дивитися на неї ніжним, захопленим поглядом, радіти кожній зустрічі з нею, кожному її усміхові, кожному слову.

Тепер вона ледве не щодня заходила до Лукашевича, кокетувала з ним одчайдушно, глузувала з його захоплення хімією, злісно висміювала Шевирєва, зовсім не ховаючи своїх ревностів.

Так само й цього вечора — зустрівшись з Шевиревим у напівтемному коридорі — вона аж здригнулася від ревнощів, до крові закусила свою коралову губку і ввійшла до кімнати Лукашевича з таким виглядом, ніби з нею тільки що трапилося щось неймовірно гидотне.

Кинула шапочку на стілець, шубку на другий, хотіла сісти на третій, але натомість несподівано відштовхнула його ногою, пішла до канапи і лягла, повернувшись обличчям до стінки.

Лукашевич, обершись однією рукою об стіл, а другою перевіряючи, чи застібнуті гудзики куртки, терпляче вичікував.

Минула хвилина, дві, п'ять... Броня мовчала.

— Гаразд! — нечутно, самими губами прошепотів Лукашевич. — Побачимо — хто кого!..

Сів до столу й замислився.

Останніми днями, про що б він не міркував, думка його уперто поверталася до праці над удосконаленням бомби системи Кибальчича.

«Треба зробити так, щоб вибух виникав не через те, що ламається скляна рурочка з сірчанім квасом... Треба, щоб сірчаній квас розливався, але не через пошкодження рурочки. Треба, щоб рурочка була міцна, може, навіть не скляна, а металева, щоб цілком усунути можливість випадкового вибуху... Але як зробити, щоб сірчаній квас розливався?..»

— Я ненавиджу Шевирева. Я ненавиджу Говорухіна. Я ненавиджу Ульянова! — раптом почала замогильним голосом Броня. — Так, я їх ненавиджу...

Лукашевич крутнув головою, ніби відганяючи муху.

Броня тягнула далі:

— Я їх ненавиджу. Вони разом з вами, шановний пане Юзеф, отруїли мені життя. Вони поведуться так, ніби їм не по двадцять років, а принаймні по шістдесят. Вони або хіміки, або фізики, або просто «таємничі особи», як Шевирев, — але ні в якому разі не люди... Так, не люди, а тіні. Сміятися, танцювати, жити повним життям вони нездатні. У їхніх жилах не кров, а... якийсь хімічний розчин! І вигляд у всіх такий, ніби засуджені на смерть...

— У засуджених на смерть, Броню, не завжди однаковий вигляд...

— А!.. Нарешті-таки ви обізвалися!.. Я зовсім не кажу про тих... про героїв, що їх засудив царський суд, пане Юзеф!.. Далеко кудому до зайця!.. Я кажу про засудже-

них долею, про... рокованих!.. Ви всі, пане Юзеф, роковані... Ви всі не люди, а тіні...

— Так-таки й справді — всі?..

— Усі.. Може, тільки Ульянов — виняток.— Броня раптом нестримно зареготала. Закрутилася на канапі так, що стало видно спідню сукню. Не помітила цього, піймала розгублений Лукашевичів погляд:— Ну!? Чого ви на мене так визвірились?.. Я кажу, що Ульянов — виняток... Здається, я спершу була сказала, що ненавиджу його, як і всіх?! Ні: він — хороший. Мені смішно стало від згадки, як ми з ним танцювали, він притиснув мене надто міцно... Потім відпустив та й каже: «Вибачте,— каже,— я вже занадто міцно...» А я йому: «Не збивайтеся з такту... Чим міцніше — тим краще!..» Та ви зовсім мене не слухаєте, пане Юзеф!..

— Ні, Броню, я слухаю... Тільки в мене, знаєте, якимось мимоволі одна зовсім стороння думка майнула...

— У вас завжди, коли не треба,— думка... А коли не думка, то хімія, формула... Або якась інша гидота!.. Що з вами сталося за ці три роки!? Ви отруїлися, ви навіть мене отруїли вашою хімією!.. Не вірите?.. Слово честі!..— У голосі Броні почулися сльози. Вона лягла на канапу горілиць, склала руки на грудях:— От лежу і почуваю, що серце не б'ється... Не вірите? Можете переконатися, що не б'ється... Та це ще нічого, що воно зупинилося! Під впливом вашої хімії мені здається іноді, що моє серце не серце, а якась... шабатурка, чи що... завбільшки з отой величезний термінологічний словник, що лежить у вас на столі... А в тій шабатурці — нібито якийсь хімічний розчин або... якесь клоччя, чи що!..

— Ну, і фантазія ж у вас, Броню!..

— Не перебивайте!.. А в тій шабатурці — ніби пляшка з отрутою... і от... коли починаєте ви щось верзти про вашу хімію, хтось ніби смикне за шворку...

— За яку шворку? — зареготав Лукашевич.— Я щось не розумію... До чого тут шворка?.. Ви остаточно залепортувалися!..

— Що!?. Ану принесіть якусь пляшку порожню...

Лукашевич узяв пляшку зі столу.

— Заткніть затичкою. Так... Тепер прив'яжіть до затички мотузок. Тепер давайте сюди.

Броня смикнула за мотузок, затичка з гуком вискочила.

— Ну?.. Тепер розумієте?.. Отак із тією отрутою, що в термінологічному словнику, тобто в моєму серці...

Лукашевич з презирством скривив губи.

Броня чекала чогось шорсткого, глузливого і раптом ледве не скрикнула з несподіванки: Лукашевич ніби за одну мить став сновидою. Одвернувся, зробив два кроки до столу з хімічним приладдям, не дійшов: повернувся, схопив термінологічний словник обома руками. Прошепотів:

— Звичайно!.. Звичайна затичка... Мотузок... Смикнути за мотузок, затичка вискочить... Сірчаний квас розлілеться... Броню!.. Серце моє!.. Ви... ви не можете уявити, який я щасливий... Завдання вирішене!.. Я... зробив винахід!

— Подумаєш!.. Щастя велике!.. Хіміч...

Вона не договорила: Лукашевич — високий, міцний, гордий, безмірно щасливий — кинувся до неї, нагнувся, підхопив її на руки, підкинув і закрутив, як малу дитину.

XIV

Шевирев почував себе зовсім хворим: боліли груди, кашель не давав спати. Ранком відчувалася така кволість, що, здавалося, не стане сил не тільки вдягнутися, а навіть підвестися з ліжка.

Брат і сестри помітно змінили до нього своє ставлення, радили звернутись до лікаря, краще й регулярно харчуватись.

«Братець» навіть заявив, що бере на себе всі видатки переїзду до Криму і лікування там протягом кількох місяців.

Перспектива, по суті, була непогана: дотягнути якое місяць-півтора, а потім десь там у середині лютого опинитись в Ялті...

Але Шевирев з обуренням відкидав навіть згадку про Крим і лікування.

Може б, раніше, ще до утворення групи, він би й погодився «трохи підлікуватись» навіть братовим коштом. Але зараз, коли справа організації швидко посувалася наперед, відмовитись од своїх обов'язків Шевирев без жодних вагань уважав за зраду.

Напружуючи всі свої сили, він намагався перебороти хворість і ретельно щодня, як і раніше, виконувати все, що стояло на черзі.

Як мандрівник, що втомився до краю, не хоче спочити, розуміючи, що після зупинки вже не матиме сил іти далі,— так і Шевирев, відчуваючи, що одного-двох днів бездіяль-

ності буде цілком досить, щоб вибити його з щоденної колії, ні на день не давав собі відпочинку.

Після того як Никонов, Ульянов і Говорухін погодилися взяти участь у замаху на царя, але безпосереднім виконавцем — метальником — визвався бути тільки Никонов, перед Шевиревим на весь зріст стало завдання поповнити групу такими товаришами, що взяли б на себе обов'язки, подібні до обов'язків Осипанова, тобто погодились і були здатні вчинити напад на царя з бомбами в руках.

Крім Андреюшкіна, який не раз висловлював бажання йти на царя хоч з бомбою, хоч з револьвером, хоч навіть з ножем, Шевирев мав на увазі ще студента юриста Василя Денисовича Генералова, або попросту Денисича, з донського земляцтва.

Син незаможного козака, Денисич ще в гімназії жив самостійно, заробляючи на прожиток і платню за навчання лекціями.

Приїхав він до Петербурга вчитися, вже маючи певний гострий революційний настрій. Зараз-таки через своїх земляків він пристав до революційного студентського гуртка.

Як людина він усім подобався своєю ширістю і лагідною вдачею.

Про свої шкільні роки, коли йому доводилося аж надто зазнавати злиднів, оповідав з добродушним усміхом.

На запитання Шевирева, як собі Генералов мислить завдання студентського руху, Денисич відповів, що не прийшов ще до остаточних висновків, що йому ще треба попрацювати над самоосвітою і що непогано б найпередовішим студентам мати якнайтісніший зв'язок з робітниками.

— Ви читали «Наші незгоди» Плеханова?.. — запитав Шевирев.

— Читав. Надзвичайна книга. Дивуюся, що більшість звертає увагу тільки на її полемічний тон. Для мене основне зовсім не в тоні... Я не тільки читав, я кілька разів перечитував цю книгу. Прочитав Янжула, Русанова... Навіть реферат невеличкий скомпонував...

— Цікаво... Який же висновок?..

— Висновок той, що капіталізм у Росії розвивається і що немає такої сили, яка б могла зупинити цей розвиток.

Шевирев, що завжди почував себе дуже слабим у питаннях теорії, поквапився перевести розмову на цікавіші для нього рейки.

Виявилося, що Денисич уперто працював над самоосвітою, з захопленням вивчав перший та другий томи Марксового «Капітала», робив навіть спроби взятись до пропагандійної роботи, але прийшов до висновку, що бути пропагандистом нездатний.

— От, наприклад, Ульянов чи Говорухін — ті здатні, мають якийсь вогонь внутрішній... А я... немає в мене цього вогню!.. Мені б щось таке... матеріальніше... Револьвер або... бомба, чи що...

Після цієї розмови Шевирев був уже твердо переконаний, що Генералов погодиться вступити до групи.

Треба було тільки з'ясувати, чи він здатний взяти на себе обов'язки метальника, чи вміє конспіративно поводитись, чи не стежать часом за ним шпиги та чи не було в нього в минулому чого-небудь такого, що могло б радикально змінити уявлення про нього як про чесного, переконаного й твердого волею революціонера.

Шевирев непомітно робив спостереження й збирав відомості про життя Генералова в гімназії, в Новочеркаську і тут, у Петербурзі.

Друге, не менш важливе, його завдання було, як він казав жартуючи, — «вивести на чисту воду» Никонова.

Никонов, даючи свою згоду на участь у терористичній групі, уважав за потрібне поінформувати товаришів про свою попередню діяльність.

Він розповів, що ще три роки тому формально вступив до «Народної волі», що пробував працювати в робітничих гуртках, але численні арешти народовольців, урядовий терор, а в деяких випадках і відхід окремих діячів від активної революційної роботи позбавили його можливості продовжувати свою діяльність і фактично ізолювали від партійної організації, якщо вона існувала.

Минулого року Никонов перейшов з університету до Військово-медичної академії, частково поновив свій зв'язок з народовольцями й за їхньою пропозицією почав пропаганду серед учнів військових шкіл.

А що «адміральська» квартира батьків Никонова була гарантована від несподіваного наскоку жандармів, то Никонов дав згоду, щоб гурток юнкерів Павловської школи та гардемаринів Морської школи збирався у нього. На зборах досить регулярно виступали якийсь інженер та студент Брамсон. Невідомо, в якій справі, але Брамсона заарештовано; гурток майже розпався, і є чутки про арешти серед військових, тим-то Никонов не може заявити категорично, що за ним не стежать шпиги.

Обговоривши докладно цю справу з Лукашевичем, Шевирев запропонував Никонову якнайсуворішу обережність, а також свої послуги, щоб виявити наявність чи відсутність за Никоновим шпигунських хвостів.

Мету цю він сформулював як завдання «вивести Ніконова на чисту воду».

Ухвалили, щоб Никонов інформував Шевирева про вузлові пункти своїх щоденних маршрутів заздалегідь, і ближчими ж днями Шевирев почав стежити.

Незважаючи на те, що в нього було безліч інших невідкладних завдань, Шевирев регулярно з'являвся щоранку на Басков провулок, де жив Никонов.

Точно об одинадцятій Никонов виходив з дому, повертав на Баскову вулицю, звідти — на Литейний проспект, а з Литейного — на Невський.

У малолюдному Басковому провулку помітити шпигунів було легко, на Литейному людський потік уже був чималий, а на Невському стежити було вже неможливо, і Шевирев за кількадесят кроків губив Ніконова серед юрби.

Годині о сьомій вечора Шевирев з'являвся коло Смоленського кладовища, де на одній квартирі з Марком Єлізаровим жила чи то велика приятелька, чи то дружина Ніконова — студентка Ніна Москопуло.

Никонов заходив до неї ненадовго — певно, не хотів, щоб Шевиреву доводилося чекати, — потім виходив і, в залежності від обставин, чи то повертався додому, чи то йшов ще куди-небудь.

Цілий тиждень Шевирев ретельно виконував свої незвичайні обов'язки.

Зима стояла холодна, вітри й тумани все гірше й гірше відбивалися на здоров'ї...

Здавалося, що ніякого шпигунського стеження за Никоновим не було.

Шевирев хотів був уже відмовитися од свого завдання, і утримувало його тільки те, що група поклала на Ніконова великі надії.

Аж раптом, одного непогожого дня, трапилося таке, від чого Шевирев довго не міг опам'ятатися.

На цей раз Никонов призначив свій вихід з дому на дві години — після сніданку.

О пів на другу Шевирев пройшов повз парадний вхід знайомого триповерхового будинку, уважно заглянув крізь скло дверей, відзначив собі, що, здається, в будинкові вже є придверник, що, за інформацією Ніконова, його рашіше

не було, кинув погляд на вікна, на почорнілий від непогоди балкон і подався звичайним своїм шляхом на Литейний.

Дорогою зустрів кількох перехожих.

Перші два були звичайні місцеві обивателі, яких Шевирев зустрічав уже кілька разів і навіть знав, де вони обидва жили.

Третій — високий, в окулярах, у темно-синьому пальті з мерлушками, в чоботях і котиковій шапці — неспішним кроком пройшов повз Шевирева й пильно його оглянув.

Щось ніби знайоме відчулося Шевиреву в його гострозорих безбарвних очах під роговими окулярами, в його посинілому качиному носі, в рудуватій гострокінчастій борідці.

«Де я його зустрічав?» — була перша думка. І друга тривожна: «Хоч і не зустрічав, — тип підозрілий».

Шевирев, не міняючи кроку й не оглядаючись, ішов далі.

Відчував, що хвилюється більше ніж слід.

Боявся, що не витримає, оглянеться, піде за незнайомим назирцем.

Зціпив зуби, витягнув хустку з кишені, протер окуляри.

Дійшов до повороту на Литейний, озирнувся непомітно.

Качиноного Носа не було видно.

Зупинився на Литейному, завагався: «Повертати назад чи ні?..»

Ухвалив не повертати: якщо Качиний Ніс справді шпигун, — доміркується зразу, що зустрів Шевирева не випадково. Особливо, коли це вже не перша зустріч.

«Де я його раніше бачив?» — настирливо лізла в голову думка.

І одночасно складався план:

«Никонов неодмінно йтиме своїм звичайним маршрутом. Треба зупинитися десь на Литейному, дати Никонову пройти повз себе й чекати Качиноного Носа. Якщо він ітиме за Никоновим, піти за ним назирцем, а далі вже діяти в залежності від обставин».

Шевирев зупинився коло вітрини майстерні годинників.

Було п'ятдесят хвилин на другу.

Поруч великого білого кола циферблата стояла в вітрині гойдалка. На ній — відповідно до руху маятника — погойдувався скляний хлопчик у сивій шапочці.

Шевирев задивився на хлопчика.

Він знав, що за п'ятдесят хвилин тут має пройти Никонов, що треба, не гаючи ні хвилини, якось заховатися від Качинового Носа, що, може, треба якось попередити Никонова, — а проте, мов прикутий, стояв і дивився на скляного хлопчика, — і не міг одірвати від нього очей.

Тривало це, може, хвилину, а може, кілька секунд, але ця блискавична мить здалася Шевиреву цілою вічністю.

Коли він, нарешті, спромігся одвести погляд убік — думки закрутилися йому в голові вихором:

«Може, Качиний Ніс не шпигун?.. Може, шпигунство його — тільки витвір фантазії, наслідок щоденного перебільшеного страху перед охранкою, поліцією, жандармами?.. Не було ж за Никоновим хвостів цілий тиждень!.. А тепер... хіба ж це можливо?.. Чи не лякає себе він, Шевирев, уявними небезпеками?.. А проте, з другого боку, хіба невідомо, що кожний, хто провадить хоч незначну якусь конспіративну роботу, тим самим уже стоїть під ударом, під дамокловим мечем завжди можливого доносу, провалу, арешту... Хіба не підрізує жандармська рука ось уже протягом кількох років навіть незначні парості революційних спроб?..»

«Увага, неослабна увага!» — нібито хтось сторонній застеріг Шевирева.

Він глянув убік, туди, звідки мав з'явитися Никонов.

Той уже наближався своєю витриманою, розмірною, військовою ходою.

І тоді, не міркуючи, не уявляючи, що робити наступної хвилини, Шевирев відчинив двері до майстерні годинників.

Назустріч йому вийшов старий одноокий годинникар.

— Будь ласка... Мені потрібно оглянути, тобто я хочу купити у вас отого хлопчика, що гойдається на вітрині... Дозвольте, будь ласка, оглянути, — промовив Шевирев, здивовано відчуваючи, що не хвилюється й каже якраз те, що слід.

— Хлопчика, що на вітрині?.. На жаль, добродію, він не продається.

— Не продається? Це дивно... Чому ж він не продається? — повернувся Шевирев до вітрини і в ту ж мить помітив, як Никонов пройшов повз майстерню.

— Не продається, добродію, вибачте... Це, так би мовити, реклама...

Годинникар підійшов до вітрини і закрити від Шевирева вулицю.

— Вибачте за настирливість, пане годинникарю, але він мені так сподобався, що... коли дозволите, я все ж таки огляну його ще з цього боку,— ступив Шевирев до вітрини й начебто ненавмисне відтиснув господаря плечем.

Годинникар, здивовано мружачи своє єдине око, щось відповідав, жваво жестикулюючи.

Шевирев чув окремі слова, але їхнього змісту не розумів і дивився на вулицю.

І раптом здригнувся, ніби крізь нього пройшов електричний струм: Качиний Ніс, роздимаючи ніздрі й нюхаючи повітря, як дресирований пойнтер, страшним привидом промайнув повз вітрину.

XV

Як він вийшов з майстерні годинників і що саме він говорив одноокому господареві — Шевирев ніколи не міг пригадати.

Першими хвилинами для нього ніби не існувало ні перехожих, ні поліцаїв, ні візників на Литейному, ні рвучкого вітру, ні дощу, що зривався й знову вщухав...

Ніби не існувало нічого, крім далекої, вже ледве помітної постаті Никонова, та значно ближчої до Шевирева сутулї фігури Качинового Носа в темно-синьому пальті з мерлушками.

Спершу Шевирев мав змогу бачити їх обох. Але дедалі людський потік густішав, і чорна шинеля Никонова все частіше й частіше зникала з очей.

Качиний Ніс помітно прискорив крок.

Шевирев не відставав. Кілька разів починав його душили кашель, холодний рвучкий вітер різав обличчя.

— Ей, господін!.. Калошу загубите! — крикнув глузливо якийсь газетник.

«А справді: ліва спадає»,— подумав Шевирев, усвідомлюючи, що помітив це відразу, як вийшов з майстерні годинників, та й забув тої ж хвилини і весь час машинально намагався ступати так, щоб калоша не спала.

Не зменшуючи швидкості й не спускаючи з очей Качинового Носа й Никонова, він витягнув з кишені газету, відірвав великий шматок, зупинився, підклав його в ліву калошу.

«Тепер добре! — зітхнув з полегшенням.— Тепер добре!..»

І тої ж хвилини з надзвичайною, з невідомою досі чіткістю уявив собі всю непевність, увесь жах становища, що утворилося.

За Никоновим іде шпиг. За Говорухіним, певно, теж стежать. Якщо це так, де гарантії, що не стежать за Лукашевичем, за Ульяновим, за Осипановим, за всією групою?.. Невже стежать?.. Невже провал?.. Коли провал, найнебезпечніший пункт — приміщення Лукашевича: Лукашевич з Ульяновим увесь час працюють над видобутком азотної кислоти. Потрібний матеріал купують йому по аптеках — дрібними дозами — Андреюшкін, Канчер та його земляки Гаркун, Волохов. Вони не знають, для чого це треба. Лукашевич виробляє також запальники до бомб. Цими днями обіцяв показати спробу. Цими днями вони з Ульяновим візьмуться (коли не взяли вже) виготовляти нітрогліцерин. Осипанов каже, що бомби й люди потрібні негайно: у нього план — щосвята (особливо що царського свята) підстерігати царя коло Казанського собору... Все як слід. Замах, що спершу здавався неможливим, тепер, на сьогодні,— справа найближчих тижнів. Царя треба вбити. Без цього, без замаху, всі революційні плани — химера...

«Ого!.. Ого, як він прискорив крок! — перебив сам себе Шевирев.— Ого!.. Никонов зайшов у прохідний двір!..»

За кілька хвилин Качиний Ніс завернув у той самий двір — за Никоновим.

Шевирев подався за ними, пройшов обережно двором, вийшов на вулицю.

Никонова не було помітно, Качиний Ніс підбігав до візника.

— Молодчага: швидко помітив стеження! — похвалив Шевирев Никонова, сідаючи на візника й собі.

— Куди їхати? — запитав візник.

Шевирев зовсім не чекав такого запитання — йому здавалося, що все: і газетник, що закричав йому про калошу, і перехожі, що давали дорогу чи штовхалися, і візники, що пропонували свої послуги, і все, що було навколо, — так чи інакше начебто брало участь у гонитві Качиного Носа за Никоновим, його, Шевирева, — за Качиним Носом...

І тому на звичайне стереотипне запитання візника Шевирев відповів не зразу.

— Не знаєш хіба? — видавив він з себе з неймовірним зусиллям. — Хіба не знаєш? Паняй он за тим у синім пальті...

Візник рушив.

— Не швидко... Не так швидко! — захвилювався Шевирев, побачивши, що віддаль між ним і Качиним Носом зменшилася ледве чи не вдвое.

— Розуміємо! — посміхаючись озирнувся візник. — Розуміємо... Вони, значить, за ними, а ви за ними... Не вперше!..

«Певно, він мене теж за шпига має,— з задоволенням подумав Шевирев.— А Никонов молодець: зразу помітив... Невже ж не втече?.. А коли навіть і втече на цей раз,— майнула думка,— вони ж однаково знають, де він живе... Тепер йому один вихід: переходити на нелегальний стан...»

Качиний Ніс, видимо, зовсім не збирався арештувати Никонова негайно: не подавав знаку поліцаям на перехрестях, не намагався наздогнати, їхав, не збільшуючи й не зменшуючи відстані між собою й Никоновим, звертаючи, перебікуючи й повертаючи, де було треба.

Щось методичне, розмірковано механічне було в цій гонитві.

Іхали вулицями, перетинали майдани, кружляли провулками.

Зривався то дощ, то сніг.

Шевирев не помічав, що пальто йому скоро промокне до нитки, що ноги й руки холодні як лід. У голові була тільки одна думка: «Не спускати Качинового Носа з очей».

І раптом аж дрижаки забігали йому по спині:

«А що, як Качиний Ніс помітить його, Шевирева?..»

А що, як за ним теж їде якийсь підручний Качинового Носа?..»

Озирнувся обережно кілька разів:

«Ні, погоні немає...»

Зітхнув з полегшенням і в ту ж мить спостеріг, що Никонов зупинився, заплатив візникові гроші, зник у якомусь дворі.

Качиний Ніс подався за ним.

Шевирев сплигнув з прольотки, дав візникові карбованця.

Вибігли з прохідного двору недалеко Маріїнського палацу. Вже вечоріло. Темні громадища похмурих будинків подекуди блимали вогнями підсліпуватих очей-вікон. Накрапав дощ. Никонова ніде не було помітно. Качиний Ніс ледве не біг до Фонарного провулка.

Шевирев подався за ним у напрямі до Казанської вулиці.

Не добігаючи до Казанської, помітив, що на розі Качиний Ніс зупинився в сліпучому світлі вітрини й про щось розмовляє з поліцаєм.

Шевирев приचाївся в темряві Фонарного провулка.

Тепер тільки помітив, що плечі йому зовсім промокли, що від холоду кілька разів цокнув зубами.

Розумів, що стежити далі за Качиним Носом небезпечно, До болю хотілося знати, чи уникнув Никонов небезпеки, чи переслідування триватиме далі.

Вагався недовго:

«Єдиний спосіб — вернутись на Басків провулок і чекати повернення Никонова».

Подався назад по Фснарному, довго йшов пішки: хотів нагрітись.

Але швидко хода не допомагала: хворе знесилене тіло весь час здригалося від вогкості, холоду й нервового зворушення. Ноги були мов налиті оливом.

Найняв візника, наказав їхати на Литейний.

Зміркував, що має досить часу, щоб побувати в Ульянова — попередити про все, що трапилося: наказав повернути на Петербурзьку сторону.

Вжахнувся, що не поїхав до Ульянова зразу ж: Ульянов мусить попередити Лукашевича і Говорухіна...

«Вони обережні, а проте...»

Перспектива цілковитого розгрому групи знову встала в уяві Шевирева, як цілком реальна можливість.

«По суті, законспірований як слід тільки Осипанов. Він цілком ізольований. Решта — так чи інакше — зв'язані між собою. Досить буде жандармам зачепити Никонова або Говорухіна, і вся група опиниться під ударом...»

А Никонова ж, по суті, вже зачеплено!..»

І знову бажання довідатися, що сталося з Никоновим, охопило Шевирева.

«Нічого: пробуду в Ульянова з чверть години,— заспокоював він себе,— і зразу ж на Басків...»

Візникова конячка бігла не дуже-то швидко, але їхати було вигідно: не трясло.

Дощ перестав; ноги трохи нагрілися.

Зміна зорових вражень заспокоювала.

Вечірнє життя Петербурга вже почалося.

Сліпили очі розкішні вітрини крамниць, ганки аристократичних палаців, вікна фешенебельних ресторанів.

Вони ніби панували над усім містом, ніби святкували свою перемогу над усім, що тонуло в темряві: над непевними підсліпуватими вогниками убогих підвалів, над питьмою, вогкістю, брудом і смородом погано брукованих дворів і вулиць, над жалюгідним одягом міської бідноти, над високими — нездатними побороти туман і темряву — ліхтарями робітничих кварталів, що чаділи й блимали над похмурими халупами, ніби напівдогорілі смолоскипи на покинутому кладовищі.

Шевирев ще ніколи не сприймав так гостро, як цієї хвилини, цієї символіки міських огнів.

І ніколи так гостро, як зараз, не відчував він своєї ізолюваності від усього: і від світу пануючих, який він ненавидів, і від світу пригнічених, за речника і виразника інтересів якого він себе вважав.

Справді: в сліпучому світлі палаців і ресторанів на самовпевнених гордих постатях окремих аристократів, капіталістів та їхніх прислужників він ще яскравіше, ніж завжди, бачив внутрішнім зором своїм брудні плями розкладу, зловорожий вогонь гангрени, плями важкого робітничого поту й крові; справді: убогі похмурі халупи робітничих кварталів не здавалися йому мертвим кладовищем, бо він не тільки вірив — він був переконаний, він знав, що не згасає — не може згаснути — іскра революційного протесту. Він твердо був переконаний, що капіталізм у процесі свого розвитку не тільки породжує злидні й голод, а разом з тим і утворює пролетаріат, тобто ту силу, яка дощенту, до самих підвалин зруйнує той лад, за якого можливі і блискучі вогні аристократичних палаців, і темрява робітничих халуп...

Але чим, якими реальними зв'язками зв'язаний він, Шевирев, з цією силою пролетаріату, що зростає?..

Майже ніякими.

Шевирев ніколи не ставив собі запитання, чому він не там — не серед убогих халуп, не серед робітників, що стихійними страйками, голодними бунтами й неорганізованими протестами виборюють собі волю й долю.

Шевирев ніколи не говорив собі, ніколи не відчував, що його шлях — шлях організації терористичної групи — хибний.

Навпаки, він переконаний був, що тільки терор, тільки систематичні замаху на царя і видатних представників уряду забезпечать дальший розвиток революційного руху.

Але ізолюваність від основної рушійної сили революції — ізолюваність від робітництва — завжди напівсвідомо тривожила й непокоїла його.

Хвилинами Шевирев відчував цю ізолюваність, як гнітюче безсилля.

І тепер, їдучи візником крізь вечірні квартали, — голодний, мокрий, до краю стомлений, — він підраховував свої сили й сили ворожі з таким почуттям знемоги.

Від палаців і ресторанів уява переносила його до розкішно мебльованих кабінетів капіталістів, поміщиків, «високопоставлених осіб», жандармів.

Він пригадував натхненника реакції мракобіса Победоносцева, напівбожевільного штальмайстера двора його величності — міністра внутрішніх справ Толстого¹, директора департаменту поліції генерала Оржевського, що казав, відповідаючи одному з ув'язнених у Шліссельбурзі: «Звідси не виходять, — звідси виносять»...

Шевирев уявляв собі всю їхню безглузду жорстокість, всю їхню особисту нікчемність і разом з тим ту колосальну силу, на якій вони всі держалися, — силу феодално-дідичької і буржуазної держави як своєрідної зброї, як хитро-мудрої машинерії в руках панівного класу.

Яка безсила, яка мізерна здавалася Шевиреву його група, ізольована від широкої робітничої маси проти цього сторіччями налагоджуваного апарату самодержавства!..

А проте навіть сьогодні — пригнічений зловісною несподіванкою з Никоновим, знесилений цілоденним напруженням нервів і м'язів — він не відчував себе переможеним.

Була тривога, була втома, було відчуття знемоги, але десь у глибині підсвідомого горів — не згасав вогник: «Ми ще побачимо. Ми ще поборемося!..»

Цей вогник спалахнув з новою силою, коли доїхали до Олександровського проспекту й візник запитав, до якого номеру під'їздити.

— П'ятнадцять, — назвав Шевирев будинок за десять номерів до того, в якому була квартира Ульянова. Ульянов був дома. Він тільки що повернувся зі зборів робітничого гуртка в Галерній гавані. За останній час доводилося бувати там дуже рідко: логіка боротьби брала своє, і праця в лабораторії відбирала дуже багато часу...

Ульянов дуже зрадив Шевиреву і, не звертаючи уваги на його стомлений вигляд, зразу почав оповідати, яких успіхів досяг Лукашевич, як швидко посувається вперед праця в лабораторії.

Шевирев розповів, що сталося. Побачив, як зблідло обличчя Ульянову, як насупились брови, як на високе чоло лягла глибока зморшка:

— Ну що ж... Цього треба було чекати! — сказав Ульянов. — Давай обміркуємо, що робити...

Нічого надзвичайного не було в цих словах. Але тон, яким вони були сказані, рішучий поворот голови й блискавка, що спалахнула в очах Ульянова, — вплинули на Шевирева як життєдайний струм нової енергії.

¹ Під кінець життя зсунувся з глузду: уявив себе конем (Штальмайстер). Сідаючи за стіл снідати, казав лакеєві: «Ану, дай мені сіня».

Він уже не відчував знемоги...

За кілька хвилин умовились, як попередити Лукашевича, Говорухіна, коли зустрінуться в університеті...

Ульянов казав, що йти сьогодні на Басків провулок довідуватися, що сталося з Никоновим,— недоцільно й небезпечно.

Але, опинившись знов на вулиці, Шевирев, незважаючи на перевтому, все-таки не міг іти просто додому і вирішив будь-що-будь побувати коло будинку, де жив Никонов.

Басків провулок тонув у тумані й темряві.

Шевирев, розстебнувши пальто, зсунувши набакир шапку й перев'язавши нижню частину обличчя хусткою, похитуючись підійшов до парадного «адміральської» квартири. Удавав п'яного. Мурмотів:

— Чорт його знає, де та Баскова вулиця!.. Чоррт його знає... Чорти його, чорт...

Коло парадного — в жовтій смузі ліхтарного світла, видимо, зовсім не намагаючись замаскувати свою присутність, стояв Качиний Ніс, а за кілька кроків від нього — ще якась постать.

— Чоррт його, чорт! — заляв ще голосніше Шевирев і повернув назад.

На розі зупинився, сторожко прислухаючись.

Розв'язав хустку, вдягнув як слід шапку, застебнув пальто.

Руки тремтіли. Було ясно, що цієї ночі Никонова заарештують.

XVI

Про арешт Никонова повідомила групу його дружина Ніна Москопуло. Схвильована до краю, вона розповіла Ульянову подробиці трусу й потім довго сиділа мовчки в старому фотелі, закривши обличчя руками. Завжди життєрадісна, жвава, весела, вона здавалася тепер тяжко хвора.

Ульянов знав, що вона жила з Никоновим усього кілька днів, відчував, як їй тяжко, як боляче.

Хотів чимсь потішити її, висловити своє співчуття і не знав, як це зробити.

Вагаючись підійшов і поклав їй руку на плече.

І раптом здивовано зрадів: вона підвела голову, обличчя її не було заплакане — погляд рішучий, суворий.

— Я чекала цього арешту, Ульянов. Я знала, що це... може статися. Він не казав мені, але я знала, я знаю, до чого він готувався. Треба бути сліпою, щоб цього не поміти-

ти... Я вже давно зверталася до нього, щоб і мені дали якусь... якийсь обов'язок. Він обіцяв... Тепер я звертаюсь до вас. Не думайте, що це — наслідок особистих переживань, особистого горя... Причини глибші, Ульянов... Причини такі, як у вас, у Шевирева, у всіх ваших. Кажіть одверто: чи здатна я, на вашу думку, боротися так, як ви, поруч із вами?..

Ульянов міцно потиснув їй руку.

— Здатні. На мою думку — здатні. Ми поміркуємо... Тільки знайте, — мушу казати одверто, — в зв'язку з арештом — найближчими днями, а може, й тижнями — ми вам нічого не запропонуємо. Обережність і конспірація — понад усе. Але чекайте. Будьте готові. Сили нам потрібні. І ви... Ви дуже потрібні...

.

Під час тругу жандарми не знайшли в Никонова нічого забороненого.

Очевидно, арешт був викликаний якимись секретними відомостями.

З огляду на те, що, крім Никонова, ніхто з товаришів, так чи інакше причетних до групи, не був арештований, Шевирев і Ульянов зробили висновок, що арешт Никонова зв'язаний не з діяльністю групи, а з колишньою пропагандою Никонова серед учнів військових шкіл.

Проте ухвалили подвоїти обережність і якомога прискорити готування до замаху.

Наступного ж дня Шевирев розмовляв поодинокі з Генераловим та Андреюшкіним.

Обидва без жодних вагань погодилися вступити до складу групи й узяти на себе обов'язки бомбистів-метальників.

Суворо додержуючися правил конспірації, Шевирев ухвалив не знайомити їх з Осипановим аж до того часу, поки до замаху зостанеться не більше кількох днів.

Щоб якнайбільше ізолювати Андреюшкіна й Генералова від студентських гуртків, Шевирев, погодивши справу з Ульяновим, запропонував Генералову найняти нову, по можливості ізольовану, квартиру, придатну до переховування вибухових речовин.

Генералов, одержавши частину грошей, що їх залишив групі Никонов, досить швидко підшукав недороге приміщення на Петербурзькій стороні, на Великій Белозерській вулиці, в будинкові № 3.

Перші півтора-два тижні вирішив тільки придивлятися: ознайомитися спершу з найдрібнішими умовами життя на

новій квартирі і лише після того, як усе буде гаразд, почати потроху переносити до себе азотну кислоту та інші хімічні прилади й матеріали.

На жаль, ближчими ж днями довелося від цього плану відмовитися, принаймні частково, і перенести кілька пляшок з азотною кислотою до нового приміщення.

Сталося це в обставинах, що ледве не призвели до катастрофи.

На цей раз під ударом несподівано опинилося приміщення Говорухіна.

Говорухін, давши згоду на участь у групі, допомагав їй чим міг — грішми, і зв'язками, і порадами, але виявити великої активності не міг, бо вже давно був під наглядом поліції.

Шевирєв пропонував, щоб зв'язок з Говорухіним підтримував тільки Ульянов, у якого Говорухін протягом двох останніх років бував найчастіше. Про їхні постійні зустрічі поліція, напевно, знала, отже, розривати цей зв'язок між ними однаково не було ніякої рації: «Інша річ, — казав Шевирєв, — зв'язок Говорухіна з рештою товаришів: на таке поширення кола його знайомих поліція зверне увагу неодмінно».

З ним погоджувалися, але не завжди суворо дотримувалися його вказівок.

Та й сам Шевирєв припустив чималу помилку, давши ще до арешту Никонова згоду на переховування у Говорухіна частини азотної кислоти, яку гнали Лукашевич з Ульяновим.

Після вступу до групи Генералова й Андреюшкіна Ульянову спало на думку навчити їх обох гнати азотну кислоту, і після кількох спроб вони непогано засвоїли всі його вказівки.

Тоді, приступаючи з Лукашевичем до виготовлення нітрогліцерину, Ульянов доручив Генералову й Андреюшкіну гнати азотну кислоту на квартирі в Андреюшкіна.

За цією нудною роботою товариші уперто просиджували цілі дні.

Незабаром стало питання, де кислоту переховувати.

Ульянов умовився з Говорухіним, щоб той дав для цього своє приміщення на кілька днів, поки можна буде використати нову квартиру Генералова.

Говорухін, не без вагання, погодився, і Андреюшкін другого ж дня приніс до нього кілька великих пляшок у кошику. Заразом поклав до кошика й кілька пакуночків калієвої селітри, і пляшку сірчаного квасу, і ще якісь хімічні

матеріали з тих, що їх згодом мали перенести на нову квартиру Генералова.

Андреюшкін спізнився, прийшов до Говорухіна не о четвертій, як було призначено, а о п'ятій годині дня, не застав Говорухіна вдома й мусив звернутися до сусідки Говорухіна по кімнаті — Раїси Шмідової.

Шмідова — приятелька Говорухіна й Ульянова — брала участь у демонстрації, розсилала разом з іншими прокламацію з приводу подій сімнадцятого листопада і взагалі була настроєна революційно. Понад те, здавалося Андреюшкіну, що в неї з Ульяновим було щось більше за приятелювання: вона ледве не щодня забігала на квартиру до «Ільовича» навіть після того, як ухвалили перенести сімбірське земляцтво до іншого приміщення, і до Ульянова стало ходити чимраз то менше товаришів.

Шмідова, побачивши Андреюшкіна з кошиком, зовсім не здивувалася. Вона поставила кошик собі під ліжку й обіцяла перенести його до кімнати Говорухіна, що була поруч.

Щоб зайти до кімнати Говорухіна, Шмідовій треба було пройти через кімнату господарки.

Двері з цієї кімнати до кухні завжди були відчинені. В кухні з ранку до вечора поралася господарка — сімдесятилітня «мадам» Прокоф'єва.

Вибравши відповідну хвилину, Шмідова перенесла кошик Андреюшкіна до кімнати Говорухіна, потім одяглася й пішла обідати до студентської кухмістерської.

Шмідова гадала, що «мадам» не помітила кошика, але вона помилилася: і Андреюшкін з кошиком, і особливо сам кошик дуже зацікавили «мадам», і не встигла ще Шмідова зачинити за собою двері, як «мадам» уже опинилася в кімнаті Говорухіна.

Тремтячими кістлявими руками висунула вона кошик, зняла покришку. Покрутила напівоблізлою сивою головою, втягнула в себе повітря довгим закрученим донизу носом, що ледве не торкався до гострого випнутого вперед підборіддя:

— Гм... м.. Пляшки?.. Пакунки?.. Хотіла б я знати, що то воно таке?.. Гм... гм... Пляшки?..

«Мадам» не наважилася розв'язувати пакунки, але затичку з найбільшої пляшки витягла...

Витягла й тої ж хвилини заткнула знов: серце їй аж стріпнулося з переляку.

Здалося, невідома рідина забулькотіла й задимувала.

— Вибух!.. Ой, вибух!.. Зараз станеться вибух! — зашамотіла перелякана на смерть «мадам».

Але вибуху не було. Кошик з пляшками стояв на місці. «Мадам» трохі заспокоїлася. Чи забулькотіла рідина, чи ні, «мадам» би вже не сказала напевно. Але що з пляшки йшов дим, у цьому вона була переконана твердо.

Злість охопила її.

«Як вони сміють!.. Як вони сміють носити до її приміщення такі речі?!.. Ех!.. і охота ж їй було здавати кімнати таким... непевним людям. Ні в того, ні в тої ікон немає... До церкви не ходять... Знаються з якимись пройдисвітами... А про нього — про Говорухіна — ще й поліція часами довідується...»

Згадавши про поліцію, «мадам» заспокоїлася: поліція вже кілька десятків років була для неї якась універсальна панацея від усякого можливого й неможливого лиха.

— Негайно ж повідомити поліцію! — ухвалила «мадам» і заспокоїлась остаточно...

Шмідова зустрілася з Ульяновим в їдальні й не забула сказати пошепки кілька слів про кошик.

Ульянов нахмурився: йому не сподобалася ні балакучість Шмідової, ні те, що їй відомо про принесений Андреюшкіним кошик.

А Шмідова ніби дратувала його:

— Ех ви... конспіратори!.. Не знайшли кращого приміщення!.. Ну, добре коли «мадам» не зацікавиться, що там таке... А коли зацікавиться — тої ж хвилини побіжить у поліцію...

Ульянов нахмурився. Бабка, якою хотіла сьогодні здивувати студентство мадам Клечинська, не лізла йому до рота.

«А що, як справді ота стара карга побіжить у поліцію?.. І чого це я не вигадав нічого кращого, як нести кислоту до Говорухіна... Та й Говорухін — йолоп, що дав згоду».

Ульянов підвівся:

— Кінчайте... Ходімо до вас.

— Як?.. До мене... — спалахнула Шмідова. — А ви ж казали, що нам треба зустрічатись якнайрідше.

Ульянов не відповідав.

Раніше йому неприємно було, що він якось мимоволі ніби заприятелював зі Шмідовою, а вона могла уявити, що це — щось більше за приятелювання...

Тепер йому було однаково, що вона може подумати.

Був уже вечір, коли вони прийшли до Шмідової.

«Мадам» уже встигла повідомити поліцію й тепер напружено прислухалася, сидячи в своїй кімнаті.

— Доведеться чекати, поки не засне, чортова перечниця! — прошепотіла Шмідова.

«Була вона вже в поліції чи не була? — міркував Ульянов.— Коли була, трус можливий сьогодні ж... Чи доцільно, чи конспіративно чекати?.. Чи не краще доручити все Шмідовій, а самому піти?.. Ні, доручати не можна... поліція, коли й прийде, то не раніше як о дванадцятій... Майже всі труси бувають вночі».

— Про що замислився, мій друже? — кокетуючи, заспівала Шмідова своїм приємним контральто.

Вона знала, що Ульянов любив її співи, й чекала, що він проситиме її заспівати.

Але Ульянов мовчав, зрідка поводячи рукою по своєму хвилястому каштановому волоссі, ніби розчісуючи його пальцями.

Раптом тонкий хитруватий усміх опромінив йому похмуре обличчя:

— Скажіть, Раю... «мадам» часом не підслухує?..

— Напевне, підслухує! — прошепотіла Шмідова, всією своєю гнучкою постаттю нахилиючись до Ульянова й зашарівшись, наче маків цвіт: їй здалося, що він хоче обняти її за талію.

— Дуже добре! — голосно промовив Ульянов.— Дуже добре... Чи немає часом у вас якоїсь книжки? — він кивнув головою на завішені килимком двері з хазяйчиної кімнати, звідки могла підслухувати «мадам».

«Розумію! — засміялася своїми чудовими карими очима Шмідова.— Розумію... Тільки не знаю, що саме вибрати...»

— Однаково,— позіхнув Ульянов і додав самими губами: — Слово честі — за півгодини засне...

Шмідова подала йому том Пушкіна.

— Невже нема «кращої»? А проте...

Ульянов перегорнув кілька сторінок, підшукав прозу й почав читати одноманітним безбарвним голосом:

— «За наших часів під словом роман розуміють історичну епоху, що розвинена у вигаданому оповіданні. Вальтер Скотт зачарував і потягнув за собою цілу юрбу наслідувачів. Але як їм усім далеко до шотландського чарівника...»

— О-ох! — позіхнула Шмідова.

— «Але як їм усім далеко до шотландського чарівника!» — монотонно повторив Ульянов і читав далі, намагаючись не робити логічних наголосів там, де треба, не зупинятися на розділових знаках, читати взагалі якнайодноманітніше.

Розрахунок його був вірний: завжди, коли у Шмідової бував хтось із студентів, «мадам» підслухувала.

Вона не могла собі уявити, щоб молодий студент і така «вітролетка», як Шмідова, сиділи на самоті кілька годин підряд і читали щось неймовірно нудне про якихось наслідувачів Вальтера Скотта, про записки Самсона, гекзаметри Мерзлякова, про твори Георгія Кониського тощо.

Хвора, розбещена уява старої відьми малювала їй найсоромітніші сцени, а тугувате вухо неймовірно напружувалося, щоб почути звук поцілунку, невиразний відгомін боротьби двох тіл, жагучий притлумлений стогін...

— Кхи... Кхи... Кхи! Всі вони одним миром мазані! — кахикала в хустку «мадам», напружуючи всю свою увагу й плямкаючи сухими вицвітшими губами.

Ульянов читав безбарвно, одноманітно.

Шмідова заразливо позіхала. «Мадам», затуляючи рота рукою, позіхнула й собі. Потім ще раз і ще.

Одноманітне читання заколисувало. Нервові півгодинне чекання поцілунків та ще «чогось цікавішого» саме вже втомило: дрімотлива втома розливалася по всьому тілові.

«Мадам» ледве допленталася до ліжка й заснула, не роздягаючись...

Поліція з'явилася о другій годині ночі. Таємничого кошика з пляшками й пакунками не було.

Двірник заявив, що протягом цілого дня стежив за всіма, хто приходив і виходив, але не бачив, щоб хто приносив або виносив кошика.

Арештувати Говорухіна не було жодних підстав.

Таємничий кошик з одинадцятої години вечора стояв у квартирі Ульянова.

XVII

Арешт Никонова й трус у Говорухіна проречисто нагадували, що ворог не спить і що група ні в якому разі не виконає свого завдання, коли не додержуватиме найсуворішої конспірації.

З другого боку, десь у середині січня Шевирев довідався через дочку професора Бревеса, нібито є чутки, що цар наприкінці лютого має виїхати до Гатчини, а звідти — на ціле літо — на південь, до Криму.

Таким чином, готування до замаху треба якомога прискорити. Осипанов, уважно вивчивши місцевість у районі Зимового та Анічкового палацу, а також двічі простежив-

ши виїзд царя до Казанського собору, прийшов до висновку, що напад може бути успішний лише за наявності принаймні трьох металників-бомбистів та трьох-чотирьох вартувих-спостерігачів, що своєчасно сигналізували б металникам про наближення царської карети.

Трьох металників — самого Осипанова, Генералова і Андреюшкіна — група вже мала.

На спостерігачів Шевирев, за згодою Лукашевича, запросив Канчера й Гаркуна, а трохи пізніше — їхнього земляка лубенця Волохова, що жив з ними на одній квартирі.

Шевирев уже декілька місяців підтримував з ними найтісніший зв'язок, особливо з Канчером, якому він поступово передав усі справи, що стосувалися до завідування кухмістерською.

Канчер з великою охотою виконував доручення Шевирева в справах їдальні, завжди виявляючи практичність, бистрий розум і точність.

Знаючи його революційний настрій, Шевирев запропонував йому одного разу купити в аптеці якісь хімікати для Лукашевича. Канчер, не питаючи, в чому річ, виконав це доручення, просив і надалі звертатись до нього в подібних справах, а коли кількість закупок в аптеках значно зросла, залучив до цієї роботи з дозволу Шевирева ще й Гаркуна і Волохова.

Всі троє справляли на Шевирева дуже гарне враження й завжди підкреслювали, що Шевирев може покладатись на них цілковито.

Коли в Лукашевича ще в кінці грудня, щоб прискорити готування нітрогліцерину, виник план не гнати самим азотної кислоти, а закупити її десь готову, Канчер дав свою згоду виїхати за азотною кислотою до Вільна, де Лукашевичу обіцяла допомогу в цій справі місцева група.

Лукашевич, добре поінформований про діяльність віленської революційної молоді, був певний, що через них можна добути і зброю, і азотну кислоту, і отруту.

Йому було відомо, що група досить активна, але, на жаль, не зовсім забезпечена від провалу, бо за останній час були й окремі арешти, й випадки особливо настирливо-го стеження шпигів.

Поінформувавши про це Шевирева, Лукашевич просив відрядити до Вільна людину досвідчену й обережну, а коли Шевирев запропонував Канчера, порадив з'ясувати йому, наскільки відрядження небезпечне.

Канчер з охотою погодився виїхати до Вільна, а на за-

питання Шевирева, чи не боїться він часом остаточно загрузти в революційні справи, здивовано відповів, що він «уже загруз» і що інакше і не розуміє свого зв'язку з Шевиревим.

Виконав Канчер доручення як слід, і хоч, на жаль, виявилось, що азотна кислота не чиста, а розведена й непридатна до виготовлення вибухових речовин, проте винний у цьому, звичайно, був не Канчер, а віленська група.

З того часу, як Канчер їздив до Вільна, Шевирев уважав його за людину, тісно зв'язану з групою і, природно, йому першому запропонував узяти участь у замахові в ролі одного з спостерігачів.

Після згоди Канчера, Гаркуна й Волохова бути за спостерігачів питання про склад групи безпосередніх учасників нападу на царя Шевирев уважав за розв'язане. Складніше стояла справа з виготовленням динаміту й бомб.

Шевиреву невідомі були подробиці цієї роботи, а хіміки — Лукашевич з Ульяновим — зо дня на день відстрочували свою докладну інформацію, посилаючись на обставини роботи, складність деяких технічних питань тощо.

— Скажіть ви мені, нарешті, будуть у нас коли-небудь бомби чи ні? — нетерпляче запитав одного разу Шевирев.

— Будуть, — відповів Лукашевич.

— Власне кажучи, вже є... — хитрувато посміхнувся Ульянов.

Наступного вечора вони запросили Шевирева до Лукашевича.

— А давненько-таки я тут не був, — посміхнувся Шевирев, здивовано оглядаючи кімнату Лукашевича. — У вас тут, я бачу, чималі зміни... Столів, бачу, вже цілих три, книжок щось не видно зовсім... Подумаєш, тут не студент живе, а якийсь палітурник чи слюсар... А лабораторію свою накрили марлею?.. Від пилу? Що ж, непогано... А де ж ваша славетна канапа, що на ній так любила валятися Броня?..

— Віддав канапу одному студентові.

— А Броня?..

Лукашевич ледве помітно зітхнув:

— Поїхала Броня до Вільна.

— Що ж, не зійшлися характерами?..

— Не зійшлися, — похмуро відповів Лукашевич і взяв зі столу «Термінологічний словник медичних термінів» Грінберга.

Глянув на нього з любов'ю і сумом.

Словник нагадував про Броню Савейко, про такий недавній ще захват несподіваним винаходом нової системи запальника, про поцілунки, про сльози Броні під час прощання, коли вона, на його категоричну вимогу, нарешті, погодилася виїхати до Вільна на три місяці...

— Ну, й вигляд же у вас, Лукашевич! — зареготав Шевирев. — Ви тримаєте цей словник, як святиню...

Лукашевич розстебнув верхнього гудзика куртки:

— Ви гадаєте, що це словник?.. Це не словник...

— Як — не словник?..

— Побачите.

Шевирев тільки рота роззявив від здивовання: справді — це був не словник.

Лукашевич проробив над ним складну операцію.

Він посклеював усі сторінки цієї великої книги, подержав її під пресом і висушив. Потім вирізав усю середину книги, залишивши тільки береги сторінок. Вийшло щось подібне до шабатурки. Щоб вона стала ще кріпша, пригвинтив кількома гвинтами рештки склеєних сторінок до нижньої частини палітурок. Потім з тонкої текстури зробив коробочку, вставив її в середину книги і дно її приклеїв до нижньої частини палітурок з таким розрахунком, щоб межі бічними стінками коробочки й обрізками сторінок залишався чималий проміжок.

— Отут, — показав Шевиреву, — у цьому проміжку ми покладемо штук півтораєта затруєних куль кубічної форми. В коробочку вставимо ось оцю бляшану оболонку. В оболонці, звичайно, буде набій — фунтів п'ять динаміту з запальником моєї системи... Тепер — ось дивіться — закриваємо верхню покривку, тобто верхню частину палітурок, пригвинчуємо її оцими гвинтиками у трьох місцях... Дивіться скільки завгодно — нізащо не зміркуєте, що це не книга, а бомба!..

— Ну... а запальник?.. Ви казали, що вам пощастило вдосконалити запальник...

— Так... запальник тепер буде кращий... Я вам уже казав, що мета моя полягала в тому, щоб усунути можливість вибуху від випадкового вдару або поштовху... Для цього я відмовився від скляної рурочки з навішеним на неї грузильцем... Я замінив цю рурочку гільзою, що подібна до тих, які вживають для ракет... Цю гільзу я вставляю ось сюди...

Лукашевич показав металеву трубку, влючовану в оболонку бомби:

— Як бачите, ця трубка-футляр розділена металевою

перегородкою на дві нерівні частини... Отут, у меншій частині, що знизу, буде гримуче живосрібло, а зверху міститиметься гільза-запал. Його я скомпонував дуже просто. Оце, дивіться,— посередині паперова хлипавка, чи перегородка, від неї аж за оболонку бомби виходить звичайний шпагат, промашений вазеліном... Коли смикнути за кінець шпагату, паперова перегородка порветься... Розумієте?

— Н-не зовсім... Я, власне, не розумію, для чого треба, щоб перегородка порвалася?..

— Дуже просто... Вибух відбудеться тої ж хвилини, як тільки білий зернястий порох попаде на скляну вату, напоєну сірчаним квасом... Спалахнення порошу через стопин передається гримучому живосріблу, а від його вибуху тої ж хвилини вибухне динаміт... Ну, от... Отут, дивіться, в оцій частині запалу висітиме скляна вата. Отут — перегородка, а за перегородкою, в другій частині запалу, білий порох. Як не трусить, як не штовхайте бомбу, а поки перегородка ціла, порох нізащо не попаде на скляну вату, отже, й вибуху бути не може... Тепер смикнемо за мотузок — перегородка порвалася. Тепер тільки кинути бомбу з таким розрахунком, щоб білий порох посипався на скляну вату, і вибух станеться неминуче...

— То, виходить, кидати треба вміючи?..

— А звичайно... Та це вже діло десяте. Після двох-трьох спроб кожний з металників кидатиме чудово!.. Ми вже з Ульяновим кидали кілька разів... Не було випадку, щоб вибух не стався...

— Тобто як кидали?.. Не розумію... Не бомби ж ви тут кидали!?

— Звичайно, не бомби: самі тільки запальники. Ось подивіться!

Лукашевич підійшов до столика, накритого марлею. Взяв у руки готовий запал.

— Дивіться... Щоб помітний був момент вибуху, тут я додав якнайменший запал гримучого живосрібла. Тепер, будь ласка, увага: кидаю он туди, на ліжко.

Не встигла ще трубка впасти на ліжко, як Шевирев помітив білуватий вогник — спалахнення.

— Здорово!.. Ну, й молодчага ж ви, Лукашевич... Тепер, значить, тільки навчити наших металників...

— Я вже про це з Ульяновим умовлявся... Кидатимуть спершу тільки запальники. Потім запальники разом з книжками абощо, щоб була така сама вага, як вага бомби... Ульянов... Слушайте, а чому це Ульянова ще й досі немає?.. Він обіцяв прийти о дев'ятій...

Шевирев глянув на годинника. Було пів на дванадцятю. Покрутив головою:

— Певно, щось трапилось...

— Ульянов точний, як німець! — захвилювався Лукашевич.— Надзвичайно точний...

Шевирев нервово крутив борідку. Непевність, тривога стиснули йому груди. Відчув себе зовсім хворим, безсилим.

Ще кілька хвилин тому відчував юнацьку бадьорість, радість, захоплення. Тепер сидів блідий, похмурий...

Лукашевич ходив по кімнаті широкими кроками.

Було ясно без слів, що Ульянов не прийшов через важливі причини.

— Негайно ж... треба негайно ж з'ясувати цю справу! — підійшов Лукашевич до Шевирева.— Коли його арештовано...

— Коли його арештовано...— почав Шевирев і не договорив.

Давно стримуваний вибух кашлю раптом струснув усім йому схудлим тілом. Обличчя йому аж почервоніло з напруги, гострі худі плечі видалися Лукашевичу ще гострішими.

Шевирев притулив хустку до рота.

— Мені погано... Я ляжу...— сказав він з надмірним зусиллям.

Гострий жаль стиснув Лукашевичу серце.

Він знав, що Шевирев хворий на сухоти, знав, що за останній час — після того, як, стежачи за шпигуном Ніконова, Шевирев промок і застудився,— йому стало гірше.

Але ніколи ще Лукашевич не бачив Шевирева в такому стані: запалі, змертвілі землясті щоки, гарячково блискучий погляд, що ніби просив вибачення, і наївно-поспішний нервовий рух великої зжовклої кістлявої руки, що намагалася захватити хустку з кривавими плямами...

— Це нічого, нічого! — стогнав на ліжку Шевирев.— Не треба було мені так хвилюватися... Спершу захоплення вашими успіхами, а потім... Ульянов... Нічого... нічого...

Лукашевич, міцний, високий, широкоплечий,— ніби соромлячись за свої залізні м'язи, за свою життєрадісність і здоров'я,— стояв посеред кімнати, і серце йому краяли жаль і тривога.

Жаль до Шевирева, що, очевидно, не міг уже тепер залишитися на своєму посту організатора й керівника, тривога за Ульянова, що, певно, один тільки з усіх був здатний стати на зміну Шевиреву, тривога за їх обох, за долю всієї терористичної групи в цілому.

Ульянов не прийшов до Лукашевича через важливі причини...

За останні три тижні він майже не бачився з робітниками з Галерної гавані, бо ледве не весь свій час віддавав роботі в лабораторії разом з Лукашевичем.

Цей свій відрив від робітництва Ульянов вважав за тимчасовий і найближчої неділі — якраз саме в той день, коли в нього була призначена зустріч у Лукашевича з Шевиревим, — вирішив одвідати робітника патронного заводу Григорія Павлова, в приміщенні якого — тут же на Васильєвському — найчастіше відбувалися збори його гуртка.

Григорій Павлов, як «заводський», мав значно кращий заробіток, ніж так звані «фабричні», а тому й наймав окрему кімнату, хоч, правда, і темнувату, і вогукувату, та зате добре ізольовану, бо містилася вона в напівпідвалі й виходила вікнами в глухий закуток.

Ульянов ішов до Григорія з метою умовитися про чергові збори гуртка, але дорогою, якимось самою собою, виникла думка притягнути Григорія в той чи в інший спосіб до складу групи.

Григорій користувався серед товаришів безсумнівним авторитетом, читав і працював над самоосвітою значно більше від інших і до революційної пропаганди ставився з великим захопленням.

Ульянов вирішив, коли буде зручно, поставити йому кілька запитань про його погляди на терор, а може, і про можливість утворити серед робітників бойову групу.

Ця думка так захопила Ульянова, що він раптом був дуже вражений, коли, відчинивши двері, несподівано застав у Григорія досить численні збори.

Народу було чоловіка із десять — майже всі знайомі з Ульяновим.

Вітали його, як і завжди, стримано, але він помічав по обличчях, що й сьогодні, як завжди, йому дуже раді.

— Сідай, Ляксандрич! ¹ — присунув господар ослінчик до широкого, не накритого скатертиною столу, коло якого сиділи гості.

— У нас гість об'явився, — сказав Григорій, помітивши, що Ульянов здивовано поглядає на пляшки з горілкою й пивом, на кривобокий самовар, ковбасу й оселедці.

¹ Робітники звали Ульянова під прибраними іменами: — «Ляксандрич», «Ільіч» та ін.

— З-під самої Москви-матушки: з морозовських! — від-рекомендувався гість у досить потертій, видимо, з чужого плеча, чорній «парі».

Ульянов подав йому руку.

Гість був низенький, приземкуватий, рябий, з маленькими сірими насмішкуватими очима.

Вразив Ульянова його голос — тонкий, високий, надзвичайно міцний.

— Не тільки з московських, а ще й з орехово-зуєвських, можна сказати, з самих завятих закап'юрщиків! — пояснив господар. — Оце в травні судився за страйк...

— За страйк на Морозовській мануфактурі? — жваво спитав Ульянов.

— Майже що так! — зареготав «закап'юрщик». — А ви, значить, теж цікавитесь?

— Ну, як же: страйк, можна сказати, проgrimів на всю Росію!..

— Він тут нам дуже цікаві речі оповідає, — сказав Григорій, перехилиючись через стіл і наливаючи «закап'юрщикові» горілки.

Той підморгнув Ульянову:

— А ви що ж?.. Не вживаєте?..

— Ні...

— Правильно. Я сам хочу кинути. Тільки, знаєте, нашо-му братові це не дуже-то легко...

— Ну, тепер почніть про погоду! — засміявся Григорій. — Він ще не знає, Ляксандрич, що ви — людина своя...

«Закап'юрщик» випив горілки, закусив шматком ковбаси.

— То, виходить, можна продовжувати?..

— А чого ж?.. Давно слід! — почувися нетерплячі голоси.

— Ну, гаразд. На чому пак я зупинився?.. Ну, та однаково... Ото, значить, працював я таким манером в Орехово-Зуєві на Морозовській мануфактурі майже два роки... Да, ну, это самое, порядки були, одно слово, як я казав, — краще нікуди. Штрафами, это самое, просто душили: повз директорову квартиру пройшов без шапки — штраф, у касарні голосно заговорили — штраф, по вулиці з гармошкою пройшовся — теж штраф... Одного місяця заробіток у мене був дев'ять карбованців, а штрафів набралось аж на два карбованці... Ось і підрахуй-но, Ляксандрич, скільки воно виходить, коли на проценти? Ну, а про те вже, що обшакраювали та обважували — і казати нічого!.. Працювали години по шістнадцять і сімнадцять на добу. Попросту кажучи,

робочий народ був на положенні гірше собак... Та все, знаєте, народ темний — письменного вдень з вогнем не знайдеш... Ну, що будеш робити з таким народом? А там уже — треба вам знати — було двоє політиків: Волков та Мосеєнко — робітники... До яких тільки хитрощів вони не вдавалися!.. Ото наб'ється, бувало, народу в сортирі душ тридцять — ступити нікуди... Темрява, сморід, дим — не продихнути, а «студент» наш — Мосеєнка студентом прозвали — ну, кажу, «студент» наш раптом витягає газету та й починає вичитувати голосно, дзвінко.

«Закап'орщик» обвів присутніх небачачим поглядом, випив півсклянки пива.

— Ну й вичитував же він, братця мої, ну й вичитував же, холера йому в бік!.. Ніколи ще я такого не чув та й не почую, певно, до самої смерті! Держить, перегортає газету, а слова в ній такі, що аж дух захоплює: і про хазяїв, і про Морозова, і про директора, і про поліцію, і про попів, і про наш робочий народ — і все це суцзя правда!.. Про що тільки не прочитає, про все, можна сказати, в самісіньку точку... Я — коли вже на те пішло — тертий калач, а й то здивувався: «І що воно то за газета така?» — міркую собі, та й протиснувся якимось до Мосеєнка, та й заглянув йому через плече... Ну і що ж би ви думали, братця, яка то була газета?..

— «Робітничка газета»? — спитав Григорій.

— Верно? «Робітник»? «Народна воля»? — почувлося з усіх боків.

— «Московські весті», — зареготав «закап'орщик», — газета господина сукиного сина Каткова, коли, може, доводилося кому чути... Цей Катков півроку тому, вже коли нас судили, писав у своїй газеті таке, що... ето самое... Та, певно, Ляксандрич читав і пам'ятає краще від мене... А, Ляксандрич?..

— Катков писав тоді, що вийшов не страйк, а дикий розбій і грабунок...

— Во-во-во, ето самое. Вони з нас по три шкури драли, а коли піднявся народ за своє право, то вони хотіли, щоб усе було чинно, по-благородному!.. Чудак чоловік цей Катков!.. Ну, та про що пак я говорив?.. Ага! Заглянув я ото, значить через плече «студентові», а в нього в руках оті самі «Московські весті», та ще й догори ногами!.. А він, братця, і на хвилинку не зупиняється: так і чеше, — так і чеше, матері його чорт!..

«Закап'орщик» налив собі ще склянку пива, випив не одриваючись.

— Ну, а як же у вас почалося? — запитав Григорій.

— Почалося з ткацького корпусу. Ткачі спершу зібралися на нараду в сортирі, а потім усім корпусом рушили знімати з робіт фарбарню і слюсарню... Ну, єто самое, за якісь півгодини застрайкували всі вісім тисяч чоловіка. «Студент» наш — Мосеєнко — кричить: «Вікон, мовляв, не бийте, насильств не чиніть!» Та куди там! Кинулися до квартири директора й майстра Шоріна — вікна повивбавили, посуд та всякі там меблі побили, понівечили, поламали... Шорінова родина заховалася, значить, на горищі... Дехто з тих, кому Шорін уївся найбільше, кинулися на горище: «Вбити Шоріна! Вбити собаку!» Ну, на щастя, служниця Шорінова їх зупинила: «Ось вам хрест, — каже, — в барині з переляку пологи почалися!» Ті, хоч які були розлючені, а зупинилися: «Що ж, — кажуть, — коли вже таке діло — перешкоджати не будемо...» Дуже вже натерпівся народ... Коротко скажем, негайно ж наїхало начальство, губернатор з солдатами... Ну, значить, губернатор вимагає негайно припинити страйк, а ми йому: «Нема згоди! Нема нашої згоди, та й край!» Подали губернаторові наші вимоги... А він — поки те та се — викликав на підмогу ще кілька батальйонів... Ну, коротко кажучи, арештували нас зразу п'ятдесят два чоловіка, а потім ще з тисячу...

Ульянов не відривав очей від оповідача... Не усвідомлював ясно, але всією своєю істотою відчував у скупих немудрих словах ніби якусь нову, невідому ще досі правду...

І раптом здригнувся з несподіванки: хтось з усієї сили грюкнув у двері.

Не встигли присутні опам'ятатися, як у кімнату ввалилося четверо п'яних робітників — знайомих Григорія.

— М-м-м... наше почитеніє вам, Григорій Павлович! З празником вас і... з чесною кумпанією! — промимрив кудлатий чорнобородий.

— Н-наше п-почтеніє! — забелькотали його товариші.

— Що?.. Не ч-чекали, шановний? — тягнув далі чорнобородий. — А це хто? — скрикнув він раптом, показуючи на Ульянова. — Щось наче не наш, по обличчю бачу — не наш!.. Га?.. Що як, кажу, бачиш, як він увесь світиться?.. Н-не розумієш?.. Дозвольте, господін політикан, по-знайомитись...

Гомін обурення почувся серед присутніх.

— Слухай, Митюхо, — взяв Григорій чорнобородого за руку, — коли вже напився, йди додому проспись...

— І нічого тут страмитися! — різко додав «закапъорщик».

— А ти звідки взявся? — підскочив до нього чорнобородий. — Теж із політиканів?..

— Ну, буде тепер морока! — винувато посміхнувся Григорій Ульянову.

Той глянув на годинника: треба було поспішати на умовлене побачення з Шевиревим — до Лукашевича...

ХІХ

Вийшовши від Григорія, Ульянов з насолодою вдихнув свіжого морозяного повітря.

Було радісно йти по засніжених вулицях, радісно відчувати свою молодість і навіть те, що не вдалося дослухати оповідання про морозовський страйк, не здавалася великою неприємністю й остання пригода з п'яною гурбою.

Тільки вже підходячи до будинку, де жив Лукашевич, несподівано подумав з тривогою: «А все-таки ми від них дуже одірвані: готування до замаху відбирає весь час... А далі буде ще гірше...»

Рівно о дев'ятій, як і було умовлено, він підійшов до будинку, де жив Лукашевич, і хотів уже був увійти в парадний хід, аж раптом назустріч йому вийшов двірник з якоюсь підозрілою людиною в шапці-ушанці.

Вони про щось розмовляли й, побачивши Ульянова, зупинилися й припинили розмову.

Ульянов зайшов у сусідній двір. Зупинився в темряві під ворітьми: вирішив перечекати кілька хвилин, а потім, піднявши комір і по можливості змінивши свій вигляд, знову зробити спробу пройти до Лукашевича так, щоб ні двірник, ні той підозрілий, що був з ним, не помітили.

Раптом з вулиці донеслася тиха розмова: очевидно, двірник проваджав чоловіка в ушанці, і вони мусили пройти повз браму, під якою стояв Ульянов.

— Будьте благонадійні, — казав, очевидно, двірник, — за кілька днів я достеменно знатиму, що в нього робиться...

— Цього не досить. Треба ще й тих, хто туди ходить, запам'ятати.

— Будьте благонадійні.

— Ну, до побачення.

— На все добре. То ви через кілька днів навідаєтесь...

— Неодмінно...

Ульянов почув, як голосно застукало йому серце. Боявся поворухнутися. Стояв, аж поки не почув, що мерзне. Тоді вийшов на вулицю й поволі подався геть.

Спершу хотілося йому негайно ж попередити Лукашевича. Зміркував, що недоцільно.

Навіть коли розмова була про Лукашевича, а не про когось іншого,— очевидно, що вони ще нічого не знають і тільки починають стежити. Доцільніше попередити Лукашевича завтра, в університеті... Але що робити з лабораторією?.. Перенести на Велику Белозерську?.. А сам Лукашевич?.. Переходити йому на нелегальний стан чи ще почекати...

Ульянов уявив собі Лукашевича нелегальним. Аж смішно стало: довгий, з коломенську верству, Лукашевич ховається від шпигів...

— Ні, з його постаттю це абсолютно неможливо...

Другого дня Шевирев до університету не прийшов.

Лукашевич з'явився пізно й, почувши від Ульянова про підслухану вчора розмову, тільки знизав плечима:

— З лабораторією якось упораємося, а от що з Шевиревим робити?..

Тяжка хвороба Шевирєва плутала всі плани: за весь час — жодного якого-небудь важливого питання не вирішували без нього. Тепер доводилося покладатися тільки на свої власні сили.

— А як ви гадаєте, може б, тепер з Говорухіним тісніше зв'язатися? — запитав Лукашевич.

— Ні в якому разі: по-перше, він увесь час під наглядом поліції. По-друге, він же соціал-демократ...

— Я теж соціал-демократ.

— Ви трохи не такий, як Говорухін, — посміхнувся Ульянов, — ви мислите так само, як і Шевирев, і Осипанов, і я — що треба виступати під прапором «Народної волі», а Говорухін... У нього цілком соціал-демократична концепція... За останній час він навіть прийшов до висновку, що поки ми будемо ізольовані від робітничого руху, всі наші замаху... не те що недоцільні, а просто неможливі як щось систематичне. Він мені ще цими днями казав, що, на його думку, з замахом не пощастить і що ми тільки сили витратимо непродуктивно...

— Так і сказав?.. Цікаво було б з ним побачитись!.. Я, знаєте, основну його думку — думку про нашу ізольованість — цілком поділяю... Але...

— Але Говорухін помиляється, кажучи, що спершу зв'язок з робітничою масою, а потім уже збройна боротьба... Можна працювати відразу в обох напрямках...

На цей раз Ульянову не пощастило закінчити свою думку; підійшов Андреюшкін і повідомив, що Шмідова просила Ульянова бути сьогодні в кухмістерській рівно о чет-вертій: якісь новини від Говорухіна.

Новини були непотішні: Говорухін переказував, що останніми днями він і кроку не може зробити без «хвостів». Шпиги зробилися нечувано нахабні й зовсім не ховаються. Треба шукати якогось виходу...

Того ж вечора Ульянов знов побачився з Лукашевичем: обставини вимагали діяти швидко й рішуче. Усього лише протягом однієї доби несподівано виникли й вимагали негайної відповіді три надзвичайно складні питання: по-перше, як бути з Шевиревим, що тяжко захворів. По-друге, що робити з лабораторією та де виготовити решту динаміту, потрібну для третьої бомби (дві перші були вже готові). І, по-третє, як допомогти Говорухіну, що, очевидно, цими днями буде заарештований.

Почали з Говорухіна.

— Я ще раніше гадав, що йому треба залишити Петербург,— сказав Ульянов.— Уявіть, що нашу групу викрито... Уявіть навіть, що арештовано тільки мене. До справи негайно ж приплетуть Говорухіна... А коли замах буде невдалий... Без жодного сумніву, Говорухін опиниться в не-безпеці, не меншій, ніж усі ми.

Лукашевич довго мовчав.

— Коли замах буде невдалий,— нарешті промовив він,— на випадок, коли замах буде невдалий, нам треба заздалегідь подумати не тільки про Говорухіна...

— А й про кожного з нас, про те, як триматися на суді, кому виступати з промовою від імені групи... Потім...

— Ви, Ульянов, ніби напевно знаєте, що замах буде невдалий!.. Чекайте... Повернімось до Говорухіна... Через віленських товаришів я міг би влаштувати йому втечу за кордон... Грошей у нас поки що досить...

— А Говорухін погодиться?..

— За кордон?.. А чому ні?.. Звичайно, погодиться...

— Я б не поїхав! — вирвалося в Ульянова.

Лукашевич поспішав перейти до іншої справи.

Докладно обговорили, яким чином перенести лабораторію на Велику Белозерську — до Генералова. Довго міркували, де саме було б найзручніше виготовити решту динаміту, що потрібна була для третьої бомби. Умовилися, що Ульянов звернеться в цій справі до свого знайомого студента духовної академії Новоруського й спробує виготовити динаміт у нього на дачі — в Парголові.

Про Шевирева розмовляли найдовше: важко було помиритися з думкою, що він уже не зможе працювати, принаймні в найближчому часі.

А найближчі два тижні вирішували все: як переказував той же Шевирев, цар на початку березня мав виїхати до Криму, і замах або відбудеться до від'їзду, або його зовсім не буде...

— Нічого не вдієш! — сказав нарешті Ульянов. — Треба або відкласти замах до осені, або... щоб Шевирев негайно ж виїхав до Ялти.

— Чому саме до Ялти?..

— Він казав мені, що його брат уже давно вимагає цього від'їзду й усе підготував для лікування в Ялті. Якщо наша група загине, Шевирев, коли видужає, утворить нову.

— Треба порадитися з самим Шевиревим.

Ухвалили піти до нього негайно.

Шевирев лежав у своїй кімнаті, одвернувшись до стінки, і навіть не відповів на їхнє привітання.

— Може, він спить? — пошепки запитав Ульянов у сестри Шевирева.

Вона зробила рукою жест заперечення й вийшла.

— Добрий вечір! — знову сказав Ульянов.

Шевирев повернув голову:

— Пішла вже?.. Ну, добре... Вони мені страшенно обридли!.. Єдиний спосіб — одмовчуватися... Що скажете, Ульянов?.. Як Лукашевич?..

— Я тут, — сказав Лукашевич.

— А, й ви тут?.. Чого ж вона, дурепа, каже, що прийшов один Ульянов?..

Шевирев сів на ліжкові.

— Неприємна історія, товариші!.. Днів три доведеться полежати... Ну, я ляжу... В мене тридцять дев'ять і шість.

Ульянов сів коло нього на ліжкові й стиха розповів про Говорухіна, про підслухану коло квартири Лукашевича розмову, про свої з Лукашевичем ухвали щодо дальшої діяльності.

— Гаразд... Гаразд... Усе гаразд... Молодці хлопці! — схвилювався Шевирев. — Ну, а це вже очевидний абсурд! — роздратовано скрикнув він, коли Ульянов почав обережно доводити про доконечну потребу для Шевирева виїхати до Ялти. — Абсурд, нісенітниця: ви ніби не чули, що переказував Осипанов... Як тільки бомби будуть готові — того ж дня треба виходити на Невський!.. Цар живе в Анічковому палаці... Куди б він не виїздив, Невського поминути не зможе... Залишилося якихось два тижні... Коли я ні до чого

не здатний — нащо ж тоді і до Ялти їхати? Однаково про-
падати чи тут, чи там...

— Зовсім не однаково, — строго перепинив Лукашевич. —
Якщо замах буде невдалий, вас арештують напевно...
А вам... А ви, здається мені, перебільшуєте серйозність
свого становища: треба тільки підлікуватися вчасно.
Ми з Ульяновим цього лише й вимагаємо.

— Ви вимагаєте, щоб я покинув напризволяще ту спра-
ву, яку... без... якої, однаково, я жити не можу... А потім...
до чого ці сантименти? Запевняю вас: за три-чотири дні
я встану й працюватиму, як і раніше!..

— Не треба хвилюватися, колего! — поклав йому руку
на плече Ульянов. — Якщо мені пощастить виготовити
решту динаміту — ближчими днями станеться замах.
Не знаю, як ви, а я... Я гадаю, що треба рахувати на гір-
ше... Отож, навіть коли б ви були здорові, може б, навіть
і тоді ми запропонували б вам виїхати до Ялти...

— Перебути там деякий час, — додав Лукашевич, — і по-
тім, після того, як ми загинемо, — утворити нову групу...

— Тільки й чуеш від вас: «загинемо», «замах буде не-
вдалий!..» А я кажу: буде вдалий!.. Буде вдалий, і край!..
І, будь ласка, давайте припинимо цю розмову.

Ульянов і Лукашевич перезирнулися: було ясно, що Ше-
вирев ні в якому разі не погодиться виїхати з Петербурга.

XX

Другого дня Ульянов умовився з Новоруським, передав
йому деякі прилади й матеріали, потрібні для виготовлен-
ня динаміту, а через два дні виїхав і сам на дачу Ново-
русського в Третє Парголово.

Тут він пробув кілька днів і за цей час виготовив щось
із вісімсот грамів динаміту. Цієї кількості було досить,
щоб набити третю недокінчену бомбу.

Забравши з собою динаміт, Ульянов повернувся до Пе-
тербурга. З Новоруським — про всяк випадок — умовився,
щоб він казав, що Ульянов приїздив до Парголово ніби
за репетитора Колі Ананьєва — тринадцятилітнього брата
нареченої Новоруського Лідії Ананьєвої.

Динаміт Ульянов залишив на Великій Белозерській у Ге-
нералова, а сам, навідавшись додому, подався до кухмі-
стерської на умовлене кілька днів тому побачення з Лука-
шевичем.

Від Лукашевича довідався, що Говорухін ще два дні

тому виїхав до Вільна і, треба гадати, без жерешкод опиниться за кордоном.

Шевирев не поправляється. До нього заходив Канчер, казав, що Волохов і Гаркун хвилюються, запитують, на коли призначено замах.

Андреюшкін і Генералов теж нудяться. Осипанов, як і завжди, — витриманий, спокійний.

— Найслабше місце наше — Канчер, Гаркун і Волохов, — сказав Ульянов, — власне кажучи, ми їх майже зовсім не знаємо...

— Зате Шевирев знає їх не гірше, ніж нас з вами... А він, безумовно, вміє розпізнавати людей. Хоч, по правді сказати, з усіх трьох мені подобається лише Канчер.

— Так, він найсимпатичніший. А проте тепер уже про це говорити пізно... Гадаю, що днів через три-чотири можна б уже було зробити перший вихід на Невський... Звичайно, з умовою, щоб до того часу Шевирев виїхав...

— А коли знов одмовиться?..

— Не може бути... Я певний: тепер, коли все готове, а він не видужав, йому ще ясніше, ніж кілька днів тому, що залишатися немає ніякої рації...

Умовилися, що Ульянов ще раз одвідає Шевирева й спробує його переконати.

Лукашевич за цей час повинен був разом з Андреюшкіним і Генераловим закінчити виготовлення бомб та умовитися з Осипановим про його зустріч з цими товаришами: Шевирев з обережності ще й досі їх не познайомив.

Другого дня зранку Ульянов подався до Шевирева.

За кілька днів Шевирев схуд і змарнів неймовірно. Його широка кістлява жовта рука, що лежала поверх синьої ковдри, здавалася рукою мерця.

— Ну, як справи? — замість привітання запитав Шевирев глухим зміненим голосом.

Ульянов розповів.

— Непогано, слово честі, непогано!.. Молодці хлопці!.. Виходить, до замаху кілька днів?..

— Кілька днів... Звичайно, коли цар до свого виїзду на південь виїде хоч один раз... А таки виїде, треба гадати: принаймні на панахиду по батькові — першого березня.

— Першого березня виїде неодмінно... Минулого року виїздив до Ісаакіївського собору... Я по старих газетах стежив... Виїде неодмінно... Ех!.. Невже проморгаємо?.. Якби я не був хворий...

— Звичайно, якби ви не хворіли, було б краще... Проте, я гадаю, тепер уже скінчена не тільки ваша роль, а й моя,

і Лукашевича: все залежатиме від безпосередніх виконавців... Насамперед від Осипанова, як керівника замаху...

— Так, моя роль скінчена... Щодо вас і Лукашевича — ви помиляєтесь... Виготувати бомби — це ще не все. Пам'ятаєте, ми колись утрюх розмовляли про програму нашої групи? Ви, здається, взялися тоді сформулювати основні наші думки... Не забули?..

— Ні. Проект програми в мене написаний. Я хотів прочитати на зборах напередодні замаху...

— Непогано. Ще краще б, якби до того встигли надрукувати... Вдасться чи ні вбити царя, а треба, щоб знали, який наш прапор... Між іншим... Як ви гадаєте цей проект назвати?..

— Програма терористичної фракції «Народної волі».

— Так... Назва мені подобається: це раз назавжди підкреслює, що ми приєднуємося до «Народної волі». Рукопису, звичайно, не принесли.

— Не приніс... Але я пам'ятаю майже все дослівно.

— Ого, то, виходить, у вас ще краща пам'ять, ніж у мене!.. Ану спробуйте...

Ульянов потер лоб долонею й почав повільно, ніби читаючи:

— Щодо основних наших переконань, ми — соціалісти. Ми переконані, що матеріальний добробут особи, а також її необмежений усебічний розвиток можливі лише за такого соціального устрою, коли суспільна організація праці даватиме можливість робітникові користуватися повним продуктом своєї роботи і коли економічна незалежність особи забезпечуватиме її волю...

...До соціалістичного устрою кожна країна доходить неминуче, внаслідок природного ходу свого економічного розвитку... Соціалізм — такий же неминучий результат капіталістичного виробництва та породжуваний ним взаємини класів, як неминучий розвиток капіталізму після того, коли країна вже опинилася на шляху грошового господарства... Цей закон не є, звичайно, вираз єдиноможливого шляху, він не виключає можливості простішого, безпосереднішого переходу до соціалістичної організації народногo господарства...

— Почкайте!.. — перепинив Шевирев. — Мене більше цікавить практичний бік... Як ви сформулювали наше ставлення до соціал-демократів?..

— Щодо соціал-демократів, — знов ніби зачитав Ульянов, — то наші суперечки з ними здаються нам неістотними й лише теоретичними. Вони полягають у тому, що ми

покладаємо більші надії на безпосередній перехід нашого народного господарства у вищу форму... Ми надаємо більшого значення інтелігенції та вважаємо за конче потрібне й корисне провадити політичну боротьбу з урядом терористичними засобами...

— Гаразд,— знов перепинив Шевирев,— мене турбувало тільки це місце. Решту, я гадаю, ви сформулюєте як слід... А коли й будуть там якісь ляпсуси... Хіба не однаково?..

— Ні, ні! — заперечив Ульянов.— Це надзвичайно важно. Ви повинні неодмінно дослухати... Я скорочуватиму...

— Ну, що з вами зробиш?.. Продовжуйте...

— Рівнобіжно з економічним розвитком країни йде її політичний розвиток. Зріст громадських ідеалів вимагає для себе відповідної зміни форм життя. Там, де уряд не йде поруч громадянства, громадські сили в міру свого розвитку натискують на уряд і досягають певної участі в управлінні. Політична боротьба являє собою, таким чином, природний засіб досягти дальших економічних змін і реформ, але ця боротьба можлива лише від імені певної громадської групи і буде тим успішніша, чим ширша буде та громадська підтримка, що її знайдуть вимоги цієї групи. Щоб з'ясувати, як виявляються ці принципи в умовах російського життя, а також щоб визначити можливий хід його політичних та соціальних змін, погляньмо на взаємини суспільних сил у сучасній Росії.

Найзначнішу суспільну групу становить у Росії селянство. Воно міцне не лише своєю кількістю, а ще й чималою виразністю своїх суспільних ідеалів. У ньому живі ще старі, традиційні принципи: право народу на землю, земельно-громадське й місцеве самоврядування, воля віри й слова. Незважаючи на чималий зріст серед нього глитайської буржуазної верстви, селянство ще міцно тримається за громадське володіння землею, а його безсумнівна звичка до колективної праці дає можливість сподіватися безпосереднього переходу селянського господарства в форму, близьку до соціалістичної.

Таким чином, найголовніше значення селянства стосується до соціальної боротьби майбутнього. Наслідком своєї неорганізованості та відсутності ясної свідомості своїх політичних потреб, селянство може своїм загальним незадоволенням давати теперішній політичній боротьбі лише не-свідому підтримку.

За селянством по кількості треба поставити клас робітників. Він складає чималу частину міської людності і має для соціалістичної партії величезну вагу. Через своє еко...

номічне становище клас робітників, природно, є носій соціалістичних ідей і може бути добрий провідник цих ідей всередині селянства, бо зберігає з ним майже завжди щільний зв'язок. Нарешті, являючи собою найрухомішу і найближче об'єднану верству міської людності, робітники матимуть дуже великий вплив на наслідки всякого революційного руху. Клас робітників матиме вирішальний вплив не тільки на зміну суспільного ладу наслідком боротьби за свої економічні потреби, а також і в теперішній політичній боротьбі. Отже, клас робітників повинен становити ядро соціалістичної партії, її найактивнішу частину, і пропаганді серед робітників та організації їх партія повинна віддавати свої головні сили...

— Почекай! — перепинив Шевирев, що весь час слухав з неослабленою увагою. — На практиці у нас виходить трохи не так...

— Поки що справді не так... Але в майбутньому ми це виправимо.

— А я гадаю, що за таких умов, коли ти й програму пишеш, і бомби готуєш, — виправити неможливо. Проте ми відхиляємося... Будь ласка, продовжуй... Тільки май на увазі, я стомився страшенно.

— Гаразд, а що ти вже наперед підписався під нашими формулюваннями, то я наведу тільки місце про терор...

Визнаючи найголовніше значення терору як засобу виврати від уряду поступки шляхом систематичної його дезорганізації...

— О-ох! — несподівано простогнав Шевирев.

— Що тобі?.. Чого ти стогнеш? — злякався Ульянов.

— Хіба я стогну?.. А я й не помітив...

— То я краще припиню... Посидимо трохи мовчки.

Шевирев не заперечував.

Ульянов мовчав і з жалем крадькома поглядав на хворого...

Шевирев здався йому перевтомленим понад усяку міру...

— Тепер поговоримо про мене, — промовив по довгій мовчанні Шевирев. — Вашу пропозицію я обміркував. Маєте рацію: мені не залишається нічого кращого, як вийти до Ялти... Присутність моя вам уже непотрібна. Взагалі... Я вам непотрібний, аж поки не видужаю... Що ж до моїх... так би мовити, настроїв — вони для вас теж не цікаві!..

— Тобто як... не цікаві?.. Ви помиляєтесь, Шевирев!..

— Анікрихти не помиляюся... Анікрихти!.. Настрої... Переживання... На якого біса вони вам здалися?.. Або

краще сказати — на якого біса вони нам здалися? Бомби є?.. Є... Спостерігачі є? Є... Метальники є?.. Є... Замах буде?.. Буде... Це основне. А те, що хворому Шевиреву дуже хотілося б... наприклад, ще раз побачити Осипанова, — це вже дурниця!.. Так само дурниця й те, що через бомби припинився роман Лукашевича з Броніславою, або те, що сестра Ульянова передчуває щось недобре.

Ульянов не заперечував. Радість, що Шевирев поїде до Ялти, потьмарювала свідомість, що, можливо, йому вже не допоможе ні від'їзд, ні лікування... А те, що Шевирев — уперше за весь час — заговорив про особисті переживання, про інтимні сторони життя кожного з членів групи, — ще більше підкреслювало, як тяжко йому — керівникові й організаторові — бути бездіяльним у рішучий, найвідповідальніший момент.

Згадка про те, що його сестра передчуває щось недобре, скерувала думки Ульянова в зовсім інший бік.

«Вона щось здогадується, — подумав він. — Вона поглядає скося на Шевирева — це факт. Ставиться з недовірям — це факт. Та й неможливо для неї інакше... Я якось замкнувся, відгородився від неї, не кажу їй неправди, але ж і правди сказати не можу!.. А що ми щось затіваємо, що Шевирев — один із ініціаторів, це їй ясно...

Вона відчуває, що я не можу не робити так, як роблю, відчуває, бо я їй рідний... А Шевирев, може, їй здається за людину, що своєю необережністю може пошкодити мені — тому, кого вона любить...»

— Ульянов!.. Та ви заснули чи... міркуєте про розвиток капіталізму в Росії! — хрипко зареготав Шевирев. — Давай-те кінчати. Я страшенно стомився... Ухвалено: я їду. Залишаю адресу, щоб сповістили про наслідки замаху... Будьте обережні. На випадок арешту, як собі хочете, а моя думка, як і раніше, така: відмовлятися від усього, заперечувати свою належність до партії. Жодних декларацій на суді не треба: досить уже їх було... Я знаю: ви, на жаль, іншої думки... Перекажіть товаришам... Ф-фу, який я чудило!.. Не переказуйте нічого... Будьте обережні... Прошайте.

Ульянов міцно потиснув схудлу холодну руку.

Хотів поцілувати Шевирева, але той одвернувся:

— Без сантиментів, будь ласка!..

Ульянов застібнув пальто.

— Будь ласка, натягніть на мене оту другу ковдру, — сказав Шевирев, — мені щось холодно стало.

— У Ялти нагрієтеся.

— А справді!.. Там зараз чудово!.. Слухайте, Ульянов... Чорти б її побрали, оту Ялту!.. Слухайте, я хочу вам розповісти одну дрібницю... Свого часу вона мене дуже тривожила... А тепер... сам не знаю, чому захотілося розповісти... Може, тому, що коли трапиться щось подібне з ким-небудь з товаришів,— щоб були обережні!..

Я вже тоді був застудився після історії з Никоновим. Ну, звичайно, спершу не звертав жодної уваги... Щось через кілька днів помітив, що починаю нервуватися більше ніж завжди... Чи то шпигун мені приверзеться, чи то уявляю собі, що хтось із товаришів арештований, залишаю всі справи й біжу довідатись... Одно слово — почав нервуватися більше ніж слід... І от, розумієте, якраз під таку хвилину ув'язався за мною собака...

— Тобто як, «собака»?.. Шпигун?..

— Та ні-бо!.. Звичайний собі пес... Проте... чорт його знає — звичайний чи незвичайний!.. Такий собі — чорний, з рудими підпалинами... Ви не помічали,— тягнув він да-лі,— коли ото йдеш і сердитий на щось,— неодмінно собака на тебе гавкатиме. А коли в доброму настрої, мовчить... Або ото коли входиш у двір, і страшно, щоб шпиг не ув'язався абощо,— собаки мов почувують наш настрій... Ну от... ув'язався ото пес і не відставав цілий день... Роздратував мене так, що я під кінець шпурнув на нього каменюкою... Другого дня — така сама історія. Третього — теж... І, розумієте, якби він пристав до мене десь у одному якомусь районі, а то — сьогодні на Васильєвському, завтра десь на Гороховій абощо...

— Дивна історія.

— Справді?.. Так і вам здається, що дивна?.. А я гадав — просто нерви... Це вже потім — гадав, коли він зник, а спершу мені здавалося, що це новий спосіб стеження...

Шевирєв тяжко зітхнув.

— Не йшов чогось мені цей пес із голови... А от розповів вам — і відчуваю, яка це дурниця... Ну, вибачте. Йдіть. Та перекажіть Осипанову... Ні, не переказуйте нічого. Згадую я про нього часто. Молодець! Ось кому не бракує залізних нервів!.. А ми... Ну, прощайте...

Шевирєв одвернувся до стінки й натягнув ковдру на голову.

XXI

Прощання з Шевирєвим було для Ульянова ніби межа, ніби тверда грань між усім його попереднім життям і тим, що чекало його у майбутньому.

Родинні зв'язки, листування з матір'ю, яка, він знав, не переживе його, можливо вже недалекого, арешту, а може, й страти, короткі зустрічі з такою рідною, такою хорошою сестрою, глибокі закохані очі Шмідової, томик Гейне й грубі томи творів з економіки, соціології, зоології,— все це, що відійшло було на другий план ще під час утворення групи, тепер ніби не існувало зовсім.

Натомість думки про замах, про Осипанова, про Лукашевича, про Генералова, про Канчера, про всю групу в цілому не залишали Ульянова ні на хвилину. По суті, яку силу дрібниць не передбачено!.. І не тільки дрібниць... Дбали весь час, щоб Шевирев ізольовався від кухмістерської, від усіх студентських справ, замінили його Канчером, а потім... того ж таки Канчера запросили на спостерігач!..

«В теорії визнавали, що основна рушійна сила революції — робітники, а на практиці розгубили й ті незначні зв'язки з робітництвом, що були до утворення групи.

Планували зорганізувати кілька бойових груп, а спромоглися тільки на одну. Поклалися на Никонова, на Говорухіна, на Шевирева — як на кам'яну гору, а тепер — один у в'язниці, другий — за кордоном, третій — тяжко захворів.

І захворів якраз саме в найрішучіший момент, коли за всяку ціну треба вчинити замах, бо цар через півтора-два тижні має виїхати на Південь».

Такі думки весь час непокоїли Ульянова, і кожний інший на його місці мусив би завагатися.

Але що складніші й заплутаніші видавалися йому обставини, що більші виникали труднощі й перешкоди, то упертіше намагався він їх подолати.

Після від'їзду Шевирева Ульянов силою речей опинився на чолі групи. Тепер уже не можна було обмежуватися працею в лабораторії над виготовленням динаміту й бомб: треба було дбати про боездатність і самоохорону всієї групи в цілому, про кожного з членів групи зокрема, про якнайшвидше досягнення поставленої мети — замаху, і то з якнайменшими втратами й жертвами.

Негайно ж після від'їзду Шевирева Ульянов поставив собі за мету якнайдетальніше з'ясувати й обміркувати становище групи й обставин, в яких вони мали діяти надалі.

Виявилося, що не можна гаяти ні хвилини.

Насамперед термін, за який треба було вчинити замах, був надзвичайно короткий: до першого березня, тобто мен-

ше як за два тижні. З другого боку, щоб мати надію на успіх, треба було, по-перше, познайомити головного керівника замаху — Осипанова — з Андреюшкіним і Генераловим, давши їм можливість докладно обговорити всі технічні питання, що природно виникали у них як у виконавців-метальників.

По-друге, познайомити того ж Осипанова з Канчером, Гаркуном і Волоховим, яких, ще за пропозицією Шевирєва, передбачалося використати як спостерігачів.

По-третє, скликати нараду всіх безпосередніх учасників замаху — і метальників, і спостерігачів, щоб остаточно умовитися про план нападу і про завдання кожного з товаришів у день замаху.

По-четверте, ознайомити безпосередніх учасників замаху з конструкцією та властивостями виготовлених бомб, умовитися про порядок і спосіб передачі їх метальникам, а також про повернення і переховування бомб, якщо на замах треба буде виходити не один, а кілька разів.

По-п'яте, подбати про надрукування програми терористичної фракції в якнайкоротший термін.

По-шосте, ще раз перевірити, чи нема за ким із товаришів стеження та чи не переховує хто-небудь з них у себе будь-яких нотаток, листів тощо, що в разі арешту могли б когось скомпрометувати.

Порозумівшись з Осипановим та Лукашевичем, Ульянов призначив зустріч Осипанова з Андреюшкіним і Генераловим на двадцять лютого.

За цей час він сподівався надрукувати програму терористичної фракції «Народної волі», до якої вони себе всі зараховували, а також скласти від імені фракції прокламацію на випадок, коли замах на царя відбудеться.

Збори безпосередніх учасників замаху призначили на двадцять п'яте лютого в приміщенні Канчера й Гаркуна.

Перший вихід на вулицю з бомбами — на двадцять шосте лютого.

Осипанов зустрівся з Андреюшкіним і Генераловим точно в призначений час на Михайловській вулиці, в кондитерській.

Того ж таки вечора Андреюшкін інформував про цю зустріч Ульянова:

— Заходимо з Генераловим рівно о сьомій. Народу в кондитерській небагато: якийсь відставний полковник з дамою, два-три комерсанти, компанія чинуш напідпитку, дідич-провінціал з двома проститутками... І тут же, трохи осторонь, коло вікна, — він. П'є кофе з тістечком... Коло

нього, як ви казали,— шапка. На шапці — біла хустина... Сідаємо поблизу. Замовляємо й п'ємо нашвидку чай. «Дозвольте, добродію, запитати,— питає Генералов,— котра зараз година?..» А він йому: «Будь ласка, добродію,— чверть на восьму... Але годинник мій відстає на тринадцять хвилин». — «Дякую, пане», — торкається Генералов до шапки, і ми виходимо, як було умовлено. Він, звичайно, за нами. На Васильєвському, за університетом, у тому провулку, що ви показали, зупиняємося, знайомимося... Дуже сподобався він і мені, і Генералову: витриманий, спокійний. А щодо обережності — справжній кіт. Умовилися про все. Мені здавалося, що план значно складніший, а виходить — усе досить просто. Звичайно, просто лише тому, що він усе обміркував заздалегідь, усе передбачив. Він казав, що спершу була думка зробити напад коло Михайловського манежу. Але протягом такого короткого часу цар може туди й не поїхати. На Невському ж зустріти царя — всі шанси. Він казав, що простежив напевно: цар живе в Анічковому палаці і при кожному виїзді неодмінно мусить проїхати по Невському... Отже, коли ходити по обох боках Невського — між Адміралтейством та Анічковим мостом, — напад гарантований. Двадцять шостою царя чекають в Ісаакіївський собор. Об одинадцятій треба всім бути коло Адміралтейства. Звідти йти Невським у такому порядку: правий бік від Адміралтейства — два спостерігачі кроків за десять один від одного... За ними, на такій самій відстані, — він, Кіт, з бомбою. Лівий бік — рівнобіжно з тими, що будуть на правому: спостерігач, за ним — я, за мною — Генералов. Ми з Генераловим будемо кидати першими. Спостерігачі дають знак білими хустками, як Перовська... Коло Анічкового мосту — вертатись у такому самому порядку. Тепер тільки порозумітись з спостерігачами. Чому ви призначили збори на двадцять п'яте, а не раніше?..

— Перевірятимь придатність бомб. Крім того, треба переконатися остаточно, чи не стежать за котримсь із нас... До речі, у вас з Генераловим з цього боку все гаразд?..

— Здається, гаразд... Тільки...

— Що «тільки»?..

— Мене непокоїть одна думка... З місяць тому я написав до Харкова... досить необережний лист...

Ульянов незадоволено покрутив головою:

— Кому писали?..

— Одному студентові... Нікітіну... Він соціал-демократ.

— Можете пригадати, що саме було в тому листі?..

— Можу... Майже дослівно... Там усе дрібниці... А от тільки одно місце... Я там писав так:

«Чи можлива у нас соціал-демократія, як у Німеччині?.. Гадаю, що неможлива... А можливий тільки нещадний терор, і я глибоко переконаний, що він почнеться в найближчому часі. Я переконаний, що теперішня тиша — тиша перед бурею. Писати про високу вартість і переваги червоного терору не буду, бо я здатний за це писати без кінця: він — моя пристрасть».

Андреюшкін увірвав, ніби вагаючись.

Ульянов пильно дивився йому в вічі й чекав.

— Там ще було про Катеринодар,— додав Андреюшкін,— я писав, що часто листуюся з Катеринодаром, що там декого взяли на «державне утримання» і що це мене непокоїть.

— Погано... Дуже погано, Андреюшкін...

— Я і сам почуваю, що дуже погано... Тому і сказав...

— Якби до замаху було не чотири-п'ять днів, ми б вас на деякий час зовсім усунули...

Андреюшкін розгублено розвів руками...

XXII

Першого березня був ясний сонячний весняний день. Рівно о десятій годині Осипанов ішов від Адміралтейської площі по Невському.

Одягнений був, як і завжди, з претензією на елегантність — у чорному, майже новому пальті, в котиковій шапці.

Під лівою пахвою ніс великий важкий «Термінологічний словник» Грінберга — бомбу.

Зовнішньо був зовсім спокійний, але думка працювала напружено, швидко, хвилинами гарячково.

Двадцять шостого, як умовилися, вся група виходила на Невський, але цар не виїздив.

Спостерігачі — Гаркун, Канчер і Волохов — поводитися нервово, плутали передбачене планом розташування. Не спускати їх з очей було важко, хвилинами неможливо через великий рух на вулиці.

Коли вже стало цілком очевидно, що цар не виїде, Осипанов пішов до Ісаакіївського собору й звернувся до поліція:

— Чи не царя це часом чекають, що зібралось так багато народу?..

— Справді, чекаємо... Було розпорядження, але його величність чомусь не прийшов.

Почекали ще трохи, і Осипанов дав наказ іти додому. Двадцять сьомого не виходити й перевірити запальники в бомбах. Двадцять восьмого — знову бути на Невському в повній готовності.

Але цар не виїхав і двадцять восьмого.

Залишався тільки один день — перше березня, сьогодні, — коли цар неодмінно мусив виїхати до Петропавловського собору на панахиду по забитому шість років тому батькові.

Беручи до уваги досвід двох попередніх виходів, Осипанов наказав Гаркунові стежити на Гороховій, Волоху — на Садовій, а Канчерові, як і раніше, ходити по Невському. Він роз'єднав їх навмисне, щоб не нервували один одного.

У всіх трьох було щось таке, що не зовсім йому подобалося.

Волохов справляв враження щось не дуже зацікавленої в революційних справах людини. Канчер був вельми передбачливий, але за цією завбачністю можна було помітити й полохливість. Гаркун з його манерою застібати всі гудзики студентського мундира й виставляти груди колесом надто скидався на вояку.

Двадцять п'ятого лютого, побачивши їх уперше на квартирі в Канчера, де вони саме вечеряли салом і з реготом розмовляли про якусь Базилевську, Осипанов якось не міг уявити, що це саме й є ті спостерігачі, про яких казали Ульянов і Шевирев.

Ульянов з його блідим одухотвореним обличчям, порівняно з ними, здавався людиною з зовсім іншого світу. Осипанов пригадував останню свою з ним зустріч як один із найясніших, найщасливіших моментів усього свого життя.

...Вийшли від Канчера, Гаркуна й Волохова в другу кімнату.

— Не встигли додрукувати, — показав Ульянов першу сторінку програми терористичної фракції...

— Жаль... Ну, нічого, — відповів Осипанов, — візьму з собою третій номер «Народної волі» — обведу програму червоним.

— Хай знають: наш прапор — старий.

— А отруту візьмете?..

— Ні, не треба. Почуваю, що витримаю все до кінця.

...Так, так. Він тоді щиро відповів, що витримає все до кінця. Нехай — в'язниця, знущання, тортури. Нехай —

шибениця... Аби тільки вбити царя, аби тільки залунав вибух, розриваючи гнітючу тишу реакції, закликаючи до рішучої боротьби з самодержавством, з усім напівзогнилим ладом феодальної експлуатації й поневолення!..

Осипанов поправив «Термінологічний словник» під пахою:

— Яка щаслива ідея — зробити бомбу в вигляді книги!.. Кому може спасти на думку, що тут фунтів чотири динаміту та сотні півтори отруєних куль!.. Розкидає сажнів на два... Тільки бути чуйним, обачним, спокійним, точним. Перший рух — смикнути за мотузок — прорвати перегородку. Другий рух — кинутися вперед, до царської карети. Третій рух — кинути, точно розрахувавши відстань.

Осипанов дійшов до Казанського собору.

Скільки разів проходив він повз ці сто тридцять дві колосальні колони жовто-сірого пудожського каменю, повз великий портик, оздоблений величезними бронзовими постатями Іоана Хрестителя, Андрія Первозваного, князів Володимира й Олександра Невського!.. Скільки разів придивлявся до пам'ятників Барклау де-Толлі й Кутузову, скільки разів поминав Милютінські ряди, Міську думу, Гостинний двір, Громадську бібліотеку з її напрочуд гарними легкими дорійськими колонами й статуями мудреців напівказкової Еллади!..

Сьогодні він пройде цим шляхом востаннє.

Сьогодні тут — десь коло собору, коло Гостинного двору або коло бібліотеки — він зустріне карету царя і виконає те, до чого так довго, так витримано й систематично готувався...

«Але чому ще й досі непомітно Андреюшкіна й Генералова? Невже спізналися? Ні, вони зараз будуть. Вони точні. Вони обидва — якраз такі, як треба, хоч один — стримано-зосереджений, а другий — палкий. З металниками групі пощастило... Не так, як зі спостерігачами!..

Але де дівся Канчер, що йшов спереду?.. Ага, ось він знов... Вуличний рух нібито трохи зменшується... Це добре: так буває завжди перед проїздом царя... Ні, ні: чогось не іде. Рух знову помітно збільшився».

Осипанов дійшов до Громадської бібліотеки, повернув назад і коло Поліцейського мосту знов повернув.

Канчер ходив то за ним, то спереду — кроків за двадцять.

Андреюшкіна й Генералова не було.

Осипанов напружено стежив за зміною людського потоку, за посталями численних перехожих, за візниками, за

карементами аристократів, за шинелями поліцаїв і військових.

Але все було, як звичайно: цар, що неодмінно мав виїхати з Анічкового палацу, чомусь не виїздив.

Андреюшкіна й Генералова не було.

Осипанов уже втретє проходив повз Казанський собор. «Коли їх арештовано, а за мною не стежать,— мушу й без них упоратися!» — майнула думка.

І раптом чотири дужих руки схопили його ззаду за плечі.

Інстинктивно він рвонувся з такою силою, що шпигуни випустили його й ледве не попадали.

«Тікати!.. Відбитися за всяку ціну!» — блискавкою майнуло в свідомості.

Але Осипанов тільки поправив пальто й «Термінологічний словник» під пахою. Спритний і міцний, мов гімнаст, він би за кілька хвилин залишив своїх переслідувачів далеко позаду... У крайнім разі можна було б кинути бомбу...

Але Осипанов стояв і чекав... Завжди спокійний і витриманий, він почував тепер, як тремтить ліве коліно, як усе тіло ось-ось відмовиться підкорятися його волі.

Він зціпив зуби:

«Не тікати, не відборонятися! Ні в якому разі не зчиняти галасу!.. Інакше цар не поїде, Андреюшкін і Генералов не зможуть кинути бомби!..»

— Чого вам від мене треба? — спокійно звернувся Осипанов до шпигунів.

— Ми... з поліції!.. Ось документ... Ви арештовані! — видавив з себе рудий, косоплечий. Нижня щелепа йому помітно тремтіла.

Другий — чорнобородий — знов ухопив Осипанова за руки.

Посадили на візника. Рушили. Дорогою обшукали, повертали всі кишені, але на «Термінологічний словник» Грінберга не звернули уваги.

«Не знають, що бомба... Виходить, не знають про замах!» — зміркував Осипанов.

Коли поверталися з Невського до поліцейного управління, помітив Канчера.

Канчер дивився в другий бік. Андреюшкіна й Генералова ніде не було видно.

«Що з ними сталося?.. Спізнилися чи теж арештовані? — тривожно билася думка. — Якщо тільки спізнилися, — дуже добре... А може, я їх просто не помітив серед юрби?..»

Коли не помітив — замах ще може відбутися...

А що, як оці, що везуть мене, взяли на підозру також і Андреюшкіна з Генераловим?.. Одвезуть мене і негайно ж повернуться арештовувати їх...

Не повернуться! — нібито хтось чужий підказав Осипанову.— Треба, щоб не повернулися! — Використати момент, кинути бомбу. Висадити в повітря шпигів і все поліційне управління!..»

Про те, що в разі вибуху загине й він сам, Осипанов навіть не думав:

«Замету перші сліди... Не дам арештувати товаришів... Перший рух — потягти за мотузок... Другий рух — кинути бомбу...»

Вели в управління брудним коридором, потім — крутими півтемними сходами. Підтримували з обох боків вище ліктів.

Осипанов смикнув за мотузок. Мотузок порвався.

— Що?.. Що ви робите!? — скрикнув чорнобородий.

— Нічого... Мотузок... теліпався! — байдуже відповів Осипанов.

«А чого він порвався? — забилося тривогою серце.— Здається, не слід було смикати так нервово... Проте однаково: не може бути, щоб перегорodka в запальнику залишилася ціла. А коли так — вибух станеться неодмінно...»

— Неодмінно! — прошепотів Осипанов, увіходячи до кімнати, де крутилося кілька шпигів, а за великим столом сидів поліційний офіцер.

— Маємо за честь з'явитися, ваше високоблагородіє! — сказали ледве не в один голос шпиги, беручи під козирок і відпускаючи Осипанову лікті.

Осипанов ступив один крок уперед і з блискавичною швидкістю й спритністю кинув бомбу...

«Термінологічний словник» Грінберга падав корінцем догори — якраз так, як було треба, але вибух не стався.

Офіцер і шпиги здригнулися. Чорнобородий кинувся до словника... Ледве зміг вимовити:

— Т-так што... бонба, ваше високоблагородіє!

Осипанов стояв, заклавши руки назад.

Офіцерові дрібно трусилися пальці...

XXIII

Після упертої гарячкової роботи над виготовленням вибухових речовин і бомб, після нарад з окремими членами груп, після ухвалення плану замаху й після останньої роз-

мови з Осипановим для Ульянова настали найтяжчі дні — дні важкого напруженого чекання.

Він давно звик до думки, що замах неможливий без жертв, давно дивився на себе й на товаришів як на рокованих на смерть, але відчувати, що там — на Невському — можливо, вже стався вибух, можливо, вже впав на скривавлений брук Осипанов, можливо, вже скручено назад руки Генералову, Андреюшкіну, Канчерові, відчувати, що, коли ще й не сталося, то, може, повинно статися, — було для Ульянова найтяжчою мукою.

Не легше, коли не тяжче, було відчувати і свою порівняно з ними безпеку, хоч не могло бути жодного сумніву, що після замаху майже неможливо буде уникнути арешту ні йому, Ульянову, ні Лукашевичу, ні всім, хто так чи інакше був зв'язаний з Андреюшкіним, Генераловим, Канчером...

Холодний розум підказував, що, може, вже зараз, не гаючи ні хвилини, треба подбати про запобіжні заходи, про перехід на нелегальний стан тощо, але тривожне чекання того, що мало відбутися на Невському, ніби знесильовало, убезвладнювало.

Коли двадцять шостого, в середині дня, Ульянова повідомлено, що, незважаючи на свято — царський день, — цар не виїхав до собору і що Осипанов дав розпорядження виходити на Невський двадцять восьмого, Ульянов відчув нездоланне бажання ще раз побачити Осипанова, Андреюшкіна, Генералова...

Але це була б неприпустима необережність.

Не без вагання одмовився він од цього наміру і замість іти на Велику Белозерську — до Генералова — подався надвечір одвідати сестру.

Вона тільки що повернулася з курсів, була стомлена, на її схудлім, нервовім обличчі помітно було погано прихований сум і тривога.

Ульянов знав, що це була тривога за нього, йому було боляче за сестру, він хотів їй сказати щось ніжне, щось таке, що потішило б її й заспокоїло...

Хотів приголубити її по-братньому, а натомість спитав холодним, ніби не своїм голосом:

— Ну, що в тебе новенького, Аню?..

Вона почала йому оповідати про всякі громадські й літературні новини, про якусь нову, тільки-но видану книгу, що нібито здавалася їй надзвичайно змістовна...

Але Ульянов ніби не розумів, ніби не чув того, що вона говорила: він бачив перед собою тільки глибокі запалі

сму́тні о́чі, що жагуче хотіли заглянути йому в душу, хотіли й боялися запитати і знали — з розпачем відчували, — що запитувати неможливо.

Сестра показала йому листа з Сімбірська від одного з колишніх співробітників покійного батька — Ішерського, що, очевидно, на її прохання писав про матір. Він писав, що за останній час мати стала нібито спокійніша і їй, треба гадати, вже не так тяжко, як у роковини батькової смерті...

Підперши голову обома руками, Ульянов довго дивився на рівні рядки листа.

Образ далекої пригніченої горем матері, уривки спогадів про ясне напівзабуте дитинство, картини надволзьких степів, сімбірська гімназія, весняність і захват перших юнацьких поривів — могутньою нездоланною хвилею заповнили його уяву.

Несподівано він підвівся й почав прощатись.

Сестра не затримувала його, навіть не сказала, як боляче їй, що він заходить так рідко.

Довго не замикала за ним дверей, чогось сподівалася, що він повернеться.

Не вернувся.

Більше вона вже ніколи його не бачила...

Двадцять восьмого вона зайшла до нього ввечері — не застала дома.

Першого безрзня ранком забігла до неї Шмідова, сказала, що тільки-но була в Олександра Льовича, але він кудись пішов.

Була неділя — день, вільний від лекцій. Чекала брата протягом цілого дня.

Побігла до нього ввечері.

Вікна його кімнати були яскраво освітлені.

Зраділа:

«Дома він, дома!.. Зараз його побачу!»

Збігла по сходах, постукала...

Її зустріла поліція. В кімнаті був жажливий розгардіяш: робили трус.

«Де брат?.. Де брат?.. — підстреленим птахом билася думка. — Може, він ще врятується?.. Може, зайшов зараз до мене?..»

Не знала, що Ульянова арештували кілька годин тому на Великій Белозерській у приміщенні Генералова.

Шевирев виїхав з Петербурга сімнадцятого лютого.

Сьомого березня в Ялті його арештовано й негайно відправлено до Петербурга.

Незважаючи на те, що від Ульянова аж до самого дня арешту не було умовної телеграми, незважаючи на те, що відправка до Петербурга без жодного допиту не віщувала нічого доброго,— Шевирев не залишав надії, що його арештовано не в зв'язку з замахом.

Він навіть певний був, що замах чомусь не відбувся, бо в газетах не було про нього жодної звістки, жодного натяку.

І лише в Петербурзі, коли просто з поїзда Шевирева посадили в карету з трьома озброєними жандармами,— непевна тривога стиснула йому серце.

Вікна карети були завішені нещільно, і Шевирев, хоч і з великими труднощами, міг орієнтуватися, куди везуть.

Він сподівався, що карета зупиниться коло дому попереднього ув'язнення. Тоді б він напевно знав, що нічого серйозного жандарми проти нього не мають і що арешт не страшний.

Але карета завершила в напрямі до Петропавлівської фортеці...

Шевирева ввели в порожню камеру, примусили роздягнутися — скинути з себе все, навіть білизну, обшукали в найогидніший спосіб, потім дали надягнути в'язничну білизну, халат, коти, одвели в іншу камеру — на нижній поверх — і замкнули.

Шевирев оглянув своє нове приміщення.

Суворе, темне, важке склепіння, брудна й вогка асфальтова підлога. Під самою стелею — темне вікно з подвійними грубими ґратами. У кутку — кібель.

На мить пригадалася світла весела весняна кімната в Ялті.

Шевирев зціпив зуби, ліг на тверде залізне пригвинчене до підлоги ліжко.

Тепер йому було ясно все. Байдужість і втома опанували його: вперше після арешту заснув міцним сном...

Його розбудили вночі, наказали вдягнутися й повезли на Горохову — до охоронного відділу — на допит.

На допиті Шевирев категорично заперечив і свою належність до терористичної фракції, і участь у підготовці замаху, і все, в чому його обвинувачували.

А обвинувачення були такі: ніби жандарми крок по кроці простежили всю його діяльність, починаючи від організації студентських гуртків і кухмістерської аж до утворення групи, втечі за кордон Говорухіна й від'їзду з Петербурга його, Шевирева...

Звідки все це було відомо жандармам?..

Вони не ховалися: на другому ж допиті Шевиреву пред'явлено власноручно написані свідчення Канчера, Гаркуна й Волохова.

Усі троє «щиросердно» каюлися в своїх провинах, давали найдетальніші викази, розповідали про всі відомі їм подробиці, називали адреси учасників замаху й адреси їхніх знайомих, переказували їхні вислови, намагалися з'ясувати жандармам усе якнай докладніше...

Шевиряєв не повірив своїм очам, попросив, щоб йому показали свідчення решти заарештованих.

Йому дано протоколи допитів Лукашевича, Ульянова, Андреюшкіна, Генералова й Осипанова.

Лукашевич спершу заперечував свою участь у замаху, потім, видимо, під тиском зрадницьких свідчень Канчера й Гаркуна, визнав свою належність до групи і те, що готував вибухові речовини...

Андреюшкін і Генералов заявляли, що, належачи до складу терористичної фракції «Народної волі», вони виходили кілька разів з бомбами на Невський з метою вбити царя.

Вони заявляли також, що після довгих міркувань прийшли до висновку, що лише терором можна досягти тієї мети, яку поставила собі «Народна воля».

Від дальших пояснень обидва відмовилися.

Осипанов заявив, що належить до терористичної фракції «Народної волі», що бомбу, з якою його затримано, він мав намір кинути під екіпаж царя, що перейшов з Казанського університету до Петербурзького з революційною метою і що від усяких дальших пояснень він категорично відмовляється.

Протокол допиту Ульянова був тільки один — від четвертого березня.

Шевирєв довго вдивлявся в сміливі, написані знайомим розмашистим скорописом рядки.

Він ніби забув, що позаду стоять два жандарми з шаблями наголо, що третій — хитрий, досвідчений, жорстокий — напружено стежить за кожним його рухом, за кожною ледве помітною зміною його обличчя...

Шевирєв читав:

«Свідчення студента С.-Петербурзького університету Олександра Ульянова

...Визнаю, що, належачи до терористичної фракції партії «Народна воля», я брав участь у задумі позбавити життя государя імператора. Участь моя виявилася у слідуючому: в лютому цього року, точно часу визначити не бажаю, я виготовляв деякі частини розривних набоїв, що були призначені для замаху, а саме: частину азотної кислоти, щоб виготовляти динаміт, і частину білого динаміту, кількість якого визначити одмовляюся. Потім я виготовив частину куль для набоїв. Для цього я різав оливо для куль, але стрихніном їх не затруював. Потім мені принесено два бляшані циліндри, які я набив динамітом та затруєними стрихніном кулями... Перед цим я зробив два футляри для набоїв та обклеїв їх коленкоровими чохлами. В якому стані були під цей час запальники набоїв — не пригадую. Закінчивши набої, я їх повернув. Власне, фактична моя участь у виконанні замаху цим і обмежилася, але я знав, хто саме має вчинити замах, себто кидати набої. Але скільки осіб повинні були це зробити, хто приносив мені та кому я повертав набої, хто разом зі мною набивав їх динамітом, я сказати й пояснювати відмовляюся... Ні про яких осіб, так само, як і про названих мені Андреюшкіна, Генералова, Осипанова і Лукашевича, жодних пояснень давати не бажаю. Точно часу, призначеного для виконання замаху, визначити не можу, а зробити це приблизно відмовляюся.

Олександр Ульянов»

.....

Шевирев замислився. Як видно, вся група трималася з гідністю на допиті, і ніхто не сказав нічого більше, ніж треба: всі говорили про свою особисту участь і належність до партії «Народна воля», і це була гарна політична демонстрація.

От тільки Канчер і Гаркун... ці не витримали й... усе розповіли.

Жандармам здавалося, що, прочитавши одверті свідчення Канчера й Гаркуна, Шевиреву залишатиметься тільки визнати свою належність до групи і участь у замаху.

Але вони помилялися: Шевирев категорично протестував проти всіх обвинувачень.

Він робив це свідомо, бо не міг собі уявити, щоб суд — навіть царський суд — міг його засудити на підставі самих тільки оговорів.

Перші ж засідання суду остаточно розвіяли цю надію: стало до очевидності ясно, що царський суд — класовий суд, що вирок його анінайменшою мірою не залежить від фактичних доказів і що ні Ульянову, ні Осипанову, ні Андреюшкіну, ні Генералову, ні йому — Шевиреву — не уникнути смертної кари.

Решта підсудних¹, зокрема Лукашевич і Новоруський, були певною мірою в кращому становищі: ні Гаркун, ні Канчер про їхню участь не знали, а інших джерел у обвинувачення не було: поліція-бо лише за кілька днів почала стежити за учасниками замаху після того, як вона перехопила листа Андреюшкіна до одного з харківських товаришів...

Шевирев не мав ні міцних м'язів, ні залізних нервів, про які, як про найпершу властивість революціонерів, казав йому в свій час Осипанов. Шевирев був знесилений, тяжко хворий.

І тому суворі в'язничні умови, зрада Канчера й Гаркуна, на яких він покладався, жорстокий суд і вирок — страта на шибениці — на момент зламали колись тверду його волю.

З огидою, жахом і розпачем чекав він смертної кари.

Без захвату пригадував він горду, витриману, гідну промову Ульянова на суді, героїчні виступи Генералова, Андреюшкіна, Осипанова...

Те, що хвилювало їх, і те, що сповнювало їхні серця невимовним щастям величної саможертви, — стало йому тепер якось байдуже, чуже...

Під страшним тягарем смертного вироку він начебто вже не почував себе революціонером, колишнім керівником терористичної групи. Здавалося, це була тільки хора, рокована на смерть людина...

¹ Решта заарештованих у цій справі були засуджені до страти, а потім присуд замінено їм на каторгу: Новоруський і Лукашевич — на пожиттєву каторгу до Шліссельбурзької фортеці, Пашковський, Канчер, Гаркун, Волохов, Шмідова та ін. були засуджені на різні строки до каторги та на довічне заслання на Сибір. Говорухін та Рудевич за кілька днів перед цим щасливо утекли за кордон.

Він чекав смертної кари з огидою, жахом і розпачем. Проте, коли ранком восьмого травня його вивели разом з Ульяновим у двір Шліссельбурзької в'язниці, коли він глянув на ката в червоній сорочці під чорною шибеницею і потім перевів погляд на опромінене щастям і захватом обличчя Ульянова,— Шевирев раптом здригнувся, гордо підвів голову, відштовхнув руку попа, що підійшов був до нього з хрестом, і твердо зійшов на ешафот.

XXV

Восьмого травня 1887 року міністр внутрішніх справ граф Толстой рапортував цареві:

«Сьогодні в Шліссельбурзькій в'язниці, згідно з вирокom Особого Присутствія Правуючого Сенату, що ухвалений був 15—19 минулого квітня, покарано на смерть державних злочинців: Шевирева, Ульянова, Осипанова, Андреюшкіна та Генералова.

Згідно з відомостями, про які повідомив товариш прокурора Санкт-Петербурзького окружного суду Щегловітов, що виконував вирок Сенату, засуджені з огляду на переміщення їх до Шліссельбурзької в'язниці гадали, що їх помилувано. Проте, коли за півгодини до страти,— а саме в пів на четверту ранку,— їм було об'явлено, що вирок виконають,— усі вони залишилися спокійні й відмовилися від сповіді та прийняття святих тайн.

З огляду на те, що місцевість Шліссельбурзької в'язниці не давала можливості виконати смертну кару над усіма п'ятьма одночасно, ешафот було збудовано лише на трьох осіб, причому спершу виведено на страту Генералова, Андреюшкіна й Осипанова, які, вислухавши вирок, попросилися один з одним і бадьоро зійшли на ешафот, після чого Генералов і Андреюшкін голосно промовили: «Хай живе «Народна воля!» Те ж саме намірявся зробити й Осипанов, але не встиг, бо на нього накинуто мішок.

Коли трупи вищезазначених покараних злочинців було знято, вивели Шевирева та Ульянова, які теж бадьоро й спокійно зійшли на ешафот.

Про вищенаведене вважаю за свій всепідданчий обов'язок доповісти й Вашій імператорській величності.

Граф Дмитрій Толстой»

1933

Бунтарі

Повість

НІ!
БУНТАРІ
НЕ ГАНЧІРКИ
ЯКІСЬ,
А ТАКИ
СПРАВДІ
БУНТАРІ

НЕХАЙ МИ ПОМИЛЯЛИСЯ
Й ДУЖЕ ПОМИЛЯЛИСЯ
В ТЕОРІІ Й ТАКТИЦІ,
АЛЕ Ж МИ
БОРОЛИСЯ, СТАВИЛИ
Й СТАВИМО
НА КАРТУ СВОЄ ЩАСТЯ,
ВОЛЮ,
ЖИТТЯ

Жандармський капітан барон Гейкінг почував себе найшасливішою людиною в світі: рапорт його про арешт організаторів чигиринського бунту — давно розшукуваних революціонерів Дейча і Стефановича — справив, очевидно, неабияке враження. В Петербурзі дуже зацікавилися подробицями арешту й вимагали ґрунтовної доповіді.

А хто може написати цю доповідь у Київському жандармському управлінні, хто може дати принципове освітлення цієї справи, як не він, барон Гейкінг — людина з університетською освітою, юрист, «поет у душі» і одночасно блискучий — так, так, блискучий! — офіцер.

Цілком природно, що доповідь доручено написати саме йому, баронові Гейкінгу.

І він напише. Ого!.. Та ще й як напише!.. Університетська освіта — це вам, панове, не якась там юнкерська школа!..

Барон Гейкінг підійшов до вікна й повними грудьми вдихнув свіжого прозорого вересневого повітря.

Яке чудове це місто Київ... Не якийсь там Орел або Курськ, Тамбов...

З вікна широкою панорамою розгорталися по мальовничих узгір'ях густолисті сади, вже подекуди яріючи жовтаво-червоними фарбами ранньої осені.

— Яке чудове це місто Київ! — у голос сказав Гейкінг і додав тихше: — І яка чудова мадам Луїза.

«Мадам Луїзою» барон Гейкінг таємно від усіх називав Лизавету Орестівну Андадурову — дружину піхотного підполковника у відставці. Це була давня пристрасть барона.

«Пристрастей» і «захоплень» було в нього багато, дуже багато, але, здається, ще ні одна з жінок не хвилювала й не розпалювала його так, як «мадам Луїза», незважаючи на її трохи занадто кирпатий носик, нібито не зовсім інтелігентні руки й задерикувату насмішкувату вдачу.

Вчора на балу в Дворянському зібранні «мадам Луїза» нарешті погодилася на його умовляння і обіцяла «рандеву» ближчими днями...

Арешт бунтарів-анархістів Дейча і Стефановича, безумовно, мав неабияке значення в цій перемозі Гейкінга над недосяжним до цього часу серцем мадам Андадурової... Як-не-як, а принаймні в очах аристократичного жіноцтва барон Гейкінг тепер герой!.. Ще б пак не герой, коли ці бандити «бунтарі» затівали там, на Чигиринщині, цілковити-

те знищення всього панства, нову пугачовщину, ледве не зруйнування всіх основ цивілізації!.. І потім: вони ж ледве були не вбили найсміливішого з усіх жандармів — барона Гейкінга!.. Так, так... іменно так: ледве його не вбили. Куля тільки на волосину від голови пролетіла... Стефанович відстрілювався. Так, так: відстрілювався! (Звідки їм знати, що ні?..) Офіційна версія така, що відстрілювався — і край. Хай знають, хай знає «мадам Луїза», який герой барон Гейкінг!.. Да.

«Вона казала, що чоловік її сьогодні зранку в командирівці... Приїде позавтра... Так, так... Чудово... До обід написати доповідь — неодмінно ґрунтовну доповідь.

Сьогодні неодмінно обідати в ресторані Дворянського зібрання... Після обід поспати, потім пройтися в новому мундирі кілька разів по Хрещатику... О, це ж наш Невський, слово честі — в мініатюрі Невський!.. І на цьому Невському голубий мундир барона Гейкінга — слово честі — зоря неабиякої величини!..

Так, так: пройтися по Невському, тобто по Хрещатику, потім на Володимирську гірку... А потім... А може, мадам Луїза призначить побачення саме сьогодні?..

А чому ні?.. Чому ні?.. Тільки треба все по-військовому: швидкість і натиск. Да».

Гейкінг підкрутив білявого вуса, виставив груди колесом і підійшов до свічада.

Звичайне собі обличчя остзейського барона з досить таки «захудалих». Біляве, обмежене, самовдоволене, з деяким нахилом до дегенеративно-хижацького вигляду. Баранкуваті, олив'яного кольору очі.

— Вигляд, що не кажи, геройський!.. Ну, раз два, три — ухвалено: пишу... Пишу так: «Горю бажанням...» Ні, краще так: «Палаю пристрастю...» Гм, гм... Палаю. Да. Треба стисло. Колір паперу?.. Рожевий?.. Фі!.. Зелений — мове тон. Так: голубий — наш, жандармський!.. Ухвалено. Кілька слів... І щоб пристрасть була ключем. Фонтаном. Водоспадом. Гейзером. Вулканом, чорт його побери!.. Да. А підпис?.. Незручно підписуватися повним прізвищем. Дуже незручно. Чоловіка нема дома, це безумовно. Вона обережна, як... пантера. Але ж незручно!.. Як же тоді підписатися, коли без прізвища?..

Чверть години покрутився по кабінеті, вдарив себе долонею по лобі, сів до столу, взяв напахчений закордонними духами голубий аркушик, розмашисто написав кілька слів і, самовдоволено посміхаючись, закрутисто підписав тільки одне слово: Б а р о н.

Подзвонив денщикові, наказав почекати в адресатки відповіді, розрахував, що раніше, як через дві години, денщик не повернеться, випив склянку дешевого вина й сів до столу писати доповідь про бунтарів.

— Писати треба ґрунтовно. Щоб вийшов не голий рапорт, а справжня доповідь, гідна найкращих зразків державної мудрості. Щоб відчувалася суть бунтарства, його зв'язок з усім революційним рухом...

Барон Гейкінг сильно ударив себе долонею по лобі:

— Ну да ж!.. І як це мені раніше не спало на думку? Взяти за зразок секретну доповідь міністра юстиції графа Палена. Кращого зразка й сам шеф жандармів не вигадає!..

Гейкінг узяв зелену теку, вийняв з неї важку грубу «справу» урядового формату й заглибився в читання, інколи відриваючись і роблячи на окремому аркуші помітки олівцем.

Працював довго й ретельно. Секретна доповідь графа Палена, написана два роки тому, була справді дуже цікава:

«УСПИХИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ В ІМПЕРІЇ»

На початку 1874 року в деяких губерніях середньої й переважно східної частини Росії почали виявлятися ознаки протиурядової пропаганди: спочатку темні й непевні, пізніше яскравіші й безсумнівні. Нарешті в травні того ж таки року в місті Саратові було розпочато справу про розповсюдження серед населення книжок революційного змісту. Перші ж заходи слідства виявили, що багато молодих осіб, з яких деякі покинули навчання, повдягалися в селянську одягу, пороздобували собі фальшиві паспорти і під виглядом звичайних чорноробів вирушили, за їхнім виразом, «у народ», поставивши собі завдання поширювати шляхом друкованих творів та усної пропаганди революційні ідеї...

...Продовжене в належному напрямі саратовське слідство виявило: по-перше, що в Москві вже досить довгий час існує друкарня урядового стенографа з солдатських дітей Іполита Мишкіна, в якій друкують книги й брошури злочинного змісту, знайдені в дуже великій кількості в Саратові...»

Гейкінг неспокійно поворухнувся на стільці, не втримався, підхопився, сів знову.

— А мені?.. Як мені написати про друкарню?.. Зовсім не гадувати?.. Незручно: боронь боже, яким-небудь чином без нас, без жандармів, візьмуть та й виявлять... Це ж буде сором, це ж ганьба на все життя!..

Гейкінг нахмури́в лоба:

— Друкарня бунтарів — тут, у Києві, в цьому не може бути жодного сумніву. Але як її, прокляту, відшукати?.. А без друкарні виходить чорти батька зна що: Бохановський, Дейч, Стефанович — майже всі ватажки бунтарів — арештовані, а друкарню їхню — мов вода змила!..

Гейкінг узяв олівець і записав на своєму аркуші: «Друкарня». Підкреслив. Додав: «Нога бене». Скривився й розмашисто дописав: «У крайньому разі повернути всю справу так, нібито друкарню потоплено в Дніпрі».

Поклав олівця, зітхнув і почав читати доповідь графа Палена далі, пропустивши кілька рядків:

«У головних рисах слідством виявлено нижченаведене:

Поширення революційної пропаганди — справа аж ніяк не нова: ще в кінці шістдесятих років у Петербурзі й Москві серед учнівської молоді почало виявлятися стремління утворювати асоціації та гуртки з метою взаємної грошової допомоги, обміну думок і поповнення проріх шкільного навчання читанням і бесідами...

І ось серед щойно згаданих гуртків «самоосвіти» почали все частіше й голосніше обговорювати питання про причини начебто (як на їхню думку) безвихідно тяжкого становища робітничих класів, про яке говорилося й писалося на всі лади.

На початку 1872 року почали з'являтися серед молоді, та ще й у досить-таки значній кількості, книги й видання закордонної преси вже одверто революційного змісту, скеровані проти існуючого в Росії державного устрою.

Видання ці, що були переважно творами російської еміграції, яка, в свою чергу, має близькі зносини і зв'язки з Інтернаціональним товариством робітників, перевозилися до Росії або шляхом контрабанди, або й особисто тими руськими, що поверталися з-за кордону.

Вищезазначені особи, наскрізь просякнені теоріями Бакуніна та інших ультрадемократів і соціалістів, розносили по всій Росії отруту злочинних поглядів і демагогічних стремлень.

...Першою партією, що утворилася з цією метою, була партія так званих «чайковців», діяльність якої спершу виявилася в Петербурзі, а потім поширилася й далі. Звертаю-

чись переважно до молоді та вербуючи нових adeptів, «чайковці» проповідували, за бакунінськими рукописами, непридатність існуючого ладу, доводили, що держава остаточно задушила й розбестила руську земельну громаду і що девізом прапора всіх чесних людей повинно бути: «Зруйнування всіх держав, знищення буржуазної цивілізації, вільна організація від низу до верху шляхом вільних союзів, — організація розгнужаної народної черні — всього визволеного людства, утворення нового загальнолюдського світу.

Підлещуючись до молоді, Бакунін звертає її увагу на ті засоби, за допомогою яких можна запровадити в життя основи соціалізму... Це пропаганда в народі, пропаганда «бойова», «бунтівнича», бо народ, за Бакуніним, завжди глибоко ненавидів і ненавидить державу і всіх її представників, у якому б вигляді вони не з'являлися...»

— Д-да! — промовив у голос Гейкінг. — У моїй доповіді це місце треба використати неодмінно... Запишемо поки що так:

«Коноводи чигиринського бунту, вищезазначені Дейч, Бохановський і Стефанович, називаючи себе бакуністами-бунтарями, не витримували, проте, своєї волі до кінця, або, краще сказати, довели анархію своїх поглядів до найвищої точки, бо завжди в своїх розбещено-злочинних діях примушені були прикриватися священним ім'ям його імператорської величності».

«Це все так, але друкарні їхньої ви все-таки не викрили, шановний бароне!» — ніби хтось чужий нагадав Гейкінгові.

— Не біда!.. Знайдемо! — заспокоїв себе Гейкінг. — Усе в свій час. А тепер головне — не відхилятися й переглянути доповідь графа Палена до кінця. По суті, залишилось уже зовсім мало... Н-ну-с!

«...Погоджуючись в основному щодо кінцевої своєї злочинної мети, діячі революційної пропаганди, проте, поділяються, як з'ясовано, на три окремі групи, що відрізняються одна від одної залежно від засобів і методів практичної діяльності.

Діячі першої групи переконані, що ніякої наукової підготовки не потрібно, що треба йти «в народ» під виглядом звичайних робітників і проповідувати революційні ідеї, щоб підготувати одверте повстання.

Діячі другої групи, навпаки, запевняють, що для

справжнього агітатора потрібні ґрунтовні наукові знання та чималий досвід, причому, одначе, не визнають ніяких дипломів і атестатів, які нібито деморалізують вільну людину та перетворюють її на буржуа, тобто на раба певних обставин.

Нарешті, представники третьої групи — чи не найбільш небезпечної — не тільки вимагають від революціонера ґрунтовної наукової підготовки, але й визнають, що для зруйнування існуючого ладу ні в якому разі не можна обмежуватися революційною пропагандою лише серед самого тільки простого люду, а треба, щоб кожний революціонер працював у тих обставинах, у яких йому доводиться жити — чи то серед студентства, чи серед військових, учителів, урядовців, чи деінде...

Таким чином, на початку 1874 року діячі революційної пропаганди починають свою злочинну діяльність одночасно в різних пунктах і сферах нашого громадянства.

Маючи досить енергії та деякі матеріальні кошти, вони не зупиняються ні перед чим, організують постійні поміж себе зносини, причому дуже вміло затемнюють їх таємничими гаслами, умовними знаками та шифрами.

Досить швидко революціонери пролазять до вищих, середніх і нижчих шкіл і з чималим успіхом баламутять молодь не лише забороненими книжками та усною пропагандою, а також і шляхом інтимних відносин з молодими жінками й дівчатами, яких серед них, на жаль, дуже велика кількість.

До початку 1875 року вони встигають укрити мережею таємних гуртків та окремих агентів більшу половину Росії: слідствами відкрито пропаганду аж у тридцяти семи губерніях».

Гейкінг протяжливо позіхнув і швидко перегорнув кілька сторінок, шукаючи місця, що безпосередньо стосувалося до Київської губернії...

«...Харківська губернія: три окремих гуртки — Ковалика, дівиці Андреевої та студентів ветеринарного інституту.

Катеринославська: а) бондарня Петра Макаревича, Миколи Жебуньова та прусського підданця Ланганса, б) бібліотека Павловського в Таганрозі.

Полтавська: ферма на хуторі поміщиці Колесникової, де працювали члени київського та харківського гуртків.

Місто Одеса: а) кузня Миколи Жебуньова, б) окремих гурток Макаревича й Волховського...

Київська губернія: місцевий гурток із спільним кублом пропагандистів під назвою «Комуна»...»

— Гм... гм...— завозився на стільці Гейкінг.— Про Київ тут дуже мало... А котра тепер може бути година?..

Глянув на годинника й прожогом метнувся до дверей.

— Ну й швидко минув час!.. Ну й швидко... Він ось-ось-ось прийде з відповіддю... Ось-ось-ось...

Вийшов у передпокій, виглянув у вікно, на вулицю.

Денщика не було.

— Не поспішає, д-дубина!.. Завжди так: піде на півгодини, а повертається через півдня... Треба буде його провчити.

Глянув знов на вулицю, й серце йому стріпнулося: денщик швидким кроком наближався до хвіртки.

Гейкінг вернувся до кабінету, сів за стіл і зробив вигляд, що дуже заглибився в читання паперів.

Денщик увійшов нечутно й зупинився коло дверей.

— Ага!.. Ти вже тут... Ну?.. Що?..

— Звеліли вклонятися, ваше високоблагородіе... І передати...

Незграбна мозоляста рука обережно витягла з закарваша мініатюрний рожевий конвертик і несміливо поклала на стіл.

— Ступай! — кинув похмуро Гейкінг, ховаючи погляд і вдаючи, що розглядає надзвичайно важні папери.

Денщик зробив «наліво кругом» і зник.

Гейкінг схопив рожевий конвертик, хотів був розпечатати, але завагався.

«Витриманість!.. Витриманість, бароне,— понад усе. Саме в такі моменти й гартують в собі волю. Да!.. А все ж таки цікаво, де саме й на коли вона призначила?»

Залишив рожевий конвертик нерозпечатаним і пройшовсь по кімнаті, гамуючи хвилювання:

— Д-да-с, бароне! Д-да-с, д-да-с і д-да-с, це перемога! Ого, та ще й яка перемога!.. О моя божественна, моя незрівнянна Луїзо!.. Не важно, де саме й коли — важно, що таки, нарешті, призначила!.. «Безумство пристрасті має!..» — спробував заспівати Гейкінг, але не вийшло.— Нічого не вдієш, коли нема голосу, то нема... Зате вигляд, вигляд який геройський! — підскачів Гейкінг до люстра. Баранкуваті очі дивилися гостро, самовдоволено, переможно.— Д-да... Насамперед — витриманість і гартування волі.

Раз-два-три... Ухвалено: не розпечатувати Луїзиноного листа, поки не прочитаю двох сторінок... Ні, трьох... чотирьох, чорт його побери!.. Д-да...

Гейкінг підскочив до столу, наклав рожевий конвертик «Справою», заткнув пальцем вуха, зціпив зуби й почав читати далі секретну записку Палена.

Читав нетерпляче, майже не даючи собі звіту в тому, що саме читає.

Нервовно відзначив нігтем місце в рукописі, де саме має спинитися, і зашепотів ще від школи знайомим, нудним шепотінням зубрил:

— «Усього притягнених на цей час до слідства сімсот сімдесят чоловік, з яких чоловіків — шістсот дванадцять, жінок — сто п'ятдесят вісім, під вартою — двісті шістдесят п'ять, нерозшуканих — п'ятдесят три...

Слідством виявлено, що багато немолодих батьків і матерів родин не тільки не чинили перешкод, а навпаки: виявляли своє співчуття й допомагали своїм дітям-революціонерам, не розуміючи в своєму сліпому безглуздому фанатизмі, що кінцевим наслідком таких їхніх дій повинна бути загибель усього суспільства, а в тому числі й тих, що до цього спричинилися.

Так, наприклад, дуже заможна і вже немолода поміщиця Софія Суботіна не тільки сама особисто провадила революційну пропаганду серед околиць селянства, а ще й підмовляла до цього свою вихованку Шатілову, а дочок своїх, — навіть неповнолітніх, — відраджувала докінчувати освіту в Цюріху.

Так само й дочки дійсних статських совітників — Наталія Армфельд, Варвара Батюшкова і Софія Перовська та дочка генерал-майора Софія Лешерн фон Герцфельд разом з багатьма іншими йшли «в народ», наймалися і працювали поденно на полі, спали разом з мужчинами — товаришами по роботі, і за таке неприпустиме поводження, треба гадати, не тільки не зустрічали догани з боку деяких своїх родичів, а навпаки — ще, треба гадати, мали від них співчуття й підтримку.

Так само, наприклад, три найзавзятіші коноводи революційної партії — відставні поручники артилерії Рогачов та Кравчинський з студентом Клеменсом — гостювали кілька місяців у різних сімейних домах міста Москви, зовсім не приховуючи, а навіть пропагуючи свої злочинні погляди й напрями...» Х-хуг! — закотив очі під лоба Гейкінг. — До читаю чи не дочитаю?.. Залишилась одна сторінка.

«Підготовляючи собі серед робітничих класів адептів і помічників та своєю чергою пропагандистів, коноводи цієї справи поширювали свої думки й погляди, між іншим, також і шляхом розповсюдження неймовірно великої кількості книг і брошур, що написані в формі загальнопрístupних народних оповідань. Такі, наприклад, книжки: «Дедушка Єгор», «Митюха», «Степові нариси» Левітова, «Нариси фабричного життя» Голіцинського, «Сила солому ломить» та інші.

У всіх цих книжках безсоромно пропагують думки про нібито безпорадне становище робітників, про експлуатацію їх капіталом, про погибельні наслідки куркульства і таке інше...

До подібних книжок, але вже з напрямом вочевидь бунтівничим, треба віднести брошури «Про Стеньку Разіна», де вихваляють його діяльність і смерть як подвиги громадянської мужності, скеровані на захист нібито поневоленого народу. Далі йдуть книги: «Історія одного французького селянина», «Казка про чотирьох братів», «Хитра механіка» та інші одверто революційного змісту з закликem до повстання!..»

«А друкарню їхню я таки викрию! — раптом промайнуло в голові Гейкінгові.— Не буду я барон Гейкінг, коли не викрию!»

— Н-ну... так. Гаразд! — перепинив він сам себе.— Дочитую кілька рядків і розпечатую листа мадам Луїзи. Де пак я зупинився?.. Ага: «...Діючи в такий спосіб, агітатори все менше й менше соромляться, вибираючи засоби своєї злочинної діяльності. Так, наприклад, князь Петро Кропоткін ще року 1873 пояснював на спеціально організованих у Петербурзі зборах робітників, яке значення має «Інтернаціональне товариство на Заході», і проповідував революцію.

На випадок небезпеки пропагандисти частенько мають при собі вогнепальну й холодну зброю, а «Київський революційний гурток бунтарів» навіть виробив план збройного опору законній владі під час арештів...

Так само в тому ж таки київському гуртку була думка пограбувати пошту, для чого молодий юнкер Горинович повинен був улаштуватись на службу в місцевий поштамт...»

— Ф-фу-у... Дочитав! — з насолодою шпурнув від себе «Справу» Гейкінг і в одну мить розпечатав рожевий конвертик.

Солодко мліючи, заплющив очі. Уявив, як читала «мадам Луїза» його повну вулканічної пристрасті записочку з гордим розмашистим підписом — Б а р о н.

Розплющив очі, глянув, самовдоволено посміхаючись, на синій рядок на рожевому полі.

В записочці «мадам Луїзи» було тільки п'ять слів: «В и не бар он, а бар а н».

2

У брудній непривітній канцелярії київського «тюремного замку» було накурено так, що рудовусий окоренкуватий писар Іван Калістратович, здавалося, потопав у хмарах сизого диму. Позаливані чорнилом канцелярські столи з купами справ, брудні крісла й стільці, заяложена канапа під стінкою, дві старі шафи із скляними дверцятами, закурені, певно, цілими роками не протирані шиби загратованих вікон, годинник, що показував пів на десяту, стінний календар, таблиці з розписом чергування наглядачів, засліджений мухами портрет «благополучно царствующого» Олександра Другого — все було густо затягнуте сизо-сірою задушливою імлюю...

Але писар, ніби нічого не помічаючи, посмоктував собі й посмоктував обкусаного, брудного, просяклого нікотинном мундштука, з насолодою затягуючись і випускаючи з рота все нові й нові димові клубки, кільця, струмки й ланцюжки.

— Бога ви не боїтеся, Іване Калістратовичу, — промовив, увіходячи до канцелярії, чорнобородий старший тюремний наглядач Мильченко. — Ну, хіба ж можна його так накурювати?.. Та ще сьогодні!..

— А хіба ж що сьогодні? — з острахом запитав писар, видимо з великим жалем придушуючи недокурок замазаною в чорнило короткою й товстою пучкою.

Мильченко, не відповідаючи, метнувся до вікон і повідчинював кватирки.

Знадвору донісся брязкіт кайданів: вікна виходили на перший внутрішній двір в'язниці.

— Ну?.. То що, ви кажете, буде сьогодні? — знов запитав писар.

Мильченко не відповів: рипнули двері, й на порозі з'явився смотритель «Лук'янівки» Ковальський — плюгавий дідок з червоно-сизим носом і сльозавими, припухлими підсліпуватими очима:

— Треба б тут трохи прибрати, Іване Калістратовичу... Кхи-кхи... Є відомості: пан прокурор завітає, кхи-кхи...

Минулого разу казав: непорядок... І на підлозі, каже, у вас харкотиння, і на стінах, і мухи, каже, занадто вже государя імператора запаскудили... Кхи-кхи...— Смотритель витяг з кишені великі старовинні окуляри в срібній оправі й пильно оглянув царевий портрет.— Що на бакенбардах нібито трохи насліджено — це ще, Іване Калістратовичу, не біда... А от на носі!.. Кхи-кхи... На носі — як собі хочете — справжнє паскудство...

Писар і Мильченко теж підійшли до портрета.

— Д-да,— промурчав писар,— на носі воно таки справді нібито трохи не гаразд... Але, з другого боку, нічого не вдієте: більше десяти років висить... Знов же — мухи і все таке інше... Не інакше, як новий треба вішати!.. Новий, звичайно, воно б непогано... Але ж прокурор має завітати сьогодні!..

— На сьогодні... ну, на сьогодні якось обійдеться, Семене Васильовичу... Хіба це нам первина?.. Самого губернатора позаторік зустрічали, і то бог милував!.. Знов же, з другого боку, коли поставитися формально,— яке прокуророві діло до... так би мовити, до мух і таке інше?.. Прокуророві треба насамперед, щоб усе було, так би мовити, формально... А з цього боку в нас, як ви знаєте, комар носа не підточить.

— Арештанти, ваше високородіє, всі, як один, задоволені,— втрутився Мильченко,— а коли хто й схотів би заявити якусь скаргу, то господин прокурор, як відомо, не дуже-то дослухаються. Минулого разу...

— Так-то воно так... Воно ніби все гаразд... Кхи-кхи... Тільки от у лікарні... Та ще оті — Стефанович, Дейч, Бохановський... Від них усього можна чекати!.. Кхи-кхи... Може б, ви зараз, Мильченко, заглянули б до них ще раз позачергово?.. Все-таки — воно спокійніше... Розумієте?..

— Розумію, ваше високородіє! — виструнчився Мильченко.— Будьте благонадійні, ваше високородіє!..

— Щодо лікарні,— почав трохи приглушеним голосом писар, щільно зачинивши за Мильченком двері,— щодо лікарні, то, на мою думку, Семене Васильовичу, до цієї справи знов-таки треба підходити формально... Що мруть там, як... мухи, то на те вона й лікарня, Семене Васильовичу, не всім же одужувати!.. З другого боку, якщо поставитися до цього формально, то коли вже хто винен, то ні в якому разі не адміністрація, а медицина.

Смотритель непевно похитав головою.

— Ну, гаразд,— сказав він перегадом, сідаючи в крісло й витягуючи з кишені велику різану з карельської берези та-

батирку,— з лікарнею воно ще може якось обійдеться, а от як мені бути з новоприбулими? Хоч убийте мене, Іване Калістратовичу, не второпаю...

— Це ж що?.. З чигиринцями?..

— А то з ким же? Чує моє серце: прокурор, ось побачите, неодмінно знайде якийсь непорядок...

Смотритель сумно похитав головою:

— Ви пам'ятаєте, Іване Калістратовичу, ці жахливі папери: «Дуже секретно. Препровождаемого при сем державного злочинця Якова Стефановича...— кхи-кхи...— тримати в окремій камері, згідно з правилами самотнього ув'язнення, строго, але отнюдь не даючи приводу до незадоволення!.. Препровождаемого при сем Лейбу Дейча,— так само,— тримати окремо, строго», але знову... кхи-кхи... оте саме «отнюдь»...

Смотритель безпорадно розвів руками і, ніби тепер тільки згадавши про табатирку, почав набивати тютюном ніздрі з таким виглядом, наче виконував найвідповідальнішу, найважливішу роботу, що вимагала неабиякої старанності, ретельності й хисту.

Писар використав момент, щоб і собі скрутити товстеньку цигарку. Смотритель чхнув, писар затягнувся — розмова стала щиріша, інтимніша.

— Хоч убийте мене — не второпаю, як його розуміти, те кляте «отнюдь», — тягнув далі смотритель, — коли строго, то строго — в разі там непокори, чи що, в карцер, на хліб і на воду або навіть і в кайдани забити!.. Кхи-кхи... Але скажіть мені на милість, як його це все зробити, «не даючи приводу до незадоволення»?.. Як собі хочете... кхи-кхи... щось занадто вже мудреє вище начальство...

— Політика, Семене Васильовичу! Не інакше, як політика... Ми — що? Ми з вами тільки службисти, звичайні службисти... А жандарми, Семене Васильовичу, ого!.. Жандарми, коли говорити формально, — це ж, так би мовити, очі й вуха його величності!.. Хоч знов-таки... з другого боку...

— З другого боку, Іване Калістратовичу... кхи-кхи... з другого боку — знов-таки незрозуміло: коли, припустім, Дейчеві і Стефановичу не минути шибениці або принаймні довгорічної каторги, то яке тоді може бути з ними панькання?.. Кхи-кхи... А народ вони, самі знаєте, — одчайдушний!.. Недарма ж і назва така підхожа: бун-та-рі...

— Свята правда, Семене Васильовичу: лихий його знає, що в тих бунтарів на душі... А бешкет там який, чи голодування, чи, хай господь милує, втеча, — начальство, звичайно, поставиться формально...

— Тьху-тьху-тьху! — замахав руками смотритель.— І скажете ж таке, Іване Калістратовичу!.. Звичайно... від них можна всього чекати, але... втеча?.. Втеча... кхи-кхи... річ у нас неможлива!.. Ні... О ні!.. Це вже як собі хочете, а втекти з нашого... кхи-кхи... готелю — ніяк неможливо!.. Це вже ви, Іване Калістратовичу, так би мовити, через край!.. Припустімо навіть, що которий з них перепиляв ґрати... Припустімо, що навіть зліз якимось там з другого поверху на землю... кхи-кхи...

— Дурний буде, коли вибере такий шлях, але, з другого боку...

— Отож-то воно й є, що «з другого боку»... Отож-то воно й є, коли, припустім, нехай Дейч зліз на землю, то де він опиниться? Кхи-кхи... З трьох сторін — корпуси в'язничні, а з четвертої — мур, не кажучи вже, що у дворі варта, і під муром, і знов за муром — теж варта... А наглядач у коридорі теж для чогось пильнує?.. Кхи-кхи...

— Я кажу, що, з другого боку, тобто, коли, наприклад, вони виберуть не той шлях, а, наприклад, попереvдягаються, чи що...

— Ні, вже признайтеся, Іване Калістратовичу, трохи таки через край ухопили!.. Кхи-кхи... Попереvдягаються... А варта нащо? А наглядач нащо? Та й на кого їм переvдягатися?.. У в'язниці, у внутрішньому дворі й по корпусах тільки солдати й наглядачі... кхи-кхи... Наглядачів приводить і виводить, як ви знаєте, черговий ключник. Без нього конвой самого губернатора не впустить і не випустить... А потім... кхи-кхи... кожний з них під особливим доглядом, в одиночці... Звідти, хай бог простить, звідти, Іване Калістратовичу, тільки одна втеча можлива: на той світ... кхи-кхи...

Писареві, не гірше ніж його співбесідникові, було відомо, що втеча з Лук'янівки — річ неможлива, але признається, що він таки «вхопив через край», йому не хотілося. Отже, навівши декілька аргументів, серед яких не останню роль відігравали улюблені вирази «формально» та «з другого боку», Іван Калістратович швидко перевів розмову на сьогоднішній приїзд прокурора.

Смотритель знову захвилювався, ухвалив і собі навідатися позачергово до бунтарів та zarazом заглянути й до коридорів карних.

— Ну, то глядіть мені, Іване Калістратовичу, щоб тут у вас було все гаразд... А я тим часом обійду корпус... Кхи-кхи... Коли до обід не приїде, то, певно, відклав...

— Дуже можливо, що й відклав, — заспокоїв писар, —

чого йому сюди їздити?.. Хіба що от з формального боку?..

— Може, й з формального... А може, й просто — хоче на тих... бунтарів подивитися... Кхи-кхи...

— Д-да... Серед начальства тепер, певно, тільки й мови, що про тих бунтарів!.. Мені знайомий жандармський унтер казав, що Гейкінг про них день і ніч пише доповіді!..

— Краще б вони скоріше слідство закінчували, ніж оті доповіді, кхи-кхи...

— Зі слідством, Семене Васильовичу, тут теж треба формально: поки не знайдуть друкарні їхньої, не можна й акта складати!..

— І сміх і гріх з тією друкарнею!.. Кхи-кхи... У городі ледве не на всіх перехрестях про неї говорять... Гейкінгові, кажуть, по службі через неї самі неприємності... Кхи-кхи...

— А бунтарі, з другого боку, і в уса собі не дмуть!..

— Дозвольте доповісти, ваше високородіє! — з'явився Мильченко.

— Кажі... ну, що там?.. Кажі... Кхи-кхи...

— Усе гаразд, ваше високородіє! Стефанович гуляє по камері й стиха наспіває.

— Наспіває?.. А що саме... кхи-кхи... наспіває?.. Заборонене?..

— Ні, ваше високородіє... Просто собі наспіває... «Ой у полі криниченька...»

— Що?.. Що?..

— Пісня така є, ваше високородіє, мужича... У полі, мовляв, криниченька, ну... а з криниці б'є вода, там дівчина, — як зірниця, — чорнобрива, молода, ваше високородіє...

— Ах, так? Ну, то нічого. А Бохановський?..

— Бохановський, здається... воші шукає, ваше високородіє!..

— Т-так... А Дейч?..

— Господін Дейч завжди почувать себе чудово...

3

Ув'язнений в одиночній камері другого поверху правого крила Лук'янівки, один з організаторів «чигиринської змови», Лев Григорович Дейч зовсім не чував себе так чудово, як це здавалося старшому наглядачеві Мильченкові.

Звичайно, як і кожний справжній революціонер, Дейч старанно приховував від тюремників свій тривожний настрій, свій сум і гнітюче почуття неволі, проте перебороти

себе — почувати себе весь час бадьорим і дужим — попри всі зусилля не міг.

Суворі мури, оббиті залізом двері, чорні зловісні ґрати гнітили.

Сім кроків завдовжки, чотири кроки завширшки — як-не-як цієї площі було б зовсім не досить навіть і не для такої молодої, енергійної і жвавої людини, як відомий бунтівник, «державний злочинець», «дезертир 130-го піхотного полка Лейба Дейч»...

Мріяти про могутнє повстання пригнічених селянських мас, готувати його, віддати йому всі сили, весь хист революціонера, все своє молоде завзяття і раптом опинитися в жандармських лабетах, переконатися, що підготовлювану з такими труднощами змову викрито,— від такого страшного вдару важко було не розгубитися...

Дейч навіть сам дивувався, що знайшов у собі сили подолати, перебороти цю розгубленість першими ж днями після арешту. Але, звичайно, від того тягар неволі не став йому легший...

Гнітило все: і зловісна непевність майбутнього, і тривога за долю товаришів, і почуття неможливості дальшої боротьби, і брязкіт кайданів під вікном у великому внутрішньому дворі в'язниці, і кроки вартових і наглядачів на коридорі, і одноманітність сірих в'язничних днів, і цілковита ізолюваність від усього світу...

Особливо ізолюваність!..

З наказу жандармів ні Дейча, ні Стефановича, ні Бохановського не випускали нікуди, навіть на прогулянку... Коло дверей їхніх одиночних камер увесь час стояли вартові — солдати.

Дейч кілька разів спробував був розпочати з ними розмову крізь замкнені двері, але вартові мовчали, мов дерев'яні.

Так само поводитися й коридорні наглядачі. Першими днями вони ледве не щогодини крадькома підсувалися до дверей і стежили за ув'язненим крізь вічко.

Дратувало це неймовірно. Дейч кілька разів поривався заґрюкати в двері чим попало, але стримувався: ухвалив берегти свої сили — не наражатися на боротьбу без кончої потреби, бо знав, бо всією своєю істотою відчував, що навіть у дрібницях добитися поступок від тюремників буде важко, а кожна не виконана ними вимога лягає на в'язня новим важким тягарем.

Про майбутнє Дейч намагався не думати: довгорічна каторга або навіть і смертна кара, про яку жандарми нага-

дували ледве не при кожному допиті, не лякали його. Ще на волі він зник до думки про можливість ув'язнення, навіть смерті, і, опинившись в тюрмі, з гордою радістю відчував, що ніякого жаху перед майбутнім жорстоким вироком царського суду в нього немає.

«Каторга то й каторга... Смерть то й смерть! — повторював він собі не раз, прислухаючись до брязкання кайданів на тюремному дворі або стежачи крадькома крізь ґрати за півгодинною прогулянкою карних каторжан. — Каторга то й каторга... Смерть то й смерть!..»

Але щось ніби заперечувало, щось — у глибині підсвідомого — нібито протестувало проти такого рішучого самозречення:

«Це ж ганьба — дати себе закути в кайдани, одягти в арештантський бушлат, поголити півголови — як отим карним злочинцям, що проходять похмурі і мовчазні, брязкаючи кайданами й покірно схиляючи споганені в'язничною бритвою голови перед брудною лайкою озвірілих наглядачів... Це ж ганьба!.. Не ганьба, а честь... Найвища честь для революціонера!.. А смерть? Ганебна смерть на шибениці?.. Шибениця — те саме, що й каторга. Навіть краще, бо швидше... Не я перший... Ще он Рилєєв писав:

Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На угнетителей народа...
Судьба меня уж обрекла...
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?..

Так. Це все так: загинути неважко, може, навіть приємно... Далеко важче щось зробити для революції... І потім... потім... занадто вже рано гинути в двадцять чотири роки, коли життя, власне, ще й не починалося, коли в грудях бують буйні молоді сили, коли ще так багато-багато можна було б зробити!.. А справді: начебто воно й рано гинути! — погоджувався Дейч, сумно поглядаючи крізь чорні ґрати на клаптик далекого неба».

І тоді образи минулого вставали в уяві з необорною чіткістю й силою.

Картини дитинства, родина, шкільні роки були ніби якісь чужі й зовсім не хвилювали.

Зате перші кроки революційної діяльності захоплювали настільки, що Дейч надовго, на цілі години, забував і про свою тісну брудну камеру, і про темне, зловісне майбутнє. Пригадувався оточений густолистими садами великий

будинок Шиянова на Печерську, батько — «купець першої гільдії», — багатий впливовий комерсант, мати з її оповіданнями про рідне її містечко Тульчин, де ще збереглися спогади про декабристів, про Пестеля...

Пригадувалися страшні часи польського повстання 1863 року, коли тут-таки, на Печерську, десятилітнім хлопчиком з неясною тугою й гострим, пекучим жалем він стежив за великими юрбами нещасних, закутих у важкі ланцюги повстанців, що їх під посиленою вартою вели до київської фортечної в'язниці — страшного Косого Капоніру...

Пригадувалася гімназія, перші книжки — Писарева, Добролюбова, Чернишевського, — перші неясні мрії про діяльність «для загального добра»...

І раптом — унаслідок несподіваного батькового банкрутства, замість спокійного достатку, навіть розкошів багатого буржуазної родини — найсправжнісінькі злидні, неспромога платити за «право навчання» в гімназію, напівголодне бідкування, репетиторство з платнею по півкарбованця на місяць, сльози матері, батькова втеча від кредиторів, від неминучої в'язниці...

Злидні! Не зазнавши їх, важко відчутти, важко, а може, таки й зовсім неможливо зрозуміти життя злидарів, передумати їхні думи, переболіти їхніми болями...

І ось гостра потреба мати хоч який-небудь заробіток примушує юнака Дейча виїхати на село репетитором до дітей орендатора величезного поміщицького маєтку на Київщині...

То ось вона яка, ця «поетична ідилія» «безжурного» сільського життя! Ось вони, «біленькі хатки» й «вишневі садочки», оспівані письменниками на тисячу ладів!..

Страшними привидами ходять голодні, виснажені, «чорніші чорної землі» селяни... Працюють по чотирнадцять-шістнадцять годин на добу: і влітку, і восени, і зимою — однаково. Ще з весни, щоб доживотіти якимось «до нового», сплатити податки тощо, підряджаються до сусідньої гуральні за п'ятнадцять-вісімнадцять карбованців на цілу осінь і зиму...

Страшна, безпросвітна, каторжна праця!..

А навколо нужденних селянських нив і садіб зеленіють безмежні поміщицькі лани, міцними фортецями стоять мальовничі панські будинки, фільварки, димлять цукроварні й гуральні, плетуть своє хитромудре в'язке павутиння глитаї-павуки, видушує податки поліція, курить задушливим дурманом сільський піп...

Який вихід із цього глухого кута?.. Вихід один — соціа-

льна революція. Як вона почнеться, який новий лад повстане на руїнах кріпосницько-буржуазного самодержавства, Дейч тоді не уявляв докладно.

Але гасло «в народ», підхоплюване сотнями самовідданої молоді,— гасло революційної пропаганди й агітації серед трудящих,— захопило й заповнило разом з іншими і юнака Дейча.

Він залишає думки про діяльність лікаря, оселяється окремо від родини — на Подолі, пробує вчитися столярувати і разом пропагувати серед робітників, ремісників...

Кімната вогкіша й темніша, ніж тепер камера в Лук'янівці... Читання з робітниками книжок... Важкі, ох, важкі перші кроки: не хочуть робітники вчитися, не можуть слухати після тринадцятигодинного робочого дня:

— Куди вже нам!.. Нашо нам та освіта?.. Не для нас вона, для панів...

Що освіта — найкраща, найміцніша зброя в боротьбі за визволення, серед робітників розуміли тільки окремі видатні одиниці...

Сумніви опановують молодого Дейча.

Але найкращі, найближчі товариші — з революційним настроєм студент, учні старших класів гімназії — аж киплять:

— Жодних сумнівів, жодних вагань,— у народ!.. У народ — на село, бо саме там, на селі, існує «зародок соціалізму» — заможна громада, на основі якої й утвориться «Вільна бездержавна федерація вільних громад»...

Такі приблизно думки хвилювали найближчих товаришів Дейча, і ось: «Сказано — зроблено...»

Дейч пригадує лаштування в дорогу: селянська незручна одежа, личаки замість черевиків, навмисне невмиване по кілька днів обличчя...

Дехто навіть обмазував лице маслом і запікався на сонці, щоб якнайбільше бути подібним до селянина...

І ось уже в торбі окраєць черствого хліба, старі онучі, подрана хустка й кілька нелегальних книжок, а за пазухою — старанно обмотаний якимось дрантям фальшивий паспорт...

Немає вже Дейча — вихованця заможної, а потім збіднілої родини, є селянин Дмитро Єгоров, або попросту «Митрій»... Перший заробіток у залізничному депо під Мелітополем...

— Ідїть у чорнороби, більше ви ні до чого не здатні! — каже Дейчеві з товаришем сердитий начальник депо, заглянувши в їхні селянські паспорти.

Через кілька днів товариш Дейч не витримує й кидає працювати...

До неймовірної фізичної перевтоми приєднується ще й цілковита самотність.

Але Дейч не піддається. Молодий організм потроху пристосовується до тяжкої роботи, і через два тижні юнак уже почуває в собі сили провадити пропаганду навіть після двадцятигодинного робочого дня.

Було це якихось чотири роки тому, а здається тепер тут, у в'язниці, таким далеким-далеким, як і дитинство...

Після роботи в депо, звідки Дейча виганяє начальник за вимогу кращої, вигіднішої праці, юнак вирушає до села Астраханки, тут-таки, на Мелітопольщині.

В Астраханці, кажуть, усі селяни належать до молоканської секти... А де ж найдоцільніше пропагувати, де ж сподіватися найбільшого успіху, як не серед сектантів? Коли селянин — природний соціаліст, то селянин-сектант до того ще й протестант-революціонер. Хіба ж не було про це мови в кожному гуртку молоді?.. Хіба ж може це заперечити хоч одна з «осіб, що мислить критично»?..

І ось Дейч уже в селі Астраханці, серед молокан...

Що ж воно за люди, сектанти, ці «природні соціалісти й революціонери»?..

Тупа обмеженість, неписьменність, недовір'я до всього нового, міцно, споконвіку вкорінені власницькі інстинкти, завжди готова на всі спроби соціалістичної пропаганди відповідь:

— Ну й чудило ж ти, прости господи, Митрію!.. Ну й чудило ж!.. Ще відколи стоїть Астраханка, такого не бачили!..

— І про зорі на небі, і про те, що в землі всередині, і про краї заморські — про все, про все знаєш, а коси чи серпа в руки взяти не вмієш!..

Вибіхувався, що з самого малку не жив на селі — вчився в городі на прикажчика...

Вірили. Навіть поважали за чесність, безкорисливість, сумлінне, ретельне ставлення до роботи... Але про соціалізм, про революцію навіть і слухати не хотіли...

Попрацював у Астраханці за наймита від жнив аж до осені й покинув село з твердим, непохитним переконанням:

— Не до заможних треба йти, а до бідноти. Не туди, де споконвіку спокійно, а туди, де вже були закологи, де можна на ґрунті місцевих потреб підняти селян на бунт, на повстання... Так, так: справді на бунт! Мирною пропагандою і за сто років нічого не зробиш!..

До такого ж самого висновку приходять найближчі київські товариші: Семен Лур'є, Стефанович — усі, що гуртуються коло завзятого «бунтаря» Дебогорія-Мокрієвича.

Нові плани, нові мрії, нові запальні промови...

Але життя ставить тисячі перешкод... Семена Лур'є заарештовано, Дейчеві треба йти на військову службу...

Щоб мати деякі пільги, Дейч записується «вольноопределяющимся».

Швидко гуртує навколо себе кількох найсвідоміших солдатів, читає з ними нелегальні книжки в себе на приватній квартирі, на Подолі... Важка, безглузда солдатська муштра — добрий ґрунт для революційної пропаганди... Але вона триває недовго: в зв'язку з втечею Семена Лур'є з в'язниці Дейча заарештовують, ув'язнюють на гауптвахті...

Обвинувачують у дезертирстві, бо Дейч протягом трьох днів не з'являвся на службу. Справа загрожує повернути на лихе...

— Років зо два ув'язнення в цитаделі, коли не більше, — каже Дейчеві слідчий.

О, які це дурниці порівняно з тим, що загрожує Дейчеві тепер, після викриття чигиринської змови!..

Які це дурниці — два роки ув'язнення, порівняно з довго-річною каторгою, коли не з шибеницею!..

А тоді... тоді ці два роки здавалися вічністю...

Дейч гірко посміхається своїм думкам... Сувора дійсність на час потьмарює яскраві образи спогадів.

Темна, брудна, остогидла за кілька днів камера знов заповняє увагу:

«Не так, як тоді — на гауптвахті!.. Звідси вже не вирвешся, ні, — мішок... Кам'яний мішок... Темний льох... Склеп. Д-да... Повна безвихідь. Як у того Лермонтовського символічного лицаря:

...Каменный панцырь — высокие стены,
Щит мой — чугунные двери темницы,
Мчись же быстрее, летучее время:
Душно под новой броней мне стало!..
Смерть, как приеду, подержит мне стремя.
Слезу — и сдерну с лица я забрало...

«Д-да! — посміхається сам до себе Дейч. — Сильно написано, що й казати, сильно... Тільки даремно Лермонтов під кінець підпустив отієї нікому не потрібної містики, нібито смерть відкриває якийсь новий світ... У Пушкіна куди краще — простіше, реальніше і разом глибше:

Сіжу за решеткою в темниці сырой.
Вскормлений на волі орел молодий,
Мой грустний товариш, махая крылом,
Кроваву пищу клюєт под окном.
Клюєт, и бросает, и смотрит в окно.
Как будто со мною задумал одно;
Зовєт меня взглядом и криком своим
И вымолвить хочєт: «Давай улєтим!
Мы вольные птицы; пора, брат, пора!
Туда, где за тучей бєлєєт гора,
Туда, где синєют морские края,
Туда, где гуляєм лишє ветер... да я!»

— Господін Дейч!.. Прикрутіть лампочку: дванадцять годин ночі!.. Спати пора! — стукає в оббиті залізом двері наглядяч.

Дейч «принципово» не виконує розпорядження й ухвалює ще з годину ходити по камері.

«І що за ідіотська звичка у цих тюремників: не можуть не нагадувати про себе!.. На гауптвахті було куди краще...»

«А ще краще було після гауптвахти!» — підказує ніби хтось інший. І Дейч знову надовго захоплюється спогадами:

«Справді: що б не було, а та щаслива втеча зостанеться чи не найкращим спогадом на все життя...»

Як чудово, як сміливо, як щасливо він тоді втік!..

На гауптвахті сидіти було досить вільно. Солдати-вартові за невеличку винагороду носили листи сестрі Дейча.

Сестра конспіративно зустрічалася з Яковом Стефановичем, а той увесь час держав зв'язок з гуртком «бунтарів» Дебогорія-Мокрієвича.

Умовним шифром Дейч повідомив Стефановича про свій план: з дозволу чергового офіцера піти до Торгової лазні, звичайно, під конвоєм.

Якщо конвоїрі не підуть за Дейчем до мильні, залишаться в роздягальні, — Дейч перевдягнеться в мильні в одєжу, принесену ким-небудь з «бунтарів», повернеться до роздягальні вже перевдягнений і — коли конвоїри його не впізнають — вийде на вулицю, де Стефанович чекатимє з візником.

При гауптвахті не було лазні, і черговий офіцер дав дозвіл.

Ранком 19 лютого три конвоїри повели Дейча знайомими з дитинства вулицями до Торгової лазні.

Варта розташувалася так: один вартовий коло вхідних дверей — на вулиці, другий — у дворі, під вікнами лазні. Третій пішов разом з Дейчем.

«Чи піде конвойний разом зі мною до мильні, чи зостанеться в роздягальні?.. Чи піде, чи зостанеться?» — не давала спокою думка.

У роздягальні людей мало. Неймовірно хвилюючись, Дейч починає роздягатися. Руки тремтять.

Вартовий не спускає очей з арештанта, але не роздягається, навіть не скидає шинелі...

Дейч увиходить до мильні, з мильні — до парні. Там уже чекають Щепанський і Стефанович. Показують на мигах, де сховати одягу, переконуються, що він зрозумів, і знижують.

Дейч починає вдягатися.

— Штани, піджак, чоботи, шапка... пальто... А це що?.. Башлик?.. Чудово! — мимоволі ворухаються губи.

Присутні в мильні дивуються: і чого це йому забрело в голову одягатися в мильні, а не там, де всі, в роздягальні...

— Хворий... Боюсь застудитися! — пояснює Дейч, хоч здається, ніхто й не запитує...

«Ну, тепер — найстрашніше: або — або...»

Замотавши голову башликом, Дейч увиходить до роздягальні, неспішно проходить повз вартового...

«Не впізнав!.. Ну... тепер — тільки той, що коло входу...»

Дейч відчиняє двері, дивиться вартовому просто в вічі. Ледве стримує себе, щоб не кинутися навітікача.

«Доженуть!.. Доганяють!.. Скоріше... Скоріше вперед!» — настирливо свердлить мозок думка.

Останнім напруженням волі Дейч примушує себе пройти спокійним кроком ще півквартилу.

З-за повороту з'являється Стефанович.

— Друже... любий! — не володіючи собою, гарячково шепоче Дейч.— Вони зміркували. Зараз нас доженуть...

Стефанович спокійно, міцно бере його під руку й підводить до візника...

— Нема нічого ганебнішого, нема нічого огиднішого від ув'язнення! — кавав того ж таки дня Дейч, опинившись у безпеці на конспіративній квартирі «бунтарів». — Тепер ні за що в світі не дамся жандармам у руки без збройного відпору!..

З того часу минуло два роки... і ось він знову в'язень... Під час арешту не відстрілювався, не тікав... Як це могло статися?..

«Не думати... Ні, ні: сьогодні більше про це не думати! — відганяє від себе Дейч згадку про арешт у Талалаївці.— Вже разів чи не двадцять спогадував... Досить!..»

— Господін Дейч!.. Прикрутіть лампочку: перша година ночі! — знову нагадує наглядач.

Дейч роздягається, лягає на койку, але лампочки не прикручує: хай знають наглядачі, з ким мають справу...

Тиша. Могильна тиша: тюрма вже давно спить важким, неспокійним сном.

4

Цієї ночі — як і завжди від дня арешту — снилося майже те саме: спершу воля, тісний гурток «бунтарів», найближчі товариші: Яків Стефанович, Віра Засулич, Маша Коленкіна, Дебогорій, зустрічі з селянами-«чигиринцями», бадьорий настрій, юнацьке завзяття... Потім щось ніби його потьмарює, ніби якась неясна тривога, ніби передчуття...

І раптом з необорною силою виникають в уяві страшні, неминучі, різюче яскраві обставини останнього арешту в селі Талалаївці, на Роменщині...

...Останні дні серпня. В Києві нестерпна спека. Дейч і Стефанович вимоталися й виголодніли остаточно. Не те щоб щодня обідати — навіть попоїсти як слід не завжди є змога. Заробітків ніяких. Та й не можна про щось турбуватися, крім нелегальних справ.

А на Чигиринщині вже кипить: у таємних селянських «дружинах» — щось понад тисячу чоловіка, і хоч немає ще зброї, яку обіцяв Петербург, хоч нема ще плану повстання, але вибуху вже не можна затримати ніякою силою, — селянський бунт може спалахнути стихійно... Навіть найрозважніші визначають остаточний день — на покрову — на 1 жовтня...

І тоді несподівано з'являється знайомий студент Микола Полетика. Це — найпоміркованіша людина, дуже далека від будь-яких революційних справ.

Недавно, по смерті батька, він одержав у спадщину маєток у селі Талалаївці, кинув університет, хоче господарювати, запрошує в гості старих шкільних товаришів — Стефановича і Дейча.

Звичайно, вони погоджуються: зникнути на деякий час з очей нахабних київських шпигунів, відпочити кілька днів «на лоні природи», підготуватися смачними сільськими стравами, відіспатися, а головне — обміркувати на дозвіллі якнайдетальніше обставини, що утворилися на Чигиринщині, набратися сил перед недалекими, вже вирішеними подіями — все це, на думку організаторів чигиринської змови, перспективи цілком непогані...

І ось уже поїзд мчить їх на Роменщину, ось уже вони в Талалаївці — в старому поміщицькому домі з чудовим садом, з широкими ланами й мальовничими гайками навколо.

Дні — погожі, сонячні; повітря — чисте, прозоре. Тиша й спокій.

І раптом, якось надвечір, несподівано приїздить з Києва молодший брат Стефановича, гімназист Олімп: жандарми арештували студента Малавського, в приміщенні якого було останнє побачення «бунтарів» з представниками селянських таємних дружин. Там-таки, в приміщенні Малавського, арештований і «Козак» — Іван Бохановський, що брав якнайближчу участь в організації змови на Чигиринщині...

До краю схвильовані тривожними відомостями, Дейч і Стефанович ухвалюють з першим поїздом повернутися до Києва.

Речей майже нема, пакувати, власне, нічого, а ось почистити револьвери — це вже неодмінно треба: справжній бунтар завжди повинен бути при зброї, справжній бунтар під час арешту мусить чинити збройний опір...

— Ну, я вже скінчив,— каже Стефанович,— час їхати...

Дейчеві соромно, що він забарився. Він хоче щось зауважити, але раптом в обох вікнах, що виходять у садок, з'являються якісь незнайомі обличчя.

З гуркотом розчиняються двері, до кімнати ввалюються селяни з сукуватими дрючками. За ними жандарми й поліцаї...

— Обеззбройте їх!.. Обеззбройте! — перелякано кричить добре відомий Дейчеві жандармський офіцер барон Гейкінг...

Дейч прокидається й широко розплющує очі...

Так, так: це не сон, це було справді. Бо,— коли б не було,— хіба б опинився він у цьому кам'яному мішку?..

Ще ніч. На залізному столику блимає підсліпувата лампочка, за оббитими залізом дверима камери ледве чутно хропе наглядач.

— Слу-у-хай! — монотонно-безбарвно кричить вартовий у в'язничному дворі під вікном, і, ніби луна, тої ж хвилини відповідає йому десь здалеку другий:

— Слу-у-хай!..

Дейч укривається з головою шорсткою сірою ковдрою: «Не згадувати. Заснути. Спочити».

Але не згадувати не можна...

У Бохановського під час арешту був при собі ключ від квартири Стефановича і Дейча, де містилася і друкарня, і вся «небесна канцелярія»¹.

Звичайно, Бохановський відмовився вказати адресу, але, маючи ключа, жандарми кінець кінцем таки знайдуть квартиру... А може, й знайшли вже?

Який несприятливий, який неймовірний, жахливий збіг обставин: Приходько — селянин, що приїздив до Києва з Чигиринщини — напідпитку розповів знайомому куркулеві Конограєві про змову. Дав йому друкований статут таємної дружини. Конограй повідомив ісправника, Приходько з переляку виказав усіх, кого знав, дав, між іншим, і адресу квартири Малавського. Арештований на цій квартирі Бохановський через кілька днів після арешту спробував через одного карного злочинця відправити поштою листа до Талалаївки. Цей лист невідомо яким чином перехопили жандарми. Барон Гейкінг з загоном жандармів з'явився в маєтку Полетики, як сніг на голову...

«Ми пропали. Це ясно! — міркує Дейч, усе ще не втрачаючи надії заснути. — Ми пропали. Але найголовніше, звичайно, не в нашій особистій долі, найголовніше: чи припинився бунтарський рух на Чигиринщині після арешту ватажків, чи ні?.. І потім, — це теж дуже важливо, — чи знайшли, чи знайдуть жандарми наше приміщення з друкарнею, чи ні?.. Ну, все одно... Треба ще трохи поспати...»

Але заснути знов не щастить: тепер уже перешкоджають не думки, а якась ледве чутне шарудіння за дверима камери. Ось ніби невиразно брязнули ключі. Ось ніби хтось потихеньку намагається просунути ключ у замок.

Ага! Знов?! Ну, чекай же мені, негіднику! — стискує Дейч кулаки під ковдрою. Обличчя аж червоніє йому від гніву; наглядач щоранку систематично проробляє те ж саме: підкрадається до камери, потихеньку відмикає двері, потім з гуркотом їх відчиняє і, намагаючись якнайбільше гуркотіти чобітьми, бере й виносить з камери лампочку.

Його тупе, низьколобе, поросле сірою щетиною обличчя, вся його черевата самовдоволена постать щоранку ніби промовляє: «Теж пани!.. Позвикали, бач, спати до півдня!..»

Дейч кілька разів просив був наглядача забирати лампочку пізніше, перед самою перевіркою. Навіть пояснював

¹ Нелегальне паспортне бюро, архів тощо.

Йому, що звечора довго не спить і перед світанком хотів би мати спокій.

Наглядач спершу ніби був послухався, але днів через два знов почав будити Дейча перед світанком.

Сьогодні, після майже безсонної ночі, ця грубіянська поведінка особливо дратувала ув'язненого...

Він навіть сам не чекав, що це може його так розлютити. Не встиг ще наглядач переступити поріг, як Дейч несподівано зірвався з ліжка й кинувся на наглядача:

— Геть мені звідси!.. Геть!.. Геть, кажу вам... сію секунду!..

Наглядач поспішаючи замкнув камеру й, певно, подався жалітися начальству.

Хвилини через десять з'явився старший наглядач Мильченко:

— Господіна Дейча викликають до контори...

— Хто викликає?..

— Його високоблагородіє пан смотритель.

Дейч вийшов з камери. Рушили так, як завжди, коли Дейча викликали були до контори: Дейч посередині, Мильченко спереду, а позаду — наглядач.

Від камери — коридором, потім — по сходах униз, у двір.

Тюрма ще спала. Як не напружував ухо ув'язнений, за оббитими залізом дверима камер, повз які довелося проходити, не було чути нічого.

«Та кудою ж вони мене поведуть?» — схаменувся Дейч, побачивши, що Мильченко не звертає до надвірних дверей, а сходить ніби в підвальне приміщення.

«А може, сюдою теж є дорога в контору?» — подумав він і раптом опинився перед якимись іржавими напіввідчиненими дверима.

— Пожалуйте в карцер, господін Дейч! — насмішкувато промовив Мильченко, і не встиг ще ув'язнений опам'ятатися, як його легенько штовхнули, і він опинився в якомусь темному, вогкому приміщенні. Інстинктивно ступивши один крок уперед, Дейч боляче вдарився головою об низьке склепіння.

— Як вони сміють, негідники?!

Він повернувся всім корпусом до дверей і з усієї сили вдарив у них ногою:

— Відімкніть!.. Негайно мені відімкніть, кати, опричники!..

Лють опанувала його. Не тямлячи себе, бив у оббиті залізом двері руками й ногами і перестав тільки тоді, коли боляче поранив об щось руку.

Знесилений, хотів одійти від дверей — сісти, опам'ятатися... Ступив два кроки праворуч і знов забився головою об низьке склепіння.

Нагнувся, простягнув уперед руки й помацки обійшов усе приміщення. Це був вогкий, абсолютно темний льох кроків чотири завдовжки та стільки ж кроків завширшки.

Не було жодної світлої цятки, на якій би могло зупинитися око. Слизька цвіль укривала мури й холодну кам'яну підлогу. Не було ні ліжка, ні нар, ні навіть параші.

Почуваючи, що його починає бити пропасниця, Дейч зупинився посеред карцера й перевів дух. Нічого подібного до цього льоху він навіть уявити собі не міг.

Він знав, що є карцери, що вони внизу, в підвальному приміщенні, але чомусь був глибоко переконаний, що його, Дейча, політичного в'язня, до карцера не посадять.

Та й самі карцери уявлялись йому чимось подібним до звичайних тюремних камер, тільки менших, вогкіших, темніших...

— Справжній мішок!.. — мимоволі ворухнулися губи.

Відчув, ніби якийсь твердий клубок починає давити йому в горлі... Ніколи ще, ніколи за все життя не зазнав такої образи.

Стиснув кулаки, скрегонував зубами:

— Ну... добре ж!.. Коли так, то й так. Я вам покажу!..

Але що він може їм показати?.. Розбити собі голову об ці мури?.. Заморити себе голодом?.. Кинутися на першого, хто відмикатиме двері, й задушити його, як гадюку?

«Задушити — гидко. Та й непотрібно! — ніби хтось розважніший сказав Дейчеві. — Але дати ляпаса — це непогано. Зовсім, можна сказати, непогано!..»

Дейч уявив собі самовдоволену пику старшого наглядача Мильченка в димчастому офіцерському пальті з блискучими гудзиками:

— Сволоч!.. Його, певно, вже не раз ляскали по фізіономії!.. Хіба це для нього образа?.. А проте — все одно: треба, будь-що-будь треба реагувати... Треба протестувати, хоч би навіть довелося розтрити собі голову об ці мури...

На коридорі почулися важкі кроки, забряжчали ключі. Дейч метнувся до дверей. Він не знав, що робитиме, коли перед ним опиниться хтось із тюремників. Не відчував нічого, крім лютого гніву — бажання бити, топтати ногами своїх катів...

Сніп світла від розчинених дверей на мить засліпив йому очі. Але тільки на мить.

— Кхи... кхи... що це ви собі дозволяєте, господін Дейч? — захрипотів голос глядача, але Дейч його не почув: з піднесеними вгору кулаками, страшний і нестримний, зовсім не тямлячи себе, кинувся він на глядача...

Той з неймовірною для нього спритністю відскочив убік.

Якби коридор був трохи вужчий, Дейч неодмінно б вдарився б об протилежний мур. Тепер він тільки машинально торкнувся до нього руками й метнувся ліворуч — навздогін глядачеві, що перелякано задкував коридором.

Ще мить — і кривава розв'язка була б неминуча: або в'язень жорстоко побив би глядача, або наглядач, що, залишившись позаду, вже вихопив револьвер, забив би Дейча...

Але тут сталося несподіване: плюгавенький, переляканий на смерть глядач раптом присів і з благанням, підвівши руки вгору, забелькотів кризь сльози:

— Я... я... господін Дейч... Ну, що ж?.. Бийте... Бийте мене, старого!..

І така жалюгідна була ця безсило тремтяча постать, що Дейчеві не знялася рука вдарити:

— Я не хочу вас бити. Тільки накажіть, щоб мене не ображали!..

— Я... я... господін Дейч... Як тільки довідався... Я зразу ж... Це без мого дозволу!.. А ти чого очі вирячив?! — раптом гримнув глядачеві таким грізним тоном, що важко було уявити, як це він тільки що захлинувся від плачу. — Тебе питаю, мурло!.. Негаймо ж відвести мені господина Дейча до камери!..

5

Другого дня Дейча викликано до контори.

На запитання, хто викликає, глядач відповів, що барон Гейкінг.

Дейч odmовився йти, заявивши, що жодних зізнань більше давати не буде.

Через чверть години глядач прийшов знов і переказав, що Гейкінг дуже просить з'явитися, що він зовсім не наміряється допитувати його в чигиринській справі, а тільки хоче йому розповісти деякі новини про друкарню.

Дейч завагався: вже кілька днів, як він записав у останньому протоколі допиту, що надалі відмовляється від

будь-яких зізнань. Розмовляти після цього з Гейкінгом здавалося йому непослідовністю.

Але річ мала йти про друкарню... Про ту саму друкарню, що залишалася в конспіративній квартирі Дейча і Стефановича, якої так ретельно шукали жандарми, про яку Дейч ледве не щодня згадував: «Знайшли її жандарми чи не знайшли?..»

— Піду,— ухвалив Дейч,— принаймні довідаюсь, чия взяла...

Що жандарми, маючи в руках ключі від квартири, нарешті-таки знайдуть її, сумніву не було. Питання було тільки в тому, як швидко вони це зроблять: коли не швидко, можливо, що друкарню товариші кудись вивезуть...

Дорогою до контори Дейч ще раз зважив усі «за» й «проти»:

«За» — те, що жандарми — йолопи, що їм, щоб знайти квартиру, треба обійти з ключем усе місто... «Проти» — те, що ніхто з товаришів на волі, здається, не знає адреси друкарні...»

Гейкінг зустрів Дейча з підкресленою ввічливістю:

— Вибачте, будь ласка, що потурбував. Можливо, що спершу вам буде неприємно, але я глибоко переконаний, що потім, у глибині душі, ви тільки мені подякуєте... Я, знаєте, просто по-людськи. Коли, знаєте, з точки погляду психології, так би мовити, психологічно... Одно слово, кожна людина, що себе поважає, насамперед хоче знати правду...

— В чому річ? — суворо перепинив Дейч.

— Я хочу сказати, що коли людина знає правду, то яка б ця правда не була жорстока, але тоді вже відпадають усякі сумніви, неясності, вигання, і... людина, кінець кінцем, заспокоюється. От, наприклад, з цією, вибачте, клятою друкарнею. Я ж... хе-хе-хе... хоч і жандарм, а людина!.. Я розумію, як ви мусите хвилюватися, не знаючи, чи знайшли ми друкарню, чи ні... Ну, то я й вважав, вибачте, за свій обов'язок не мучити вас більше сумнівами й ваганнями, а повідомити вас просто: друкарню, нарешті, знайдено...

Уся ця промова була якась підлеслива, закрадлива, солідко інтимна, а останні слова вирвалися брудною хрипкою лайкою.

— Д-да-с, господін Дейч, друкарню знайдено! — повторив Гейкінг, самовдоволено відкидаючи назад голову і ніби жеручи Дейча своїми холодними баранкуватими очима.

Як не готував себе Дейч почути від жандармів цю страшну новину, але першої миті не міг не розгубитися.

— Що ж, пане Дейч, річ неприємна! — продовжував знущатися Гейкінг.— Річ неприємна, але тепер, коли друкарня вже в наших руках, я гадаю, ви не відмовитесь відповісти на деякі запитання..

Дейч мовчав. Доля друкарні, з такими труднощами вивезеної з-за кордону, з першого дня арешту турбувала його весь час чи не більше, ніж перспектива каторги, шибениці...

В одну мить він пригадав, як важко було підшукати для неї задовільне приміщення, як хвилювалися вони з Стефановичем, складаючи й друкуючи в ній фальшований маніфест, «височайше затверджений» статут «таємного селянського братства»... Скільки було радості, надій, сподівань!.. Якими гордощами сповнялися їхні серця, коли виявлялося, що друкарня може дати продукцію на зовнішній вигляд не гіршу від державних видань... І ось тепер уже немає жодних надій: жандарми знайшли нелегальну квартиру, друкарня в їхніх руках...

— Ви мене зовсім не слухаєте, пане Дейч! — зареготав Гейкінг.— Може... може, вас сумнів бере?.. Так?.. Ну, тоді, будь ласка, погляньте на ці речі...

Він витяг з кишені дрібно пописаний довгуватий клаптик паперу і кілька літер добре знайомого Дейчеві шрифту.

— Ну, що?.. Впізнали?.. Хе-хе-хе!.. Трагічна, можна сказати, історія: автор не впізнає свого власного рукопису...

— Чого ж «не впізнає»!.. Це справді моя рука... Писав я,— тихо промовив Дейч, напружуючи всю свою волю, щоб прогнати від себе яскравий чіткий образ: невеличкий друкарський станок, набірна каса, розсипаний на столі шрифт, який вони з Стефановичем так були й залишили, виходячи з квартири востаннє...

«Невже оці кілька літер, цей клаптик паперу, що їх зараз поклав Гейкінг на стіл,— невже це все, що залишилося мені побачити від нашої друкарні?» — гірко подумав Дейч і раптом, ніби чимсь неймовірно вражений різко відкинув голову назад, пильно й гостро глянув у баранкуваті Гейкінгові очі.

Той не витримав, одвів погляд убік.

— Кілька літер шрифту — це ще... як собі хочете, не друкарня! — повільно, ніби вагаючись, промовив Дейч.

Гейкінгові очі розгублено забігали.

Здогад, що блискавкою майнув був Дейчеві в голові, став тепер певністю, переконанням.

— Ха-ха-ха! — зареготав Дейч.— Ха-ха-ха!.. Ну й трофеї ж у вас, пане жандарм: тріумфуйте, радійте!.. Шукали

щось чи не цілий місяць, а знайшли... жалюгідного папірця у ватерклозеті та кілька попсованих олив'яних літер!..

— Дозвольте... Дозвольте... Але звідки ви про це так швидко довідалися? — вирвалось мимоволі у Гейкінга.

Дейч ледве втримався, щоб не підскочити з радості:

«Так, так! Квартиру вони знайшли, але друкарню, без сумніву, вивезено раніше».

— Звідки ви про це так швидко довідалися? — з притиском повторив Гейкінг, ніби не розуміючи, в якому ідіотському становищі він опинився.— Гм... очевидно, вас попередили... Але яким чином!? За моїми відомостями, друкарню ваші товариші вивезли тільки вчора вночі... Отже... Отже... коли навіть у них є таємне листування з тюрмою, навіть і тоді б ви ще не встигли... А може, сигналізація?.. Але ні, ваше вікно, коли не помиляюся, виходить на внутрішній двір?..

— Будь ласка! — холодно перепинив це базікання Дейч.— Сигналізація там чи ні, це вже ваша справа довідатись. Але мені вже, будь ласка, дайте, нарешті, спокій!.. Я ще на минулому допиті заявив, що жодних зізнань у своїй справі давати не буду, отже, я вас дуже просив би більше мене на допити не викликати... і потім... потім, гадаю, що вам після цього вже зовсім неважко доміркуватися, що позбавлення мене книжок і прогулянок ні до чого не призведе...

Гейкінг удав, що замислився.

— То це ваша остаточна заява, пане Дейч? — запитав він, ніби загрожуючи.

Дейч не відповідав.

— Жалкуватимете, пане Дейч! Слово честі, ще й як жалкуватимете,— підвівся Гейкінг і подзвонив.

Старший наглядач з'явився в дверях.

— Одведіть! — наказав Гейкінг і одвернувся до вікна.

6

Опинившись знову в своїй камері на самоті, Дейч не втримав.

— Ну й молодці!.. Ну й молодці! — скрикнув він голосно, почувавши, що від радості не може знайти собі місця.— Вивезти друкарню з-під самого носа в жандармів!.. Це вам, шановний бароне, не фунт ізюму!.. Це вам не ваша жандармська спритність... Тут треба було не раз і не два поміркувати. Всі жандарми, вся поліція, всі двірники на ногах... Ключ від друкарні в кишені, а де вона — сам

лихий знає!.. Скільки людей ви, бароне, арештували в цій справі?.. Певно, не залишили жодного підозрілого гімназистика, жодної гімназисточки, що, може, тільки ще мріяла про якийсь там таємниче запілля... А справжніх революціонерів, тих, що викрали у вас друкарню з-під самого носа, справжніх революціонерів, шановний бароне, проморгали, так, проморгали...

Але як вони це зробили, мої любі, хороші? Хто брав участь?.. Певно, хтось із досвідчених... Та й дуже досвідчених!.. Дебогорій?.. Можливо. Навіть напевно без нього не обійшлося... Але ж не він один!.. Осинський?.. Ні, той у Петербурзі. А може, приїхав?.. Навряд: він там засів міцно. «Троглюдити» так швидко не випустять... Ну, то хто ж ще?.. Івичевичі?.. Давиденко?.. Дуже можливо, хлопці всі хоч куди! А може, Фроленко припер з Одеси?.. Діло таке, що навіть і йому не сором?

Дейч, мов живого, пригадав енергійного, спритного, сміливого й рішучого, але завжди скромного бунтаря Михайла Фроленка, що вже чи не п'ять років брав участь у революційному рухові, працював нелегально і в Москві, і в Петербурзі, і в Одесі, і в Києві чи то під виглядом робітника, чи то вчителя, чи то навіть і дрібного крамаря, завжди вислизуючи щасливо з жандармських лап, успішно провадячи пропаганду й організаційну роботу, завжди твердого й непохитного в своїх переконаннях, чутливого до товаришів, радого щохвилини ризикувати своїм життям, коли цього вимагала справа.

«Але все ж таки як це вони зробили?.. Як довідалися про адресу квартири... Чи в надійне місце заховали друкарню?..»

Десятки подібних запитань роїлися Дейчеві в голові, і все тяжче й тяжче було відчувати, що відповідей на ці запитання нема, не може бути не тільки в найближчому часі, а може, навіть завжди, до самої смерті...

Тінь розпачу знову потьмарила Дейчеві змарніле в неволі обличчя...

«Проклята тюрма!.. Прокляті залізні двері, товсті сірі мури... Та чи є ж воно в світі страшніша мука, як позбавлення волі, неможливість робити улюблене діло, рухатися, дихати свіжим повітрям?.. Та чи є ж воно в світі страшніша мука, ніж нидіти, животіти в цьому брудному, задушному кам'яному мішку?..»

Дейч підскочив до оббитих залізом дверей, зупинився коло них з таким виглядом, ніби побачив їх уперше, і раптом мотнувся назад, до вікна.

«Падлюки, кати, звірі!.. Як вони сміли забити квартиру?.. Як я міг це стерпіти з самого початку?.. Чекайте ж мені, катюги!..»

Ухопив важкого опецькуватого ослінчика, підставив його до вікна, зліз на ослінчик...

«Що?.. Гвіздки?.. Позабивано міцно?.. Йолопи ви всі, сукині сини: коли вже наші хлопці друкарню вивезли, то невже ви гадаєте, що я зупинюся перед якимись гвіздками?!..»

Брязь! Обгорнув руку хусткою й вибив шибку...

— Що в вас за брязкіт?! Що ви там робите, господін Дейч!? Злізьте з вікна, злізьте з вікна! — закричав, прочиняючи прозурку в дверях, наглядач.

Дейч, не відповідаючи й затримуючи віддих од хвилювання, з усієї сили рвонув за раму квартирки... Вона тріснула, зарипіла й відчинилася.

Друга, ближча до ґрат квартира відчинилася вільно. В камеру війнуло свіжою осінньою прохолодою...

— Господін Дейч!.. Негайно ж злізьте мені з вікна! — надривався в прозурку коридорний наглядач.— Негайно ж мені злізьте!.. Інакше я доповім старшому...

— Під три чорти! — огризнувся Дейч, навіть не оглядаючись і на всі груди вдихаючи свіже повітря.

Наглядач хряснув прозуркою й кудись побіг коридором.

— Під три чорти! — машинально повторив Дейч.— І який же я дурень, що не відірвав був квартирки з першого ж дня!.. Але що це?! Чийсь голос?!

Дейч ухопився руками за ґрати, притулився до них лобом.

— Сусіде!.. Сусіде!..— гукав чийсь приємний м'який баритон.— Сусіде...

— Я тут, сусіде. Агов! — захлинаючись від щастя, закричав Дейч.— Хто ви?

— Я — Кибальчич...

— Як?..

— Ми-ко-ла-Ки-баль-чич!.. А ви хто?..

— Я — Дейч.

— Ура!.. Нарешті!..

— Ви мене знаєте?

— Ого!.. Ще б пак!.. Салю е фратерніте...¹

— Салю е фратерніте!..

На хвилину запанувало мовчання.

¹ Salut et fraternité — привіт і братерство. (Привітання паризьких комунарів 1871 р.),

Дейч виразно почув, як у сусідній камері грюкнула шибка: певно, сусіда вмощувавсь на вікні якнайзручніше.

«Хто він такий, цей Кибальчич?.. Певно, теж наш... А проте...»

— Слухайте. Кибальчич, ви чуєте?

— Слухаю...

— За що вас арештували?

— За пропаганду на Липовеччині...

Дейч трохи помовчав знову.

— Дейч, а Дейч? — почувся знову голос Кибальчича.— Шпрехен зі дойч?..¹

— Так.

— Дуже добре. Слухайте уважніше! — вигукнув по-німецьки Кибальчич.— Ваш друг Стефанович уже кілька днів шукає з вами зв'язку. Він сидить на лівому крилі, навпроти нас з вами — через двір, над жіночим коридором. Я з ним листуюся. Коли буваєте в ретираді, завжди мацайте в дірці під дошкою, з правого боку. Лист буде приліплений хлібом. Так само й ви...

Дейч не дочув: хтось з гуркотом відчинив двері його камери.

В одну мить Дейч був уже коло ліжка. В одну мить пригадав, як розтרוщував шибку й одривав забиту кватирку, як протестував коридорний наглядач і потім побіг жалітися старшому.

Тривога стиснула серце:

«Невже ж тепер, коли є змога одержати листа, вони знов кинуть мене в карцер?..»

Увійшов старший Мильченко.

«До карцера не йти, хоч би навіть довелось відбиватися!» — ухвалив Дейч і, не ховаючи зненависті й презирства, кинув погляд на Мильченка.

— Одягайтеся на прогулянку! — несподівано сказав Мильченко.

7

Дейч зовсім не сподівався виклику на прогулянку, і спершу йому навіть спало на думку, що старший наглядач знов, як і вранці, хоче його обдурити й посадити до карцера. Проте після інциденту з смотрителем якимось не вірилось, щоб тюремники знов так швидко наважилися застосувати

¹ Чи розмовляєте ви по-німецьки?

будь-яких репресій. Отже, що далі йшов Дейч по сходах у супроводі старшого наглядача, то певніший ставав, що ведуть такі справи на прогулянку.

Дійсно, остання розмова з Дейчем, певно, таки вплинула на барона Гейкінга й остаточно переконала його, що ні погіршенням в'язничного режиму, ні будь-яким іншим способом він не примусить організаторів чигиринського бунту давати зізнання, від яких вони весь час категорично відмовлялися.

Негайно ж після допиту Гейкінг сказав смотрителєві, що і Дейчеві, і Стефановичу, і Бохановському можна дозволити прогулянку на півгодини щодня, як і решті ув'язнених, але, звичайно, пильного догляду не послабляти та, головне, стежити, щоб між «чигиринцями» не було ніяких зносин.

Першого з «чигиринців» вивели на прогулянку Дейча... Черговий наглядач стояв коло вихідних дверей політичного корпусу й пильно стежив за кожним рухом ув'язненого. На розі,— коло повороту до внутрішнього двору в'язниці, де гуляли карні злочинці,— стояв другий наглядач, а коло хвіртки, через яку звичайно водили до контори, стояв солдат-вартовий.

Таким чином, гуляючи в невеличкому вузенькому проміжку між високим в'язничним муром і стіною політичного корпусу, ув'язнений увесь час був на очах аж у трьох вартових. Але Дейч ніби не помічав, як пильно за ним стежать... Швидкими, широкими кроками ходив він під муром, глибоко-глибоко дихав свіжим осіннім повітрям, милуючись клаптиком ніжно-блакитного неба, що в суворому обрямованні в'язничних мурів здавалося ще глибшим, ще недосяжнішим, ніж колись на волі...

«Ех, воля!.. Перелізти б якось, перелетіти б через цей височенний мур, опинитися десь за Дніпром, у лузі чи в полі...

Свіжий осінній вітер жене по безмежній блакиті прозорі хмарки, чорніють над шляхом крислаті верби, далеко-далеко синіють гайки... Швидше, швидше до них: побачити білі, стрункі, в золотаво-прозорім одянні берізки, червоні гірлянди дикого винограду, ще червоніші — важкі буйні грона калини й горобини, надивитися — дивитися без кінця, на високі, крислаті, велично спокійні сосни, глибоко-глибоко вдихати знайомі з дитинства міцні пахощі шорстких чебреців... А з поля, з гайків — надвечір знову до міста, до Києва...

З Подолу — Вознесенським узвозом, через мальовничі взгір'я «Київської Швейцарії» — до Панасового яру, в приміщення чорнобородого, веселого, енергійного Дебогорія-

Мокрієвича — на таємну вечірку «бунтарів» — нелегальних... Хто прийде?.. Так, хто прийде, хто може прийти туди сьогодні? Прийде, звичайно, палкий енергійний Валер'ян Осинський, мовчазний, зосереджений Іван Івичевич, лагідна, завжди в чомусь замріяна Маша Коленкіна, тиха, замислена, скромна Віра Засулич з трохи похиленою, ніби під тягарем важкої коси, головою...

Люба, далека, недосяжно далека Віро!.. Як лагідно дивляться, як променисто яскраво сміються — хоч рідко, дуже рідко — сміються твої глибокі прекрасні очі!.. Ти ж посмінешся, ти ж дуже, дуже зрадієш, коли я несподівано з'явлюся сьогодні на таємній вечірці?.. Кому посмінешся?.. Мені?.. Дейчеві?.. Ха-ха-ха!.. Ні, моя люба, мені ти вже не посмінешся ніколи.. Та й вечірки сьогодні в Дебогорія не буде ніякої, і ти, навіть і Валер'ян, і Маша, — не в Києві, а в Петербурзі... А мені вже... мені навіть те, що я ось вільно ходжу під муром, можу дихати свіжим повітрям і мріяти, мріяти, мені навіть це вже — невимовно глибоке щастя!..

А скільки пак часу я вже тут гуляю?.. Певно, хвилин з десять?.. Що?.. Вже аж півгодини минуло?..»

— Ну, що ж, треба задовольнятися й цим... До побачення, мої любі! — ледве помітно ворухить Дейч губами й покійно повертається до своєї камери.

«До побачення, мої любі!..» — ніби він справді був у Дебогорія, бачився з Вірою, з Валер'яном, з Машею...

Сморід в'язничного коридора, темні мури обридлої камери тиснуть на груди міцніше, ніж завжди...

Не встиг ще наглядач замкнути камеру, як Дейч уже на табуреті — коло вікна:

— Кибальчич!.. Кибальчич!.. Ви чуєте?..

Кибальчич чомусь не відповідає...

Наглядач коло дверей настирливо човгає чобітьми, що хвилини заглядає у вічко...

— Відійдіть од вікна!.. Не можна!.. Відійдіть од вікна!..

Довелося таки злізти з ослінчика: загнукали двері камер... То коридорний наглядач по черзі випускає ув'язнених до вбиральні, або, як тут кажуть, до ретираду перед вечірньою перевіркою...

В одну мить пригадав Дейч свою розмову з Кибальчичем. Власне, весь час, — і під час розмови з старшим наглядачем, і під час прогулянки, і повернувшись з неї, — він ні на хвилину не забував, що йому треба щоразу шукати в ретирадi — в дірці під брудною дошкою — приліпленого хлібом листа від Стефановича.

Але тільки тепер, коли наглядач мав випустити до ретираду через якихось п'ятдесят хвилин, тільки тепер Дейчеві стало ясно, яке щастя, який переворот у його в'язничному житті — після стількох днів цілковитої ізоляції одержати листа від найближчого друга...

Ретирад містився в кінці коридора. Складався він з двох невеличких приміщень, у першому з яких в'язні вмивалися, а в другому задовольняли природні потреби.

До цього останнього приміщення наглядач не заходив майже ніколи, і Дейч, користуючись з цього, завжди затримувався в цьому приміщенні досить довго, незважаючи на жахливий сморід.

Річ у тому, що тут було невеличке заготоване віконце, з якого видний був верх в'язничного муру, а за ним — так званий «господарчий двір»: касарня наглядачів, стайні й нічим не відгороджений від поля город...

Наглядач за кілька днів уже трохи звик, що Дейч затримується в ретираді довгенько, отже, Дейчеві і на цей раз можна було не поспішатися.

Але як тільки він намацав рукою в умовленому місці чималу кульку добре приліпленого під напівзгнилою дошкою хліба, він тої ж хвилини сховав її за пазуху, вийшов, зупинився коло вмивальника, вдаючи, ніби мие руки, але не витримав і подався до своєї камери.

Наглядач не звернув на цей поспіх жодної уваги.

Не встиг ще він замкнути камеру, як Дейч уже присів під дверима, так, щоб не видно було крізь вічко, і тремтячими руками почав розліплювати брудний смердючий хліб.

З-під м'якишки з'явився сірий обгортковий папір, розгорнувши який, Дейч побачив два аркушки: один дрібно пописаний, а другий — чистий. Тут-таки було загорнуто й чималий одрізок олівця.

«Любий Євгенію! — писав Стефанович своїм дрібним, чітким почерком. — Ось уже цілий місяць, як ми не бачилися.

На допитах я, як умовлено, відмовляюся від будь-яких свідчень. Ти, певно, робиш те ж саме. Але жандарми, видно, знають майже все в чигиринській справі, і слідство, треба гадати, швидко закінчать... У тюрмі я довідався, що арештовані селяни, особливо отаман Олійник, розповідають жандармам усе, що знають, і дуже нас лають. Дуже це мені прикро й боляче. Боюся, що й на волі серед товаришів утвориться про нас невірне уявлення. Треба б було пояснити всю справу в докладному листі й передати на волю.

Є в мене надія вирядити до наших «голуба». Якщо це буде можливо, негайно повідомлю тебе. Тоді зредагуємо листа про Чигиринщину вдвох і будемо вимагати, щоб лист було надруковано у вільній пресі. Без цього — без виправдання перед товаришами — дуже тяжко... Тобі, певно, Гейкінг казав на допиті, що нам готують або довгорічну каторгу, або навіть і шибеницю. Я гадаю, що це не залякування, і ми повинні бути готові до всього найгіршого. Не знаю, як ти, а я ніяк не здолаю помиритися з думкою, що нашої діяльності прийшов край... Усе мрію, що якийсь вирвуся з цих murів, укладаю всілякі плани... Якби моя надія на «голуба» справдилася, може б, з волі щось і запропонували... Раджу тобі вимагати від смотрителя, щоб нас посадили з тобою в одній камері. Я негайно йому заявлю те ж саме. Мотив — те, що ми відмовилися од свідчень. Смотритель, звичайно, звернеться в цій справі до Гейкінга. Гадаю, що жандарми дадуть дозвіл, коли не зараз, то принаймні після закінчення слідства. Листуйся зі мною в той самий спосіб, як я з тобою, тобто залишай ксиви¹ в умовленому місці. Кибальчича я знаю. Запам'ятай ключ. Шифруй не все, а найголовніше. Вимагай, щоб тобі видали книжки, папір, олівець. Я вже маю дозвіл».

Дейч перевів віддих.

«Невже це не сон?.. Невже — справді лист від Якова?.. Невже й надалі можна з ним листуватися?..»

Глянув ще раз на дрібні, писані рідною рукою рядки, підвівся й кинув зляканий погляд на двері:

«Обережність! Насамперед обережність... тоді все буде гаразд...»

Прочитав ще раз листа, вирвав з нього клаптик з ключем до шифру, решту порвав на дрібні шматочки, змочив водою й розтер на залізному столику. В'язке місиво поклав у кишеню, щоб викинути в ретирадї в яму: основне — не залишати жодних слідів...

Ключ до шифру, чистий аркушик паперу й олівець заховав у штанях, трохи продравши підкладку в поясі.

Хотів був сісти на ліжко, але відчув, що не зможе всидіти непорушно.

Почав ходити по камері від дверей до вікна — шість кроків туди, шість назад. Знову шість кроків — і знову поворот. Знов і знов. Ніби звір у клітці.

Тепер уже не почував, як завжди, незручності від цього кружіння. Не звертав уваги на двері, на стіни, на ґрати.

¹ Листи (тюремне).

Гамував у собі радість, бажання підскочити, затанцювати:

«Ну, то що ж?.. Одержав листа то й одержав!.. Радіти поки що зовсім нічого. Побачимо, що буде далі. А щоб і далі все було гаразд — треба насамперед обміркувати все якнайдокладніше... Ну, то й нічого вимахувати руками, як птах! Звичайно, це все дуже й дуже добре. Припустімо навіть, що це — щастя. Але радіти будемо потім. Насамперед — обміркувати все по порядку...»

По-перше — сам факт як такий: Яків має можливість листуватися зі мною. Має папір, олівці, має зв'язок з Кибальчичем, з нашим коридором... Як він це робить?.. Через наглядців, чи через кримінальників, що носять обід, чи якось інакше — однаково... По-друге, «голуб». Цей вираз можна тлумачити лише в тому розумінні, що в Якова є людина, треба гадати, серед наглядців, яка може віднести листа кому-небудь з наших на волі... Але далі, далі... Він пише: «Може б, з волі щось запропонували». Відносно чого? Ясна річ: питання стоїть про втечу... В листі не ясно: може, він тільки мріє, а може... може, й справді-таки має якийсь план... Ні, це вже фантазія... Реального чогось без допомоги з волі запропонувати не можна. А дурницями — нічого собі й баки забивати!..»

Дейч пригадав одну з численних «дурниць», яка кілька днів не давала йому спокою.

«Од вікна ретираду перекинути довгу линву через мур, а там — за муром, у господарчому дворі — щоб хтось придержав або прив'язав до чогось цю линву... Тоді, заздалегідь перепилявши ґрати в вікні ретираду, можна було б якось злізти по линві в господарчий двір, а звідти — до волі вже кілька кроків...»

Беручи до уваги, що до ретираду випускали тільки двічі на день — уранці та перед вечірньою перевіркою, — тікати в такий спосіб довелося б удень, на очах вартових. Та й у господарчому дворі завжди хтось вештався, і касарня наглядців була недалеко... Та й як його було дістатися до господарчого двору товаришам з волі?.. Як їм залишитися непомітними?..»

— Звичайно, дурниці, — промовив півголосом Дейч. — Може, з волі запропонують щось у сто разів краще...

«Але що вони можуть запропонувати?.. Підплатити наглядача, щоб вивів на волю?.. То, певно, треба підплачувати не одного, а кількох, а це вже найчистіша фантазія... А коли б навіть і пощастило якось це влаштувати — врятується тільки хтось один з нас, бо виводити можна лише по одно-

му: сидимо окремо... Хоч, по суті, краще нехай би хоч хтось один урятувався: це все ж таки краще, ніж загинути тут усім...

А скільки б, наприклад, наглядач узяв за таку справу?.. Тисячу?.. Дві?.. А може, й усі три?..

Та хоч би навіть і півтисячі — навряд чи в товаришів на волі знайдуться такі великі гроші. Всі нелегальні — такі злидарі, що краще й не згадувати!..»

Дейч сів на ліжку й низько схилив голову...

Пригадав півголодних, виснажених товаришів на волі, хронічне безгрошів'я «Київської комуни», невдалі спроби роздобути грошей на чигиринську змову.

«Ні, братику, не так-то воно й легко вирватися з цього кам'яного мішка... А проте — почекаємо... Гірше, ніж зараз, бути не може...»

І знову думка про одержаного листа розіграла смутні міркування, мов промінь хмари...

«Будь там що будь, а Яків жде відповіді. Що йому написати?..»

Ходив по камері, міркував аж до самої вечірньої перевірки.

Вночі довго не спав. На ранок написав, запакував і одніс до ретираду на умовлене місце такого листа:

«Дорогий друже Якове!.. Насамперед знай, що нашу друкарню врятовано: викрадено з-під самого носа в жандармів. Хто, як і що — невідомо. Про це я довідався вчора від самого Гейкінга. На допитах я дотримувався такої самої тактики, як і ти. Про викази Олійника знаю: викликали на очну ставку. Не вірю, щоб усі селяни виявили себе такими зрадниками, як він. Цілком поділяю твою думку: треба з'ясувати товаришам на волі мотиви нашої поведінки якнайгрунтовніше. Я й досі переконаний непохитно, що наша містифікація з маніфестом була потрібна й доцільна. На твого «голуба» покладаю великі надії... Ех, воля!.. Невже ж ми розлучилися з нею навіки?.. Усі твої вказівки беру до відома. Нетепляче чекаю новин. Обнімаю.

Євгеній»

Другого дня, все ще під впливом листа від Стефановича, Дейч ніби не помічав одноманітності й гніту щоденних в'язничних умов, які так тяжко давалися йому взнаки першими днями цілковитої ізоляції.

Дуже сприяла бадьорому настроєві й півгодинна прогулянка, під час якої Дейч несподівано побачив Козака — Бохановського, що повертався, видимо, з контори під конвоем старшого наглядача Мильченка.

На жаль, Дейч помітив Бохановського тільки вже тоді, як той був коло в'язничних дверей: наглядачі, певно, навмисно пустили Бохановського крізь хвіртку в гостроколі саме тоді, коли Дейч був у найдальшому кутку дворика політичного корпусу...

Дейчеві було дуже жаль, що він не встиг навіть привітатися з Бохановським... Проте вже навіть сама можливість зустріти когось з ув'язнених під час прогулянки — завдала великої втіхи:

«Треба буде тільки завжди ходити на прогулянці так, щоб, ідучи від хвіртки, якомога прискорювати крок, а повертаючи назад, тобто звернувшись лицем до хвіртки, йти якнайповільніше... Тоді хвіртка буде майже весь час на очах, і кожний, кого вестимуть з контори чи до контори, неодмінно буде помічений...»

Наступними днями Дейч суворо дотримувався такого плану, але, на превеликий жаль, нікого з політичних побачити чомусь не щастило.

Не кажучи вже про Бохановського, дуже хотілося Дейчеві хоч на хвилину побачити свого сусіда Кибальчича, з яким йому інколи щастило перегукуватися кількома словами, простукавши умовне гасло в стінку і злізши потім на підвіконня до відчиненої квартирки...

На жаль, цей спосіб розмовляти завжди вимагав великого напруження й швидко стомлював: треба було майже висіти на ґратах у дуже незручній позі, деякі слова доводилося вигукувати по кілька разів, прохаючи своєю чергою того ж таки від сусіди... Інколи від надмірного напруження слуху починала боліти голова...

Але найгірше, звичайно, було те, що й вартові по внутрішньому дворі, і особливо наглядачі в коридорі, пильно стежили за такими розмовами, голосно вимагали негайно злізти з вікна, грюкали ключами в двері, загрожували карцером, лаялися.

І хоч ні Дейчеві, ні Кибальчичеві ці загрози зовсім не були страшні, проте розмову крізь вікна завжди доводилося припиняти, скоро тільки її помічав наглядач: за його вигуками й лайкою вже не можна було чути слів товариша та й говорити йому будь-що не хотілося, знаючи, що кожне слово, кожну інтонацію чує тюремник...

Перестукування за тюремною абеткою теж не давало бажаних наслідків:

«Тук-тук-тук!.. Тук-тук-тук!» — викликав Дейч Кибальчича.

«Тук-тук-тук!.. Тук-тук-тук!» — відповідав той: чую, мовляв...

«Раз! — стукав Дейч. — Раз, два, три, чотири, п'ять... Раз, два! Раз!..»

Це визначало: *де*, бо за тюремною абеткою літера *д* — п'ята в першому рядку, а літера *е* — перша в другому рядку абетки.

«Де сидить Бохановський?» — вистукував таким способом Дейч, але не встигав він скінчити це запитання, як наглядач уже гукав:

— Хто стукає? Заборонено!.. Мовчіть! — і з усієї сили починав тарабанити ключем у двері...

Перешкоджав перестукуватися і хтось із в'язнів, що сидів у нижньому коридорі — певно, під камерою Дейча або Кибальчича...

Скоро лише хтось із них починав обережно викликати стуком сусіда, як невідомий знизу ї собі починав стукати, причому в перші рази це його стукання нагадувало якесь безладне биття в барабан, а через кілька днів невідомий почав точно копіювати кожний удар своїх горішніх сусідів, очевидно, зовсім не розуміючи в'язничної абетки, ба навіть не здогадуючись про її існування...

Поводження цього невідомого спершу було розсмішило і Дейча, і Кибальчича, але пізніше почало дратувати.

Дейч чомусь певний був, що внизу сидить людина тупа, як пень, а може, навіть і ненормальна... Мавпування їхніх перестукувань з Кибальчичем щось уже занадто нагадувало кривляння божевільного, що повторює слово в слово розмову присутніх, зовсім не розуміючи її змісту.

Були й інші причини, що дратували й збільшували Дейчеву нервовість. Смотритель щось дуже довго не задовольняв вимоги видати книжки й письмове приладдя, а на Дейчеве прохання посадити його в одній камері з Бохановським і Стефановичем тільки знизав плечима...

Очевидно було, що поки смотритель, порозуміється в цій справі з жандармами, має ще пройти чимало часу...

За таких обставин неодержання листів від Стефановича було справжньою мукою.

Щоразу, буваючи в ретирадi, Дейч хвилюючись мацав рукою в знайомому місці під дошкою, і що більше минало днів, то все з більшою безнадією...

Він певний уже був, що Стефанович зовсім позбувся можливості передавати листи, що спроба його зв'язатися з волею теж скінчилася нещасливо і що всі надії на листування з товаришами були тільки звичайною в'язничною мрією, що не мала реальних підстав.

Аж раптом одного ранку Дейч намацав у ретираді під дошкою таку велику кулю хлібної м'якишки, що повинен був негайно ж, тут-таки в ретираді, відліплювати хліб; інакше не зміг би непомітно пронести листа до своєї камери — лист був щось чи не на п'яти аркушах дрібно пописаного поштового паперу...

«Любий Євгенію! — писав Стефанович. — Не знаю, як тобі, а мені живеться досить непогано. День мій заповнений від ранку до вечора. Читаю, пишу, роблю гімнастичні вправи. Взаємини з наглядачами задовільні, а смотритель, треба гадати, навіть побоюється мене трохи... Тільки старший наглядач Мильченко, певно, з'їв би мене живцем, якби міг... Але це дрібниці. Найголовніше те, що «голуб» мій уже вилетів, наслідків треба чекати через кілька днів... Нижче подаю тобі першого листа в чигиринській справі. Він мені не подобається, але перероблятиму вже краще після твоїх зауважень: так буде швидше. А поспішати з цим, я гадаю, нам дуже треба: жандарми кожного дня можуть закінчити слідство, а тоді — суд... вирок... А після нього коли б не запізно вже було з'ясовувати товаришам нашу лінію поведінки...

Шифрую лише окремі місця, щоб не марнувати часу ні тобі, ні мені. Май на увазі, що я навмисне редагую все так, щоб на випадок провалу не дати жандармам жодної зачіпки».

Далі йшов частково зашифрований

ЛИСТ № 1 У ЧИГИРИНСЬКІЙ СПРАВІ

«Мета цих листів — пояснення нашої спроби утворити революційну організацію в народі на Чигиринщині.

Як відомо, заколоти серед чигиринських селян виникли ще на початку 70-х років унаслідок вимог урядових люстраційних комісій зробити розверстку землі «по участках», а не «по душах», тобто по кількості їдців у родинях, як вимагали селяни...

Сваволя комісій під час нарізки діляниць, потурання їх глитаям та відомому грабіжникові громадських земель — мировому посередникові Шушеріну, фактична заборона пе-

реселення та цілковита підтримка урядовцями заможнішої частини села проти переважної більшості бідняків,— усе це примусило значну частину селян зовсім відмовитися од складених люстраційними комісіями актів про розподіл землі.

Серед селян поширилося переконання, що комісії підтримують панів і глитаїв всупереч царській волі та що цар нібито бажає того самого, що й більшість народу, тобто розверстки «по душах», а не «по дворах».

Не маючи ніякої допомоги від губернатора, на якого спершу в селян теж була надія, ухвалено було відрядити ходаків безпосередньо до самого царя зі скаргою на сваволю панів та урядовців.

На чолі семи ходаків — від кожної волості по одному — став відомий Хома Прядко, легенди про якого далеко не відповідають дійсності, в чому нам довелося переконатися в тюрмі особисто.

Ходаків, крім Прядка, арештовано в дорозі й вислано на батьківщину етапом... Це ще більше переконало селян, що урядовці подають цареві брехливі відомості та вживають усіх заходів, щоб не дати цареві поговорити з селянами безпосередньо.

Переконані, що діяльність урядовців суперечить царевій волі, селяни в багатьох місцях почали відмовлятися від сплати земельних податків...

Одночасно поширилися чутки про якийсь перехоплений панами царевий маніфест, у якому цар нібито наказував відібрати в поміщиків усі землі силою та поділити серед селян «по душах».

З'явилися також місцеві екзальтовані фанатики, що прилюдно оповідали про «божественні видіння», які нібито стверджували справедливість селянських вимог і надій на царя...

Цілком зрозуміло, що губернiale начальство було дуже стурбоване, і сам губернатор у травні 1875 року приїхав на Чигиринщину на чолі карної експедиції...

Це була воістину башибузукська розправа... В селах Мордві, Погорільцях, Шабельниках губернатор особисто викликав кожного з непокірних, запитував, чи погоджується той на участковий наділ, і після відмови наказував солдатам шмагати нещасного різками...

Кількох «душовиків» закатовано на смерть... Потім почали списувати й розпродувати селянське майно, нібито за недоплату податків...

По ближчих селах ніхто не смотів купувати грабованого,

отже, довелося чинити продаж якнайдалі від місця за-
лотів.

Шабельницьку волость зруйновано до краю... Близько
сотні селян арештовано й кинуто до в'язниць...

Після цього ворожнеча між «душовиками» та «актовика-
ми»-глитаями, що підписали акти люстраційних комісій,
спалахнула ще з більшою силою.

«Актовики» стежили за кожним кроком «душовиків» і про
кожне їхнє необережне слово повідомляли станового.

Пограбовані й розпорошені екзекуцією «душовики», про-
те, не занепадали духом... Вони були глибоко перекона-
ні, що так чи інакше, а цар таки довідається, які крив-
ди чинять пани й урядовці разом з «актовиками»-гли-
таями.

Висловлювано навіть думку, що цар приїде особисто в
покривджені волості чинити суд і розправу. «Ми не панські,
ми — царські», казали не раз селяни, і жодними репресалія-
ми не можна було примусити їх «поставити хреста», тобто
підписатися на актах люстраційних комісій...

За таких обставин ми, як члени соціально-революційної
партії «Земля і воля», не могли не поставити своїм завдан-
ням внести в цей тупий селянський протест якомога більше
революційного елемента, тобто викликати свідомість доко-
нечної потреби активної революційної діяльності і зміцнити
надію не на чийсь сторонню допомогу, а єдино на свої влас-
ні селянські сили...

Інакше кажучи, на значно вже підготовленому ґрунті ми
замислили утворити революційну народну організацію, на
прапорі якої були б накреслені народні бажання — *земля*
і *воля*, бажання, до яких нам поки що нічого додавати...
Кінцевою метою таємного селянського товариства повинно
було бути збройне повстання.

Досягнути цієї мети, на нашу думку, можливо було, тіль-
ки пристосувавши свої заходи до селянського світогляду,
не вносячи в нього нічого, що перевертало б догори ногами
ті основи, з якими живвся та до яких звик народ.

Інакше кажучи, треба було бути радикалом настільки,
наскільки ним може бути селянин.

Крім того, треба було взяти до уваги всі місцеві особли-
вості, насамперед непохитну надію селян на царя, їхні ре-
лігійні забобони тощо.

Виходячи з таких міркувань, ми й прийшли до висновку,
що авторитарного прапора ніяк не відкинеш і що
треба провадити агітацію й організацію в народі во ім'я
ідеалізованого народом царя...

Ми розуміли, в якому непевному становищі мусимо ми опинитися, роблячи народові будь-які заяви від імені царя. Проте ми були переконані, що це тільки тимчасово, що самим ходом подій віру в царя буде розвіяно...

Цілком зрозуміло, що ми, як соціалісти, не тільки не мали на меті підтримувати цю віру, а з самого початку і весь час намагалися переконати селян, що народ у боротьбі за землю і волю повинен покладатися лише на свої власні сили...

Звичайно, в нашій діяльності серед селян на Чигиринщині було багато помилок. Ми не зробили й десятої частки того, що намірялися зробити, але ми переконані, що наш досвід і наша праця не загинуть безслідно, а втягнені нами до таємних дружин селяни,— як тільки мине хвиля теперішніх насильств і арештів,— знову візьмуться продовжувати революційну справу, треба гадати, вже не від імені царя...

Як і що ми зробили на Чигиринщині? Про це в тих обставинах, у яких нам доводиться писати, можна подати лише загальні, далеко не вичерпні відомості: про все, що не встановлено жандармським слідством, ми, звичайно, говоримо лише в загальних рисах...

Один з нас під виглядом селянина-«ходака» познайомився з селянами-чигиринцями, висланими до Києва. Взяв від них листовне прохання до царя з викладом усіх селянських скарг на панів, глитаїв і урядовців. Пізніше,— приблизно через півроку,— «ходак» повернувся, розповів, нібито бачився з самим царем, і показав селянам царський маніфест, надрукований нами в нашій нелегальній друкарні... Це був великий аркуш білого брістольського паперу з золотою печаткою: «Імператор Олександр II...» Зміст маніфесту ви знаєте: цар наказує «вірному своєму селянству» підняти повстання, здобути землю і волю, знищивши своїх гнобителів — панів, урядовців і попів...

Крім маніфесту, ми надрукували ще також «Статут селянського товариства «Таємна дружина». За статутом, на чолі певного району «Таємних дружин» стоять уповноважені, з яких утворюється центр — правління. Обов'язки уповноваженого полягають у керівництві діяльністю дружин певної округи, передаванні їм субсидій, видаванні обов'язкових додатків до статуту на підставі ухвал правління тощо. Кожний член дружини дає присягу на вірність їй і може бути прийнятий до складу дружини лише за порукою двох її членів. Дружинники повинні допомагати один одному, кожний повинен мати в себе списа й переховувати

його до початку повстання. Місячний членський внесок п'ять копійок. Двадцять п'ять дружинників складають староство і обирають зі свого складу старосту. Староста стежить за всіма правилами свого староства, збирає грошові внески, приймає присягу від нових членів тощо. З двадцяти староств складається отаманство. Рада старостів обирає отамана. Це особа, що підтримує зв'язок з уповноваженим та виконує всі постанови правління.

Крім отамана, рада старостів обирає також скарбника, що відає громадськими грішми.

Маніфест, видимо, цілком відповідав настроям і психології селянства: після недовгих вагань вислані до Києва чигиринці погодилися з усіма нашими пропозиціями. На кількох таємних зборах у Києві було докладно обмірковано план діяльності, селяни погодилися дати начальству підписку на ненависних їм актах, були відпущені на батьківщину й ретельно взялися до організації «Таємних дружин».

Дехто з селян запевняв нас, що наша справа матиме величезний успіх. І справді, незабаром кількість членів таємної організації досягла вже трьохсот чоловіка...

На жаль, організатори поводитися дуже неконспіративно: якось весняної ночі зібрали вони в степу на могилі великій збори всіх членів дружин і тут з великою урочистістю при світлі ліхтарів і смолоскипів прочитали маніфест і статут, присягнувши всією громадою боротися за землю і волю.

Якийсь селянин Лівуша настільки був схвилюваний і зворушений усім почутим і побаченим, що збожеволів, з'явився до попа й почав його лаяти та пояснювати йому царський маніфест, який нібито привіз Л. і «ввесь в орденах, з шаблюкою в руках» читав його селянам.

Піп, звичайно, негайно ж повідомив начальство. Почалося слідство, але ніхто не ствердив слів божевільного, а під час трусів не знайдено було нічого забороненого.

Після цього організація знову почала швидко поширюватися. За півроку в ній було вже понад дві тисячі членів.

Ми кілька разів виїздили на Чигиринщину, влаштовували збори, давали інструкції... Наскільки старости та й уся дружина ясно розуміли доконечність повстання, видно хоч би з того, що найважливіше питання, яке хвилювало селян, була заготівля списів та іншої зброї. З причин цілком зрозумілих ми не пояснюємо тут, наскільки успішно виконала дружина це завдання...

Швидко поширення змови, влаштування зборів чи то для обговорення чергових питань, чи то для прийняття присяги

нових членів, звичайно, не могли не звернути уваги тієї частини селян-«актовиків», що були в спілці з начальством. «Актовики» влаштовували систематичне шпигунство...

Щоб відбити у них від цього охоту, дружина організувала нічні варти. Ватаги «душовиків» ходили вночі по селу, ловлячи шпигунів. Нерідко доходило й до бійки. Ворожнеча між «душовиками» й «актовиками» настільки загострилася, що навіть у церкві ворожі партії намагалися стояти окремо...

Про вступ частини «актовиків» до складу дружини «душовики» навіть слухати не хотіли... З великими труднощами пощастило нам переконати раду старостів, що чимала кількість «актовиків» — це нещасні, обдурені, примушені в свій час підписати акти хитрощами або силою...

Найбільше вплинув той наш аргумент, що, перетягнувши на наш бік частину «актовиків», ми в багатьох селах та навіть і в волостях мали б за себе майже все чисто населення, а тим самим і можливість мати своє волосне начальство...

На цьому лист Стефановича кінчався. Цілком очевидно було, що Стефанович має надію написати ще один, а може, й два листи в тій самій справі. Від змісту цих майбутніх листів в основному залежали й ті зауваження, що їх повинен був зробити Дейч... Але вже й зараз його чомусь прикро вразила надзвичайна схематичність і, як він подумав, «безбарвність» Стефановичевого листа...

Сторонній людині лист не давав жодного уявлення ні про першу романтичну зустріч Стефановича з висланими до Києва селянами, ні про їхнього найвпливовішого діда — Лазаря Тененику, розумного, втямливого, щирого, самовідданого і водночас наївного й довірливого, як дитина...

Ні слова не було й про дружину Ликеру, чи не найвидатнішу на всій Чигиринщині жінку-громадянку, яка розумілася на громадських справах далеко краще, ніж більшість чоловіків...

Ніби не існував ніколи також і сам отаман Олійник — тупувата, обмежена людина, що був обраний на отамана лише внаслідок своєї обізнаності з військовою справою як колишній унтер-офіцер.

Не давав Стефанович також характеристики окремих активиків, урядовців, поміщиків, підлесливого, елейного, хитрого, найлютішого ворога селян — попа.

Нічого не було та й не могло бути в листі також про головну дійову особу — про самого Стефановича —

«ходака» Дмитра Найдю, винятково талановитого організатора й пропагандиста, завжди витриманого винахідливого революціонера, що користувався і серед селян, і серед бунтарів-революціонерів величезним впливом.

Звичайно, Дейч розумів добре, що Стефанович у своєму листі зовсім не мав змоги й не повинен був зупинятися на окремих деталях, характеристиках тощо: завданням його було подати товаришам на волі тільки загальний звіт про чигиринську справу ба, може, не стільки звіт, скільки пояснення й виправдання тих незвичайних, тих неприпустимих з точки зору соціаліста-народника методів, яких довелося вживати Стефановичеві з товаришами...

А проте, навіть розуміючи це основне завдання листів Стефановича, навіть поділяючи основні думки свого друга, Дейч ніяк не міг позбутися неясного, але тривкого почуття незадоволення...

Можливо навіть, що в глибині підсвідомого він уже відчував, що не менш важливим, ніж те завдання, яке ставив собі Стефанович, було б завдання всебічної критики всієї народницької теорії, що з фатальною необхідністю привела бунтарів до такого як-не-як антиреволюційного, антисоціалістичного кроку, як змова на Чигиринщині...

9

Другого листа від Стефановича довелося чекати теж дуже довго.

Але на цей раз Дейчеві було значно легше: смотритель, нарешті, дозволив виписувати книжки з в'язничної бібліотеки. Дано також перо, олівець і чорнило та пронумерований і скріплений тюремною печаткою зшиток з власноручним підписом смотрителя.

Каталог в'язничної бібліотеки справив на Дейча гнітюче враження: крім евангелія, біблії, житій святих отців та всілякого попівського мотлоху, було буквально тільки півтора-два десятки книжок, що могли до певної міри зацікавити...

Для першого разу Дейч виписав Пушкіна і з ніколи ще досі не відомою йому насолодою й захватом заглибився в читання.

Читав запоем, з ранку до вечора. По кілька разів перечитував окремі місця, уявляв себе пушкінськими героями, і нібито сам дійсно жив їхнім життям...

Могутні геніальні поетичні образи з необорною силою вставали в його уяві, переможними хвилями руйнували мури остогидлої камери, виносили на безмежні простори

моря, в дике привілля степів, у густі непроглядні пуші Північної Росії, на широкі лани України й туди, де:

Не стая воронов слеталась
На груди тлеючих костей,—
За Волгой, ночью, вкруг огней
Удалых шайка собиралась...

І ніби не було вже ув'язненого в камері № 4 «державного злочинця Лейби Дейча», ніби не підглядував щохвилини в вічко коридорний наглядач, ніби не виблискували зловісно багнети на в'язничній вартівні, не бряжчали у внутрішньому дворі кайдани, не перегукувалися по ночах вартові одноманітним, настирливим, остогидлим, тупим і жорстоким: «Слу-у-хай!», «Слу-у-хай!...»

І тільки під час перевірки, прогулянки або обіду мимоволі доводилося повертатися з чудодійного світу поетичних образів до сірої одноманітної реальності в'язничних буднів.

І тоді ще гостріше відчував Дейч гнітючий тягар неволі, ще неможливішим здавалося йому визволення, ще темнішим і безпросвітнішим уявлялось майбутнє...

— Як вирватись?.. Як звідси вирватись? — гарячково запитував себе в такі хвилини Дейч.

З блискавичною швидкістю пролітали в його уяві зовнішні високі мури в'язниці, важкі замки на дверях камери, в'язничні коридори, ворота, нарешті смотритель, вартові, наглядачі — вся система і всі обставини ув'язнення, випробувані сотнями літ, перевірені тисячі разів, розраховані до найменших дрібниць так, щоб облутати ув'язненого безліччю видимих і непомітних пут, ланцюгів, задушити в нього в самому зародку навіть думку про можливість утечі...

«Це ж просто розпач! — інколи міркував Дейч. — Просто розпач... Ні єдиної тобі зачіпки, ні єдиної скільки-небудь реальної комбінації щодо втечі!...»

Але тут-таки нібито чийсь інший голос підказував йому впевнено, таємниче:

«А хіба «голуб» не зачіпка?.. Хіба не пише тобі Стефанович: «Голуб мій вилетів»?.. Коли «голуб» — наглядач, коли він «вилетів», тобто взявся віднести листа товаришам на волю, то хіба ж це не зачіпка?»

«Це так. Це все так! — відповів сам собі Дейч. — Допомога з волі — це неабищо... Але й на волі навряд чи щось зроблять, коли ми, ув'язнені, не запропонуємо з свого боку якогось реального плану втечі... А що ми їм можемо запропонувати?..»

І знов, і знов починав він свої міркування, вигадуючи найфантасичніші плани, критикуючи й руйнуючи їх з якоюсь незрозумілою йому самому зловтіхою.

Знервований, стомлений до краю, лягав на ліжкові й тупо, нерухомо цілими годинами дивився в стелю...

Але таких годин дедалі ставало менше: читання, гулянка, хоч і півгодинна, перестукування, а інколи й перегукування з сусідом Кибальчичем сяк-так скрашували життя, і цілий тиждень до нового листа від Стефановича минув Дейчеві значно швидше, ніж раніше, бувало, минали якісь день-два....

Новий лист був майже такого самого розміру, як і перший.

Хвилюючись, Дейч щось чи не з півгодини не міг розібрати перших шифрованих рядків.

А хвилюватися, справді, було чого: лист починався не зовсім звичайно: «Вітають тебе Віра й Маша».

«Засулич і Коленкіна!.. вітають! Виходить, що «голуб» літав немарно: Стефанович одержав листа з волі! І потім... Віра й Маша... Визначає це, що вони повернулися з Петербурга?.. Чи, може, тільки переказали привіт через когось?.. Тоді, виходить, приїхав до Києва хтось інший?.. Так чи так, а вітають... Що ж далі?.. Далі!..»

Далі було таке:

«Повідомляють, що гроші, можливо, будуть. Тоді приїде Валер'ян. Поки що нашу справу доручено Дебогору. Він повідомляє: «голуб» літає спритно. Якщо справді будуть гроші, я намислив одну комбінацію. Вимагай, щоб нас посадили вдвох. Дебогор повідомляє: слідство наше закінчено. Треба поспішати».

Після цих слів — уже не шифром — починався

ЛИСТ № 2 У ЧИГИРИНСЬКІЙ СПРАВІ

Відчуваючи, що в голові закрутилося, що далі читати немає сил, Дейч сховав листи за пазуху й ліг на койку, заплющивши очі, щоб заспокоїтись.

«Вітають тебе Віра й Маша. Повідомляють, що гроші, можливо, будуть»...

«Звідки у них можуть бути гроші?.. Навіть досить численні революційні гуртки в Петербурзі, очевидно, неспроможні дати скільки-небудь значної суми, навіть на всю чигиринську справу вони ледве-ледве спромоглися виділити тисячу карбованців... І Засулич, і Коленкіна так само, як

і всі київські бунтарі, ніколи не мали майже ніяких заробітків і завжди жили надголодь...

Але, звичайно, найголовніше не в тому, звідки вони сподіваються роздобути гроші... Найголовніше — те, що вони «вітають», тобто не тільки не забули, а навіть вживають усіх заходів, щоб якось допомогти!..»

Хоч Дейч був ув'язнений усього лише якихось два місяці, а проте вже не раз спало йому на думку, що всі товариші на волі про нього поволі забувають.

Звичайно, такі невеселі думки опановували його лише в найтяжчі хвилини, коли гнітючі умови окремішного ув'язнення найбільше давалися взнаки.

Але навіть і в кращі хвилини, міркуючи про своє становище зовсім спокійно, Дейч мимоволі мусив приходити до висновку, що арешт і в'язниця силою речей повинні віддалявати ув'язненого революціонера від товаришів на волі...

«Який би не був міцний попередній зв'язок, як би не любили ув'язненого товариші, а потреби щоденної небезпечної революційної боротьби завжди гостріші, завжди актуальніші, ніж природне почуття жалю до ув'язненого, ніж бажання йому допомогти... Та й не були б товариші на волі справжніми революціонерами, якби було інакше!.. Сили революціонера в нерівній боротьбі з самодержавством дуже обмежені. Він завжди мусить вибирати, куди, на що найдоцільніше скерувати свою енергію. І, звичайно, він скеровує її насамперед на пропаганду, на агітацію, на організацію, на самозахист нарешті, а потім уже на допомогу ув'язненим товаришам... Інакше й бути не може. Інакше буває тільки тоді, коли ув'язнений — видатна сила в революційних колах, яку за сприятливих умов з порівняно незначною витратою часу й енергії можна або підтримати, або й зовсім звільнити з ув'язнення».

Так міркував Дейч, і йому здавалося, що такі висновки цілком логічні.

Проте, звичайно, від цих міркувань йому не ставало легше. І проти логіки, проти холодного розуму завжди щось протестувало йому в глибині підсвідомого.

Це було глибоке, тривке, непохитне, хоч і напівсвідоме, переконання, що стосунки між революціонерами не повинні й не можуть базуватися виключно на холодному розрахункові...

Найтісніше братерське приятелювання зв'язувало Дейча з Стефановичем. Менше зв'язаний був він з Валер'яном Осинським, а проте любив його, мов рідного брата. Так

само й до Віри Засулич і Маші Коленкіної ставився він побратерськи й завжди у в'язниці згадував про них з любов'ю.

І йому було боляче нічого про них не знати, розуміти, що силою речей вони мусять одриватися від нього все більше й більше, аж поки спогади їхні про нього не почнуть обмежуватися хвилиним жалем, нехай гострим, нехай глибоким, а проте хвилиним, як жаль за давно померлими...

У суворих умовах ув'язнення, добре розуміючи, що в недалекому майбутньому його чекає шибениця або, в найкращому випадку, каторга, Дейч нерідко почував себе таким «давно померлим», «живцем похованим».

І ось тепер... «Вітають тебе Віра і Маша...» Віру він знав краще, ніж Машу. Знав, що її притягувано до суду ще в гучній нечаївській справі, потім вислано... Знав, що вже вісім років, як вона стала на шлях революційної діяльності, що, приєднавшись до гуртка київських бунтарів, вона щось чи не рік жила під чужим прізвиськом на селі, уважно вивчаючи обставини й готуючись до майбутнього, як гадали бунтарі, вже зовсім недалекого селянського повстання...

Соромлива, скромна, нахильна недооцінювати свої сили, як і Маша Коленкіна, Віра, проте, завжди заявляла рішучий протест проти «революційної» балаканини, проти вичікування й фантастичних планів декого з «бунтарів»...

І вона, і Маша чи не найбільше від усіх киян-революціонерів відчували відсутність справжнього, реального плану діяльності серед селян.

І Віра, й Маша, якби були довідалися про чигиринську змову, без жодного сумніву, категорично б запротестували проти тих методів діяльності, до яких намислили вдатися Дейч, Стефанович і Бохановський...

Саме тому і Віру, і Машу не було про це поінформовано, саме тому і Стефанович, і Дейч з радістю ухопилися за перший-ліпший привід намовити Віру й Машу переїхати до Петербурга...

«Як важко було їм, як не хотіли вони залишати улюблений Київ! — пригадував Дейч. — Якими чужими, пригноченими почували вони себе перший час у Петербурзі!.. Як довго відсиджувалися вони в своїй непритульній темній кімнатці, нізащо не погоджуючись зазнайомитися ближче з «троглодитами», яких вони разом з переважною більшістю київських бунтарів вважали за сухих формалістів, що напускають на себе вигляд поважних конспіраторів...»

— Не підемо до них, та й край! — казала нервуючись

Віра.— В їхній присутності страшно й рота роззявити: сидітимемо, як дури!..

Але знайшовся-таки «троглодит» — Валер'ян Осинський, що їх розворушив... Веселий, жвавий, дотепний і щирий, він почав заходити до них ледве не щодня, цілими годинами розповідав їм про всілякі надзвичайні й незвичайні випадки, що чомусь завжди траплялися або з ним, або з його товаришами, і мимоволі втягував мовчазливих жінок у розмову, примушував реготати, заперечувати, критикувати...

— Ого! — сказав він якось тоді Дейчеві.— Я ними просто захоплений!.. Це ж не жінки, а щось надзвичайне... Який розум!.. Яка своєрідність, оригінальність!.. Та з ними ж можна... Я просто не знаю, що!..

— Ти завжди перебільшуєш, Валер'яне!..

— Це так. Але в даному разі... Ось побачиш: кожна з них здатна зайняти ледве чи не найвидатніше місце серед усіх наших революціонерів...

І Дейч мусив тоді признатися, що в словах Осинського — багато правди».

Йому радісно було тоді відчувати, що Віра й Маша зв'язані з ним чи не найтісніше, ніж з ким іншим...

З усіх жінок, про яких він пригадував і про яких він мріяв у в'язниці, найбільше тужно було йому за Вірою й Машею.

І ось тепер вони найперші вітають його, живцем похованого, замуrowаного в кам'яному мішку!

Дейч підхопився з твердого ліжка й почав ходити по камері:

«Вітають і клопочуться про допомогу... Привіт і подяка вам, рідні, далекі!.. Нехай — безпідставні мрії про втечу, нехай — ніколи не бути вже мені на волі... В каторзі, на ешафоті, в найтяжчі, найтемніші хвилини сонячним променем світитиме мені, сестри, ваш дружній привіт, ваші турботи за нас, полонених, живцем похованих...»

«А чи ж варті ми їхньої пам'яті, їхніх турбот? — снувалися далі думки.— Варті чи ні, ясно одно: треба, щоб вони якнай докладніше знали про нашу справу й використали її досвід для дальшої діяльності... Тисячу разів має слушність Яків, надаючи такого великого значення «листам у чигиринській справі...»

Дейч витяг з-за пазухи аркуші і, вживши всіх запобіжних заходів, щоб не помітив наглядач, заглибився у читання.

«Дальший хід історії «Таємного товариства»,— писав Стефанович у листі № 2,— простежити крок за кроком надзвичайно важко.

Дружина швидко зростала, особливо після ухвали приймати до її складу тих «актовиків», що примушені були підписати акти нагаями.

Спочатку життя товариства зосереджувалося переважно в Шабельницькій волості, але незабаром утворилися нові центри, що жили більш-менш незалежно, не питаючи кожного разу в шабельничан, як їм поводитися в тому чи іншому випадку.

Даремно ми вимагали припинити масовий прийом нових членів та уважніше поставитися до внутрішніх справ товариства...

Вже в травні місяці поширилася по всій окрузі чутка, що всі, хто бажає визволитись з-під панської кормиги, повинні записуватись у якесь там товариство, що ним керують шабельничани. До Шабельників почали з'являтися делегати з інших волостей з проханням з'ясувати справу та прийняти до складу дружини. Адамівська волость, наприклад, відрядила до Шабельників кількох найповажніших селян, що вступили до складу таємного товариства, одержали друкований статут і за кілька днів записали до складу дружини щось аж дві сотні адамівчан...

Така неконспіративність, звичайно, дала свої наслідки: у Крилові, на базарі, поліція арештувала двох адамівчан, що на них несвідомі селяни «показували» як на «дружинників»... У арештованих знайдено список членів дружини по їхній волості та список осіб, що мають рушницю... Начальство ніби повірило, що це списки осіб, які бажають підписатися під якимось проханням до губернатора... Проте пізніше виявилось, що це не так...

Арештованих не звільнено. Повітова влада все більше й більше переконувалася, що серед селян щось не гаразд. Нагляд, особливо за Шабельницькою волостю, було підсилено. Глитаї, нацьковувані ісправником, подвоїли свою пильність щодо «душовиків». Л., що давно вже мусив був перейти на нелегальний стан і тепер потайки з'явився до своєї родини вночі,— був арештований... Але хоч як тяжко довелося старому Л. у в'язниці, жодного викору жандарми від нього не почувли.

Шабельницький волосний старшина був щасливіший від жандармів: йому пощастило напоїти одного з дружинників

і довідатися від нього, що селяни комусь присягаються...

Справа дійшла до губернатора, а звідти, звичайно, до жандармського управління, і спеціальна комісія з генералом Павловим на чолі помчала до Чигирина.

Щось чи не два тижні ганяли шпигуни з села до села. Зроблено було силу трусів, але без наслідків...

За ці два тижні «дружинники» припинили свою агітацію і під час «навали неприятеля» негайно ж повідомляли сусідні села про небезпеку.

У одного «дружинника», що відряджений був повідомити шабельничан про нічний напад на село Мордву, дорогою пав кінь, і він бігом, напружуючи останні сили, достався-таки до хати отамана й повідомив про небезпеку... Навіть діти заразилися загальним настроєм і, побачивши на шляху юрбу прочан, наввипередки бігли в село з вигуками: «Москалі!.. Москалі!..»

Внаслідок таких запобіжних заходів двотижневі зусилля жандармської комісії тільки переконали губернатора, що повітова поліція «переусердствовала» і зробила з мухи слона.

Жандарми повернулися до Києва ні з чим: ніде ніяких паперів не знайдено, ні один з арештованих не сказав нічого такого, що могло б пошкодити «Таємному товариству».

Товариство зітхнуло вільніше, але ненадовго...

На цей раз небезпека почала загрожувати в зв'язку з роздаванням грошової допомоги найбільшим дружинникам.

Ми нібито позичили тисячу карбованців у «Таємної великоруської дружини» і почали видавати їх старостам частками по сто-двісті карбованців. Старости розподіляли їх серед найнужденніших родин, що голодували... Шабельничани вже давно вславилися по всій окрузі своєю бідністю. До цього часу жебрачили вони по околишніх селах і сьак-так перебувалися. Аж раптом старцювання їхне припинилося, і на базарах у Чигирині, у Худяках, у Медведівці баби почали купувати хліб за готівку.

Звичайно, почалися чутки, запитання, звідки вони добували гроші тощо.

Все це притягувало увагу поліції... З другого боку, давно не бачені на Чигиринщині срібні карбованці мали неабияке значення в розвитку ворожнечі серед жінок. Одного разу серед них пролунала чутка, що рада старостів бере собі більшу частину громадських грошей, а біднякам видає тільки дрібниці. Цілий натовп жінок оточив хату ота-

мана, вимагаючи звіту й повернення нібито вкрадених грошей. З великими труднощами пощастило їх заспокоїти...

Роль жінок в історії «Таємного товариства» була взагалі дуже значна. Хоч юридично вони й не входили до складу дружини, але фактично знали все, що в ній діялося. Нам нерідко доводилося чути скарги на балакучість жінок, а дехто з селян навіть ще й досі переконаний, «що баби запагубили всю справу»... Особливо попи довідувалися від них немало на сповіді... Шабельницький піп з цією метою пускав у хід горілку й навіть залицання до молодичь...

Треба, проте, не забувати, що серед жінок були й такі, що користувалися повним довір'ям членів «Таємного товариства» і багато в чому йому допомагали.

...Не останньою з причин, які сприяли широкому розголосові справ «Таємного товариства», було пияцтво.

Довелося навіть зробити до статуту додаток, що обмежував пиття горілки. Рада старостів заходилася навіть позачиняти всі шинки, крім одного на волость. Але й це, так само як і більшість корисних селянству заходів, не пощастило довести до кінця: на перешкоді стала внутрішня боротьба в «Таємному товаристві».

Ми вже згадували, що отаман Олійник, який на допитах лизав чоботи жандармам і зрадницьки виказував на всіх, кого знав і кого не знав,— людина дуже обмежена, але хитра, користолюбива, честолюбна. Він експлуатував не лише свою, шабельницьку, а й сусідні дружини. Користаючись з беспорядності ради в справі канцелярської механіки, він виставляв у своїх відчитих дуже великі суми на видатки в цій справі. На папір та свічки, наприклад, виходило в нього нібито шість карбованців на місяць. Коли ми одного разу висловили були йому свій сумнів щодо можливості таких великих видатків, він почав запевняти, що для цілковитої безпеки доводиться робити записи вдень у темному склепі, при свічці, а за папером нібито треба їздити спеціально до Чигирина, за двадцять верст...

Знайшов отаман і ще кілька джерел для збільшення своїх прибутків: з кожного нового члена дружини вимагав певного внеску на свою користь. Одержуючи за постановою ради по п'ятнадцять карбованців, не задовольнявся цією платнею і кожного разу вимагав грошей від сусідніх дружин, що зверталися до нього за порадами...

Отаманова обмеженість яскраво виявилася, наприклад, у таких фактах: спостерігаючи, що нічні дозори, які звичайно складалися з парубків, нерідко вчиняють на селі

бешкети, збільшуючи цим підозрілість поліції; ми порадили отаманові не дозволяти молоді бешкетувати... Олійник після цього, до речі й не до речі, вимагав дотримувати тиші й порядку... Коли, наприклад, Адамівська дружина, роздратована арештом своїх трьох членів у Крилові, ухвалила йти до Чигирина й визволити їх з тюрми, Олійник зупинив її, і, зрозуміло, викликав проти себе незадоволення...

Підіслані від ісправника шпигуни пролазили всюди, і декого з них дружинники ухвалили покарати на смерть, але й тут перешкодив отаман, нібито во ім'я тиші й спокою, потрібного до початку повстання...

Цілком очевидно, що незадоволення з отамана швидко зростало, і тримався він лише тільки через те, що був письменний та, як дехто гадав, знався на військовій справі...

Нарешті всім стало очевидно, що треба обрати на отамана когось іншого.

Ми дали свою згоду й гадали, що справа поверне на краще...

На жаль, несприятливий збіг обставин незабаром поставив під удар усе «Таємне товариство», і за дуже короткий час організацію повстання на Чигиринщині було погромлено...

Повертаючися додому в Адамівку з Києва після побачення з нами, селянин Приходько зупинився спочити в корчмі і зустрів тут знайомого куркуля, колишнього солдата Конограя. Випили по чарці, побалакали. Конограй підніс ще раз і ще. Ласий до горілки Приходько розчулився, розперезався: «А чому б, — каже, — не притягнути до нашої справи такої щирої людини, як Конограй?..» Та й розповів йому про «Таємне товариство», та ще й статута друковано-го дав...

А Конограй, не гаючи часу, подався до ісправника. Другого дня Приходька й багатьох інших заарештовано. Почалися допити, залякування, биття, викази... Довідалися й про квартиру Малавського в Києві, де в селян було останнє побачення з нами, арештували ні в чому не повинного Малявського, а потім і нас...

Майже всі повітові в'язниці Київщини переповнено в'язнями...

Як поведуться селяни на допитах, вам, певно, відомо... Затуркані, темні, як-не-як обдурені нами, вони майже всі остаточно розгубилися... А проте є й такі, що не вважають нас за шахраїв, розуміють, що тільки так і можна було робити, як робили ми.

Одному з нас щасливий випадок допоміг на хвилину

зустрітися в тюрмі з селянином, що був арештований значно пізніше, ніж ми.

Він розповів, що на волі поки що все принишкло, причаїлося, але, мовляв, смолу, хоч і застигло, запалити неважко...»

11

Листування Стефановича з Дейчем відбувалося досить регулярно.

Далеко важче, певно, було листуватися Стефановичеві з волею, бо протягом трьох наступних тижнів він надіслав Дейчеві лише коротеньку цидулку з волі від Дебогорія, який повідомляв, що гроші в Петербурзі здобуто і що до Києва має приїхати Валер'ян Осинський.

Дейч розумів, що «голуб» не може «літати» так швидко, як цього б хотілося, а проте все з більшою нетерплячкою чекав новин з волі.

В'язничне життя тим часом текло так само одноманітно й повільно, як і в перші дні ув'язнення.

Тільки режим після інциденту з глядачем у карцері значно послабшав. Рівно о сьомій годині ранку дзвонив над ворітьми надтріснутий в'язничний дзвін, і на коридорах розлягалось пронизливе тюрчання ключників.

— Пав-верка їдьоть! — кричав десь унизу верескливий, ніби переляканий голос, і Дейч, прокидаючись, чув неясний гомін, глухий далекий брязкіт кайданів, відгуки голосів, рипіння й хряскання відчинюваних і зачинюваних дверей — ніби стогін якоїсь тільки що розбудженої тяжко хворої істоти....

Трохи згодом грюкали на нижньому коридорі зовнішні двері, бряжчали на сходах шаблі й остроги, гупали чоботи, хтось нервово перебирав ключі, потім на мить завмирав і раптом починав рапортувати голосним, хоч нечітким, дерев'яним голосом:

— В-ваше високоблагородіє, на другому коридорі камер стільки-то, арештантів стільки-то — бу-бу-бу, бу-бу-бу-бу.

Дейч ніяк не міг уловити вухом, скільки саме камер і скільки ув'язнених. Здавалося навіть, що ключник так-таки й не встигав закінчити рапорту, бо бас помічника або старечий надтріснутий тенор самого глядача раптом перебивав:

— Здо-рово!..

— Здравія ж-желаю, ваше високоблагородіє! — відповідав ключник.

Після цього чулося ретельне шаркання ключникових чобіт, бряжчання ключів, гуркіт засува й характерний звук відчинюваних дверей першої по черзі камери.

Першого ж дня ув'язнення смотритель пояснив був Дейчеві, що він повинен під час перевірки вставати й відповідати на привітання адміністрації стоячи.

Дейч з самого початку ухвалив не виконувати цієї вимоги й зустрічати перевірку, сидячи на ліжкові.

Пізніше йому обридло й це, і перевірка не раз заставляла його в ліжкові, неодягненого.

Смотритель спробував був зробити з цього приводу зауваження. Дейч промовчав і другого-таки дня, коли зайшла «перевірка», навіть не повернувся в ліжкові.

Дедалі він навіть призначався не прокидатися під час перевірки і з великим задоволенням констатував, що адміністрація, очевидно, махнула на це рукою.

Після перевірки приносили кип'яток і хліб, і коли наглядач, відчинивши прозурку, подавав їх Дейчеві, той майже завжди помічав коло наглядача арештанта з карних у сірому бушлаті й подібній до блина сірій шапці з такого самого сукна, як і бушлат.

Арештанта цей, молодий, зизокий, жвавий, очевидно, засуджений на короткий термін ув'язнення, приносив на коридор політичних і хліб, і обід, і вечерю з в'язничної кухні. Незабаром після роздачі хліба наглядач починав випускати ув'язнених по черзі до ретираду.

Тривало це дуже довго, треба гадати, годин зо дві, так що Дейчеві, який сидів у камері № 4, доходила черга щось через годину після перевірки.

Наглядач відмикав камеру й, буркнувши: «На оправку», пропускав повз себе Дейча, йшов за ним назирцем до вмивальної, де й залишався весь час, поки Дейч задовольняв природні потреби в сусіднім приміщенні, а потім починав митися, намагаючись протягнути час якнайдовше.

Тільки в тих випадках, коли в ретираді на умовленому місці під дошкою був лист від Стефановича, Дейч, заховавши його за пазуху, мився значно скоріше, ніж звичайно. Обід приносили рівно о дванадцятій.

Наглядач одмикав двері камери, і карний арештанта, той самий, що заглядав крізь прозурку ранком, вносив до камери Дейча дві великих дерев'яних миски — одну з борщем чи з юшкою, а другу — неодмінно з гречаною кашею.

Страву майже завжди було погано зготовлено, але потроху Дейч почав до неї звикати й рідко коли залишав щось недоїденим, особливо до того часу, поки адміністра-

ція не дозволила йому «виписувати» на відібрані під час арешту гроші цукор, білий хліб, а інколи й ковбасу й оселедці. На жаль, арештовано було Дейча всього лише з шістьма карбованцями в кишені, і тепер доводилося дотримувати найсуворішої економії.

Інколи хотілося йому виписати чогось солодкого — груш або яблук тощо, але він уперто боровся з спокусою, знаючи, що коли з волі й передадуть трохи грошей, то це будуть майже напевно кошти якогось революційного гуртка, а витратити громадські гроші на свої власні потреби йому завжди було неприємно.

Отож, поласувавши гірким в'язничним борщем та не завжди довареною кашею, Дейч тільки під вечір починав відчувати голод і завжди з насолодою пив вечірній чай, який приносили за годину до перевірки,— тобто о п'ятій годині вечора.

На прогулянку ніколи не водили в одинаковий час: сьогодні до обід, завтра після обід, а позавтра — знов як доведеться. Якби не прогулянка, не можливість читати книжки з тюремної бібліотеки та особливо якби не листування зі Стефановичем,— здавалося Дейчеві,— він би тяжко захворів від цієї одноманітності завжди подібних один до одного в'язничних днів.

Листи Стефановича підтримували бадьорість, надію на визволення, давали багато радості, але одночасно й мучили: не давала спокою думка: «А що, як зв'язок перерветься?.. Що, як викриють той спосіб, яким Стефанович пересилає листи й одержує на них відповіді?..»

І потім — яким чином, через кого передає листи Стефанович?

Коли з жіночого коридора, над яким сидить Стефанович, приносить листи наглядач, то чому він не кидає їх Дейчеві просто в прозурку?.. Коли ж «листоноша» — той зизоокий карний арештант, що приносить кип'яток, хліб і обід, то чому він не спробує класти листи, наприклад, просто під кашу?.. І потім — яку роль відіграє в цій справі Кибальчич, що при першій можливості розповів Дейчеві, де шукати листів і де залишати їх для передачі Стефановичу?

Як не ламав собі голову Дейч над цими питаннями, він розв'язав їх лише тоді, коли одного разу знайшов довгождану хлібну кульку з листом в середині просто в борщі.

Стефанович писав на цей раз лише кілька слів:

«Старим способом довго і незручно. Не додай борщу. Зизоокий наш»,

Останні п'ять слів було зашифровано.

Тепер уже не залишалося сумніву, що за листоношу був зизоокий карний арештант, який приносив страву.

Другого ж дня Дейч не доїв більшої частини борщу й кинув на дно миски маленьку кульку з запитанням:

«Де «голуб»? Тривожуся». Через два дні Стефанович тим самим способом дав відповідь: «Голуб» літає справно, терпи, все гаразд».

Потім щось дуже довго «пошта» не приносила жодної звістки.

За цей час Дейч пережив велику несподіванку: у нього в камері під час прогулянки було зроблено трус...

Він ретельно й систематично нищив усякі сліди свого листування, а великі листи Стефановича в чигиринській справі вже давно відіслав йому зі своїми зауваженнями.

Трус, таким чином, не міг дати тюремникам нічого цікавого... Проте, повернувшись з прогулянки й побачивши, що камеру обшукано, Дейч роздратовано грюкнув у двері.

Черговий відчинив прозурку. Це був той самий наглядч, якого Дейч у свій час виштовхав був з камери за те, що він несвоечасно приходив за лампочкою.

— Хто це дав розпорядження тут обшукувати? — сердито запитав Дейч.

— Такий порядок, — стиха відповів наглядч, і Дейча приємно вразило, що це вже не стереотипне речення: «Розмовляти з ув'язненим заборонено», а звичайна собі людська відповідь.

— Ідіотські порядки! — сказав Дейч і повернувся, гадаючи, що наглядч зараз зачинить прозурку.

— Воно дієвально, господін Дейч, але ж... порядок...

Це вже була цілковита несподіванка: тюремник, жалюгідна тупа істота, що за десять-п'ятнадцять карбованців, як пес, стереже в'язнів, та й сам, по суті, ув'язнений, бо ледве чи не ціле своє життя майже так само, як арештант, не виходить з в'язниці, тюремник, що тільки й знає замикати та відмикати камери, підслухувати, стежити за в'язнями, — жалюгідний тюремник раптом починає розмовляти по-людському!..

Дейч мусив собі признатися, що дуже мало знає людей. І справді — тільки малим життєвим досвідом, тільки молодим юнацьким запалом і нетерпимістю можна було поклонити Дейчеве ставлення до всіх тюремників як до заклятих ворогів, з якими не може бути ніяких розмов, окрім лайки, суперечок, протестів...

— Чи не розумніше, чи не доцільніше поведився з ними

Стефанович і чи не тому саме має він тепер «голуба», без сумніву, такого ж самого наглядача, як і цей?..

Всі ці думки вихором промайнули Дейчеві в голові, і він уже іншим, лагіднішим тоном промовив:

— Ніяк не звикну до ваших порядків...

Слово по слові — зав'язалась тиха розмова. Виявилось, що наглядач знає, в якій справі арештовано Дейча з товаришами, але не вірить, ніби вони хотіли добра народові, і глибоко переконаний, що мета їхня була якась шахрайська...

Проте він не тільки не засуджував цього, як здавалося йому, шахрайства, а навпаки — ставився до Дейча з великою повагою: «Мужики, мовляв, йолопи, дурні: з них тільки безрукий не дере шкури,— то чого ж тоді добрим людям ловити гав?.. Не ви, господін Дейч, то хтось інший заробив би на мужиках — воно звісно. А грошики — самі знаєте — річ непогана...»

Як не переконував наглядача Дейч, що революціонери не шахраї, що вони закликають народ повстати за землю й волю тощо, наглядач твердо стояв на своєму:

— Грошики — річ непогана, хто з панів, з освічених — той уже знає, як і на чому їх заробити... А ми, мовляв, мугирі — так нам і треба.

Неприхована заздрість до «шахраїв» типу Дейча з товаришами, неприховане користоловство чулися в кожному реченні цієї тупої, несвідомої людини.

12

Розмова з наглядачем надовго залишила неприємний осад.

«То виходить, для багатьох, дуже багатьох, таких несвідомих, як цей в'язничник,— ми тільки звичайні шахраї!.. — гірко роздумував Дейч.— Спробуй-но переконати цього бовдура, що це не так!.. А з другого боку — може, й переконувати його не варто?.. — снувалися далі думки.— Хай собі гадає, що ми шахраї... Якби тільки поводився ввічливо... Та щоб розмовляти не відмовлявся. Бо хоч він і дурний як пень, а проте — може-таки, щось і цікавого скаже... Та й взагалі сидітиметься не так нудно. Їм, наглядачам, певно, чи не нудніше, ніж нам, ув'язненим: легко сказати — годин чи не по дванадцять на добу сидять у цих брудних, смердючих, вогких коридорах!..»

Наглядачеві справді було, видимо, дуже нудно.

Особливо після вечірньої перевірки, коли вже не треба

було відмикати й замикати камер, водити ув'язнених до коридора тощо.

Протягом кількох вечорів Дейч прислухався якнайуважніше до всього, що робилося на коридорі.

Чув тільки півсонне кахикання, протяжливе позіхання й непевні кроки людини, що вмирає з нудьги.

«Ану, постукаємо! — ухвалив Дейч одного вечора, коли осінній дощ шумів за вікном надто настирливо. — Постукаємо чи ні?..»

Усе ще вагаючись, підійшов до дверей і злегка вдарив пальцем у квадратову прозурку.

Наглядач наблизився, заглянув у вічко. Нерішуче відсунув засувку й вагаючись відчинив прозурку:

— Чого ви стукаєте?..

— Чи не можна б у вас попросити води? Я забувся набрати під час оправки...

— Треба не забуватися! — промурмотів наглядач, але кухлика таки взяв і води приніс.

— Дякую! — сказав Дейч, удаючи, що дуже хотів пити. — Дуже дякую... Нема нічого смачнішого, як свіжа водичка!..

— Воно дієвительно! — промурмотів наглядач.

Дейч зауважив ще щось, і поволі зав'язалась розмова: наглядачеві таки справді було нудно до смерті. Дейч удавав, що йому дуже цікаво, де народився наглядач, де служив раніше, як найнявся сюди до Лук'янівки тощо.

Про тюрму, про в'язничні порядки — хоч і дуже кортіло — Дейч ухвалив не розпитувати.

«Головне — щоб і тіні підозри в нього не було: коли вже почав розмовляти — не витримає...»

І справді: наглядач не витримав і протягом кількох вечорів розповів Дейчеві багато цікавого.

Народився він десь на Білоцерківщині, там-таки й служив у якоїсь поміщиці за прикажчика після повернення з військової служби... Платня в поміщиці була добра — двадцять карбованців на місяць, та, на жаль, продала поміщиця маєток власникові сусідньої цукроварні, і довелося Пономаренкові — таке було прізвисько наглядача — податися з Білоцерківщини до Києва... Тут добрі люди порадили звернутися до старшого наглядача Мильченка, і той — дай бог йому здоров'я — влаштував за п'ять карбованців, за сулію горілки та за фунт чаю — сюди, до Лук'янівки, спершу за сторожа в стайні, а потім і за наглядача з платнею дванадцять карбованців на місяць... Ось уже три роки, як Пономаренко наглядач, «ніколи ні в чому

не був помічений», Мильченко й смотритель з нього, очевидно, задоволені, отже, чого доброго, й за ключника при нагоді можуть призначити.

— А хіба за ключника служити вигідніше? — несміливо запитав Дейч.

— А звичайно: ключник як-не-як одержує п'ятнадцять, а то й вісімнадцять карбованців!.. Та й служба куди легша: привів зміну, розставив наглядачів, перевірів раз-другий, та й спи собі хоч до перевірки!.. І потім... субординація зовсім не та: ключники з Мильченком — за руку, а Мильченко ж — старший наш, ви самі бачили, ледве-ледве не офіцер!.. Мильченко має на місяць тридцять карбованців та ще там інших доходів чи не стільки ж, коли не більше!..

— Яких доходів?..

— А він у нас господарством завідує... Так само й коли на службу приймає...

Слово по слову — наглядач розповів не тільки про обов'язки ключників, наглядачів і старшого, а навіть і про тюремні порядки й правила.

За кілька розмов виявилось, що київський тюремний замок — Лук'янівка — уявляє собою триповерхову будівлю у вигляді літери «П», з підвальним приміщенням під крилами і фасадом.

Головний хід зі сходами посеред будівлі розподіляє її на дві половини або на шість окремих коридорів, кожний у вигляді літери «Г». На кожному з коридорів по два наглядачі й ключник. Наглядачі чергують по дванадцять годин кожний. Ключник працює тільки вдень. Уночі йому доводиться чергувати лише один раз на шість діб, відповідно до кількості коридорів і ключників у в'язниці... Таким чином, уночі на коридорах залишаються тільки наглядачі. Їх інколи перевіряє смотритель, його помічник або черговий ключник. Але вони, — казав Пономаренко, — волять за краще спати... Для цього їм одведено передпокій канцелярії, що міститься в правому кутку першого внутрішнього двору. Черговий ключник рівно о дванадцятій годині дня й ночі приводить нову зміну наглядачів і виводить стару.

Вартовий солдат коло в'язничих воріт не має права впускати до тюрми й випускати з неї нікого, крім смотрителя, його помічника, ключника й начальника варті.

Перед світанком, коло зовнішніх воріт в'язниці, коло гауптвахти збираються всі ключники та Мильченко — старший. Один з ключників іде в приміщення гауптвахти, бере ключі від камер і роздає кожному ключникові його в'язку.

Після цього йдуть до в'язниці, кожний ключник на свій коридор... Тут ключники в більшості випадків передають ключі наглядачам на цілий день, а самі тільки «стежать за порядком»... Так починається день...

На ніч в'язницю, так би мовити, передають у розпорядження військового конвою. «Перевірка» заходить у кожную камеру, підраховує в'язнів, записує й виходить. Ключник замикає, унтер-офіцер чергового конвою пробує замок.

Так перевіряють усю в'язницю. Ключ від в'язничних воріт передають офіцерові — начальникові варті.

Удень солдати стоять тільки з зовнішнього боку — за мурами в'язниці, на ніч солдатів приводять у двір і розставляють там, де призначить начальник конвою. Після цього ключі від усіх камер збирають від усіх ключників до купи й передають на гауптвахту — офіцерові або смотрителеві.

Всі ці подробиці наглядач Пономаренко розповів Дейчеві протягом кількох вечорів, зовсім непомітно для самого себе. Звичайно, він оповідав і багато чого іншого, але Дейч, природно, добре запам'ятав тільки те, що його найгостріше цікавило...

З нецікавого чомусь найглибше врізалось йому в пам'ять кілька разів повторюване йому Пономаренком оповідання про службу його в поміщиці за прикажчика.

Дейч запам'ятав і прізвище поміщиці — Кичеева, і кумедне її ім'я — Глафіра Георгіївна... Помітив, що оповідати про неї — велика слабкість Пономаренка, і кілька разів використовував цю слабкість, щоб втягувати наглядача в розмову.

Виходило чудово: досить було Дейчеві, ніби ненавмисне, згадати про Глафіру Георгіївну, як наглядач тої ж хвилини ловився на гачок і починав свою тягучу розмову спершу про незрівнянну свою колишню бариню, а потім, природно, і про те, що було найближче, — про тюрму й тюремні порядки...

Кожну розмову, а інколи й кожне слово наглядача, Дейч старанно аналізував, обмірковував. Якими наївними видавалися йому тепер колишні необгрунтовані плани втечі, зокрема той варіант, на якому він найчастіше зупинявся думкою: підплатити наглядача...

Виявилось, що наглядач, хоч би він навіть і хотів визволити в'язня, — ніяк цього зробити не зміг би... Насамперед у нього навіть ключів від камери не буває вночі зовсім, а вдень ключник передає їх йому лише на час випускання до ретираду...

«Але ключ можна було б і підробити, — міркував далі

Дейч.— Тільки що з того ключа?.. Припустім, наглядач відмикає підробленим ключем камеру, випускає в'язня вночі на коридор... А далі що?.. Далі треба йти коридорами аж до сходів — до головного входу, обминати інших наглядачів, спускатися по сходах у двір, йти повз вартового до в'язничних воріт... Коло воріт — воротар-солдат чи то унтер, що має наказ пропускати лише смотрителя, старшого, ключника й більш нікого... Цей воротар, напевно, знає всіх їх в обличчя. Одно слово, через ворота таким чином не вийдеш...

Ну, а коли візьмемо якийсь інший варіант?.. Коли не ворітьми?.. Тоді лише один шлях: через мур... Але для цього треба вийти на коридор, перепиляти ґрати, наприклад у ретираді, звідти — по линві — вниз, у дворик, куди водять політичних на прогулянку. З дворика якимсь чином через трисажневий мур чи під мур. Очевидна нісенітниця, бо вартові й у дворику, й за муром...

Ну, а припустім, коли підплатити ключника?.. — перебивав сам себе Дейч.— Ключник може вивести й за ворота, але треба, щоб з ним був у спілці й наглядач: без згоди наглядача з коридора не виведеш... І потім ключник виходить з в'язниці, певно, тільки з черговою зміною наглядачів, а наглядачі добре знають один одного, та до того ж їх завжди шестеро, і в'язня, навіть перевдягненого наглядачем, — зразу поміять...

А може, ключник має право виводити наглядачів з тюрми коли вгодно?.. Ну, наприклад, коли б оцей бовдур Пономаренко захворів — у такому випадку ключник, напевно, мусить його змінити, виходить — і вивести...

Не вистачає тільки дрібниці! — гірко посміхався собі Дейч.— Не вистачає тільки такого казкового ключника, що втягнув би до спілки з собою наглядача, підробив ключика й вивів добродія Дейча з тюрми, кожної миті наражаючись на небезпеку, ризикуючи головою на кожному кроці!..

А потім: хіба в цьому кам'яному мішку тільки сам добродій Дейч?.. Хіба Стефанович, Бохановський, Малавський, Кибальчич, а може, й ще хтось — хіба кожний з них менше заслуговує на визволення, ніж добродій Дейч?.. Хіба там, на волі, вважають, що Дейч цінніший для революційної справи, ніж хтось інший з ув'язнених?.. Чому саме його, Дейча, повинні визволяти, а інших — ні?..

А з другого боку, коли зважити як слід, хто саме має найбільше право на визволення, то в першу чергу, безумовно, ті, кому загрожує смертна кара: тобто він, Дейч, Стефанович і Бохановський...»

— Не вистачає тільки малої дрібниці — отого казкового ключника! — десятки разів повторював Дейч і цими словами, мов гострим ножом, розрізав фантастичне мереживо своїх планів.

Переконував себе, що жодних надій нема, не може бути, що, укладаючи плани, тільки драгуватиме собі нерви, що це планування — просто в'язнична хворість, яку будь-що-будь треба перебороти...

А проте — ледве чи не щодня, найчастіше ночами — знов і знов починав обмірковувати найдрібніші деталі випитаних у наглядача відомостей про в'язничні порядки й обставини, уявляв собі план в'язничної будівлі, коридори, мури, розташування вартових... Крутився, наче вивірка в колесі, і сотні разів переконувався, що втекти неможливо...

Хвилинами розпач, нудьга краляли йому серце, а проте молодий організм, що вимагав руху, простору, діяльності, вперто, неухильно й невблаганно вимагав виходу, втечі, зволення будь-якою ціною з тісного задушного кам'яного мішка, з якого холодний розум знаходив, здавалося, тільки один вихід — на шибеницю.

13

Наглядач Пономаренко досить охоче розмовляв з Дейчем не тільки через те, що йому ставало інколи нудно на вечірньому вартуванні...

Не останню роль у його зближенні з ув'язненим відіграло те, що недавно, як довідався випадково Пономаренко в конторі, Дейчеві приносили з волі передачу.

Полохливий смотритель odmовився прийняти цю передачу, посилавшись на заборону жандармського управління, а проте наказав пильно переглянути все принесене.

Пономаренко одним оком бачив чималий шмат вітчизни, кілька шоколадних плиток у яскравих обгортках, коробку дорогої конфітури, півдесятка смачних помаранчів...

«Баришня», що принесла передачу й назвалася чи то сестрою, чи то нареченою Дейча, була вдягнена не гірше, коли не краще, ніж дочки незрівнянної колишньої Пономаренкової барини — Глафіри Георгіївни Кичеєвої. Від однієї думки, що з такої багатющої передачі, напевно, що-небудь перепало б і йому, Пономаренкові, в наглядача аж слина з'явилася на губах.

«Дозволять чи не дозволять Дейчеві передачі?» — над цим запитанням багато разів на день працював в'ялий, пригуплений трирічною тюремною службою мозок наглядача.

Але передач чомусь не дозволили.

Минала осінь, одшуміли дощі, ранками вже траплялися приморозки, в'язницю потроху починали опалювати... Дейч дуже схуд, схуд і змарнів на одноманітній непоживній в'язничній страві.

До того ж і хліб чомусь почали давати глевкий, невипечений, інколи гіркий настільки, що Дейч попри всі зусилля не міг його їсти.

Очевидно, завідувач господарством Мильченко зробив з борошном якусь комерцію, дуже корисну для себе й погибельну для ув'язнених. Але найгірше було те, що з невідомих причин листування з Стефановичем припинилося.

Зізокий арештант, як і давніше, приносив кип'яток, хліб і обід, але тепер уже Дейч ніколи не знаходив у страві старанно заліплених хлібних кульок з жаданими записочками всередині...

В'язничні дні й ночі, здавалося, стали ще довшими, ще сірішими, ще одноманітнішими.

Аж раптом усе різко змінилося. Одного дня, після прогулянки, надвечір, коли Дейч особливо гостро відчував свою ізольованість і самотність, раптом затупали на коридорі аж четверо важких чобіт, грюкнув і повернувся в замок ключ, розчинилися двері, і Дейч побачив рудобородого ключника разом з наглядачем — Пономаренком.

Наглядач держав у руках чималу корзину з якимись пакунками:

— Розпишіться: вам передача.

— Мені?.. Передача?.. Від кого? — намагаючись не показати тюремникам, що зрадів, запитав Дейч.

— Розпишіться! — похмуро повторив Пономаренко й подав Дейчеві якийсь аркушик.

«Вітчина, помаранчі, дві французькі булки, дві плитки шоколаду», — було старанно виведено на аркушику не знайомою Дейчеві писарською рукою.

Далі Дейч не читав. Тремтячою рукою взяв у Пономаренка олівець і розписався.

— А все ж таки від кого це мені передано? — звернувся він знов до тюремників, але відповіді знов не одержав.

Пономаренко мовчки поклав на столик усе принесене, забрав корзину, ключник хрюснув дверима й замкнув камеру.

Тільки тепер, опинившись на самоті, Дейч зрозумів, що йому таки справді принесено з волі передачу.

Тої ж миті вхопив він шматок вітчини й жадібно почав їсти.

Сльози покотилися йому з очей — сльози вдячності невідомим товаришам на волі, сльози людини, що зголодніла вкрай і несподівано може наїстися.

Ів жадібно вітчину з французькою булкою, потім помаранчі, потім знову вітчину.

Протягом багатьох років він звик жити напівголодуючи, нерідко на волі задовольнявся шматком хліба з ковбасою або борщем з кашею в якомусь «трахтирі для простого народу». Ніколи не був ласуном і навіть до в'язничних обідів ставився не дуже критично... Але тепер, жадібно ковтаючи смачну вітчину з французькою булкою, відчував себе найщасливішою людиною в світі.

«А ви таки підгодували за останній час, пане Дейч! — сміявся до самого себе. — Хліб таки, признайтеся, глевкуватий... Не те що, наприклад, оцей шоколад...»

Поласував шоколадом, підвівся і ніби прокинувся від сну: ті ж самі двері, мури, чорні ґрати вікна...

— А він... А він... голодує! — схопився за голову Дейч.

Кинувся до осліничка, підставив його до вікна, відчинив квартиру:

— Кибальчич!.. Агов!.. Кибальчич!..

Відповіді не було. Надворі сів холодний осінній дощ.

— Кибальчич!.. Агов!..

Жодної відповіді.

Дейч підійшов до стінки, взяв свою дерев'яну ложку й умовним стуком почав викликати Кибальчича.

Той відгукнувся не зразу.

«Яке було б щастя передати Кибальчичеві частину моїх ласощів! — міркував Дейч. — Це ж просто свинство було не згадати про нього зразу!..»

«Я тут!.. Я тут!.. Я тут!..» — відгукнувся нарешті Кибальчич.

«Мені. Принесли. Передачу!» — нервово простукав Дейч.

«Мені. Принесли. Теж. Ура!» — чітко відповів Кибальчич.

«Ура!.. Ура!.. Ура!..» — з усієї сили застукав Дейч, ризикуючи звернути увагу наглядача.

Рівно через шість днів на сьомий — у неділю — передачу принесено знов і Дейчеві, і Кибальчичу.

На цей раз помаранчів уже не було, але зате був цукор, сухарі, чудовий цейлонський чай і навіть чвертка непоганого тютюну.

Дейч не курив і віддав тютюн Пономаренкові. Той так довго й настирливо дякував, що Дейч ухвалив дати йому й цукру, й частину чаю.

Це викликало ефект незвичайний: Пономаренко почав крутитися перед прозуркою, як справжній лакей, приносив Дейчеві після вечірньої перевірки «кип'яточку», питав, чи не чадить лампочка, почав опалювати камеру так, що бували дні, коли вогке Дейчеве приміщення нагадувало справжню парню.

Про те, щоб забороняти Дейчеві перестукуватися з Кибальчицем, Пономаренко ніби забув назавжди.

А перестукуватися тепер стало особливо цікаво, бо в Кибальчича об'явився сусід — Давиденко. Це був жвавий, енергійний юнак з гуртка, близького до київських бунтарів.

Кибальчичеві він простукав першого ж дня, що арештовано його в справі викрадення друкарні «чигиринців», що сидить він уже шостий тиждень, що спершу сидів на нижньому коридорі, що вже побував у карцері, що тепер його перевели на цей коридор, щоб «приструнити». Кибальчич перестукав це все Дейчеві.

«А чи багатьох арештували в справі друкарні?» — послав Дейч «телеграму» Давиденкові через Кибальчича.

Відповідь одержав хвилин через п'ять:

«Може, десятьох, а може, й двадцятьох. Гейкінг дурак. Почекайте: я розповім Дейчеві все докладно».

Дейчеві ця відповідь не сподобалася:

«Перестукування — річ непогана, коли не стукати нічого такого, що може так чи інакше придатися жандармам для слідства. Стукати про щось подібне — це просто злочин», — хотів «протелеграфувати» Дейч Давиденкові, але щось йому перешкодило.

Другого вечора несподівано перешкодив сам Давиденко, що раптом почав співати голосно на весь коридор.

Це була річ нечувана за весь час Дейчового ув'язнення.

Наглядач кричав, стукав у двері, загрожував викликати смотрителя, а Давиденко співав собі й співав своїм юнацьким міцним баритоном:

Есть на Волге утес.
Диким мохом оброс
Он с боков от подножья до края...

І дивно, і радісно, і боляче було чути цей молодий голос серед в'язничних суворих мурів. І здавалося, що залунав він у цьому кам'яному мішку лише на хвилину мить, що не витримає й замовкне співець, що притлумлять, увірвуть спів розлютовані вигуки наглядача.

Але Давиденко перестав співати лише після того, як скінчив останній куплет:

Пусть тот смело идет,
На утес тот взойдет
И к нему чутким ухом приляжет,
И утес великан
Все, что думал Степан —
Все тому смельчаку перескажет.

— Чудак-чоловік цей Давиденко! — говорив через дві години, вже заспокоївшись, Пономаренко Дейчеві. — Я йому кричу, а він — без уніманія. Смотрителя не боїться, карцери йому не страшні. А, не дай би бог, ключник або й сам старший навернувся — оштрахували б мене як стій!.. У вас там, у передачі, здається, були пірнички?..

Дейч дав йому медового пірника й запитав:

— А ви часом не знаєте, хто такий Давиденко?..

— Ще б пак не знати, коли він за моєї пам'яті тут чи не втрете сидить!.. Років сімнадцять-вісімнадцять йому, не більше, а в'язничної каші вже попоїв, як справжній злочинець. І арештанти його, всі-всі ворюги знають...

— А за що арештований?..

— Та за що ж, коли не за політику?.. Політикани такий, що куди тобі!..

Пономаренко глибокодумно похитав головою:

— Коли б ще з панів там, з отих студентів, чи що, принаймні не дивно було б... А то так собі, з простих міщан: робітник, кажуть, слюсар чи токар...

14

Поводження Давиденка завдавало наглядцеві чимало клопоту. Давиденко ледве не щогодини порушував мертву до того тишу другого коридора чи то якими-небудь голосними вигуками, чи то бадьорим, життєрадісним реготом, чи то таким гучним грюканням у двері, що здавалося, вони не витримують...

Пономаренкові це загрожувало доганами від старшого Мильченка, дисциплінарними карами, штрафами.

Він кричав на Давиденка, обіцяв посадити в карцер, навіть скаржився ключникові, але ніщо не допомагало...

Давиденко поводився у в'язниці, як у себе дома...

Проходячи до ретираду чи з ретираду повз Дейчеву камеру, неодмінно грюкав у двері, здоровкався, запитував, як справи.

А одного разу навіть спробував був відчинити прозорку камери Дейча...

— Не руште, не руште... заборонено! — перелякано скрикнув Пономаренко, і Дейчеві було чутно, як він силоміць відтягнув Давиденка від дверей.

— Мовчи, бронтозавр! — відборонявся юнак. — А то я тобі...

Дальших слів не було чути. Очевидно, наглядач був міцніший від в'язня...

Другого ранку Давиденкові таки пощастило відчинити прозорку, і в Дейчеву камеру заглянуло біляве безвусе веселе обличчя.

— Як живем?.. Про друкарню не стукаю — хочу розповісти.

— А наглядач?..

— Розповідь за кілька разів... А наглядача поставлю на стрьомі... Чекайте!..

Давиденко швидко зачинив прозорку й подався до своєї камери. На превелике своє здивовання, Дейч не почув від наглядача жодного слова протесту.

— Що це таке — стояти на стрьомі? — постукав Дейч до Кибальчича.

— В'язничне «вартувати», — відповів той.

Через півгодини зацокотів «телеграф» Давиденка:

«Завтра підійду до прозорки. Бронтозавр вартуватиме коло східців, щоб не застав ключник».

— Як це стало можливо? — дав «телеграму» Дейч.

— Знаю всіх лук'янівських босяків. Обіцяв бронтозаврові, що вони йому або всі ребра переламають, або й «пьюришко»¹ в бік. Крім того, віддаю йому всю передачу...

Виходило дуже просто і разом неймовірно: що Пономаренко мусив боятися лук'янівських босяків — у цьому не було нічого дивного. Що він був дуже ласий до передач — теж було ясно. Але щоб жах перед босяками й користюлюбство переважали в ньому острах перед ключником і старшим — це якось не вміщалося Дейчеві в голові.

«А може, Пономаренко зміркував, що краще не дратувати такого в'язня, як Давиденко, не псувати з ним відносин? Тоді, мовляв, Давиденко не зчинятиме гармидеру з-за дурниць, притихне, і загроза дисциплінарних кар не висітиме вже над наглядачем так, як вона висить тепер кожного разу, коли Давиденко, пустуючи, незважаючи ні на що, починає свої юнацькі витівки...

¹ Ніж.

Можливо, що й так,— міркував Дейч,— можливо, що є й глибші, невідомі мені причини. Але ясно одно: мертвої тиші на коридорі, цілковитої ізоляції, суворих, жорстоких, ніби німих, наглядачів, ключників — уже немає...»

І справді, чи почалося це від передач, чи ще з того часу, коли Дейч виштовхав був з своєї камери наглядача, чи лише тільки з того моменту, як опинився на другому коридорі Давиденко,— але найтяжча напівмара-напівдійсність,— подібна до кам'яної труни, суворая, зловісно мовчазна в'язниця нібито одійшла в непам'ять...

Нічого страшного й зловісного не було вже в тих дверях, до яких двічі на день міг підійти Давиденко, та ще навіть і відчинити прозурку...

Тим більше нічого страшного й зловісного не являли вже собою й колишні тупі й жорстокі цербери — ключники й наглядачі, один з яких — Пилип Пономаренко — мирно розмовляє по ночах з «державним злочинцем» Дейчем, гарикається з юнаком революціонером Давиденком і завтра стоятиме «на стрьомі» коло сходів, дозволяючи Давиденкові розмовляти з Дейчем і напружено прислухаючись, чи не йде ключник...

Багато подібних думок снувалося Дейчеві в голові цього вечора й наступної ночі.

Заснув він лише на світанку, проспав перевірку й прокинувся тоді, коли загрюкали на коридорі двері тих камер, з яких Пономаренко сьогодні починав свою щоденну процедуру випускання до ретираду.

Дейч підхопився й кинувся до дверей, лякаючись навіть думки, що Давиденко вже зміг оправитися й повернутися до своєї камери.

Через кілька хвилин виявилось, що побоювання ці були марні.

Майже безгучно відчинилася кватирка-прозурка, і в ній з'явилось веселе не вмите ще біляве обличчя.

Давиденко, видимо, добре підготувався до цього моменту, бо зашепотів швидко, чітко, плавко,— ніби по писаному:

— Мороки було чимало. Я радив просто викрасти. Кажуть: «Не можна: сам станок, кажуть, шість пудів». Григорій радив зробити напад, грабунок: навколо яри, гори. Дебогор каже: «В тому дворі теслярів душ десять...» Григорій йому: «А в нас револьвери...» Морока... Ухвалено викрасти. Я привів трьох босяків. Ще з тюрми знав. Першої ночі не пощастило. Другої — наткнулися на поліційну облаву. Ледве втекли, Гадали — вже край. Аж ні... Тоді

я пішов удень — ніби шукати знайомого... Бабу-господарку знаєте: дурна, як пробка...

На цьому Давиденко несподівано увірвав і з поспіхом зачинив прозурку. Видимо, наглядачеві здалося задовго чекати, а може, загрожувала і якась небезпека...

Протягом цілого дня Дейч не міг заспокоїтись. Він ніби переживав разом з Давиденком, разом з товаришами всі їхні хвилювання під час викрадання друкарні.

Він уявляв собі свою залишену під замком квартиру, подвір'я та флігель, у якому жили теслярі, яри навколо, пустельність і тишу київської околиці, темні осінні ночі, гонитву поліцаїв за Давиденком з товаришами, чорнобородого запального Дебогорія, гарячого, нервового Григорія Гольденберга, спокійного, розважного, але сміливого й рішучого Івана Івичевича...

«Та як же вони, нарешті, її вкрали? — не давала спокою думка.— Послухалися Гольденберга й зробили вночі напад?.. Ні, це — неймовірно. Викрали за допомогою злодіїв, товаришів Давиденка? Теж неймовірно: витягти непомітно кількапудовий станок, шрифт і все інше — річ абсолютно неможлива, коли в дворі повно пожильців, а навколо, напевно, чатує поліція...»

Багато припущень робив Дейч, але те, що сталося в дійсності,— було найпростіше, найпевніше і найдосконаліше від усього, що можна було вгадати...

Давиденко закінчив своє оповідання про друкарню наступного дня так само швидко, плавко й стисло, як і почав...

Але й цих небагатьох вимовлених нашвидку слів було цілком досить, щоб Дейчева уява намалювала з вичерпною чіткістю й ясністю всі подробиці з одчайдушно сміливого вчинку «бунтарів».

Давиденко, добре поінструктований своїми знайомими злодіями, з'явився до господарки квартири, ніби розшукуючи якогось свого приятеля... Намолов господарці сім кіп гречаної вовни й, використавши момент, зробив восковий зліпок з замка тих дверей, що вели до приміщення друкарні. Слюсар Іван Івичевич негайно ж зробив ключа.

Другого дня до «дурної, як пробка», господарки з'явився пристойно одягнений добродій — член гуртка «бунтарів» Рахальський, заявив, що він родич її квартирантів, тобто Дейча і Стефановича, які передали йому ключа від своєї квартири, самі залишилися в нього на селі погостювати, а йому доручили пожити в їхнім приміщенні, поки вони повернуться...

«Любезнейшая» господарка, звичайно, і на думці не мала, що такий пристойний пан може її обдурити.

Того ж таки дня з'явилася й «дружина» Рахальського — Юлія Круковська — в такому чудовому й дорогому вбранні, така вродлива й бонтонна, що господарка спершу аж остовпіла.

Надвечір прийшли, як належить, «гості»: Давиденко з двома дівчатами, Чубаров, Гольденберг, забрали частини мами шрифту, всі папери й документи «небесної канцелярії» і дрібні речі, а вночі вивезли потихеньку й друкарський станок, і каси. На ранок з'явились, нарешті, й жандарми, але знайшли тільки те, що показував Дейчеві Гейкінг на допиті: шматок якогось рукопису та кілька попсованих літер...

Легко собі уявити, яку метушню зчинили жандарми, виявивши, що друкарню викрадено у них з-під самого носа!..

Розлютований Гейкінг наказав арештувати ледве не всіх «піднадзорних». До Либедського участку, де сидів Давиденко перед переводом до Лук'янівки, викликано було чи не кількасот студентів і по черзі «пред'явлено» господарці.

Від такої кількості запідозрених у господарки закрутилося в голові й потемніло в очах. Знесилена вкрай, але розлютована на невідомих злочинців, що так нахабно порушили її спокій, вона пильно придивлялася до кожного обличчя, до кожної постаті. Але кожного разу примушена була тільки похитувати з жалем головою і стогнати:

— Ні, не він... Ні, не той...

Нарешті-таки хтось із студентів здався їй трохи подібним до елегантного «пана» Рахальського, і вона аж перехристілася від радощів.

Жандармські обличчя теж відразу почали радісно посміхатися.

Барон Гейкінг «для цілковитої формальності й певності» наказав запідозреному повертатися на всі боки, але це призвело до зовсім несподіваних наслідків: затуркана й стомлена до краю, хоч і щаслива, господарка, придивившись до запідозреного ззаду, раптом зарепетувала на весь голос:

— Ой боже ж мій, світе мій, царице небесна! Та не той же це, знов не той, хай мені і на тім, і на цім світі!..

— Тобто як «не той»? Звідки це ви взяли, що не той? — підхопився й вирячив очі Гейкінг.

— Хоч заріжте мене, ваше високоблагородіє, а не той!..

Той, ваше високоблагородіє, був тонкий і високий, а цей, прости господи, якийсь череватий...

Довелося жандармам звільнити й череватого.

Давиденкові довелося теж фігурувати перед колишньою господаркою Дейча й Стефановича, але, доведена до розпачу кількадедними невдачами, вона категорично запевни-ла, що бачить цього юнака вперше за все життя.

Внаслідок цієї заяви в жандармів зникла остання надія притягти Давиденка в справі за викрадення друкарні, проте як «піднадзорного, що вже не раз побував у в'язниці», Гейкінг наказав не звільняти Давиденка, нюхом чуючи, що він не міг не брати участі в такій справі...

Давиденко поведився на допитах, як безневинна дитина, а в тюрмі — як довгий пожилець, що випадково на дуже короткий час оселився на старій квартирі...

Наглядача Пономаренка він дражнив бронтозавром, другого наглядача, сухого й жовтого, як кістяк, — кощеєм безсмертним, старшого, Мильченка, — жлобом, а смотрителя Ковальського — в залежності від обставин — або інституткою, або й старою проституткою.

В'язничних правил для Давиденка ніби не існувало: він затримувався на прогулянці так довго й уперто, що його кілька разів мусили тягти до камери силоміць, після вечірньої перевірки співав або декламував, налагодив зносити з усіма камерами другого поверху й порівняно через короткий час повідомив Дейча, що через камеру від нього сидить Малавський, квартиру якого виказали селяни-чигиринці, а поруч з Малавським — Козак — Бохановський...

За допомогою Давиденка Дейч навіть обмінявся з ними кількома записками. Настрій у них був досить пригнічений, особливо в Малавського, що зовсім був непричетний до чигиринської змови й тепер несподівано опинився перед перспективою суворої кари тільки за те, що дозволив своїм знайомим — Дейчеві і Стефановичу — користуватися його кімнатою...

Довідавшись від Дейча про існування зносин з товаришами на волі, і Бохановський і Малавський дуже повеселішали...

Одного разу, передаючи від них Дейчеві записку, Давиденко ледве був не засипався, бо ні він, ні наглядач Пономаренко не підмітили, як на коридорі несподівано з'явився черговий ключник. На щастя, ключник нічого не помітив, і Давиденко вкинув Дейчеві в камеру записку наступного дня.

Після цього випадку Дейч ухвалив триматися якнайобе-

режніше й листуватися з товаришами лише в разі кончої невідкладної потреби.

Давиденкові теж порадив бути обачним.

15

Незважаючи на значне послабшення режиму й на бадьору, сміливу, життєрадісну поведінку Давиденка, все ж таки багато було годин і днів, коли в'язнична нудьга брала своє, і позбавлення волі, ізоляція від товаришів, неясність і зловісність майбутнього гнітили важким, хвилинами здавалося нестерпним тягарем.

У такі дні Дейч мимоволі порівнював себе з Давиденком. Давиденко молодший від нього на якихось чотири-п'ять років, а яка колосальна різниця!..

Скільки безпосередності, запалу й захвату в цього юнака, і скільки розважності, обережності, дозрілого досвіду, а може, й... старуватості в нього, в Дейча!..

— Старість у двадцять чотири роки!.. — сміявся сам над собою Дейч, — непогана старість, коли, здається, весь світ би повернувся, якби опинився на волі!..

А проте так: він уже не Давиденко... Він уже має великий життєвий досвід, він уже зазнав і прикрих тяжких несподіванок, і глибоких розчарувань, і навіть зради від тих людей, яких він уважав за чесних і самовідданих...

Кілька років нелегальної запальної діяльності багато чому навчили й загартували.

Велике щастя — прекрасна й зворушлива молодість, весняне юнацтво з його неясними поривами, незламною гарячою вірою й життєрадісною наївністю. Але чи не більше щастя й дозріла, досвідчена мужність, коли людиною вже керує не тільки порив і мрія, а й досвід, чітка мета, план.

І хто знає, кому болючіше, кому тяжче відчувати гнітючий тягар ув'язнення — чи мрійному, ще не в повному розквіті сил юнакові, чи людині дозрілішій, здатній до глибокого, повнішого відчуження й розуміння дійсності?..

Дейчеві принаймні здавалося, що йому тяжче, ніж Давиденкові.

Мимоволі спадала на думку й різниця в майбутньому: Давиденка, може, за кілька днів — нехай тижнів — випустять, а йому, Дейчеві, може, й до самої смерті не бути вже вільним...

Про що б не замислився, про що б не міркував Дейч, а завжди під кінець мимоволі звертався до думок про вивільнення...

Найгірше, найтяжче було те, що не можна було виявити жодної активності й доводилося чекати допомоги з волі.

А звісток від Стефановича не було й не було.

І що більше минало днів без жаданих вістей, то певніший ставав Дейч, що трапилося якесь нещастя, що зв'язок перервався.

Що в дійсності це було зовсім не так, що Стефанович і товариші на волі виявляють велику активність,— у цьому Дейч переконався лише через кілька днів, однієї безсонної незвичайної ночі...

Було вже після дванадцятої. Дейч лежав на койці горілиць з заплющеними очима, але не спав. Тривожні думки безладно й нестримно виринали з глибини підсвідомого.

Ледве блимала чадюча лампочка, ще важчим, ще задушливішим, ніж звичайно, здавалося повітря камери, і навіть невидимі вогкі стіни, здавалося, присунулися ближче до койки й зімкнулися над головою важким могильним склепом.

Напружений до останніх меж слух болісно ловив кожний, ледве помітний звук, і ледве чутне хропіння наглядача в кінці коридора хвилинами здавалося здатним порушити важкий сон живої труни — в'язниці...

Аж раптом на коридорі почулися обережні кроки. Хтось зупинився коло дверей камери і, як здалося Дейчеві, подивився у вічко.

«Ключник... або старший»,— зміркував Дейч і тої ж миті ледве не скрикнув був з несподіванки. Хтось нашвидку відчинив прозурку, щось кинув Дейчеві на койку й, зачинивши прозурку, швидко подався назад коридором.

Дейч підхопився, як на пружині, вхопив у ногах на койці підкинуту невідому річ і знов моментально накрився ковдрою.

— Другий раз застаю сонного... Штрахуватиму! — громом залунало на коридорі: очевидно, черговий ключник розбудив наглядача й вилаяв.

Підкинута невідома річ на дотик була подібна до туго набитого звичайного портсигара, перев'язаного тонким мотузком.

Не було сумніву, що цю річ підкинув черговий по тюрмі ключник, що потім уже розбудив наглядача й почав його лаяти.

Здригаючись усім тілом від нервового напруження, Дейч розірвав під ковдрою мотузок, розгорнув грубий папір обгортки.

— Лист!.. Але, треба гадати, не від Стефановича, а з волі.

При непевному світлі лампочки Дейч відразу впізнав

дрібний, але чіткий почерк Валер'яна Осинського. На кількох чималих аркушах тонкого, але кріпкого паперу тісні рівні рядки слів густо чергувалися з цифрами знайомого шифру.

Зсередини випала коротенька шифрована записка від Стефановича:

«Передаю лист Валер'яна. Цими днями спробуємо говорити з «голубом» у справі, про яку пише В. Крім «голуба», на волі, гадаю, не зможе ніхто. Єдиний, на мою думку, зміг би це зробити Михайло, але його нема в Києві. До того ж мусимо поспішати. Основне — опинитися нам з тобою в одній камері. Будь обережний.

Я к і в»

Освітлення було таке погане, що цю коротеньку записку Дейчеві довелося розбирати щось чи не півгодини. А дрібніших літер Валер'янового листа навіть зовсім не можна було вчитати.

Півтори-дві години, що залишилися до світанку, здалися Дейчеві вічністю.

Він не заснув ні на хвилину і, як тільки в камері почало розвиднюватися, жадібно кинувся читати листа, закриваючи його ковдрою так, щоб найуважніший погляд наглядача крізь вічко не помітив нічого підозрілого.

«Дорогі друзі! — писав Валер'ян. — Нарешті-таки маю можливість передати вам братній привіт з волі, повідомити, що ваші найближчі друзі ні на хвилину не забувають про вас і докладають усіх зусиль, щоб полегшити, а може, й ґрунтовно змінити ваше становище.

Великою несподіванкою й тяжким ударом був для нас ваш арешт. Не всі уявляли тоді, не всі уявляють і досі все величезне значення вашої спроби, вашого досвіду міцної таємничої організації серед народу. Не затаю від вас, що знаходяться доктринери, які визнають за припустимий ваш метод, ваше користування авторитетним принципом, як засобом організувати селянство...

Ви знаєте, любі, що теорія — це мое найслабше місце... Отже, не буду наводити тут моїх заперечень відірваним від життя доктринерам, а розповім краще, як ми в Петербурзі реагували на вашу справу, коли довідалися про неї ґрунтовно. «Яка разюча сміливість думки!» — з захопленням скрикнув Сергій¹, і, я гадаю, нема кращих слів, щоб висло-

¹ Кравчинський-Степняк.

вити наш захват, наше ставлення до вашої спроби й до вас самих... Марк Собиратель¹, Маша й Віра і ще багато хто з «троглодитів» ставляться до вас так само, як ми з Сергієм. Проте ви розумієте, друзі, що так чи інакше, а ваш досвід — це вже перейдений нашим рухом етап, що громадські обставини з того часу значно змінилися і перед соціалістами, перед справжніми радикалами-революціонерами тепер відкриваються нові обрії...

Гадаю, що в теперішніх обставинах ви спрямували б свої зусилля в інший бік... Але про це, маю надію, будемо не листуватися, а розмовляти...

Так, так: розмовляти, мої любі, бо будь-що-будь, а ви мусите бути на волі, мусите вирватися з жандармських лабетів і знову стати до боротьби в наших шерегах...

В цій справі нам уже пощастило дещо зробити... В.² роздобула гроші — поки що тисячу. Може, здобудемо й більше. Зв'язок з вами й інше доручено мені, і я вже днів двадцять як з Петербурга... Чи задовольняють вас і ваших сусідів наші передачі?..

Ви писали Д.³, що найреальніший план — це своя людина в отелі⁴, але для нас не цілком ясно, чи це має бути хто-небудь з нас, чи, наприклад, ваш «голуб». Напишіть про вашу думку докладно.

Щодо «голуба», то я вважаю його за людину цілком придатну для його теперішньої ролі, але не знаю, якої він нам заспіває, коли ми запропонуємо йому здійснити те, чого ми так жагуче чекаємо... Боюся, що навіть і за тисячу він не погодиться поставити на карту коли не своє життя, то вже напевно — волю...

Доручити це завдання замість «голуба» кому-небудь з нас хоч і далеко складніша справа, але, я гадаю, було б доцільніше. Проте, кажучи щиро, страшно й подумати, який тягар взяла б на себе така людина, хоч серед нас не бракує сміливих, відважних і самовідданих, — ми все ще не можемо ні на кому зипинитися. Оскільки нам відомі обставини вашого ув'язнення, той, хто повернув би вас знову до наших шеревів, воістину мусить бути героєм...

Пам'ятайте, що в цій складній справі ваші поради й ваша ухвала будуть для нас вирішальними. Відповідайте не-

¹ М. А. Натансон, що саме тоді намагався зібрати в єдину організацію всі революційні гуртки.

² Віра Засулич.

³ Дебогорію.

⁴ Тюрмі,

гайно на всі наші запитання, особливо на основне: кого ви вважаєте за придатного й бажаного вам виконавця!!»

Далі йшла, так само шифром, ціла низка запитань про тюремні порядки та особливо про роль ключника серед в'язничників. Ще нижче цифрові рядки знов переходили в чіткий, хоч дрібний візерунок скоропису:

«Все це нам треба знати, любі мої, якнайскоріше, бо час не жде. Ви потрібні нам тут неодмінно, потрібніші, ніж будь-коли...

Нечувані до цього часу речі діються в громадянстві, міцнішають, досягають і вже подекуди вириваються на поверхню сили, що мають знищити, зруйнувати дощенту самодержавний лад, а разом з ним і всю хитромудру піраміду експлуатації, гніту й поневолення...

Нещасна, безглузда кровопролитна братовбивча війна з Туреччиною багатом, дуже багатом розкрила й щодня розкриває очі.

Навіть ті, що називали війну «визвольною» і на тисячу ладів, незважаючи на наші протести, витверджували «гром победы, раздавайся», навіть ці наївні й короткозорі люди побачили тепер, що війну викликано не христоролюбивим співчуттям «білого царя» до пригнічених братушок-слов'ян, не «визвольними» слов'янофільськими «ідеями», а безглуздям, кровожерством і користолюбством нашої панівної поміщицької верхівки. Заворушилося знов, і подекуди дуже заворушилося, студентство, прагнуть до зближення з радикалами деякі ліберали — земці, стають до наших лав усе частіше й частіше окремі робітники...

А уряд ніби зовсім зсунувся з глузду і щодня, щогодини підливає і підливає масла в огонь...

Башибузукське катування чигиринських селян відбулося на ваших очах.

Ваші серця — і наші — ще й досі горять справедливим жаданням помсти петербурзькому сатрапові Трепову за кару різками каторжанина-революціонера Боголюбова¹.

Але й ви уявити собі не можете, до чого дійшов уряд за останній час у своїх знущаннях над революціонерами, над усім, що є чесного в нашій придушеній поліційним чоботом країні.

¹ Покараний різками за те, що не зняв шапки перед градоначальником Треповим.

Цими днями одержано жахливі відомості про режим у центральних каторжних в'язницях під Харковом... Цілкова ізоляція, заборона читати й писати, заборона будь-якої фізичної праці, нахабство й тупа, безглузда жорстокість тюремників, відсутність свіжого повітря, вогкість і холод, несвіжа й нерідко зовсім-таки неїстівна страва — все це доводить ув'язнених до останніх меж виснаження, до тяжких хвороб, до божевілля, до голодування на знак протесту, до спроб самогубства...

«Смерть неминуча, повільна, страшна чекає кожного політичного, що переступить поріг цієї страшної тюрми», — пише в листі один з політичних, і ці слова ще не досить яскраво передають увесь жах запровадженого царатом режиму для централістів¹.

І на такий жах, на таку страдницьку смерть уряд завзявся послати всіх, у кому він запідозрює ворога — революціонера: суд над арештованими за останні роки, — Великий процес, про який ви мали відомості ще на волі, — нарешті-таки розпочався. Притягнуто до суду 193 чоловіка. Решту покарано адміністративно або звільнено, як зовсім не причетних... Між іншим, ці «непричетні» сиділи в тюрмі кілька років...

Докладно про Великий процес я писатиму вам у наступних листах. Проте не можу втриматися, щоб не повідомити, що вже опубліковано акт обвинувачення, і цей акт — найяскравіший зразок обскурантизму, неuczтва, нахабства й брехливості царських юристів, що намагаються змалювати соціалістів якимись потворами...

Ви дуже близько знаєте багатьох цих «потвор». Ви знаєте, що перед продажними царськими сенаторами сидять зараз на лаві підсудних найчесніші, найталановитіші, самовідданіші представники нашого руху... І на відкритті, і на перших засіданнях вони з незалежною гідністю демонстрували своє презирство до царського суду...

Я був у Петербурзі, коли починався процес, я бачив на власні очі і багатьох наших друзів, і адвокатів, і жалюгідних суддів, і величезні натовпи студентства перед приміщенням суду, на вулиці... Я пережив з усім чесним петербурзьким громадянством незабутню схвильованість перших днів суду і тепер ще з глибшим переконанням можу сказати, що Великий процес — це суд не над нашими однопдумцями, не над соціалістами, а над самодержавством...

¹ Централісти — ув'язнені в центральній каторжній тюрмі.

І цю думку мою поділяє все, що є чесного в Росії, хоч до кінця процесу залишилося, кажуть, ще кілька тижнів, коли не місяців...

«Видимо, уряд боїться соціалістів, коли переслідує їх з такою запеклістю» — це тепер уже не тільки наша думка, це — думка всього громадянства...

Урядові репресії, замість залякувати, — викликають не чуване досі піднесення... Ви не пізнали б тепер наших університетських зборів, як не пізнали б або принаймні знайшли б багато нового в наших гуртках бунтарів і радикалів...

Усі відчують наближення недалекого вже, неминучого бою з урядом, жадають помсти за смерть і муки тих, що загинули й гинуть щодня в нерівній боротьбі з сваволею й диким насильством.

І я не зроблю помилки, коли скажу, що та зброя, ті кинджали й револьвери, що ми їх носили при собі нерідко лише для декорації, в найближчому часі будуть використані за їхнім прямим призначенням...

Ви тепер розумієте, дорогі друзі, як важливо, як конче потрібно, щоб за таких обставин ви якнайскорше опинилися в наших шерегах.

Я глибоко переконаний, що це не мрія. Обставини складаються, здається, сприятливо...

Будьте мужні й обережні.

Будьте певні, що ми напружимо всі сили, всю волю, щоб вирвати вас з ворожих лабетів.

Обнімаю вас і міцно цілую... Ваш *Валер'ян*

16

Протягом кількох днів після одержання листа від Валер'яна Осинського Дейч почував себе, мов хворий.

Зовсім покинув читати книжки й перестукуватися з Кибальчиєм, інколи навіть відмовлявся від прогулянок і цілими днями ходив по камері, обмірковуючи становище, що утворилося.

Спав мало й неміцно, їв теж мало і навіть щотижневі передачі зустрічав тепер уже зовсім не з таким захопленням, як перші рази. Не міг зосередитись ні на чому іншому, крім думок про лист Осинського.

Образ Валер'яна — енергійного, щирого, палкого, нервового, нахильного до перебільшень, до романтичних авантур, до фантазування, а деколи й до риторики — відбився в його листі, як у свічаді.

Хвилинами здавалося Дейчеві, що Валер'ян не повинен

був писати так багато, що справжній конспіратор мусив би обмежитись лише питанням про втечу, що, нарешті, «голубові», безумовно, важче приносити до тюрми листи такого розміру, а не коротенькі записочки.

«Ні, він не конспіратор... Не конспіратор!» — багато разів з тривогою повторював сам собі Дейч і дивуючись помічав, що Валер'янова неконспіративність викликає не тільки тривогу, а разом з тим і дає якусь невимовну відряду, почуття глибокої радості, щастя...

Ніби крізь мури й залізні двері тюрми чудом прийшов сюди життєрадісний Валер'ян і передав слово палкого привіту від товаришів з волі, розповів про їхню боротьбу, про мрії й надії, оживив і зміцнив бадьорість і віру.

«А все-таки слід би йому написати, що треба обережніше!» — переконував себе Дейч.

Проте написати було не можна. Стефанович чомусь не листувався старим способом і в останній записці не написав, як передати йому відповідь.

Чи звернеться до Дейча в цій справі ключник, чи ні — теж було невідомо.

Про всякий випадок Дейч написав Стефановичеві коротеньку записку, заліпив її хлібом і вночі, після дванадцятої, коли змінялися чергові ключники, щоразу тримав цю записку напоготові.

Потім зміркував, що той ключник, який був укинув йому в камеру листа, чергуватиме, відповідно до кількості ключників у тюрмі, рівно на шостий день.

Але минуло й шість днів, і ще шість, а ключник чомусь не з'являвся.

«Та чи справді ж то був ключник?..» — брали сумніви.

Але ніхто інший цього зробити не міг. Було цілком очевидно, що Стефанович невідомо яким чином переконав саме ключника бути за «голуба»-поштаря, бо якби це був наглядач, то він ні в якому разі не зміг би пройти з свого коридора на той, де сидів Дейч, та ще вночі, коли право вільно ходити по в'язниці має тільки черговий ключник.

До того ж і Стефанович в останньому листі писав, що спробує поговорити про втечу з «голубом», а оскільки єдиний реальний план утечі — це вийти з тюрми за допомогою ключника, то «голуб», напевно, й є ключник.

Що більше міркував про це Дейч, що детальніше аналізував усі відомості, подані в листах Стефановича й Валер'яна, то ясніше йому ставало, що можливість визволитися з в'язниці стає все реальнішою.

Очевидно було, що товариші на волі виявляють велику енергію, що Стефанович уперто йде до своєї мети — втечі, і вже подолав чи не найтяжчі труднощі...

Хвилинами Дейч уявляв собі становище з надзвичайною чіткістю й дивувався, що все так ясно й до геніальності просто.

Стефанович, неважно яким чином, переконав ключника віднести листа на волю — очевидно, Дебогорієві або комусь із його близьких товаришів — «бунтарів»...

Дебогорій, треба гадати, теж «не дав маху»: зустрів «голуба» як належало, і, цілком очевидно, намовив передати Стефановичеві відповідь, а може, й знов принести від нього листа.

Звичайно, на це пішло чимало часу й грошей.

Звідси почалося регулярне листування. Про нього, звичайно, повідомили найближчих товаришів у Петербурзі — насамперед Віру й Машу.

Віра й Маша, напевно, вже й до того часу шукали засобів якось допомогти ув'язненим товаришам.

«Тепер Валер'ян пише, що Віра роздобула тисячу карбованців. На черзі — завдання: підплатити ключника. На черзі — завдання: підплатити ключника!» — цілими годинами свердлило Дейчеві мозок, і що більше він міркував над тим, чи можливо це, чи неможливо, що впертіше намагався він уявити собі розмову Стефановича з ключником у цій справі, то фантастичнішим здавалося йому все: і попереднє готування, і майбутня втеча...

Легко сказати: Стефанович намовив ключника віднести листа... Але як намовив?.. Чим переконав?.. Що примусило ключника бути за поштаря?.. Користолюбство?.. Гроші?.. А що, як він докладно про все інформує жандармів?..

Що, як він підготує все до останнього кроку, і потім, з того ж таки самого користолюбства, — візьме та й викаже жандармам?..

Так само й з грішми, що роздобула Віра... У неї, у Маші, у Дебогорія ніколи копійки не було зайвої, а тепер раптом — тисяча. Теж неймовірно. Так само неймовірно, як те, що ключник погодиться ризикувати головою за тисячу карбованців...

І потім основне... Основне: яким чином ключник може вивести трьох?.. Крім того, що трьох вивести куди важче, ніж одного, треба ще, щоб усі троє сиділи в одній камері або принаймні на одному коридорі...»

Такі сумніви й міркування й тисячі інших безладних настирливих думок знову поволі змінювалися надіями на

енергію, на досвідченість Стефановича, навіть на чесність ключника.

Дейч мимоволі знов опинився на межі найфантастичніших мрій. Здавалося, досить було їм піддатися, щоб збожеволіти. Дейч напружував усю свою волю, щоб не піддатися.

Внутрішня боротьба, боротьба з самим собою, та ще в жахливих умовах самотинного ув'язнення — страшна річ.

Ніколи так не потрібна допомога зовні, ніколи не має вона такого вирішного значення, як тоді, коли в'язень ось-ось не витримає страшною боротьби з самим собою й захворіє психічно.

На щастя, Дейч мав допомогу своєчасно.

Вже навіть те, що Осинський яскраво змалював у своєму листі настрої «бунтарів»-радикалів, зростання революційних сил у країні, вже навіть це було великою допомогою.

Ще більшою, незмірно великою допомогою було існування постійного регулярного зв'язку Стефановича з волею, про що Дейч спершу був тільки здогадувався.

Незабаром це було для нього вже незаперечним фактом.

Ключник-«голуб» почав з'являтися на коридорі, де сидів Дейч, регулярно кожної шостої ночі, коли наставляв його час чергування в тюрмі.

І кожної шостої ночі Дейч регулярно одержував коротенькі записки від Стефановича одночасно з великими листами від Валер'яна Осинського.

З усього було видно, що Валер'ян взявся за діло з великою любов'ю й умінням. Він запровадив дуже складний шифр, щоб на випадок провалу жандарми ні в якому разі не довідалися, в чому справа, він надзвичайно влучно запаковував свої листи й писав їх найдрібнішими літерами, але завжди чітко й розбірливо.

Він не пропускав у своїх листах жодної цікавої новини, жодної події в громадському житті, а через кілька тижнів навіть почав надсилати найцікавіші вирізки з газет, журналів і навіть деякі нелегальні видання.

Особливо багато уваги приділяв він «процесові 193-х», що вже наближався до свого кінця... Одної грудневої ночі, коли морозяний вітер розлютовано стукав у вікно камери, Дейч пережив неповторну радість читати свіжий відбиток з нелегальної друкарні — славнозвісну промову Мишкіна на суді.

Дейч особисто не знав Мишкіна, але багато про нього чув: про Мишкіна в революційних колах переказувано цілі легенди.

Не кажучи вже про те, що Мишкін був господарем друкарні, з якої виходили величезними тиражами десятки нелегальних видань, досить було пригадати його спробу визволити з далекої Якутії Чернишевського, щоб постать революціонера Мишкіна набула дійсно-таки легендарних рис...

Перевдягнений на жандармського ад'ютанта, він проїхав тисячі верст, з'явився до вілюйського округового ісправника, показав документ на ім'я поручника корпусу жандармів Мещерінова і пред'явив наказ з Петербурга — зробити трус у «державного злочинця» Чернишевського, а потім забрати його з військової тюрми і перевезти до Благовещенська. Ісправник заявив, що без дозволу якутського губернатора наказу не виконає. Мишкін дав згоду поїхати до Якутська, але дорогою, зміркувавши, що відряджені з ним два козаки, видимо, мають від ісправника якусь таємну інструкцію, подався, відстрілюючись, навітікача... Його затримали, перевезли до Петербурга, до Петропавлівської фортеці, притягнули до суду в «справі 193-х»...

Осинський писав, що Мишкін на суді — найенергійніший з усіх протестантів і найталановитіший промовець...

І справді, прочитавши перші рядки його промови, Дейч побачив, що Валер'ян не перебільшує...

На жаль, з промови було наведено лише уривки з поясненнями...

З ПРОМОВИ МИШКІНА

«Ми, підсудні, лише незначна частина тієї численної соціалістично-революційної партії, основна мета якої — утворити на руїнах сучасного державного ладу новий справедливий громадський устрій. Устрій цей — земля, що складається з союзу незалежних виробничих громад.

...Отже, найближче наше завдання полягає не в тому, щоб викликати, «зробити» повстання, а в тому, щоб лише гарантувати його успішність, бо не треба бути пророком, щоб за теперішнього жахливого стану трудящих класів передбачати, як неминучий наслідок цього стану, загальне народне повстання.

...З огляду на неминучість цього повстання треба тільки подбати, щоб воно було якнайпродуктивніше для народу».

Переходячи до ставлення влади до ув'язнених революціонерів, Мишкін сказав:

«Так, я сміло можу сказати, що нас беруть на тортури. Я казав уже про кайдани, але це ще дурниці порівняно

з іншими заходами, що їх уживано, щоб вимучити від нас викази. Мене, наприклад, протягом кількох місяців позбавлено було права читати будь-які книги — навіть духовного змісту, навіть євангеліє, і жандармський офіцер одверто казав мені, що як тільки я дам одверті викази щодо моїх співучасників, то мені негайно ж дозволять мати книжки, газети, журнали... Я подав кілька скарг на це беззаконіє, але їх чомусь не приклали до справи, а сховали під зелене сукно. Сидіти в самотинному ув'язненні без жодної книжки — це дуже важке, це страшне катування... Чи можна ж після цього дивуватися, що серед нас величезний процент смертності і божевілля... Так, так: багато з наших товаришів загинули, не дочекавшись цього суду...»

17

Непомітно підкрався новий, 1878 рік, і Дейч, оглядаючись на минуле, мусив констатувати, що чотири місяці ув'язнення здалися йому за чотири роки.

Останній місяць, треба признатися, був надзвичайний. Хвилинами здавалося Дейчеві, що він живе не за товстими високими тюремними мурами, а десь у заплілі, наприклад, у нелегальній друкарні, звідки не можна було виходити, бачитися з товаришами тощо, але можна було про все довідуватися...

Справді, Осинський, як ніжний дбайливий брат, регулярно постачав ув'язнених найрізноманітнішою літературою, легальною й нелегальною, не кажучи вже про його власні інформаційні листи, в яких чергові новини перемішувалися з гарячими обвинуваченнями уряду, натяками на помсту, що її організують революціонери, і, нарешті, категоричними заявами, що настав час боротися за політичну волю.

Стефанович, незважаючи на те, що визнавав за Осинським слухність, виключно з практичних міркувань писав Дейчеві:

«Треба писати на волю якнайменше. Я листуюся з В. тільки в разі невідкладніших потреб. Обережність, обережність і ще раз обережність!.. Пам'ятай, що для успішного виконання нашого плану залишається тільки одно: опинитися мені на вашому з К.¹ коридорі...»

Виходило якось нелогічно: з одного боку, Стефанович

¹ Козаком — Бохановським.

стояв за надсилання листів на волю «лише в разі крайньої потреби», з другого ж — він зовсім не заперечував проти регулярних великих листів Осинського та проти передач до в'язниці легальних і навіть нелегальних видань.

Коли вже дотримуватися «обережності, обережності і ще раз обережності», то треба було відмовитись і від значної частини листів Осинського...

Дейч розумів це добре, але навіть і не спробував поставити питання про скорочення кореспонденції Осинського: він, можна сказати, тільки й жив — що листами з волі, візівками з газет, інколи навіть коротенькими записками друзів, переданими через того ж таки Валер'яна... Був у Дейча й ще один мотив не дуже-то добиватися обережності: від самого початку листування він жадібно чекав хоч коротенького листа з Петербурга від Віри й Маші.

Здавалося дивним, що вони, виявивши таку виняткову зацікавленість долею ув'язнених «чигиринців», роздобувши, певно, з великими труднощами, потрібні на організацію втечі гроші, й, нарешті, відрядивши до Києва Валер'яна Осинського, — раптом ніби забулися про своїх ув'язнених друзів, нібито перестали цікавитися їхньою долею...

Дейч знав, що це можна пояснити лише тим, що Віра й Маша з головою пірнули у якусь нову революційну роботу.

Дейч радів за них, мріяв, що вони тепер, певно, щасливі, знайшовши собі, нарешті, діло, яке вимагало напруження всіх їхніх сил.

Але одночасно Дейч і тривожився за цих молодих жінок, хвилинами навіть просто жахався, що вони можуть загинути, не зробивши й незначної частини того, що вони могли б зробити для революції.

Все частіше й частіше пригадував Дейч, як незадоволені були Віра й Маша з незрозумілого для них «вичікування» «бунтарів», пригадував, як вимагали вони негайно починати повстання, як гаряче заперечували проти планів довгочасної підготовки, навіть нічого не знаючи про змову на Чигиринщині...

«Скажеш, що я брехав, — пригадував Дейч слова Стефановича, — скажеш, що я брехав, коли не попруться вони в рішучий момент у саме пекло!..»

Він мав тоді на увазі початок повстання, перші одчайдушні сутички з урядовим військом, «козацькі» наскоки «бунтарів» на ще не збунтовані села...

Але тепер з листів Валер'яна Осинського легко було

зміркувати, що «пекло» могло чекати і Віру, і Машу щодня...

Революційний настрій у громадянстві зростав, і їхнє гаряче, виховане довгими роками нелегальної діяльності бажання — віддати своє життя за справу соціальної революції — легко могло штовхнути їх на який завгодно відчайдушний, можливо навіть, на нерозважний і недоцільний вчинок...

Ось-ось мав скінчитися «Великий процес 193-х...» Вирок царського суду міг бути лише такий, що впливав з самої суті самодержавства, — несправедливий, жорстокий.

З другого боку, ні революційно настроєне студентство, ні, тим більше, самі революціонери не могли поставитися до такого вироку пасивно...

«Напевно, напевно, будуть якісь заворушення, демонстрації, — міркував Дейч, і ніби хтось інший йому підказував: «І напевно, напевно, з Вірою і Машею щось трапиться...»

Це не було неясне передчуття, внутрішній голос, до яких Дейч завжди ставився, як до звичайних забобонів... Ні, це був висновок, наслідок довгих міркувань розумної передбачливої людини в умовах уже чотиримісячного ув'язнення, коли думка працює особливо гостро й чітко...

«Так, закінчення Великого процесу буде одночасно й початком якихось незвичайних подій» — цю Дейчеву думку поділяли не лише Стефанович, Бохановський та інші ув'язнені, а навіть і плюгавий смотритель Ковальський, навіть старший наглядач-«герой» Мильченко.

Треба гадати, і серед в'язничників було багато розмов про Великий процес, треба гадати, й вони чогось тривожно вичікували, бо режим у в'язниці значно послабшав, на політичному корпусі нерідко лунали співи, на прогулянках Дейч кілька разів зустрічав Давиденка, Бохановського, спершу навіть Кибальчича, якого пізніше кудись чи то перевезли, чи то й зовсім випустили.

В більшій чи меншій мірі чекання чогось нового, чогось виняткового після «процесу 193-х» охоплювало і тюремників, і ув'язнених.

Під кінець січня навіть такий бовдур, як наглядач Пономаренко, після обридлого вже Дейчеві оповідання про поміщицю Глафіру Георгіївну, раптом бовкнув глибокодумно, врочисто й таємниче:

— Казав писар: вирок буде днів через три... Д-да!..

Дейч не сказав на це нічого, але йому аж дрижаки забігали по спині:

«Через три дні... Лише через три дні... Валер'ян не

спізниться, Валер'ян про все, про все має повідомити своєчасно...»

Але на цей раз Осинський, а може, й Стефанович, через якого йшло листування, з невідомих причин дуже спізнився.

Лише на сьомий день після останньої розмови з наглядцем Дейч одержав, як завжди вночі через ключника, чималу вирітку з якоїсь газети...

Але вирізка була не про «процес 193-х»:

«24 січня ц. р. під час прийому в пана Санкт-Петербурзького градоначальника генерал-ад'ютанта Трепова серед прохачів, що зібралися, з'явилася невідома молода жінка, що нібито бажала подати скромне й цілком законне прохання видати їй посвідку про благонадійність у зв'язку з її вступом на акушерські курси. Під проханням був підпис: «Єлизавета Козлова».

Коли генерал підійшов до прохачки й почав читати її прохання, Єлизавета Козлова вихопила револьвер і двічі в упор вистрілила в генерала Трепова.

Тяжко поранений його превосходительство впав на килим, а злочинницю тої ж хвилини затримано...

Як повідомили нашого кореспондента з цілком заслугуючих на довір'я джерел, злочинниця поводитися спокійно й зухвало, що, безумовно, свідчить про її закоренілість і належність до тих, що в своєму безумстві не визнають нічого святого...

Допитана негайно після арешту злочинниця заявила, що вчинила замах з власної ініціативи, та вперто відмовлялася назвати своє ім'я й прізвище. Проте енергійним розшуком того ж таки дня виявлено, що справжнє ім'я її — Віра Засулич, 28 років, відома нігілістка, що її вже притягували до суду в справі нечаївців... Кажуть, що вона благородного походження. Але, як бачимо, це, на жаль, не перешкодило їй зробитися одчайдушною анархісткою... Про мотиви свого злочину вищезазначена Віра Засулич...»

Далі, треба гадати, наприкінці, хтось одірвав шматок вирізки. Але Дейчеві він був непотрібний: замах на градоначальника Трепова міг визначати лише одне: помсту за биття різками з наказу Трепова ув'язненого революціонера Боголюбова¹...

Про цю помсту писав у першому своєму листі Валер'ян Осинський.

Про цю помсту говорила якимось Дейчеві і Віра.

¹ Засуджений на каторгу в справі казанської демонстрації.

Тепер вона сміливо й самовіддано на власну відповідальність виконала те, що безуспішно ось уже кілька місяців намагалися зробити найвидатніші з революціонерів.

18

Незабаром Осинський ствердив, що Віра вчинила замах на Трепова на власну відповідальність, що для всіх «бунтарів» це було великою несподіванкою, що замах викликав величезне захоплення студентства, що навіть дехто з лібералів земців захоплюється героїзмом Віри й пророкує, що за її вчинком незабаром почнуться й інші...

Нетерпляче чекав Дейч дальших повідомлень про долю Віри, але Валер'яна, видимо, захопили нові, не менш важливі події: 30 січня стався збройний опір Ковальського в Одесі...

Дейч особисто був добре знайомий з Іваном Мартиничем Ковальським. Бачився з ним улітку в Одесі і тепер чомусь навіть уявити собі не міг, щоб така тиха, зосереджена в собі і, як здавалося Дейчеві, трохи хвора людина раптом зважилася на такий одчайдушно сміливий вчинок, як збройний опір...

Невисокого зросту, досить дебелий, з рудою бородою й ласкавими розумними спокійними очима Ковальський з першого погляду справляв досить несприятливе враження. Можливо, що до цього спричинялася його неохайна одежа, нерідко з чужого плеча.

Харчувався він, як і всі «бунтарі», дуже погано, в більшості випадків чорним хлібом та чаєм, тільки коли-не-коли дозволяючи собі таку розкіш, як порція борщу за десять копійок у трактирі «Москва» на Преображенській вулиці... З одежі носив він, крім заялжених штанів та завжди подертого піджака, ще старий просторий рудуватого кольору плед, що правив йому восени й зимою за шубу...

Щодо взуття, то це теж було щось неймовірне: якісь старі, до неможливості підтопані чоботи, скоріше сірого, ніж чорного кольору, що завжди залишався однако-вий внаслідок цілковитого презирства з боку Ковальського до щіток, вакси та взагалі до всього блискучого...

Ковальський завжди носив при собі револьвер і ніж, але ніколи, здається, не стріляв і не турбувався, чи в порядку в нього зброя і набой.

Ніж його з широким, коротким і тупим лезом та з непомірно товстим і великим держалном навряд чи страшний був для політичних ворогів, бо навіть порізати як слід ковбасу ним не завжди щастило...

Все це мимоволі примушувало Дейча робити висновок, що Ковальський, людина цілковито й назавжди віддана революційній ідеї,— скоріше теоретик, ніж практик...

І хоч він дуже розумно, переконано доводив, що «на насильство треба відповідати насильством», що потрібна «пропаганда фактами» тощо, проте ще з півроку тому, здається, ніхто б не повірив, що якраз саме Ковальський один із перших почне цю «пропаганду фактами»...

Але Ковальський почав... З докладних газетних повідомлень обставини збройного опору малювалися так:

«Начальник Одеського жандармського управління одержав повідомлення про соціалістичні збори в будинковій Каплуновського, на Садовій вулиці, на третьому поверсі.

Внаслідок цього капітан Добродеев з товаришем прокурора Степановим рушив 30 січня п. р. о дев'ятій годині вечора до підозрілого будинку в супроводі жандармів і поліції... Зайшовши до зазначеної квартири, капітан застав там сімох чоловіків, в тому числі двох жінок.

Ще до початку тругу на запитання: «Що у вас є?» — один з вищезазначених злочинців — Ковальський — несподівано вихопив з кишені револьвер і з вигуком: «Ось що!..» — хотів вистрілити в капітана Добродеева на відстані двох кроків. На щастя, револьвер дав осічку...

Тоді капітан кинувся на Ковальського. Той вистрілив, але не влучив, бо капітан під час метушні впав...

Хтось із анархістів, вимахуючи ножем, поранив капітанові руки й лоба.

Одночасно був поранений пострілом один із жандармів.

Під час боротьби перекинута стіл, на якому стояла лампа.

Опинившись в темряві, поліція й жандарми ухвалили вдатися до сусідньої кордегардії за підкрепою.

Прибуло ще дванадцять жандармів, але анархісти встигли за цей час забарикадуватися і з криком: «Смерть жандармам!» зустріли їх пострілами. Жандарми теж почали стріляти.

Поранено було ще двох жандармів, після чого відступили від дверей усі, крім Ковальського, який з кинджалом у руці вибіг на сходи, збив з ніг кількох поліцаїв, поранив у спину жандарма, але, на щастя, мусив упасти й сам. Його зв'язали й однесли до поліцейського участку...

Тим часом коло будинку зібралася юрба, і соціалісти, побачивши це, почали кричати з балкона, щоб юрба допомогла їм відбити заарештованого Ковальського й зробила на жандармів напад.

Одночасно з балкона залунало ще два постріли.

Унаслідок такої ситуації одеський градоначальник граф Левашов, прокурор і начальник одеської жандармерії полковник Кнопп з'явилися до вищезазначеного будинку й дали розпорядження викликати значніші збройні сили.

Анархісти використали цей момент, щоб спалити деякі компрометовні папери й викинути з вікна кілька пакунків з друкарським шрифтом.

Нарешті прибула рота піхоти, солдати зробили залп по дверях квартири, після чого анархісти, нарешті, здалися...»

.

Навіть героїчний вчинок Віри Засулич трохи ніби поблід перед цією новою подією...

Опір Ковальського — це вже був не одинокий постріл, не звичайне відстрілювання під час погоні, це вже був справжній бій революціонерів з жандармами, і чим би цей бій не скінчився, недооцінювати його значення було аж ніяк не можливо: революціонери починали переходити до збройної боротьби з представниками влади...

Дейч не уявляв собі, не міг у тюрмі уявити докладно, які зміни відбувалися в революційних колах та серед громадянства, і кожний новий факт активності революціонерів, природно, справляв на нього більше, сильніше враження, ніж це було б у нормальних умовах — на волі.

Навіть якась дрібниця — те, що на волі пройшло б непоміченим зовсім, — тут, у в'язниці, інколи зростало на велику, яскраву подію, повну глибокого значення.

І тепер, коли за останній час вісті, одна від одної яскравіша, одна від одної значніша, вразливіша, ринули нестримним потоком і могутніми хвилями заповнили нервово-напружено-діяльно уяву, Дейч ще гостріше, ще тяжче, ніж будь-коли, відчув гнітючий тягар ув'язнення...

Реагувати на все тільки безупинним ходінням по камері, тільки знесиллям і примарами безсонних ночей, тільки тисячу разів передуманими думами про втечу — всього цього було занадто не досить тоді, коли треба було з усією енергією, з усім завяттям палкої молодості віддатися хвилям революційного ентузіазму — взяти активну, якнайактивнішу участь у тій боротьбі, що набувала, вже набула, найнапружених, кривавих форм.

Дейч ще на волі казав якось Стефановичу, що за умов жорстоких репресій, за умов нещадного переслідування революціонерів боротьба за соціальну революцію, замість іти єдино вірним шляхом організації трудящих мас, може

виродитися в систематичну помсту представникам уряду з боку революціонерів...

Звичайно, і тепер, у в'язниці, він не забував цієї думки, а може, ще й значно чіткіше, глибше уявляв собі, яких непоправних помилок можуть наробити революціонери, ставши на шлях виключно збройної терористичної боротьби.

І чим більше він міркував над завданням і труднощами революційного руху і над долею окремих товаришів, чим глибше уявляв собі настрої революціонерів на волі, тим тяжче й тяжче було йому відчувати могильний холод сірих вогких мурів своєї камери, зловорожість оббитих залізом дверей, жорстоку чіткість подвійних ґрат у вікні й гнітючу одноманітність сірих, завжди подібних один до одного в'язничних днів...

19

Дейча мучило почуття, подібне до ревнощів: листи від Осинського ставали все меншими, а за останні дні, щось у половині лютого, навіть припинилися зовсім.

Очевидно було, що Валер'ян з головою пірнув у якісь інші справи, і вони захопили його настільки, що навіть одвернули його увагу від такого завдання, як зв'язок з «чигиринцями» й готування їхньої втечі.

Дійшло до того, що навіть про подію, яка збентежила весь Київ, Дейч довідався вперше не з листа Валер'яна, а від наглядача Пономаренка.

Пономаренко, зовсім приручений розкішними передачами, а ще більше остаточно дезорієнтований тим, що начальство за останні місяці нібито зовсім не звертало уваги на послаблення режиму в політичному корпусі, вважав за свій неодмінний обов'язок завжди ділитися з Дейчем найцікавішими, як йому здавалося, новинами.

Він оповідав Дейчеві безліч в'язничних пліток про хабарника Мильченка, про завязтого курця тюремного писаря, що завжди був у спілці з старшим наглядачем, про пристрасть смотрителя до карт і про його чергові турніри на зеленому полі з конвойним майором, який, очевидно, був завязаний вояка й, залишаючись майже завжди переможцем, обдирав плюгавенького смотрителя, попросту кажучи, як липку.

На цей раз новина, яку приніс Пономаренко, була незвичайна: не далі як учора вночі, 23 лютого, тут-таки в Києві, вчинено замах на товариша прокурора Котляревського.

Повертаючись після півночі додому, Котляревський зустрів трьох невідомих, які почали уважно його оглядати.

Через кілька хвилин, коли товариш прокурора хотів за-
дзвонити коло парадного своєї квартири, один з невідомих
вистрілив двічі, Котляревський упав, а невідомі зникли у
темряві ночі.

Пізніше виявилося, що Котляревського не тільки не вби-
то, а навіть не поранено: куля лише пробила шубу...

Пономаренко оповідав про це, хитро підморгуючи: за
останній час він уже мав досить досвіду, щоб робити при-
пущення, що замах вчинили революціонери.

Щодо Дейча, то для нього не було жодного сумніву, що
це справа київських бунтарів, які вже давно точили на
Котляревського зуби за його брутальне поводження з по-
літичними на допитах.

Участь Валер'яна Осинського в цій справі теж не підля-
гала для Дейча сумніву.

Прикре, неприємне почуття опанувало його.

Замах здавався йому зовсім не доцільним, нікому не
потрібним.

І справді, чому саме хотіли забити Котляревського, а не
Гейкінга або навіть генерала Павлова, що вславився ка-
туванням селян?..

Чи доцільно було братися за цю справу Осинському, ко-
ли, здавалося, він повинен був зосередити всю енергію,
всю увагу на визволенні ув'язнених?..

А що, коли внаслідок замаху на Котляревського жандар-
ми арештують Осинського, Дебогорія, а то й обох разом —
усіх, у кого зосереджений зв'язок з тюрмою?.. Тоді вже
не буде жодних надій на визволення...

«Голубові» нікуди буде літати, ні від кого одержувати
винагороду за сприяння втечі ув'язнених...

«Ех, Валер'яне, Валер'яне!» — з тугою думав Дейч і з
тривогою готувався до всього якнайгіршого.

Під час таких хвилювань якимсь непомітним, незначним
здалося прочитане Дейчеві в конторі повідомлення про-
курора про те, що слідство в чигиринській справі закінче-
но і що притягнутим до суду в цій справі «в найближчому
часі» буде пред'явлено акт обвинувачення.

Єдиний висновок, який зробив з цього повідомлення Дейч,
був той, що тепер є деяка надія опинитися з Стефановичем
в одній камері.

Ще зовсім недавно Дейч палко мріяв про це не тільки
тому, що це, за повідомленням Стефановича, був би знач-
ний крок до визволення, а також і через те, що самотинне
ув'язнення остаточно його нервувало й знесилювало...

Але тепер, не одержуючи від Осинського листів уже багато днів, особливо після замаху на Котляревського, Дейч мимоволі почав зневірятися в можливості втечі, ставитися до всього надто песимістично й чекати лише всього якнайгіршого...

Тим більшою, тим повнішою, ні з чим незрівнянною була його радість, коли щось через тиждень після замаху на Котляревського несподівано, в непризначений час, раптом забрязкали ключі коло його камери, грюкнула важка заставка, розчинилися навстіжень двері й на порозі з'явився Стефанович у супроводі старшого наглядача Мильченка.

— Яшо... Любий! — незважаючи на присутність тюремників, кинувся Дейч на груди другові.

Стефанович обняв і поцілував міцно, але якось нібито холодно, офіційно.

— Терпіти не можу цієї сволоти! — кинув він на двері після того, як тюремники ретирувалися.

— Та який же ти, Яшо, зелений, кудлатий, — не міг стримати себе Дейч.

— Такий, певно, як і ти! — лагідно посміхнувся Стефанович. — Ач, яка борода, як лопата... А кучері, певно, п'ятірнею розчісуєш?.. Хоч би для мене був трохи причепурився!

— Та хіба ж я... Та ти ж... Ні, серйозно, як це тобі пощастило, щоб перевели?..

— Як?.. Та я й сам не знаю... Послуга, кажуть, за послугу...

— Яка послуга?

— Та така: я зробив послугу смотрителіві, а він — мені...

— Ти? Смотрителіві?..

— Трапляється, знаєш... Живем у такий час, що... Одно слово, він звернувся до мене за посвідкою...

— Смотритель?.. За посвідкою?..

— Ну да!.. І сміх, кажуть, і гріх!.. Дуже його оті замах налякали... Побачив мене позавчора на прогулянці, підійшов, зняв шапку, здоровкається: «Як ся маєте, пане Стефанович?» — «Нічого, дякую...» — «А я, знаєте, хотів вас попросити... Береженого, кажуть, і бог береже...» Хотів був я йому відповісти, що бога, мовляв, «ніктоже віде нігдеже» абощо, але бачу — бігають йому бігунці неспокійно, підлесливо, з носа аж потекло від хвилювання. «В чому справа, — кажу, — пане смотрителю?..» — «Та я, знаєте, в городі, знаєте, щось неспокійно, то я, знаєте...» Одно слово, просять видати йому посвідку, що він ставиться до полі-

тичних в'язнів гуманно й співчутливо... Він, треба тобі знати, інколи пізно повертається від конвойного майора, отже, коли з ним, не дай боже, трапиться щось таке, як з Котляревським, то він тої ж хвилини пред'явить невідомим мою посвідку і буде врятований.

— Хо-хо-хо!.. Хо-хо-хо!.. Ну й вигидає ж таке старий черевик!.. Хо-хо-хо!.. Ну й що ж? І ти видав?

— Видав. Тільки, по-перше, заявив, що нічого гуманного не бачу в тому, що ми з тобою сидимо нарізно... А, по-друге... посвідку видав не за всіх, а тільки за себе:

«Я, Яків Васильович Стефанович, цим свідчу, що смотритель київського тюремного замку Ковальський ставиться до мене з належною пошаною. Підпис і крапка».

— Звичайно, якби ми не відмовилися від зізнань та якби слідство ще не закінчено, навряд чи й посвідка б допомогла... А проте — однаково... Факт той, що ми вдвох... Ти що ж, готовий?..

— Тобто до чого готовий?..

Стефанович підсів ближче, поклав на плече руку й почав говорити ледве чутно:

— Чи готовий тікати?.. Якось у листі я тобі натякав: основне — опинитися нам в одній камері... Річ у тому, що мій «голуб» — рудобородий — погоджується вивести нас уночі під час свого чергування... Він, як ключник, має право входу й виходу з тюрми... На його обов'язку — під час чергування виводити зміну наглядачів. Замість наглядачів виведе нас... Я міркував: річ майже неймовірна. Небезпека страшна. Але можливо, що й пощастить...

— А він — ключник — не зрадить? Жандармів не повідомить?

— Гадаю, що ні: тисяча карбованців на дорозі не валяється... А жандарми — хто ще їх знає, як вони до цього поставляться, може, скажуть: «Повинен був повідомити нас з самого початку...» Ні, це майже неймовірно, щоб зрадив.

— А те, що від Валер'яна немає листів, — нічого?

— Ху, ти... Я тобі з самого початку намірявся сказати, що листування йде, як і раніш... Тільки я після повідомлення прокурора чогось, сам не знаю чого, був переконаний твердо, що нас ось-ось-ось посадять удвох... А Валер'ян пише, щоб умовитись остаточно... Ключник казав: або в наступне діжурство, або знов у наступне...

Від хвилювання Дейч не міг вимовити й слова: втеча, принаймні спроба втекти, станеться найближчими днями — щонайпізніше днів через десять.

Першої ночі Стефанович і Дейч майже зовсім не спали. Вони або реготалися й пустували, як малі діти, або закидали один одного запитаннями, або знов і знов починали обговорювати план утечі.

Ще ввечора, коли принесено другу койку для Стефановича, товариші поставили її впоперек камери, під самим вікном, так, щоб їхні голови під час лежання були зовсім близько одна від одної.

Після вечірньої перевірки довго пили чай, смакуючи й вихваляючи чудові бублики, що залишилися у Дейча від останньої передачі.

За чаєм було так весело, так тепло, так затишно, так вигідно, що камера здавалася звичайною студентською кімнатою десь у Панасовім яру або на Жилянській, і тільки настирливе «Слу-у-хай!» десь у дворі, під вікном, та одноманітні кроки наглядача на коридорі іноді нагадували, що навколо — в'язничні мури, варта й сотні ув'язнених — живими похованих людей.

— Слухай там чи не слухай,— шуткував у відповідь на перекликання вартових Дейч,— вартуй чи не вартуй, а ми вдвох...

— Та ще й з дозволу самого пана смотрителя! — реготав Стефанович.

— А чудесна, я тобі скажу, штука — чай з бубликами! — додав він перегадом.— Звичайно, кухоль доброго пива теж би тепер не пошкодив, та що зробиш,— піст...

Мріяли про пиво, згадували друзів, знайомих... Здавалося, що не бачилися не чотири місяці, а вже багато-багато років...

Єдине, про що обидва уникали говорити,— це про слідство в чигиринській справі, про «Щиросердні» викази переважної більшості арештованих селян та про зраду отамана Олійника.

Хоч як твердо були переконані Стефанович і Дейч, що, готуючи повстання, треба було вдавати з себе царських уповноважених, а проте, недовір'я й вороже ставлення до них більшості селян під час слідства важким тягарем лежало на їхньому сумлінні.

Проте навіть і цей тягар, так само як і гнітючий тягар ув'язнення, тепер майже не відчувався: найближчими днями вони або будуть на волі, або... загинуть.

Вірилося, що будуть на волі...

А коли так, буде, виходить, і можливість виправдатися

перед селянством Чигиринщини і самовідданою боротьбою на ділі довести, що вони не шахраї, а справді народники-революціонери...

Головне тільки, щоб усе було гаразд, щоб щось не перешкодило вирватися з в'язниці.

Стефанович цілком поділяв думку Дейча, що однією з найбільших небезпек було поводження Валер'яна Осинського за останній час.

— Пам'ятаєш, ми починали справу на Чигиринщині зовсім інакше,— казав Стефанович,— ми зовсім не брали участі в зборах, що не стосувалися до змови, не ходили на вечірки, навіть не зустрічалися з більшістю товаришів... Одне слово, ізолювалися й законспірувалися якнайретельніше... Валер'ян хоч і чудесно з самого початку приручив «голуба», хоч і виявляє весь час до нас якнайпильнішу увагу, хоч не забуває навіть про такі дрібниці, як теплі онучі, а проте наша втеча для нього тільки одна з багатьох справ...

— Я передавав тобі не всі листи... З обережності! А він інколи, по щирості тобі скажу, навіть дратував мене: як напише, бувало, сторінок десять про черговий скандал в університеті або про одеські чи петербурзькі справи,— ну просто розпач бере!..

— Та без цього ж не можна, ніяк не можна! — заперечував Дейч.

— Та я й сам знаю, що не можна... Але ж не до нестями, Євгенію, не до нестями!.. Я розумію: така вже в нього вдача... багатогранна. Але в теперішніх умовах досягне чогось путячого тільки той революціонер, хто свідомо себе обмежує й каже: «Оце найважливіше, оце й тільки оце я маю робити найближчого часу, а інакше... треба відкласти...» От хоч би, наприклад, Віра...

— А звідки ти знаєш, що вона... як ти кажеш, себе... обмежувала?..

— Та тут і знати не треба. Тут ясно як день... А крім того... в останньому листі Валер'ян пише, що Михайло вже знов на півдні... А раніше він натякав, що Михайло не може виїхати з Петербурга, бо має дуже важливу справу... Пам'ятаєш, іще на волі був натяк, що Михайло і Попко мусять іти на Трепова, тобто вчинити те, що зробила Віра... Для мене принаймні немає жодного сумніву, що так воно й було. Віра, безумовно, могла мати з ними зв'язок — досить було їй хоч слово сказати про свій намір... Але вона мовчала. Вони готувалися собі, а вона — собі... У їх, певно, був план дуже складний... У неї — простий до геніальнос-

ті. Коли б вона не мовчала, вони, певно, примусили б її або зовсім усунутися, або приеднатися до них... А тоді — ще хто його знає, на чому б скінчилося. Дуже й дуже можливо, що Трепов і досі б ходив гоголем...

— Ну, а тепер? Як ти гадаєш, видужає?

— Видужає чи ні — вже річ другорядна. Однаково: зоря його закотилася назавжди. А ми... показали, що шуткувати не будемо...

— А Віра?.. Невже їй після цього — кінець?..

Стефанович зітхнув і замислився...

Темна тінь упала йому на негарне, з дуже неправильними рисами, але приємне обличчя, обрямоване рідкою кудлатою бородою.

В розумних глибоко запалих очах блимнув і ніби сховався зеленкуватий вогник:

— Вона щаслива. А нам... А мені принаймні... Такий інколи сум візьме... такий сум... Ех, якби оце нам з тобою та Козаком вирватися звідси та... другого ж дня — до Петербурга!.. Може б...

— Може б, якось і її вирвали?..

— Ні. Нічого з цього не буде. Тяжко признатися, але не буде. Не буде й не буде: знайшлися б там і без нас... Але Петропавловська та навіть і Дім попереднього ув'язнення — це тобі не наша Лук'янівка: ми тут відстали принаймні років на п'ятдесят...

Стефанович махнув рукою й похнюпився.

— Слу-ухай!..

— Слу-у-хай! — лунали вигуки вартових, і лютнева імлиста морозяна ніч здавалася темною, непроглядною, безмежною і зловісною, а в уяві виникала опанована важким неспокійним сном в'язниця, і здавалося, що там — за її похмурими мурами, в задушливій темряві — не за сотні й тисячі верст, а близько, так близько, що можна побачити, блимають, ніби зловісні очі якоїсь стоокої потвори, вогні проклятої Російської Бастії — Петропавловської фортеці...

І страдницький образ замурованої в її склепах Віри За-сулич, мов живий, виникав у болісно напруженій уяві...

— Н-ну, що? Може, вже час і в дрейф лягати? — навмисне голосно, щоб прогнати гнітючий настрій, сказав Дейч.

Почали роздягатися, полягали... Але не спалося...

Або той, або інший раптом пригадував щось, і вони знову запитували один одного й задрімали тільки аж перед самим світанком.

Ранком другого дня, після перевірки, коли наглядач вивів їх до ретираду, Стефанович використав момент і підскочив відчинити прозурку в сусідній камері, де раніше сидів Кибальчич, якого тепер кудись перевели.

Ще місяців два тому за таке порушення правил ув'язненого, напевне б, посадили до карцера, але тепер уже були зовсім не ті часи... Наглядач Пономаренко тільки буркнув собі під ніс: «Не можна, забороняється», але навіть кроку не ступив, щоб перешкодити Стефановичеві.

Той, нарешті, відчинив прозурку й, нібито зовсім забувши про наглядача, радісно скрикнув:

— Ага!.. То й ви, виходить, удвох?! Здоров, Козаче!.. Здорові були, Малавський!..

З камери відповіли йому веселими, радісними вигуками. Цього вже було занадто навіть для Пономаренка.

— Ну й н-нація! — вдаючи роздратованого, хрюснув він з усієї сили прозуркою. — А ще образовані...

Стефанович спокійно — навіть, здавалося Дейчеві, занадто спокійно — відійшов від прозурки й попростував до ретираду.

Тут, починаючи митися, він ніби згадав про щось і поважно, переконливо звернувся до Пономаренка:

— Ви зовсім даремно обурилися, господін наглядач... Бо ежелі, скажемо, розсудити по-людському, то слід би нам не тільки коло прозурки поговорити, а навіть зайти до камери. Слідство, господін наглядач, як вам відомо, закінчене. Нас, як бачите, посадили по двоє... А за інструкціями вищого начальства посадили б-і всіх чотирьох в одній камері, якби було місце.

— Коли посадять, тоді й будете розмовляти! — не здавався «господін наглядач». — Нам що... А до прозурки, та ще не спитавши, ніяк не можна...

Стефанович, видимо, маючи якусь свою мету, хотів був продовжувати розмову далі, але, кинувши оком на Дейча, що тільки-но вийшов з сусіднього приміщення, де ув'язнені опрацьовувалися, раптом замовк і, майже не миючись, пішов за Дейчем до камери.

— Що з тобою, Євгенію?! — схвильовано скрикнув Стефанович, як тільки наглядач замкнув камеру. — Що з тобою?.. Ти білий як крейда...

— Я бачив... Я бачив Михайла!..

— М-ми-хайла?.. Фроленка?..

— Так... Фроленка...

— Та ти що?.. Спиш?.. Михайла?..

— Ну да, Михайла!.. У господарчому дворі..

— Нічого не розумію... Ти кажеш — у в'язниці, у господарчому дворі Михайло Фроленко?..

— Так... Поки ти мився... Там, у ретирадi, ти знаєш вікно. Виходить на господарчий двір. У мене вже давно звичка: під час оправки підходжу до того вікна й дивлюся... Ну, одно слово, там, у дворі,— Михайло, й край...

— А ти часом... не помилився?..

— Ні в якому разі. Це ж зовсім близько: до муру кроків чотири-п'ять... Мене вже кризь грати далеко важче розгледіти... а й то, здається, він мене теж пізнав...

— Ну й історія!.. Та чого ж ти?.. Ні, це дурниці, це добре, що ти мені там не сказав... Ну й історія!.. Хоч убий, не могу повірити!.. А проте...

— Він, звичайно, як слід перевдягнений,— нарешті переборов своє хвилювання Дейч,— порався там коло воза чи коло стану коліс... Перевдягнений, але впізнати можна... Ще б пак я його не впізнав!.. Пам'ятаєш... він, пам'ятаєш, якось так оригінально голову держить... Глянеш на нього — найзвичайнісінький собі чолов'яга: тихий, сумирний... А спробуй-но глянь трохи збоку, — орел не орел, а козак хоч куди, як ти кажеш...

— Чекай... чекай! А як він одягнений?

— Одягнений, як усі наглядачі... Тільки що все нове... Шапка, чорне широке міщанське пальто, сіра чумарка, червоний пояс, високі чоботи...

— Чекай... То виходить, що він найнявся... виходить, що за наглядача?..

Стефанович зібрав свою бороду в один жмут, закусив вуса.

— Біс його розбере, того Валер'яна!.. Такий факт... Такий, можна сказати, факт, а він — ані слова!.. Чекай. Він писав, що Фроленко вже приїхав на південь. Навіть не до Києва, а на південь... А тепер виходить... Пам'ятаєш, ми ще давно листувались, і моя думка була така, що коли вже найматися кому сюди, то тільки Фроленкові... Тільки він настільки досвідчений, сміливий, що за певних умов, я гадаю, зміг би нас вивести... Але це ж відпало, остаточно відпало, бо він там збирався на Трепова, чи що... А тепер, коли «голуб» погодився вивести нас за тисячу... Коли, одне слово, через кілька днів... біс його розбере, того Валер'яна!..

— А може, вони змінили план?.. Як ти гадаєш?..

— Пізно змінити. Я ж казав тобі: все передбачено,

розраховано, «голуб» повинен призначити день, повідомити нас і Валер'яна... Валер'яна дасть йому завдаток — п'ятсот карбованців... Решту — після визволення... До чого ж тут ще Михайло, не розумію... Інша річ, коли б не було «голуба»... А потім... потім, знаєш, Євгенію, це ще питання, чи Михайло найнявся за наглядача, чи, може, тільки за сторожа. Мені «голуб» оповідав, що наглядачі на господарчому дворі не роблять нічого... Там сторожі: трое чи четверо. Їх, звичайно, до тюрми не пускають...

— Як-не-як,— ніби вагаючись, почав Дейч,— а я чогось такий радий... такий радий... Біс його знає, чого, а радий!.. По правді скажу: страшно якось на «голуба» покладається... Ні, ні! — ти не подумай чого: я зважився, зважився раз назавжди... Коли «голуб», то й «голуб»!.. Підемо з ним: або пан, або пропав!.. Програвати нам нічого... Але уяви ти собі, яке б це було неймовірне щастя, якби виводив нас не «голуб», а — уяви — Михайло!.. На нього, знаєш, що не кажи, а як на кам'яну гору... Що не кажи, а це ж він — саме він, а не хто інший — визволив Альошу Поповича...¹

— Д-да... то справа була геройська! — видимо, думаючи про щось своє, ствердив Стефанович.

— Ти тільки уяви собі: Костюрін вискочив з двору, за ним женуться, він відбивається... Кожний нерозрахований рух, кожна мить може бути вирішною... А він... а Михайло — спокійний, точний, як механізм,— рушає з прольоткою ні на секунду не раніш, не пізніш і мчить... А скільки перешкод було на вулицях, на поворотах,— це ж тобі не село, а Одеса! Схибив би, розгубився, дрібниці якоїсь не врахував — і край!.. Костюрін настільки не володіє собою, що, як божевільний, вимахує скривавленою рукою, комусь нашось загрожує обушком... А Михайло — він же візник, йому не назад дивитися! — а Михайло його заспокоює, відбирає обушок, обмотує йому руку хусткою...

— Справа, що й казати,— геройська! — перепинив Стефанович.— Я теж чогось радий, що Михайло тут... Але хоч би він навіть і за наглядача був, цього замало!.. Я міркував не одну ніч, не одну добу: шанси втекти будуть лише тоді, коли ключник — підкреслюю: саме ключник, а не наглядач — візьметься вивести.

Шлях нам тільки один: з «голубом» уночі під час його діжурства, під виглядом зміни наглядачів!..

¹ Віктора Костюріна 25 квітня 1877 р. з жандармських казарм в Одесі.

Напружено чекали Стефанович і Дейч вістей від Валер'яна, але діжурство «голуба» припадало лише на третій день після того, як Дейч уперше побачив Фроленка на господарчому дворі в'язниці.

За цей час остаточно виявилося, що Михайло, очевидно, найнявся за сторожа: ледве чи не кожного разу, виходячи до ретираду, можна було побачити Михайла, що ретельно виконував роботу: чи то носив дрова, чи то чистив стайню, чи то цюкав щось сокирою коло попсованого воза, який валявся там щось чи не з першого дня ув'язнення «чигиринців».

Михайло досить часто поглядав на вікна в'язниці, здавалося навіть, що на вікні ретираду він зупинявся поглядом довше й частіше, ніж на інших, але певності, що він знає, хто на нього дивиться, не було.

Одного разу Дейч спробував був помахати йому рукою, але Михайло не звернув жодної уваги.

Коли Дейч розповів про це Стефановичу, той дуже розсердився:

— Можна подумати, що тобі років п'ятнадцять, Євгенію!.. А що, якби хтось помітив вашу сигналізацію?.. Для Михайла це ж вірний провал!..

Довелося Дейчеві визнати, що він зробив неприпустиму необережність.

Ухвалили чекати вістей від Валер'яна і з обережності навіть зовсім не підходити до вікна ретираду.

День, що залишився до початку діжурства «голуба», здався обом неймовірно довгим. Кілька разів пробували вони розважитися спогадами, до одубіння грали в шахи, які Стефанович майстерно зробив з хліба, а під кінець навіть ледве не почали були лягати через те, що обом хотілося ходити по камері, хоч місця для ходіння ледве-ледве вистачало на одного.

«Та годі тобі вже ходити!» — ледве було не зірвалося Дейчеві з язика. Але Стефанович раптом зупинився й сів на койку:

— Ну, тепер, може, ти трохи походиш, Євгенію?..

Дейч зніяковів. Йому здалося, що Стефанович відчув його думку:

— Та ні... Я нічого... Лежати краще!..

Стефанович раптом зареготав.

— Чого ти? — здивовано запитав Дейч, радіючи, що інцидент з ходінням уже вичерпаний і що чутливість

Стефановича в одну мить розігнала гнітюче почуття досади.

— Згадав чомусь китайське прислів'я! — посміхаючись відповів Стефанович. — «Краще лежати, аніж сидіти, краще сидіти, аніж стояти...» А соціалісти повинні продовжити: «Краще стояти, аніж висіти...»

«Який він хороший — Яків! — подумав Дейч. — Який чутливий... І прислів'я це спало йому на думку, певно, лише через те, що дуже хотілося мене якось розважити...»

— Д-да! — додав Стефанович переогодом. — Це прислів'я можна б переінакшити ще й так: «Краще тікати, аніж сидіти».

— Тільки щоб, тікаючи, неодмінно втекти! — зареготав Дейч.

Цієї хвилини на коридорі почувися знайомі кроки, і руда борода «голуба» з'явилася в прочиненій прозурці.

«Невже це вже після дванадцятої?» — здивовано зрадів Дейч.

Стефанович в одну мить опинився коло дверей.

«Голуб» передав записку від Валер'яна, сказав, що втечу призначено через шість днів — у наступне діжурство, що вивести можна трьох: Дейча, Стефановича і Бохановського, що ключі від їхніх камер будуть, що перевдягатися не доведеться, треба буде тільки надягнути чумарки й шаблі через плече, щоб бути подібними до наглядачів...

Стефанович запитав, чи повідомляти про це Бохановського, чи «голуб» його повідомить сам.

— Сам повідомлю. Ви тільки чекайте. Відімкну камеру — мовчки надягайте чумарки, беріть шаблі й мовчки рушайте за мною... Підійдемо до воріт, я скажу вартовому: «Випускай зміну», — і все. Ваші знайомі чекатимуть коло тюрми з підводою. Я мушу тільки вивести, а далі вже не моє діло. Будьте готові.

«Голуб» зачинив прозурку, зробив кілька обережних кроків по коридору і зупинився, видимо, коло камери Бохановського й Малавського.

Трохи згодом він знов прочинив прозурку й передав записку:

«Любі мої, я готовий. М.¹, як ви знаєте, тікати недоцільно: жодних доказів і виказів проти нього немає, а квартиру далі зустрічей він давав не тільки нам, а й багатьом зовсім не причетним. Суд його засудити не може,

¹ Малавському.

Крім того, й височенний він, як коломенська верства, отже, його зразу впізнають... А з мене і з вас наглядачі хоч куди. Я певний: усе буде гаразд.

Козак»

У записці від Осинського порівняно з тим, що казав «голуб»,— не було нічого нового.

Валер'ян обіцяв чекати з підводою коло в'язниці.

Він висловлював надію, що це вже його останній лист до в'язниці, натякав, що, крім плану втечі, друзі розробили ще й чудовий план швидкого зникнення з Києва.

Про Фроленка в листі не було ні слова.

— Ні, я не можу!..— хвилювався наступного дня Дейч.— Ні, я рішуче не можу витерпіти цього напруження, цього нестерпного чекання, цих — по тисячу разів на день — підрахунків: а скільки годин залишилося?.. а скільки днів?.. а скільки ночей?.. а скільки хвилин?..

— Терпи, козак: отаманом будеш! — підбадьорював Стефанович.— Гартуй себе... Готуйся. Пам'ятай, що багато, коли не все, залежатиме від нас самих. Потрібно буде колосальне напруження волі. Якась несподіванка, якась дрібниця — і все пропало...

— Ну, а яка, наприклад, на твою думку, несподіванка?..

— Та мало яка!.. Ну, зустрінемо, наприклад, випадково смотрителя... Або вартовий коло воріт щось питає...

— Хоч і гидко, а я б у такому випадку... Як ти гадаєш, чи варто було б його в такому випадку задушити?..

— Кого?.. Смотрителя?.. Хто й зна... Може б, досить було тільки зв'язати й запхнути йому в рота ганчірку... Та ні: смотрителя не зустрінемо...

— А коли, наприклад, вартовий відмовиться випускати?..

— Це теж не дуже ймовірно: вартовому коло воріт що? Ключник наказує пропустити зміну, і досить... Ключника він повинен слухатись... Це все не так страшно. Далеко страшніше, щоб хто-небудь із нас не звонпив... Знаєш, ото буває уві сні інколи: треба бігти, треба тікати, а ноги, мов дерев'яні...

— Або навпаки: замість іти важким повільним кроком наглядача — дременеш, як той заєць! — засміявся Дейч.— Пам'ятаєш, як ото я тікав з гауптвахти?.. Як вийшов з парні, опинився на вулиці — просто й сам уявити не можу, як тільки я тоді не побіг, як міг витримати?.. А якби побіг — хто ще його зна, на чому б скінчилося!.. А проте

чекати далеко важче: що не роби, як не напружуй, як не гартуй волю — однаково: призначений час не стане ближчий...

Стефанович, видимо, був іншої думки: зовсім непомітно для Дейча він увесь час примушував його чи то про щось оповідати, чи то читати, чи грати в шахи, чи, нарешті, ходити по камері «кроком наглядача», ставати «во фронт» тощо.

Це значно скрашувало одноманітні дні, довгі вечори й тривожні, майже безсонні ночі.

Минуло три дні, чотири... На п'ятий — тобто за день до призначеної ночі — наглядач Пономаренко, випускаючи Дейча й Стефановича до ретираду, раптом приклав пальця до рота й почав з найтаємничішим виглядом розповідати чергову тюремну історію.

Вони слухали його спершу байдуже, потім уважно, потім схвильовано, збентежено, потім, нарешті, з погано прихованим розпачем, що краяв їхні серця, мов ніж...

— Учора, — розповідав Пономаренко, — така буча була, така буча!.. Сидять ото, значить, смотритель з писарем, як полагається в канцелярії... Аж раптом влітає Мильченко: «Пожалуйте, ваше високоблагородіє, господін смотритель, роцот!..» — «От туди к бісу!.. Який там роцот?.. Що з вами?» — питає смотритель. «Роцот мені й роцот, ваше високоблагородіє! — репетує Мильченко. — Ображають мене, не поважають, не соблюдают субординації!..» Ну, тут уже писар не втерпів, вмшався й собі: «Коли, — каже, — формально ображають і не поважають, то й нам треба формально, а до чого ж тут, господін Мильченко, роцот?..» — «Як «до чого»?.. Коли він мені, рудий мочиморда, просто в вічі: «І ти, — каже, — така ж продажна сука, як я...»

— Та хто каже?.. Який рудий? — ледве стримуючи схвилювання, запитав Стефанович.

— Та той же — ключник отой рудобородий — Кузьменко... Уп'ять же: що з нього візьмеш? П'яний був, як дим...

— Рудобородий?.. П'яний? — ледве не простогнав Дейч.

— Атож... Хіба ж Мильченкові не п'яний таке на-смілиться?

— Ну й що ж?.. На чому скінчилося? — стиснувши зуби, запитав Стефанович.

— Того ж таки дня звільнили!.. Ще навіть писар і штраф не забув записати: у того все, як полагається, — формально.

— А тепер же...

— А тепер, — перебив Дейча Стефанович, — а кого ж тепер призначають за ключника?..

Пономаренко самовдоволено посміхнувся:

— Та начебто така лінія виходить, що чи не мене...

— Замість рудобородого?

— А чого ж?.. Ми теж, господін Дейч, не ликом шиті!..

Стефанович узяв Дейча за рукав:

— Ходімо...

— От туди к бісу! — вилаявся він у камері. — От тобі й «голуб»!..

— Нічого не розумію! — простогнав Дейч.

— Справа ясна. «Голуб» напився й полаявся з Мильченком, щоб вигнали... Може, зміркував, що вивести нас буде нелегко, може, раніше чогось не передбачав, а тепер виявилось, що втеча — річ неможлива...

— А може, й просто злякався?..

— Може, й так... Для нас абсолютно однаково: тікати не можна... Зв'язку з Валер'яном... нема...

Стефанович стиснув скроні руками. Дейчеві здалося, що в камері стало темніше.

23

Готуючись до втечі, нетерпляче підраховуючи, скільки днів, скільки годин залишилося до слухного часу, Стефанович і Дейч ніби зовсім не помічали ні тісної темної камери, ні брязкання кайданів на внутрішньому дворі, ні задушливого смороду тюремного коридора, ні гнітючої тиші довгих ночей, ні сірої одноманітності сірих, подібних один до одного днів.

Перевірка два рази на добу, «оправка», не більше як півгодинна прогулянка, неможливість дихати свіжим повітрям, вільно рухатись, неможливість будь-якої фізичної праці, зустрічей і розмов з ув'язненими товаришами — все це Стефанович і Дейч з того часу, як виявилася можливість утечі, сприймали й відчували, як щось хоч і дуже дошкульне, але тимчасове, недовготривале.

Постійні досить регулярні зносини з Валер'яном, з волею, значне послаблення тюремного режиму, нарешті, самопевнена поведінка рудобородого ключника — «голуба» — та особливо його рішуча заява-обіцянка — вивести з тюрми, — все це настільки зміцнило надію на швидке визволення, що несподіване, очевидно, свідомо підготовлене звільнення рудобородого вдарило ув'язнених, як обухом по голові.

До того ж доводилося відмовлятися не тільки від надій на визволення: зв'язок з Валер'яном, з волею теж увірвався...

В перспективі була не воля, не щастя нової самовідданої революційної боротьби, а жорстокий суд, що мав розпочатися в найближчому часі...

— Після суду, якщо не повісять, а відправлять на каторгу — вже не втечеш! — похмуро висловив свої міркування Стефанович. — Пам'ятаєш, що писав Валер'ян про режим у центральних в'язницях під Харковом?.. Божеволіють, морять себе голодом, накладають на себе руки...

— Краще тоді вже зразу на шибеницю! — додав Дейч.

— Я не до того — краще чи гірше!.. Я до того, що треба... Треба нам знов шукати якогось виходу... Зрештою, як революціонери, ми, коли хочеш, навіть не маємо права гинути так непродуктивно... Коли нічого не вийде, коли доведеться відвідати й тих, харківських, централів, будемо боротися й там, будемо протестувати й змагатися до кінця... Але... ми не повинні, не маємо права йти на каторгу чи на шибеницю, якщо є хоч якийсь інший вихід...

— Який же може бути інший вихід?.. Вихід можна уявити лише один — утечу, але ж вона неможлива...

— Я б цього не сказав!.. Давай міркувати... Шукати..

— Шукай не шукай, а замість «голуба» нікого не знайдеш... Не до Пономаренка ж, нарешті, звертатися?..

— А може... Якось Михайло?..

— Михайло, той мене тільки дратує: абсолютно не розумію, нащо було найматися за сторожа!..

— Д-да!.. Сторож не ключник! — похмуро погодився Стефанович. — Михайло, сторожуючи, навряд щоб щось вигадав... А от, може б, справді вернутися до Пономаренка?

— До грошей і передач він ласий... Але...

— Але людина, безумовно, непевна... Проте... коли хочеш знати, таке саме враження було в мене з самого початку й від «голуба»... Я тоді ухвалив йти «на ура»: «Віднесете,— кажу,— листа за п'ять карбованців?..» А він мені зразу: «Малувато, господін Стефанович!.. Ну, та вже добре...»

— А Пономаренка тепер, певно, за ключника призначать... Тільки після цієї історії з «голубом» не тільки Пономаренкові, а коли хочеш, нікому не хочеться вірити... Правда ж?..

Стефанович не відповів нічого: «Що не кажи, як не міркуй, а шансів утекти майже ніяких... Якби ще до суду було далеко, тоді б ще хоч крихітка надії лишилася...»

Подібні думки чорними хмарами проносилися в голові обох друзів.

Байдужість, апатія, безнадія опанували й гнітили.

В'язниця знову ставала для них не страшною примарою, не скороминучим, хоч і тяжким кошмарним сном, а страшнішою від найжахливіших примар дійсністю.

На ранок обидва прокинулися задовго до перевірки.
— Треба постукати Бохановському,— сказав Стефанович.

— Щасливий! Він ще не знає, що волі... Що втечі не буде. Ми непогано зробили, що забулися повідомити його вчора! — криво посміхнувся Дейч.

— Я не забув! — буркнув Стефанович і підійшов до вікна.

— Дощик, Євгенію... Весняний дощик... А ми... — увірвав, знов ліг на койку й повернувся лицем до стінки.

Удавав, що спить, і Дейч ухвалив його не тривожити.

Пройшла вранішня перевірка, загрюкали двері камер. Пономаренко, очевидно, почав випускати до ретираду.

Дейч вибрав момент і почав стукати Бохановському.

Те, що коло дверей почувлися кроки наглядача, зовсім не турбувало Дейча: «приручений» Пономаренко тепер уже зовсім не звертав уваги на перестукування.

Аж раптом наглядач грюкнув ключем у двері й несподівано відчинив прозурку:

— Стукати заборонено! — пролунав суворий голос, такий несподіваний, такий знайомий, що Стефанович і Дейч не повірили своїм ушам.

— Стукати заборонено! — ще раз промовив новий наглядач і додав стиха: — Здорові були, хлопці...

— Михайло! — скрикнули в один голос Стефанович і Дейч і прожогом метнулися до дверей...

— Ш-ша! — ледве ворухнув губами Михайло і зачинив прозурку.

Трохи згодом, коли дійшла черга їхньої камери, Михайло випустив їх до ретираду.

Хотілося кинутися старому товаришеві на шию, обняти, поцілувати, голосно виявити свою неймовірну радість. Здавалося фантастичною казкою, сном, що один із найвидатніших бунтарів, страшенно скомпрометований, більше трьох років ретельно розшукуваний поліцією, стоїть на політичному коридорі з шаблею наглядача через плече, з ключами від камер товаришів у руках.

Стефанович був блідий від хвилювання як крейда.

Дейчеві дрібно трусилися руки й коліна.

Але Михайло був зовсім спокійний, принаймні жодним рухом не виявив свого хвилювання.

В умивальні він стиха коротко розповів, як найнявся під прізвисьцем міщанина Тихонова за сторожа, давши хабара старшому Мильченкові, як працював ретельно вдень і вночі, щоб звернути на себе увагу начальства, як, нарешті, за допомогою того ж таки Мильченка був позавчора призначений за наглядача на політичний коридор. Одночасно Пономаренка призначено за ключника на цьому ж таки коридорі.

— Треба, друзі, обережніші! — закінчив Фроленко. — Майте терпець... якщо ключник не перешкодить, поговоримо вночі докладніше...

24

Уночі Михайло над сподівання не підійшов до прозурки, а ранком другого дня пояснив, що Пономаренко, так несподівано призначений за ключника, ледве не цілу ніч крутився по коридорах, на всі лади підкреслюючи наглядачам, що він тепер ключник — начальство.

Цієї ночі має чергувати інший ключник, з каторжного коридора, і, здається, розмовляти можна буде хоч цілу ніч.

І справді: вночі о дванадцятій, після зміни наглядачів, Михайло обережно прочинив прозурку:

— Тільки неголосно, друзі! — промовив він стиха. — Обережність понад усе...

— Гаразд! — прошепотів Стефанович. — Ми тільки слухатимемо. Розповідай...

— Тільки кажи зразу: чи є надія? — не витримав Дейч. — За останні дні нам було так тяжко, як ніколи...

Михайло співчутливо кивнув головою, але на обличчі йому не було помітно навіть тіні схвильованя. Тільки очі здалися занадто блискучими:

— Надія, гадаю, є. Все залежить від часу... Ближчими днями знатиму всі порядки й обставини. Тоді скажу майже напевно. Попередній наш план — тобто щоб вас вивів ключник, — здається, був найреальніший. Але...

— Але ти ще не казав, що сталося з «голубом»?.. За що його звільнили? — перепинив Дейч.

— Звільнили за те, що напився п'яний, вилаяв старшого — Мильченка. Він це зробив навмисне, бо, певно, злякався виконати те, що нам обіцяв. Воно й справді: виводити вас, як наглядачів — це, безумовно, ризикувати... Я придивлюся й перевірю як слід, чи багато шансів при такій комбінації. Поки що, думаю, що небагато, але цей шлях — певно, єдиний.

— Але для цього треба... щоб ти був за ключника! — сказав Стефанович.

— Так... я побачу: може, досить буде мені тільки перевдягнутися за ключника... Тільки ні: вартовий коло воріт повинен пам'ятати чергового ключника в обличчя. Тут, певно, й гримування не допоможе... Одно слово, за кілька днів придивлюся, і тоді обговоримо. Головне, щоб ваш суд не розпочався принаймні ще тижнів кілька...

— Не розумію, — з ваганням прошепотів Дейч, — коли нас може вивести тільки ключник, то на що ж у нас надія?.. Другого «голуба» не знайдеш... а ти... а тебе...

— А чи нема часом, Михайле, шансів, щоб призначили за ключника тебе? — перебив Стефанович.

Фроленко замислився.

— Хто й зна... на мою думку, це навряд чи можливо. Всього зараз не передбачиш. До мене ставляться добре... Страшно тільки, щоб якимось не засипатись: дехто з ув'язнених — і тут, і на каторжному коридорі — знають мене особисто... Не будеш кожному пояснювати!.. А декому може збрести на ум, що я зрадник...

— Ще б пак не зрадник, коли до тюрми найнявся! — безгучно зареготав Дейч. — Ну, просто очам не віримо, що ти тут!

— Я й сам інколи смикаю себе за бороду! — посміхнувся Фроленко. — Чи не сплю часом?..

Обличчя йому раптом посмутніло, чоло прорізала глибока зморшка:

— Треба піти послухати — чи не йде часом черговий ключник?..

За кілька хвилин Фроленко вернувся.

— Немає нікого... спить, певно... Надворі зараз дощ, грязюка...

— Д-да... Ось-ось і весна! — зітхнув Стефанович.

— Чого ж ви хочете? Кінець березня!.. Не нервуйтеся. Знайте, що я коло вас... Зроблю все, що буде можливо... Цими днями відвідаю Валер'яна... Перекажете, що треба... А листів, я гадаю, писати не варто... Ну, спіть.

— На добраніч, Михайле!.. — прошепотів Стефанович.

— Тільки... Тільки ти ж нічого ще не казав про себе... Може б, ще з нами хоч півгодини побув? — запитав Дейч.

Фроленко знизав плечима:

— Про себе, власне, мені казати нічого...

— Як це так — «нічого»?.. Та хоч би вже про те, як ти тут опинився, хоч кілька слів скажи...

Фроленко знов зачинив прозурку й пішов подивитися, чи не йде ключник.

Його обережність і спокійне поводження, його скромність, розсудливість і певність у собі вплинули на товаришів якнайкраще.

— В мене ніби сто пудів з плечей упало! — прошепотів Дейч.

— Д-да, людина надійна. Людина тверда. З таким не пропадеш! — сказав Стефанович.

Фроленко вернувся.

— Попає я сюди дуже просто, — почав він стиха. — Ото як повернулися ми після Трепова¹ до Одеси, незабаром приїхав до Петербурга і Валер'ян. Каже, щò Віра роздобула тисячу на визволення. Ну, ми й рушили цілою компанією до Києва. Валер'ян за вашою допомогою повів справу добре... Проте ухвалили, щòб я теж сюди наїнявся. Ну... дав я хабара Мильченкові: він обіцяв узяти мене за наглядача... Але, коли я прийшов першого числа, Мильченко несподівано заявив, щò є тільки місце сторожа. Я завагався. Валер'ян радив відмовитись: «голуб», мовляв, — рудобородий, — є, виведе вас найближчими днями... Чòг ж мені пертись?.. Я цілу ніч не спав, а на ранок таки зважився. Піду... Ну, прийняли мене... Працював на тому дворі, щò ви бачили... Там — стайні, повітки, вози, будинок Мильченка... Треба це все стерегти... Ну, стеріг, показував ретельність — не спав по ночах. З Мильченком, звичайно, як помагається: інколи пляшку поставиш, а то й дві... П'є він чимало. Зранку, з похмілля, любить зельтерську воду... Ну, я купував, носив, а грошей з нього не брав. Знов же, на свята — одніс йому фунт чаю, сулію горілки, трохи вина, конфект... Сподобалось йому це дуже... А головне, щò я сам не п'ю, не гуляю... Познайомив мене з дружиною, з дочкою. Дочка на виданні... Довідалася, щò я ще не жонатий — за паспортом я міщанин Тихонов тридцяти років, ну... Одно слово, запросили заходити... А тут — ця історія з «голубом». Не встигли ще ото його вигнати, а Мильченко вже до смотрителя: «Так, мовляв, і так: чудовий у мене сторож Тихонов, не п'є, не гуляє...» Ну, й призначили мене того ж дня за наглядача. А Пономаренка вашого підвищили в ключники...

¹ Тобто після замаху В. Засулич на петербурзького градоначальника Трепова, внаслідок чòго Фроленкові з товаришами, щò теж готувалися вбити Трепова, вже нічòго було робити.

— А тобі не страшно було, як ішов найматися? — запитав Дейч.

— Чого не страшно?.. Звичайно, боявся... Ще й тепер інколи, як подумаю... Ні, тепер — куди краще. Тепер більше певності, рівноваги... Ну, спить...

Фроленко потиснув товаришам руки, зачинив прозурку й тихим розмірним кроком пішов у другий кінець коридора.

— Легко сказати «спить»! — кинувся на своє ліжко Дейч. — Хіба ж заснеш після всього цього?..

— Справді: легше порадити, ніж виконати. А проте — треба, бо інакше — повиснажуємося, знервуємося остаточно. А ми повинні бути такі, як він...

25

Михайло з властивою йому енергією, терпінням і впертістю йшов до своєї мети — завоювати собі репутацію спритного, добросовісного, ретельного й справного наглядача. Одночасно він якнайдетальніше вивчав усі обставини, всі дрібниці тюремного життя і вже за кілька днів міг категорично заявити товаришам, що зробити підкоп, пролом у стіні, перепиляти ґрати, вилізти на дах в'язниці абощо — річ марна, і що єдино можливий шлях утечі — це вийти вночі з ключником під час зміни наглядачів.

Проте й цей досить реальний план можна було прийняти, лише зважившись з самого початку ризикувати на кожному кроці.

Насамперед, відповідно до кількості в'язничних коридорів, наглядачів було шість, отже, виводячи тільки трьох, ключник завжди наражався на цілком природне запитання: «Де решта зміни?..»

Припускаючи, що вартовий задоволиться поясненням ключника: «Решту, мовляв, зараз виведу», все ж таки здавалося неможливим уникнути іншого, далеко страшнішого запитання: «А чому ти вводиш зміну раніше, ніж приводиш?..»

Річ у тому, що чергові ключники, як зразу ж помітив Фроленко, цілком природно, спершу приводили зміну наглядачів, розставляли їх по коридорах, а потім уже виводили з тюрми тих наглядачів, час чергування яких скінчився...

І Стефанович, і Дейч, і Бохановський, звичайно, також і сам Фроленко вбачали в цьому неодмінно потрібному порушенні порядку зміни найголовнішу перешкоду.

Порівнюючи з нею, всі інші можливі перешкоди здавалися їм дрібницями.

Проте не можна було легковажити і їх.

Несподіване хвилювання, неспромога володіти собою в кого-небудь з утікачів, несподівана зустріч з старшим наглядачем, з глядачем або ще з ким-небудь — хоч би навіть уже й за ворітьми в'язниці,— все це з цілою низкою інших можливих несподіванок робило успіх дуже проблематичним...

Коли, в свій час, зважувалися на такий самий план, покладаючись на «голуба»,— зовсім не уявляли були тої головної небезпеки, на яку тепер вказував Михайло.

Можливо, що «голуб» саме через це побоявся і звільнився ледве чи не того самого дня, коли треба було остаточно зважитись...

Фроленко був не з таких, кого б могла зупинити ця перешкода.

Він знав, що ця перешкода зводить можливість утечі ледве чи не до нуля, але довгорічний досвід революціонера, вірний інстинкт сміливої, відважної людини підказував йому, що є випадки, коли треба, будь-що-будь треба, «йти на ура», і що в таких випадках той, хто йде без вагання, ледве не завжди виграє...

Стефановичу, Дейчеві і Бохановському, звичайно, не залишалось нічого, як погодитися з Фроленком, але, природно, зробити це їм було далеко важче, ніж раніше, коли вони не знали ще головної небезпеки й цілком покладалися на «голуба»...

— Ну, гаразд... Ну, ми, звичайно, даємо згоду! — казав хвилюючись Дейч.— Але це ж поки що чиста теорія... Основне — щоб Михайла призначили за ключника. А потім... Як ми позбавимось нашого наглядача?.. Тобто коли Михайло буде за ключника, а в нас на коридорі буде новий наглядач,— він же теж буде вночі на коридорі?..

— Я про це теж думав,— казав Михайло,— але позбавитися наглядача — це вже річ другорядна... Якщо мене призначать за ключника... Одно слово, ми не ступимо й кроку вперед, поки не доміркуємося як нам цього добитися...

Хвилинами Дейчеві й Стефановичу здавалося, що Фроленко висловився неточно, здавалося, що призначення Михайла за ключника залежить не від їхньої волі, а виключно від об'єктивних обставин.

Проте чим довше вони зупинялися на цьому питанні, тим ясніше ставало, що їхня активність, не кажучи вже про активність Фроленка, без сумніву, може мати чи не першорядне значення.

Міркували вони тепер у більшості випадків не кожний зокрема, а разом, розмовляючи й звертаючись до того самого питання по кілька разів.

— У мене, здається, вимальовується початок плану! — сказав одного похмурого вечора Стефанович. — Я гадаю, що коли б, наприклад, ми з тобою змогли якось усунути Пономаренка — звільнилася б вакансія ключника. Отже...

— Легко сказати — усунути!.. Не задушити ж його нам?.. Чи, може б, ти хотів отруїти?..

Стефанович не відповів нічого. Походив трохи по камері й почав знову:

— Нащо труїти? Може б, досить було, щоб Валер'ян з товаришами... Ну, викрали його на деякий час... Або... або дали йому відступного, щоб шукав собі якусь іншу службу!..

— Службу не службу, а до грошей він ласий... А що до служби, то він би, крім тюрми, не схотів нікуди... Хіба що до поміщиці до своєї колишньої!..

— До якої поміщиці?..

— Та хіба я тобі не казав?.. Була там у нього така собі бариня Глафіра Георгіївна... Він про неї!..

Дейч не скінчив, підвівся на койці, потім раптом підплигнув і з усієї сили вдарив Стефановича по плечі:

— Еврика!.. Еврика!.. Хай мене собаки з'їдять, коли не еврика!..

— Ти що?.. Збожеволів?..

— Можливо... Але... Кажу тобі: еврика!..

— Гаразд, хай буде так, тільки кажи по-людськи! — насупився Стефанович.

— Можна. Пономаренкові треба запропонувати іншу посаду. До божественної Глафіри Георгіївни, звичайно, його не запросиш: вилетіла в трубу... Але можна до когось іншого, наприклад, скажемо, за її рекомендацією... Розумієш?..

— Тобто, щоб Валер'ян запросив Пономаренка до себе й заявив, що ота... як ти кажеш, Глафіра... рекомендацію свого колишнього прикажчика, тобто нашого бовдура Пономаренка?..

— Ну, й запропонувати йому карбованців тридцять на місяць... Скажеш, що я брехав, коли не піде!..

Тої ж таки ночі товариші порадилися з Фроленком.

Той цілком схвалив план, розпитав Дейча про все, що стосується до колишньої барині Пономаренка, запропонував від себе, щоб Валер'ян «наймав» Пономаренка, з огляду на його прихильність до випивки, неодмінно до винокурні, і ухвалив відвідати Осинського в цій справі другого ж дня.

Про результати розмови з Валер'яном сподівалися довідатися вночі, після дванадцятої, коли Михайло, як звичайно, мав чергувати на коридорі.

Але о дванадцятій, як тільки Михайло почав прочиняти прозурку, несподівано почувлися кроки на сходах: певно, йшов черговий ключник.

Михайло побіг йому назустріч і не повертався щось цілу годину.

— Хай йому біс! — з'явився нарешті Михайло. — Треба ж йому було... Коли саме такі новини!..

— Які новини? — в один голос спитали Стефанович і Дейч.

Михайло перевів дух. Ніколи ще не бачили його товариші такого схвильованого:

— Новини такі, що... Віру виправдано!..

— Що?..

— Віру?..

— Виправдано?..

— Тридцять першого¹... Суд присяжних... Виправдав!..

Якби в камері обвалилася стеля або розірвалася бомба, товариші, здається, були б здивовані менше.

Та й було таки справді з чого дивуватися: царський суд виправдав революціонерку, «бунтарку», що тяжко поранила одного з найвірніших царських слуг. Фроленко хотів щось додати до своєї новини, але товариші не дали йому й слова сказати:

— Не вірю... Хоч факт, але... Як ви гадаєте, може, відомості невірні? — запитав скам'янілий від радості Дейч. — Ну, хіба це ймовірно?..

— А чого ж?.. Цього треба було сподіватися! — ніби глузуючи, заявив Стефанович, що завжди краще володів собою, ніж його приятель.

— Сподіватися?.. Та ти кепкуєш, чи що?.. Сподіватися?.. Та це ж Віру, це ж Віру нашу виправдано!..

— Я не менше радий цьому, ніж ти! — з ледве помітним відтінком ревності сказав Стефанович. — Але тут, братця, така справа... Судив її суд присяжних, а присяжні як-не-

¹ 31 березня 1878 року.

як — представники громадянства... Отже, коли уряд зробив з його точки погляду таке безглуздя, що не призначив над Вірою спеціального суду, то, звичайно...

— Наші кажуть, — зауважив Фроленко, — що це доказ безсилля уряду, доказ його ізольованості від громадянства...

— Хай так, хай так, матері його чорт! — перепинив Дейч. — Головне, що вона вільна, вільна!..

— Дивно лише, чому жандарми ловили гав? Невже не насмілилися арештувати її того ж таки дня, після суду? — запитав Стефанович.

Фроленко свиснув тихенько й посміхнувся собі в бороду:

— Руки короткі!.. Там така катавасія вийшла!.. Я приніс... Тільки, знаєте... я так натомився, що ледве на ногах стою: така радість, стільки новин!.. А завтра ж знов цілий день... Одне слово, мушу поспати хоч трохи... А ви ось почитайте...

Він вийняв з-за халяви велику газетну вирізку:

— Не кажу на добраніч: знаю — не спатимете...

— А він таки справді ледве на ногах стоїть! — зауважив Стефанович, коли Михайло зачинив прозурку й пішов... — Служба сама по собі важка, а тут...

— Ага!.. Ось він, ось де початок! — нервово розгортаючи газету, скрикнув схвильовано Дейч. — Слухай...

«31-го цього березня в Санкт-Петербурзькому Окружному суді з участю присяжних засідателів розглянуто справу про дворянку Віру Засулич, яку обвинувачено в замаху на життя генерал-ад'юганта Трепова, що ще й досі не одужав від вельми тяжкої рани.

Засідання суду тривало від одинадцяти годин ранку до семи годин вечора.

Зал був повний публіки, яка поводитися явно неблагонадійно й складалася переважно з студентів та курсисток.

Унаслідок цього, щоб підтримувати порядок, до залу було введено підсилени загони жандармів і поліції...

Незважаючи на це, публіка голосно висловлювала своє співчуття підсудній і поводитися дедалі зухваліше.

Настав нарешті момент, коли присяжні з'явилися, щоб виголосити вердикт. Засулич виправдано...

Аплодисменти, вигуки, галас тих, що були в залі, й тих, що чекали зовні, все це настільки порушувало громадську тишу й спокій, що поліція повинна була вжити заходів. Проте і захисника підсудної — Олександрова, і саму

підсудну юрба підхопила на руки і з тріумфом понесла по вулиці...

Внаслідок своєчасно вжитих заходів, з великими труднощами пощастило посадити Засулич у карету, яка ледве-ледве змогла посуватися вперед, бо юрба оскаженіло кидалася на поліцаїв і жандармів...»

Новина про виправдання Віри Засулич настільки схвилювала Стефановича, Дейча й Фроленка, що вони тільки на ранок почали говорити про вжиті на волі заходи добитися звільнення Пономаренка з посади ключника.

Фроленко поінформував, що Осинський обіцяє виконати намічений план ближчими днями.

Роль пана, який найматиме Пономаренка до міфічної винокурні, гратиме, певно, Дебогорій-Мокрієвич, а роль його лакея — робітник Микита Левченко.

Про наслідки Валер'ян обіцяв повідомити негайно, і ув'язнені вже через кілька днів, ледве чи не щовечора, нетерпляче запитували в Михайла, що чутно в цій справі.

Михайло заспокоював, умовляв мати терпіння, чекати, але, видимо, й сам хвилювався не менш, ніж Дейч, Стефанович і Бохановський...

І раптом одного вечора він з'явився хмурий, стурбований:

— Не везе нам: завтра мене переводять на каторжний коридор...

Це було як грім серед ясного неба. Будь-який зв'язок Фроленка з ув'язненими товаришами ставав неможливий. Про втечу, здавалося, нічого тепер було навіть мріяти...

Фроленко, як міг, підбадьорював товаришів:

— Звичайно, погано. Дуже погано. Але не слід забувати й того, що це — як-не-як — підвищення... Наглядач на каторжному коридорі в чомусь прощпетився, і смотритель наказав перевести до каторжан мене, як найретельнішого... А той, що на каторжному, здається, буде у вас... Одно слово, начальство, видимо, вважає, що я — найкращий з наглядачів, отже, якщо наша комбінація з Пономаренком вигорить — може-таки, й справді мене призначать за ключника...

Михайло, без сумніву, мав рацію, але і Стефанович, і Дейч, і Бохановський оцінювали становище значно песимістичніше:

— Головне те, що тебе коло нас не буде,— казав на прощання Дейч,— зв'язку з Валер'яном не буде... До суду вже недалеко... А потім... Ти знаєш: досить нам тільки знати, що ти тут, на коридорі — і ми вже забуваємо про тюрму, про замки, про ґрати...

.

Особливо тяжко було другого дня, коли замість Фроленка на політичному коридорі з'явився новий наглядач...

Тільки тепер товариші зрозуміли, яку радість давало їм бачити щодня трохи ніби вайлувату постать Фроленка в сірій чумарці з шаблею через плече... Тільки тепер стало їм ясно, яку віраду давав їм його спокійний, упевнений голос, його чіткі, розмірні рухи, його байдужий для чужих і гострозорий, хвилинами ніжний, для товаришів погляд.

З якою ненавистю дивилися тепер Стефанович, Бохановський і Дейч на огрядного, ластатого, звіроподібного нового наглядача, на його чорну, кудлату, нечесану бороду, на його синьо-червоний ніс завязаного алкоголіка...

— Ні... я не витримаю... Хоч би вже скоріше суд! — не раз казав Дейч Стефановичу.

Той похмуро відмовчувався...

А дні минали за днями. Усухли весняні дощі. Крізь ґрати інколи падав золотий промінь ранкового сонця, голубіло глибоке весняно прозоре небо, а ночами вже чутно було гусей і журавлів, що тягнули на північ.

Щодня прилітали до заґратованого вікна голуби й горобці, яким Стефанович регулярно підкладав щось на поживу...

На прогулянку ходили вже без верхньої одєжі, шукали, чи не пробивається де під муром зелена травичка, і мріяли, мріяли з неясним сумом, з нестерпною тугою про весняну Дніпрову повідь, про перші проліски, про ніжні пахощі синіх фіалок, про голубі мрійні дзвоники казково ясного сну на лісових прогалинах.

І ще міцнішими, ще грізнішими здавалися мури тюрми, ще вогкішою, темнішою й огиднішою ставала тісна камера-склеп...

А Фроленко щось уже чи не два тижні був десь на каторжному коридорі — відірваний, відрізаний, надміру далекий... І вже починало здаватися сном його перебування на політичному коридорі...

Якби не надія на те, про що казав Фроленко прощаючись,— що товаришам на волі пощастить одурити Пономаренка, а внаслідок цього смотритель призначить Фроленка

за ключника,— якби не ця боязка надія, здавалося, Стефанович і Дейч зовсім би занепали духом.

Бохановський, видимо, почував себе краще. Флегматичний, урівноважений, він рідко виявляв активність навіть у перестукуванні... Але на тривожні виклики Дейча, на його скарги й песимістичні прогнози завжди «телеграфував» чітко й упевнено:

«Його призначать за ключника. Його призначать за ключника. Так. Призначать. На волі не сплять».

І справді: «бунтарі» не спали. Про це повідомив Дейча й Стефановича сам Пономаренко...

Він відчинив прозурку вночі,— приблизно в той самий час, коли це звичайно робив Фроленко.

— Господін Дейч!.. Господін Дейч, ви не спите?..— покликав він стиха.

Дейч удав, що тільки-но прокинувся, і позіхаючи підійшов до дверей.

Стефанович удавав, що спить.

— Я хочу з вами поговорити, господін Дейч...

— А ви не боїтеся, що наглядач зробить донос смотрителеві?..

— Донос?.. Та начхати мені тепер на донос!..

— Звичайно: ви ключник, начальство... А от ми...

— Щодо вас — будьте благонадійні: наглядача я послав до контори... Та й боятися його вам нічого, господін Дейч, це вам не Тихонов... А Тихонова треба ой як стергтися — за конійку продасть!..

— Дивись ти!.. А на вигляд такий непомітний, тихий? — вдаючи здивовання, похитав головою Дейч, радіючи, що Фроленко має таку репутацію...

— Тихий-то він тихий, а скажете, що я брехав: дочку самого Мильченка, кажуть, бере...

— Що, що?.. Дочку?..

— А ви думали!.. Сам пан писар казав, що ось-ось, мовляв, буде за зятя формально...

— Ну, ну!.. От тобі й тихий...

— Ось побачите, коли не буде за кілька днів ключником!

— А хіба що?.. Хіба звільняють кого?..

— Мене, господін Дейч!.. Про це я, власне, й прийшов вам сказати...

Дейч ухопився руками за голову. Боявся промовити хоч одно слово, щоб не виявити своєї радості.

«Пономаренка звільняють!.. Михайло буде за ключника!» — хотілося йому закричати на весь голос.

— За що ж це вас мають звільнити? — спитав він глухим уривчастим голосом.

— У нас порядок такий: коли проситися, щоб звільнили,—тягнутимуть кілька тижнів!.. А коли виганяють — того ж таки дня видають паспорт... Завтра треба буде полатись з Мильченком, хай виженуть...

Дейч здвигнув плечима:

— Та нащо ж... нащо ж це вам, щоб вас неодмінно вигнали?..

— Повернулася моя планида, господін Дейч! — урочисто промовив Пономаренко.— Іду служити на винокурню...

«Ура!» — ледве був не закричав Дейч.

— Іду на винокурню... Пам'ятаєте, ото я вам розповідав про бариню, про благодійницю мою — Глафіру Георгіївну?.. Не знаю вже, де саме вона тепер... А мене, дай їй бог щастя-здоров'я,— не забула... Та ще так, хай їй легко ікнеться,— та ще так нахвалила мене одному панові, що той аж лакея по мене прислав...

— По вас?.. Лакея?..

— Атож!.. Це тільки тут, у в'язниці, і Мильченко, і смотритель, і всі — тільки й знають: «Пономаренко розтяпа, Пономаренко бовдур...» Тільки те й знають... Самі вони всі бовдури!.. По їх ніхто не пошле лакея, а по мене... Ого!..

— Ну?.. І що ж той лакей?..

— Лакей як лакей... Одежа на ньому і все — як полагається... Під'їхав ото, значить, позавчора на звощику до воріт... А я саме з тюрми вийшов...

«Скажіть,— каже,— будь ласка, господін надзиратель, чи тут,— каже,— служить наглядач Пономаренко?..» — «А нащо вам?» — питаю. «А тобі,— каже,— мугиряці, яке діло?..» Сердитий такий, що страх!.. «А таке,— кажу,— діло, що Пономаренко — це я!.. Тільки,— кажу,— беріть вище: не наглядач, а ключник». — «Один чорт,— каже,— чи ключник, чи наглядач, а в мене до вас від мого пана доручення». — «Від якого пана?» — питаю... А в самого, вірите, аж печінка чогось від радості тьохнула. «Від пана Гавсевича,— каже.— А пан,— каже,— щось має вам переказати від барини Глафіри Георгіївни... Наказав,— каже,— пан, щоб неодмінно сьогодні ввечері прийшли до готелю». — «До якого готелю?» — питаю. А в самого печінка — тьох... тьох!.. «На Подолі,— каже,— готель «Маросель»... Рівно о восьмій годині...»

Підголився я, причепурился. Приходжу до «Мароселю». Питаю в швейцара пана Гавсевича. Іду в номери... Бачу — лакей той самий, коло дверей крутиться.

«Сюди»,— каже... А сам прожогом до пана... Ну, пан як пан: суртук на ньому, галстук, черевики лаковані... Тільки худий, суворий, дуже чорнявий...

«Ти,— каже,— будеш Пономаренко?..» — «Я,— кажу,— ваше благородіє!..» — «Служив за прикажчика у Глафіри Георгіївни?..» — «Так точно, служив».

Одне слово, пропонує мені на службу до нього, на винокурний завод... Під самою Вінницею.

«Усі,— каже,— ви мошенники, але все ж таки тебе,— каже,— мені твоя бариня дуже хвалила... Ти,— каже,— в тюрмі скільки одержуєш?..»

«Сімнадцять»,— кажу. Тобто трохи збрехав, господін Дейч, хай бог простить.

«А я,— каже,— дам двадцять п'ять... По руках?..» — каже...

«По руках, ваше благородіє...»

Ну... виймає він ото, значить, партманет, витягує красненьку¹. Потім — ніби щось ізгадав — як гримне:

«Лаврушко!.. Скільки я тобі казав, щоб не колував у носі!.. Білет до кіатру купив?..»

А Лаврушка — лакей, значить, їхній — коло дверей руки по швах:

«Купив,— каже,— ваше благородіє».

«Який ряд?..»

«Перший, ваше благородіє»

«Ну, добре».

«Ого! — гадаю собі.— Пан з нього,— гадаю,— видимо, на всю губу: легко сказати — білет першого ряду!..» А він ото, значить, дає мені десять карбованців.

«Це,— каже,— тобі на завдаток. Тільки,— каже,— неодмінно завтра або позавтра приходь з паспортом. У мене,— каже,— строго: спишемо,— каже,— умову... Платню одержиш за місяць вперед...»

Пономаренко зітхнув і перехрестився:

— Дай господь щастя Глафірі Георгіївни... Ну, й вилаю ж завтра того собаку Мильченка!..

Дейч насилу примусив себе сказати йому кілька слів на прощання: почував, що може зрадити себе на кожному слові.

Пономаренко, побачивши, що розмова далі не клеїться, побажав усього найкращого й зачинив прозурку.

Дейч тої ж хвилини плігнув на койку до Стефановича, штовхнув його під бік:

¹ Десять карбованців.

— Чув?..

— Молодці! — прошепотів Стефанович, підводячись і сідаючи на ліжкові.

Обличчя йому променіло радістю.

— Молодці! — прошепотів він ще раз і раптом, наслідуючи Дебогорія-Мокрієвича, гримнув: — Лаврушко!.. Білет до кіатру купив?..

— Купив!..— зареготав Дейч.— Перший ряд...

Все сталося, як по писаному: Пономаренко полаявся з старшим наглядачем Мильченком, взяв рощот і того ж таки дня з'явився з паспортом до «пана» — Дебогорія-Мокрієвича. Той дав йому тридцять карбованців завдатку і заявив, що поїде в своїх справах на короткий час до Ніжина, після чого повернеться й візьме Пономаренка з собою на винокурню.

Тим часом смотритель замість Пономаренка призначив за ключника найретельнішого з наглядачів — Тихонова, тобто Михайла Фроленка.

Стефанович і Дейч не тямали себе від радості, коли Михайло з'явився на політичному коридорі знов, тепер уже в ролі «начальника» — ключника.

Здавалося, немає вже жодних перешкод і треба тільки призначити ніч утечі.

«Коли саме?.. Коли?» — гарячково спалахувало в свідомості в кожного єдине питання, і всі ніби забували, що втекти було дуже мало шансів, що на випадок дуже можливої невдачі всі втікачі й Михайло неминуче наражалися на смертельну небезпеку... Але після стількох несподіванок, переходів від розпачу до надії, від певності до зневір'я, після страшного нервового напруження, яке довелося пережити, коли Михайла переведено було на каторжний коридор,— після всіх цих переживань ув'язнені вже не могли залишатися в бездіяльності й знову чогось вичікувати.

Кожного дня, кожної години, здавалося їм, може трапитися якийсь випадок, якась непередбачена раптова зміна, що остаточно зруйнує надії на втечу, зробить її неможливою...

Досвід кількамісячного сидіння в тюрмі, вірний нехибний інстинкт ув'язнених підказував їм, що гаяти часу не можна, і вони, здається, скоріше пішли б на вірну смерть, ніж погодилися б знову терпіти тягар чекання.

Михайло, як міг, стримував їхні пориви:

— Спробувати можна хоч і наступного діжурства, але спробувати — це ще замало: треба, щоб «комар носа не підточив»... Треба не тільки спробувати, а справді вирватись...

— Це не лише наша особиста справа, — підтримував Михайла Стефанович, — це справа нашої бунтарської честі... Хай знає уряд, що бунтарі і в полоні продовжують боротьбу!..

— Та чого ж нам іще чекати? — нервуючись, наполягав Дейч. — Щоб дочекатися суду?.. Щоб з Михайлом або на волі щось трапилось?

— Це все так, — твердо сказав Михайло, — але мені треба ще раз наступного діжурства перевірити, де стоятимуть вартові зовнішньої охорони, чи той самий, чи інший буде солдат-воротар... Нарешті, треба нам остаточно умотивитись, як ми усунемо з вашого коридора наглядача... На цей раз я відрядив його до контори за моїм чайником... Він ось-ось має вернутися. Але під час утечі треба, щоб він був відсутній значно довше...

— Хлоралгідрату йому з горілкою! — сказав Стефанович. — Спатиме, як мертвий!..

Фроленко погодився:

— Наглядача питиме без жодної підозри: іншим я вже ставив могорича, а йому — ні.

Шість днів до наступного діжурства Фроленка були чи не найтяжчі за весь час ув'язнення...

Михайло чи не встиг, чи не сказав навмисне того, про що через кілька днів знала вже вся в'язниця.

З огляду на поширення висипного тифу частину ув'язнених, а може, й усіх, мають тимчасово перевести з Лук'янівки до київської цитаделі...

«З кого почнуть?.. Чи не з політичних?.. Тоді — прощай, воля!» — з тривогою думали Дейч, Стефанович і Бохановський.

Фроленко, підбігаючи уривками до прозурки, намагався заспокоїти товаришів...

Він казав, що коли й почнуть переводити до цитаделі, то ще не так швидко... Але й сам він, видимо, був дуже занепокоєний...

Стефанович і Дейч з тривогою стежили крізь своє вікно за життям на внутрішньому дворі:

— Чи не зменшилася часом кількість ув'язнених?.. Чи не почали вже переводити до цитаделі?..

Цілими днями двір тепер був повний ув'язнених: певно, з огляду на поширення пошесті всі камери карних стояли

аж до вечірньої перевірки відчинені, арештанти з ранку до вечора вешталися чи то в дворі, чи то по коридорах, і тільки каторжан адміністрація, як і раніше, тримала на замку...

Стояли теплі травневі дні, і, дивлячись на переповнений брудними, обідраними, кудлатими, схудлими й жовтими, як віск, арештантами двір, якимось не вірилося, що тут-таки, зовсім близько, за похмурими в'язничними мурами, є інше — вільне життя, що навколо — в густих, мальовничих лук'янівських садах — буйно зеленіють весняні трави, цвітуть вишні, яблуни...

.

На політичному коридорі теж відчувалося загальне послаблення тюремного режиму...

Новий звіроподібний наглядач — тупа й обмежена, але не жорстока людина — не завжди замикав камери, не заперечував проти співів, а інколи й коротеньких розмов ув'язнених між собою крізь прозурки...

Видимо, він не зовсім ще розумів різницю між карними й політичними, вважаючи, що останніх тримають окремо як «образованих»...

Траплялося, що він навіть не відмовлявся передати з камери до камери книжку або що-небудь з їжі, і тільки просив, щоб не казали про це ключникові.

Фроленко, звичайно, дивився на ці «вільності» крізь пальці.

Здавалося б, Дейчеві, Стефановичу й Бохановському треба було б тільки радіти з такого послаблення режиму...

Але їм було чи не тяжче, ніж першими днями ув'язнення.

Кожна дрібниця, кожне нагадування про наступний суд, про каторгу, навіть те, що наглядач інколи вдень залишав їхню камеру незамкненою, непокоїло, нервувало, дратувало...

— Бач!.. Не замкнув! — лаявся Дейч. — Ідіть собі, хлопці, гуляйте!.. Ніби навмисне дражнить!..

З якою радістю й спритністю, з якою енергією використали б вони раніше цю можливість вийти на коридор, побачити когось з ув'язнених товаришів, сказати комусь, почути від когось хоч одне слово...

Тепер вони мусили непорушно сидіти в камері.

Жодних витівок!.. Жодних порушень в'язничних правил!.. Жодного приводу для адміністрації розсадити нас окремо, вжити проти нас будь-яких особливих заходів,—

І Бохановський, і Дейч, і Стефанович пам'ятали про це твердо...

Так само твердо, як і про все, що стосувалося до майбутньої втечі. Навіть більше того: що ближчим ставав слухний час, то більше й глибше забували вони про все інше — про все, що не зв'язане було з виконанням ухваленого плану...

І це рятувало їх від нудьги, від вагань і сумнівів і ніби скорочувало нестерпно довгий, все ж таки, незважаючи ні на що, нестерпно довгий час.

.

— Кожний повинен знати план у всіх деталях,— казав Фроленко наступного діжурства,— обміркуйте кожну дрібницю, уявіть собі кожний крок, кожну можливість... Рівно через шість днів — тікаємо...

І він стисло, нашвидку ще раз накреслив план утечі...

Стефанович і Дейч ухвалили повторювати цей план щодня. Це зосереджувало їхні думки на основному, що вони мусили зробити. Це гартувало, збільшувало певність, що втеча буде щасливою. Це була справжня гімнастика волі.

— Ну... починай,— казав Стефанович,— а я виправлятиму...

І Дейч починав чітко, впевнено, твердо, ясно:

— Пів на дванадцятую ночі. Підпоений наглядач спить. Михайло швидким кроком проходить по коридору. Ми одягаємося. Чумарки. Чоботи. Калоші. Шаблі. Робимо на своїх койках опудала. Тим часом Михайло йде ще раз оглянути, чи все гаразд. Вертається. Відмикає підробленим ключем камеру Бохановського. Передав йому ключ. Сам іде до кінця коридора — вартувати. Бохановський замикає свою камеру. Відмикає нашу. Ми виходимо. Бохановський замикає нашу камеру. Рушаємо. Першим — Козак, другим — я, третім — ти. Михайло спереду. Доходимо до кінця свого коридора. Повертаємо праворуч — на каторжний. Він ширший від нашого вдвоє. Камери з обох боків. Прозурки всюди прочинені. Небезпека, що хтось із карних помітить, — велика. Повз двері кожної камери ліземо рачки. Камер — вісім. Михайло стоїть у кінці цього коридора на сходах: вартує. Тут два варіанти. Перший: наглядач сусіднього коридора вийшов випадково на сходи, Михайло починає з ним голосну розмову. Ми чекаємо на коридорі. Наглядач з наказу Михайла йде на свій коридор. Михайло йде нам назустріч, веде на сходи. Другий варіант: наглядач вартує

на своєму коридорі. Михайло мовчки чекає нас на сходах. Ми підходимо. Рушаємо вниз. Коло надвірних дверей скидаємо калоші. Виходимо в двір важким кроком наглядачів. Солдат-вартовий питає: «Хто йде?» Михайло на відповідь: «Це я, ключник. Веду зміну». Перший варіант: «Гаразд». Другий варіант: «Яка ж це зміна?» Михайло: «Хіба не бачиш?» Кидається на вартового. Забиваємо йому глотку кляпом, зв'язуємо. Переходимо двір. Михайло стукає воротареві. Воратар: «Хто?» Михайло: «Ключник. Зміна». Воратар відчиняє хвіртку в воротах. Михайло проходить, стає поруч воротаря: «Зміно, прохось». Ми йдемо. Повільно, якнайповільніше. Воратар замикає хвіртку. Ми на зовнішньому дворі... Другий варіант: воротар запитує: «Хіба ж це наглядачі?» Михайло хапає його за глотку. Зв'язуємо солдата-воротаря так само, як першого. Переходимо, за другим варіантом — перебігаємо зовнішній двір. Тут, коло воріт, на вулиці варти нема. Виходимо. Назустріч Осинський. Сідаємо на підводу... Все.

28

Час линув нестерпно довго, і коли, нарешті, до Михайлового діжурства залишилося всього лише кілька годин, здавалося, що призначена ніч не настане ніколи, що втечі не буде, що з такими труднощами вироблений план — нісенітниця, облудна мара...

Дейч і Стефанович ледве не з самого ранку не розмовляли. Кожний напружено думав про своє... І хоч як неподібні були одна до одної їхні вдачі — в обох пролітали в уяві майже ті самі образи...

«...Змова на Чигиринщині. Арешт у Талалаївці. Лук'янівка. Найсуворіша ізоляція. Барон Гейкінг. Допити. Зрада й викози отамана Олійника. Початок зносин з волею. Викрадення друкарні. «Голуб». Листи Валер'яна. Надія на втечу. «Голуб» побоявся. Розпач. Зневіра. Поява Фроленка. Спершу він сторож, потім — наглядач. Історія з Пономаренком. Пономаренко звільняється, щоб їхати до міфічної винокурні. Михайло — ключник. Валер'ян чекатиме коло тюрми з підводою. Гроші, паспорти, одяга — все готове. На Дніпрі сховано човен. Вирватися звідси — з тюрми... Потім — човном на Черкаси... Шукай вітра в полі!..

...За весь час — безліч неймовірно щасливих випадків. Але чого б вони були варті, ці випадки, якби їх не використувано якнайдоцільніше, не скеровувано до єдиної, до центральної мети — втечі?!

Досить було розгубитися комусь на допитах, занепасти духом в умовах суворой ізоляції, махнути на все рукою й чекати суду — і ворог одержав би цілковиту перемогу...

Ні!.. Бунтарі не ганчірки якісь, а таки справді бунтарі! Нехай ми помилялися й дуже помилялися в теорії й тактиці, але ж ми — боролися, ставили й ставимо на карту своє щастя, волю, життя...

...Звичайно, якби не допомога з волі, не Віра, не Валер'ян, не Михайло...»

«...А Михайлові — чи не найтяжче від нас усіх! — думалося обом.— Яке неймовірне напруження волі, яка витриманість, які нерви потрібні, щоб грати ту роль, яку він на себе взяв!.. Сторож. Наглядач. Ключник... Щодня, щохвилини — якийсь випадок, якесь необережне слово, якась несподіванка може його викрити, зрадити, віддати в руки жорстокого ворога... А він — спокійний, розважливий, холодний...»

Пройшла, нарешті, вечірня перевірка.

Суворі в'язничні корпуси вкрила тепла, вогка темрява травневої ночі... Тюрма заснула... Чутно було тільки вартових, що перегукувалися мляво, одноманітно:

— Слу-у-хай!..

— Слу-у-хай!..

І раптом на політичному коридорі почулася голосна розмова: це Фроленко частував звіроподібного наглядача горілкою з хлоралгідратом...

Дейч і Стефанович кинулися до дверей, прислухалися.

Голоси змовкли: очевидно, Фроленко виконав своє завдання і пішов.

Звіроподібний наглядач пройшовся по коридору непевним кроком сп'янілої людини... Раз... Удруге...:

— За п'ять хвилин спатиме! — підморгнув Стефанович.

Наглядач пройшовся ще раз, потім, очевидно, сів...

Гадали, що вже заснув, а він знову підвівся й почав тинятися по коридору.

Кожна хвилина здавалася ув'язненим вічністю...

Вони не могли уявити, скільки пройшло часу, але з розпачем відчували, що до зміни наглядачів уже небагато.

Стояли коло дверей і напружено прислухалися.

Наглядач не засинав.

З кожною хвилиною надія на втечу згасала...

Нарешті на коридорі знову почувся голос Михайла: «Прийшла нова зміна...»

Втечі не буде... Не буде...

На ранок наглядач викликав Дейча й Стефановича до цейхаузу. Це була звичайна опрічна камера, що містилася в кінці коридора. В ній лежала білизна, бачки, кайдани, старі замки тощо...

— Ви жалілися смотрителеві, що погана білизна?! — суворо спитав Михайло, зачиняючи двері.

— Так. Ми жалілися! — голосно відповів Стефанович, хоч у них про це й думки не було.

Фроленко почекав, поки наглядач відійде від дверей, потім сказав пошепки:

— Не знаю, що з ним робити... Не заснув... Наступне діжурство — через три дні: до цитаделі переводять ще два коридори... Як не втечемо через три дні — кінець: переведуть і вас... А тікати тепер зручніше: залишається всього три коридори, отже, наглядачів тільки три — стільки, скільки й вас... Але що робити з наглядачем?.. Підпоювати вдруге — страшно...

— Пам'ятаєш, ти його якось послав до контори за своїм чайником?.. Може б, і тепер? — несміливо почав Стефанович.

— Нічого не буде: повернеться швидко, не встигнемо...

Дейч розгублено глянув на барахло, що безладно валилося в цейхаузі. Раптом погляд його впав на якусь розтріпану книгу...

— А це?.. А це?.. — спитав він, здавалося, зовсім не до речі.

І раптом ударив себе долонею по лобі:

— Візьмемо книгу. Кинемо вниз, у внутрішній двір... Скажемо: впала... Попросимо принести... Ти дозволиш. Він піде, а ми тим часом...

— А може б, зв'язати його? — несміливо запропонував Стефанович.

— Ні: міцний, мов горила... Може наробити галасу... А головне: коли зв'яжемо — про втечу знатимуть уже за півгодини... А коли... за книгою, то, може, не кинуться й до вранішньої перевірки: шукатимуть тільки мене. А поки він вернеться з книгою, ми, безумовно, встигнемо... Жаль, що в мене шабля для вас тільки одна: не встиг... Ну, та нічого: хай начепить Козак... Він огрядніший... Він буде спереду... Ну, то через три дні?

— Через три дні...

І знов потяглися нестерпно повільні години напруженого чекання.

І знов: кожна річ, кожний звук, кожна дрібниця нагадували, що воля недосяжно далека, що потвора-тюрма цупко тримає в своїх обіймах...

І знов тяжко буде дивитися на чорні зловісні ґрати, відчувати холод залізних дверей, вогкість і гніт похмурих суворих мурів...

І вставали в уяві страшними привидами чорні примари шибениць, каторжних централів, закутих у кайдани, змарнілих, голодних, обідраних, хворих людей з жовтавими восковими обличчями, з ганебно поголеними головами...

.

Після вечірньої перевірки сиділи ніби в якомусь одубінні.

«А може, не варто?.. А може, однаково нічого не вийде?» — мляво снувались думки.

— Слу-у-хай!..

— Слу-у-хай!..— перегукувалися вартові в темряві травневої ночі...

Аж раптом на коридорі почувся знайомий голос Михайла...

Підхопилися; мов очманілі:

— Невже це... невже дванадцять годин?!

Одубіння, млявості — як не бувало.

Стефанович твердим кроком підійшов до дверей. Постукав.

— Чого вам? — прочинив наглядяч прозурку.

— У мене книжка впала з вікна... Поклав просушити... Принесіть, будь ласка, а то була дощ...

— Тут ключник... Я попитаю в ключника...— Зачинив прозурку.

— Вдягаймося! — одними губами шепоче Дейч.

«Чумарки... Чоботи... Калоші... Тепер — опудала».

За хвилину вже чутно, як Михайло обережно відмикає сусідню камеру — Бохановського...

Грюкнув дверима...

— І чого він так голосно?!

Тихо — ледве чутно — повертається ключ у замку...

Двері — навстіжень... Бохановський — у сірій чумарці, у високих чоботях, у калошах...

Як він змарнів, як він схуд — бідний Козак!..

Вийшли. Бохановський знов замкнув камеру...

Мов тіні, прослизнули політичним коридором...

Каторжний коридор освітлений гірше... Але ж який він довгий!..

...Обережніше. Тихше. Не дихати... Повз камери — рачки: щоб, бува, не помітили...

«Ой, як довго... як неймовірно далеко кінець коридора!..»

«Нарешті!.. Михайло стоїть на сходах».

«Який він спокійний... який... звичайний!.. З ним — легше...»

Михайло показує рукою на темну нішу під сходами: тут перечекати, поки наглядач з книгою пройде на політичний коридор.

Але що це?..

— Шаблю... шаблю забув... Коло камери! — гарячково шепоче Бохановський.

Михайло швидким кроком іде за шаблею... Приніс... Молодець Михайло: якби не приніс — пропало б усе. Наглядач зразу б помітив...

Бохановський вішає шаблю через плече. Стукнув об стінку... Ну, хіба ж можна так хвилюватися!..

Чутно чісь кроки на сходах.

Дейч міцно хапає за руку Стефановича. Від цього нібито легше.

— Ти чого це так забарився?! — зустрічає Михайло на сходах наглядача з книгою.

— Темно... А сторінки... ледве зібрав...

— Ну, гаразд. Однеси до контори. Віддамо завтра.

Наглядач іде до контори.

І раптом надворі дзеленчить дзвоник...

— Тривога?!

— Сигнал!

— Там коло вас дріт... Певно, хтось зачепив! — шепоче Михайло й біжить униз по сходах.

За хвилину вертається:

— Все гаразд: сказав вартовому, що це я зачепив ненавмисне... Тих-хо! — Знов кроки на сходах: наглядач повертається з контори на коридор... Пішов...

Михайло рушає по сходах у двір.

«Ох, як він довго... Як довго!..»

— Зміно, вих-ходь! — дзвінко кричить Михайло знизу, з гуркотом розчиняючи двері.

Калосі — геть. Раз... Два... Три. Вперед — Бохановський. За ним — Дейч, Стефанович...

— Сміліше. Важче крок.

На дворі темно. Високий ліхтар сліпить очі.

Вартовий солдат з рушницею на плечі зупинився кроків за п'ять від дверей...

«Зупинить чи не супинить?..»

Не супинив.

Михайло вже коло воріт. Стукає воротареві:

— Відчиняй!.. Зміна!..

Солдат-воротар відчиняє хвіртку.

Михайло проходить, стає поруч воротаря.

— Проходь! — каже воротар.

Бохановський іде перший. Чіпляє шаблею за хвіртку...

— Один... два... три! — рахує півсонно воротар і починає замикати хвіртку...

На зовнішньому дворі — ліворуч, коло гауптвахти, під ліхтарем нерухомо стоїть вартовий...

Темно...

«Який великий зовнішній двір!.. Ага: ось, нарешті, ворота...»

«Незачинені!..»

Дейч не витримує — кидається обнімати Михайла.

— Не руш! — відсувається той. — Ще не все...

З темряви виринає чиясь постать...

«Вартовий?.. Наглядач?.. Шпигун?!..»

— Та це ж Валер'ян!..

Так: це справді Осинський...

— Валер'ян...

— Валер'ян...

— Валер'ян!..

— Сюди. Швидше...

— Ага, ось і підвода.

— Здоров, Микито!..

— Здорові були! — кризь радісні сльози сміється Микита Левченко.

.

Підводою доїхали до Глубочиці. Там попрощалися з Микитою й Михайлом і рушили пішки — Подолом — до Дніпра.

Стефанович ішов з Осинським, Дейч — з Бохановським. Майже не розмовляли.

Жадібно вдихали повними грудьми п'янке, запашне повітря травневої ночі...

Здавалося фантастичним сном і безлюддя послулих вулиць, і мерехтіння далеких живих зірок у неосяжному темно-синьому небі, і незрівнянне ні з чим почуття легкості — почуття волі...

Коло Дніпра чекали товариші: Фішер, Баранников, Попко...

Привітання, обійми... Швидка, уривчаста, гаряча роз-
мова...

Ось уже й човен...

— Чудовий човен: з вітрилом!..

— Тут вам зброя, одежа, їжа...

Стефанович сів до керма:

— Рушай!..

— Рушай!..

Заклекотіла, підхопила, помчала темна швидка течія.

— Здоров був, Дніпре!..

Заблিমали, загайсали далекі вогні на березі.

На мить ожила в уяві примара-тюрма, тісна похмура
камера з чорними ґратами...

— Здоров був, Дніпре!..

ЗМІСТ

Життя і творчість Олександра Соколовського. <i>Петро Морганко</i>	5
Перші хоробрі. <i>Роман</i>	21
Нова зброя. <i>Роман</i>	177
Роковані на смерть. <i>Роман</i>	307
Бунтарі. <i>Повість</i>	421

АЛЕКСАНДР
АЛЕКСАНДРОВИЧ
СОКОЛОВСКИЙ

Сочинения
в двух томах

Том I

На украинском языке

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Н. М. Петрушевська*
Художник *М. Грох*
Художній редактор *І. М. Гаврилюк*
Технічний редактор *Б. С. Куйбіда*
Коректори *Н. О. Маслова, О. З. Пустовійт*

Виготовлено з матриць Київського поліграфічного комбінату на Київській книжковій фабриці Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Вороського, 24.

БФ 05675. Здано на виробництво 31/III 1970 р. Підчи-
сано до друку 18/IX 1970 р. Папір № 2. Формат
84×108^{1/2}_{ад.}. Фізичн. друк. арк. 17,5. Умовн. друк.
арк. 29,4 + 1 вкл. Обліково-видавн. арк. 33,576.
Ціна 1 крб. 32 коп. Замовл. № 89. Тираж 30 000.

1895.32.1011

ОЛЖЕСААХИДЪ
СОКОЛОВСЬКІЙ

1